

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
T Ü R K T A R İ H K U R U M U

ISSN 0041 - 4255

BELLE TEN

DÖRT AYDA BİR ÇIKAR

Cilt: LVIII

Sa. 223

Aralık 1994

T Ü R K T A R İ H K U R U M U B A S I M E V İ — A N K A R A

1 9 9 5

Sahibi ve Yazı İşleri Müdürü
Türk Tarih Kurumu Adına
PROF. DR. YUSUF HALAÇOĞLU

İ Ç İ N D E K İ L E R

Makaleler, İncelemeler:

Sayfa

GÜLEÇ, ERKSİN: Akdeniz Bölgesi'nde Bulunan Üç Fossil Kafatası (8 resim, 12 şekil ile birlikte).....	531
_____ : A Paleoanthropological Investigation of Three Fossils Found in Southern Anatolia.....	547
DONBAZ, VEYSEL - ÖZKAN, SÜLEYMAN: Ödemiş Arkeoloji Müzesi'nde Bulunan İki Yazıtlı İnşaat Tuğlası ve Bir Kabartma Parçası (3 levha ile birlikte)	553
_____ : Two Inscribed Bricks and a Relief Fragment at Ödemiş Archaeological Museum.....	559
İHSANOĞLU, EKMELEDDİN: Endülü's Menşeli Bazı Bilim Adamlarının Osmanlı Bilimine Katkıları (9 belge ile birlikte)	565
KURT, YILMAZ: Kozan'da Şahıs Adları	607
YAZICI, NESİMİ: Son Dönemde Karahisar-ı Sahib Medreseleri ve Islâh-ı Medâris Uygulaması	635
AYDIN, MAHİR: Filibe Sergisi (8 belge ile birlikte).....	659
ÇİÇ, MUAZZEZ İLMİYE: Sumerlilerden Yahudilik, Hıristiyanlık ve Müslümanlığa Ulaşan Etkiler ve Din Kitaplarına Giren Konular (1 resim ile birlikte)	685
DURU, REFIK: Höyücek Kazıları 1990 (45 levha ile birlikte)	725
_____ : Höyücek Excavations, 1990	745

Haberler:

İLGÜREL, PROF DR. MÜCTEBA: Japonya'da Türk Tarihi Üzerindeki Araştırmalar (16 Ağustos 1945 - 31 Ekim 1992)	751
--	-----

Kitap Tanıtma:

BAŞTAV, ŞERİF: G U S T A V B A Y E R L E : <i>The Hungarian Letters of Ali Pasha of Buda</i>	783
YILMAZ, SERAP: D A N İ E L P A N Z A C : <i>La Population de L'Empire Ottoman, Cinquante ans (1941-1990) de publications et de recherches</i>	785

Nekroloji:

UÇAK, H. İBRAHİM: Prof. Dr. Mehmet Altay Köymen (1 resim ile birlikte).....	789
1994 Yılı'nın İkinci Yarısında Kütüphanemize Gelen Kitap ve Dergiler.....	793

BELLETEN

ISSN 0041-4255

BELLE TEN

Cilt: LVIII

Aralık 1994

Sayı: 223

AKDENİZ BÖLGESİ'NDE BULUNAN ÜÇ FOSİL KAFATASI

ERKSİN GÜLEÇ

ÖZET

Bu çalışmada Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nde sergilenen; Antalya/Karain ile Alanya/Kadınpınarı Mağaralarında bulunmuş üç fosil insan kafatası ele alınmaktadır.

Fosillerin kraniyometrik ölçümleri Martin ve Howells teknikleri kullanılarak gerçekleştirilmiştir. Belirli bir kültür katmanıyla birlikte bulunmadıkları için kaç bin yıl eskiye ait oldukları bilinmeyen fosillerin Accelerated Radio Carbon Dating (ARCD) tekniğiyle yaşlarının saptanmasına çalışılmış, fakat kollajen yetersizliği bazı sorunların aydınlatulamamasına neden olmuştur.

İncelemeler sonucu Antalya/Karain'den gelmiş olması muhtemel 1. kafatasının (155-1-73) orta yaşın üzerinde bir erkeğe ait olduğu ve Üst Paleolitik ya da Mezolitik çağlarda yaşadığı izlenimi vermektedir. 2. (155-2-73) ve 3. (155-3-73) kafatasları M.Ö. 3. binin başlarına tarihlenmiş ve ikisinin de birbirine yakın morfolojik özellikler gösteren dişi bireylere ait olduğu anlaşılmıştır. Bu bireylerin morfolojik açıdan özellikle Anadolu'nun bu kıyı şeridinde yaşamış toplumlarla yapısal benzerlikler taşıdığı saptanmıştır.

Giriş

Anadolu'da, insan yerleşmesinin Paleolitik dönemin başlangıcından beri var olduğu bu konuda çalışan bilim adamlarınca ortaya konmuştur. Anadolu Paleolitine ilişkin çalışmaların artması ile Antropoloji biliminin Türkiye'de gelişmesi arasında sıkı bir bağlantı bulunmaktadır. 1925 yılında

“Türkiye Antropoloji Tetkikat Merkezi”nin kurulması ve 1935’te Atatürk’ün direktifleriyle “Türk Antropoloji Enstitüsü” adını alarak Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi’ne taşınmasıyla birlikte ülkemizdeki Antropoloji çalışmalarında artan bir ivme gözlenir.

Antropoloji ve yakın disiplinlerin katkılarıyla elde edilen kültürel veriler, Anadolu’nun, “uygarlıkların beşiği” olma özelliğine Neolitik’ten çok daha önce, Paleolitik dönemde de hak kazandığını göstermektedir. Ancak, bu en eski Anadolu insanının bizzat kendisine ait fosil malzeme oldukça azdır¹.

Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi’nde sergilenmekte olan üç kafatası üzerinde gerçekleştirilen bu çalışma, Anadolu fosil insan formu araştırmalarına yeni veriler eklemeyi amaçlamaktadır.

Materyal

Sözü edilen fosil kafatasları Anadolu Medeniyetleri Müzesi’nin Paleolitik Vitrini’nde “Karain Malzemesi” olarak sergilenmektedir. Fosiller müzeye, Hocamız Merhum Prof. Dr. Kılıç Kökten tarafından teslim edilmiştir. Birinci kafatası 155-1-73 envanter numarasıyla kayıtlıdır. Müze envanter defterinde kafatasına ilişkin kayıt şöyledir:

Eserin adı , cinsi: Neanderthalic Adam kafatası, fosil

Bulunduğu yer: Antalya Karain Mağarası

Devri: Orta Paleolitik

Ölçüsü: Bakiye: Yükseklik 19.8 cm, genişlik 15 cm, eni 13 cm, diş (üstçene) ile tepe arası 13.5 cm.

Müzeye geliş şekli: Kazı başkanlığınca teslim edildi.

Müzedeki yeri: Teşhir salonu, vitrin no: 1

¹ Anadolu’da insan fosili ele geçen Paleolitik yerleşim yerleri ve insanına ilişkin osteolojik ve odontolojik buluntular;

Karain: İki süt molar, Orta Paleolitik (Şenyürek 1949b), Mağracık: Dört molar, Levalloiso-Mousterien (Şenyürek ve Bostancı 1956, Bostancı 1963), Beldibi: Kafatası parçaları, Mezolitik-Üst Paleolitik (Bostancı 1963), Kanal Mağarası: Alt molar, Aurignacien/üst süt canine, Levalloiso-Mousterien (Bostancı 1971), Belbaşı: Altçene, astragalus, tibia ve femur parçaları, Mezopolitik (Bostancı 1963), İncili Mağara: Altçene, üstçene parçası, femur ve tibia parçaları, astragalus, iki calcaneus, omur ve kafatası parçaları, Üst paleolitik (Bostancı 1973), Üçağzılı Mağara: Alt premolar, Üst Paleolitik (Güleç baskıda).

Fosil kafatası parçasının bej ile açık kahverenginde kireçli sulardan meydana gelmiş kalın bir kalkerleşmiş patina tabakası ile kaplandığı ve bunun çoğu kısmının itinç ile temizlendiği, bir kısmının örnek olarak orijinal haliyle bırakıldığı sabittir.

Kafatasının bakiyesi: Üstçene ve bir ön diş, burun, sol gözün 3/4'ü, alnın tamamı, kafatasının tepesi ve sağ yanı üstçeneye kadar tamamen mevcuttur. Kemik kısım fosilleşip sert, kireçtaşı halini almıştır. Sağ yanak, sağ göz, alnın sağ kısmı ve tepesinin sağ üst yarısı ile üstçenenin iç ve alt kısmı tamamen taş patina ile kaplıdır. Sol arkada 9 cm'lik bir parça sonradan kırılıp yapıştirılmıştır.

İkinci kafatası No. 155-2-73 hakkında aşağıdaki bilgiler verilmektedir:

Eserin adı, cinsi: Paleolitik Adam kafatası parçası, fosil

Bulunduğu yer: Antalya Karain Mağarası

Devri: Üst Paleolitik

Ölçüsü: Bakiye: Yükseklik 15.2 cm, eni 12.8 cm, genişliği 16.8 cm, alın kemiği genişliği 9.8 cm.

Fosil kafatası parçasının bej ve açık kahverenginde kalkerleşmiş kireç tortusu patina içini tamamen kaplamış durumdadır. Kafatası, ön yüzünde burnun üst hizasından yukarısı; alın, sol yanı kulak deliğinden yukarısı, tepenin tamamı, arkada üst çıkıntı tamamen, sağ yan üstü tamamen bir bütün parça halinde tamamdır. Tepe arkası geriye doğru primitif bir şekilde çıkıntılıdır. Sol yanda kulak arkası ve çene kemiğinin bağlantı yeri tamamen mevcuttur. Göz çukurlarında (üst) tavanlar yerindedir. Tamamı kemik durumdan fosile dönüşmüştür. Bej kahverengi olmuştur.

No. 155-3-73 için verilen bilgiler ise aşağıdaki gibidir:

Eserin adı, cinsi: Paleolitik adam kafatası parçası

Bulunduğu yer: Antalya Karain Mağarası

Devri: Üst Paleolitik

Ölçüsü: Bakiye: Yükseklik 12.2 cm, eni 12.3 cm, genişlik 17 cm, alın kemiği genişliği 10.4 cm.

Fosil kafatası parçasının bej ile açık kahverenginde kalkerleşmiş kireç tortulu patina iç yüzünün 1-2 cm kalınlığında bir tabaka halinde kaplanmıştır. Kafatasının üst büyük parçası tamamına yakın mevcuttur. Tepe ortası kırık 2 cm genişlikte düzensiz bir delik vardır. Burun kemiğinin üst yarısı, göz çukuru tavan ve arka kemikleri, kaş, alın, yan yüzler

(sol yan kulak çevresi dahil) arka ense üstüne kadar mevcuttur. Tepe arkası yumurta biçiminde çıkıntılıdır. Arka sağ yan, sol arka yandan daha basıktır. Bej ile açık kahverengindedir. Kafatası üstünde 8 yerde kazma yaraları vardır.

İncelediğimiz bu üç kafatasına ilişkin yaptığımız araştırmalar, bunların Güney Anadolu'da bulunan ve Poleolitik dönemden beri kullanılmış olan iki mağarada bulunmuş olmaları gerektiği sonucuna ulaşmamızı sağlamıştır. Bu mağaralardan birisi Kadıpınarı'dır. 2 ve 3 numaralı kafataslarının bu mağaraya ait olması gerektiğini düşünmekteyiz. Her ne kadar şu andaki resmi müze kayıtları bu iki kafatasını Karain malzemesi olarak göstermekteyse de malzemeyi müzeye teslim eden Hocamız Prof. Dr. Kılıç Kökten'in Türk Arkeoloji Dergisi'nin VIII. cilt, 2. sayısındaki incelemesinde yer alan bilgiler ve fosillerin bulunduğu sırada birlikte çalıştığı Yard. Doç. Dr. Güner Soylu ile yapılan sözlü görüşmeler bu iki kafatasının Kadıpınarı'na ait olduğunu ortaya koymaktadır.

Kökten (1959), adı geçen yazısında şöyle demektedir:

"... Alanya'da Oba Köyü civarında, Kadıpınarı mevkiinde ve Çömerme Dağı'nda tesbit ettiğimiz 'Gâvurini, Direkli ve Karadelik' mağaralarında 'Kadıpınarı' (Gâvurini) Mağarası'nda çalıştık. Burası büyük mağaralarımız arasındadır... Bakır Çağı tabakası oldukça kalındır. Madensiz olan kat, Karain'in 'B' bölümünde, Çarkini'nde, Öküzini'nde tesbit edildiği gibi Orinyasiyen (Aurignacien) katuna yani üst Paleolitikte istinat etmektedir. Küçük çapta geçici bir araştırma kazısı olması dolayısıyla bu mağarada fazla durmadık. Burada daha fazla masraflı olacak kazılar için her bakımdan iyi hazırlanmak icabetmektedir. Mağaranın derinliklerinde yapılan araştırmalar neticesinde, dipte akmakta olan bir suyun kenarında insana ait iskelet kalıntılarıyla karşılaştık. Elimize geçen kafalar üzerindeki keskin yarıklar ve deliklerden, derince-uzun sıyrıklardan burasının atma bir mezarlık olduğu, iskelet sayısının azlığına bakılırsa suya inenlerin düşüp orada kaldıkları veya prehistorik devirlerde, denizden veya kıyılardan gelen ilk müstevlilerinin marifetleri olduğu sezilmektedir. Elimizde Üst Paleolitikte ait olması kuvvetle muhtemel birkaç insan kafatası ve çene parçaları var. Sertleşmiş kum tabakaları (greli) içerisinde (müstevli) zorlukla sökülmüş olan bu insan iskelet bakiyeleri aynı zamanda fosilleşmişlerdir de. Marifetli fosil insan (Fosil Homo Sapiens) kalıntıları üzerindeki araştırmalarıma devam ediyorum.

Yeni vesikalar eklenmek suretiyle tahminlerimi teyide çalışacağım” (Kökten 1959: 12).

Kadıpinarı (Gavurini) Mağarası Alanya’ya yaklaşık 15 km uzaklıktaki Oba Köyü yakınındadır. Çeşitli galerilerden oluşan mağara, yol seviyesinden 30 m yüksekten başlamakta ve yolun 3-4 m aşağısındaki dere düzeyine kadar inmektedir. Değinilen mağarada T.C. Kültür Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Kazılar ve Müzeler Dairesi Başkanlığı’ndan alınan 17.6.1988 tarih ve 5367 sayılı izinle 1988 yılında bir yüzey araştırması gerçekleştirildi. Mağara yüzeyinde Paleolitik materyal ele geçirilmemesine rağmen dönemi belli olmayan bol miktarda insan iskeleti parçaları bulunmuştur².

Araştırmamızda ele alınan ve envanter numarası 155-1-73 olan kafatasına ilişkin yazılı bir belgeye ne yazık ki rastlayamadık. Ancak Kökten’in çalışmalarını yakından izleyen ya da birlikte çalıştığı meslektaşlarından Soylu, Bostancı, Erden ve kafataslarının müzeye teslimi sırasında görevli bulunan Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi Müdürü A. Gürkan Toklu’nun (sözlü görüşme 1990) beyanları değinilen kafatasının Antalya/Karain Mağarası’nda bulunduğunu göstermektedir.

1 numaralı fosilin bulunduğu Karain Mağarası Antalya’nın 30 km kuzeybatısındadır. 1946 yılından beri Kökten (1955) tarafından başlatılan prehistorik çalışmalar sonucunda mağarada Orta-Üst Paleolitik kültürlerle ilişkin bulgular ele geçmiştir. Gerek çevresinde yer alan ve Üst Paleolitik endüstriler içeren başka mağaralar, gerekse iskâna ilişkin çeşitli buluntular Karain ve çevresinin Paleolitik Çağ boyunca insanın yaşamasına elverişli ekolojik koşullara sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Mağarada 1973 yılından başlayarak ara verilen kazı çalışmaları 1985 yılında Yalçınkaya (1986) tarafından yeniden canlandırılmıştır.

Metod

Malzemeler tanımsal olarak değerlendirilmiş, bunun yanı sıra somut metrik özelliklerinin de belirlenebilmesi için biyometrik ölçümleri alınarak, çağdaşı ya da yakın dönemlere ait popülasyon serileri ve fosil buluntularla

² Paleolitik dönemden beri iskân edildiği anlaşılan Alanya Kadıpinarı Mağarası halen herhangi bir koruma altında değildir. Bu yüzden mağarada bulunan materyal turistler ve yöre halkının tahribatına açık bulunmaktadır.

karşılaştırılarak profil grafik ve çizimleri aracılığıyla korelasyon yapılmıştır. Ayrıca, daha önceki çalışmalarda belirlenen sayısal değerler de karşılaştırma malzemesi olarak kullanılmıştır.

Bu karşılaştırmaların gerçekleştirilebilmesinin ön koşulu, fosillerin yaşadıkları dönemin saptanmasıdır.

Üç fosil kafatasının tarihlendirilmesi için Hızlandırılmış Radyo Karbon Tarihleme (Accelerated Radio Carbon Dating, ARCD) yöntemi uygulanmıştır. Bunun için gerekli resmi izin alınmış ve Oxford Üniversitesi'nin Accelerator Unit'inde söz konusu tarihleme yöntemi uygulanmıştır. ARCD küçük bir örnekle sonuç alınabilen gelişmiş bir tarihleme yöntemidir. Bu açıdan C¹⁴e göre daha gelişmiştir.

Tarihleme konusunda 1 numaralı kafatasına ilişkin özel bir durum ortaya çıktı. Değinen kafatasının sol yarısını örten kumtaşı da tarihleme açısından önem taşımaktaydı. Çünkü buradan alınacak sedimanın yatay kesiti, bu birikime neden olan akıntının eskiliğinin belirlenebilmesini sağlayacaktı. Böylece, doğal olarak, kafatasından daha sonraki döneme ait olan birikintinin de yaşı elde edilmiş olacaktı. Ancak fosilin orijinalitesinin bozulma riski nedeniyle sediman örneği alınmadan vazgeçildi.

Diğer taraftan, sözü edilen laboratuvar tarafından gönderilen raporda, sadece 2 numaralı ve Kadıpınarı Mağarası'na ait kafatası üzerinde ARCD uygulanabildiği belirtilmektedir. Diğer kafataslarından alınan örneklerde tarihleme için gerekli olan kollajen doku yeterli miktarda bulunmadığından ilgili yöntem uygulanamamıştır.

İncelenen fosil kafataslarına ilişkin biyometrik veriler genellikle Martin (Martin ve Saller, 1957) tekniği uygulanarak elde edilmiştir. Bu arada karşılaştırma açısından yararlı olacağı inancıyla Martin tekniğinde bulunmayan ve Howells'in (1973) geliştirdiği bazı ölçüler de ilave edilmiştir. Malzemenin elverdiği oranda mümkün olan en fazla ölçü alınmaya çalışılmış ve bunlardan yola çıkılarak çeşitli endisler hesaplanmıştır.

1 numaralı bireye ait kafatasının sağ yarısı kumtaşı ile kaplı bulunduğundan bu kısma ilişkin ölçüler ne yazık ki direkt olarak alınamamıştır. Ancak, bazı ölçüler sol yarımından alınarak, ikiyle çarpılmış ve ölçülerin değerinin bulunmasına çalışılmıştır (Tablo 1).

Fosillerin Tarihlendirilmesi

Yapılan bu araştırmada elimizdeki materyalin ait olduğu dönemin saptanması büyük önem taşımaktadır. Çünkü bu materyalin çağdaşı diğer verilerle karşılaştırılabilmesi veya belirli bir zaman dilimi içindeki gelişim çizgisinin ortaya konulabilmesi için ait olduğu dönemin bilinmesi zorunludur.

Yukarıda da belirttiğimiz gibi, elimizdeki fosil kafataslarından birincisinin Karain Mağarası'na ait olabileceğini düşünmekteyiz. Bu fosili çıkaran Kökten, buluntunun tarihine ilişkin herhangi bir şey kaydetmemiştir. Üstelik, ilgili materyalin mağaranın hangi noktasından çıktığını ve onunla birlikte başka bir buluntunun ele geçip geçmediğine ilişkin bir kayıt da bulunmamaktadır. Ancak bu fosil, değerli hocamız tarafından Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi'ne teslim edilmiş ve Paleolitik döneme ait sergi malzemesi içine konulmuştur.

Bu kaydı dikkate alacak olursak, fosilin ait olduğu bireyin günümüzden 30-10 bin yıl öncesinde yaşamış Üst Paleolitik Çağı adamı olması muhtemeldir. Ancak bu verinin bilimsel olduğunu söyleyemeyiz. Çünkü daha önce de değinildiği gibi Karain fosilinin Oxford Üniversitesi'nde Accelerator Unit'te yapılan analizlerde kollajen azlığı nedeniyle tarihlendirme işleminin gerçekleşemediği bildirilmiştir. Bilindiği gibi kollajen, kemiğin yapısında yer alan bir maddedir. Organizmanın ölümünden sonra zaman sürecinde kollajen miktarı giderek azalır. Bunun yanında Karain fosilinde tarihlendirme yapılamayacak kadar az kollajen bulunması da bizim için önemli bir veri kabul edilebilir. Bu yüzden eğer olağandışı kimyasal etkilere uğramamışsa bu fosilin ait olduğu bireyin yaşadığı dönemi Üst Paleolitik-Mezolitik Çağ'a kadar indirgememiz olanaklıdır.

Kadıpnarı Mağarası'nda bulunan fosillerin tarihlendirilmesine gelince; ne yazık ki 3 numaralı fosilde de Karain kafatasındaki kollajen yetersizliği karşımıza çıkmaktadır. İlk aşamada bu bulgu, Güney Anadolu'nun, bu birbirine yakın iki mağarasına ait fosillerin aynı çağda yaşamış iki insana ait olabileceğinin bir işareti sayılabilir. Ancak, kollajen bazen de dış etkenlerle kısa bir sürede kemik yapısından silinebilmektedir. Bu durumun Kadıpnarı'nın 3 numaralı fosili için geçerli olabileceği düşünülebilir. Çünkü 2 ve 3 numaralı fosiller aynı mağaradan ve birbirlerine çok yakın bir durumda bulunmuştur ve morfolojik açıdan da benzerlerdir. Bunlardan birisinde tarihlendirme için yeterli kollajen bulunması, ancak diğerinde bulunmaması, bu maddenin başlangıçta bu bireyde de varolabileceğini, ama bilemediğimiz

başka etkenlerin araya girmesiyle sonradan azaldığını akla getirmektedir. Aynı varsayım, kollajen yetersizliği gösteren Karain fosili için de akla gelebilir. Ancak bu fosilin genel morfolojik yapısı, bireyin Kadıpınarı'ndakilerden daha önceki bir dönemde yaşaması olasılığını kuvvetlendirmektedir. Kaş kemerlerinin çıkıntılı oluşu, hafif bir prognatizmanın varlığı, burun açıklığının genel görünümü, kafadamının basıklığı ve arkaya doğru uzanış şekli bireydeki primitif özellikleri ortaya koymaktadır. Bu özelliklerin fosil *Homo Sapiens* ve *Neanderthaloid* formlarda bulunduğu bilinmektedir.

2 numaralı Kadıpınarı kafatası üzerinde ARCD yöntemiyle yapılan laboratuvar analizi sonunda fosilin günümüzden 4910 \pm 70 yıl öncesine ait olduğu ortaya çıktı. Böylece bu bireyin yaklaşık M.Ö. 3. binin başlarında yaşadığını kabul edebiliriz. Ancak bu bulgu Kökten'in yukarıda alıntı yaptığımız yazısında verdiği tarihle farklılık içindedir. Her iki Kadıpınarı fosili de *in situ* durumda belirli bir tabaka içinde bulunmadığından elimizde Üst Poleolitik'e konulabilmesini kuvvetlendirecek başka bir veri mevcut değildir. Bu nedenle ARCD metodunun verdiği sonucu dikkate almamız yerinde olacaktır. Kökten doğal olarak bu kafataslarını hem fosilleşmiş olduklarından hem de Kadıpınarı Mağarası'nda Aurignacien'in varlığına rastladığından Üst Paleolitik olarak düşünmüştür.

Anadolu'da insanın yerleşik hayata geçtiği Neolitik kültürden sonraki bir dönemde, Akdeniz bölgesinde hâlâ mağara insanının varlığını ileri sürmemiz kuşkuyla karşılanabilir. Ancak Anadolu'da birçok mağarada çok daha geç dönemde bile -sözgelimi Roma veya Bizans devrinde- yaşamış insanların yerleşimini gösteren izler bulunmuştur. Üstelik eski dönemlerin ilkel ulaşım koşulları içinde Anadolu gibi büyük ve farklı coğrafik koşullara sahip bir ülkede böyle bir durumla karşılaşmak olağandır.

Morfoloji

Materyalimiz biyometrik olarak ele alındığı gibi, deskriptif özellikleri açısından da incelenmiştir. Buna ilişkin gözlemlerimiz şöyledir:

1 numaralı kafatasında (Resim 1, 2, 3) maxilla, nasal, frontal ve parietal kemiklerinin sol yarımlarına ait bazı kısımlar mevcuttur. Kafatasının sağ yarısını kaplayan sertleşmiş kum tabakası sergilenme açısından orijinal bir görünüm vermesi nedeniyle temizlenmemiştir ve temizlenmesine izin de verilmemektedir.

Vertex ve bregma aynı yükseltidedir. Norma verticalis'ten bakıldığında tuber parietalelerde hafif bir çıkıntı yapma eğilimi gözlenir. Ancak gözlenebilen sol tarafta tuber parietale kopmuş ve kayıptır. Bu nedenle gelişme derecesi hakkında kesin bir yargıya varmak mümkün değildir. Frontal kemik arkaya doğru uzanmaktadır; bunun sonucunda coronal dikiş baş üzerinde önemli ölçüde geride yer almaktadır. Kafatasında kaş kemerleri ve glabella gelişmiştir. Sol tuber frontale hafifçe belirgin olup, arcus superciliaris üzerindeki derin çöküntü, kaş kemerlerinin çıkıntısını daha da belirginleştirmektedir.

Nasal kemik önde belirgin bir çıkıntı oluşturmaktadır ve naso-frontal dikiş ortada yarım daire şeklinde bir yükseltiye sahiptir. Sol göz çukurunun üst kenarı, horizontal bir durumda yana doğru uzanır ve incisura frontalis mevcuttur. Göz çukuru, kare şeklinde olduğu izlenimini vermektedir. Foramen infra orbitale çifttir.

Üstçenede hafif bir alveolar prognatizma mevcuttur. Apertura priformis sağda daha keskin bir kenara sahiptir. Burun açıklığı, kenarlarındaki kırık-tan dolayı şekil açısından kesin bir yargıya varmamızı engellemektedir. Ancak, hafifçe geniş olduğu izlenimi edinilmektedir. Kumtaşıyla kaplı olmayan ve görülebilir kısımlarda, üstçenedeki incisive'ler ve sol canine postmortem kayıptır. Maxillada sol ikinci kesici dişin taç kısmının yarısı ve kökü mevcuttur. Bu dişte aşınma belirgin düzeydedir. Yan dişlerin premortem kaybı nedeniyle damakta alveolar bölge belirgin bir şekilde düzleşmiştir ve torus palatinus mevcuttur.

Üstten görüldüğü kadarıyla, kafatası suturları açıktır. Sadece coronal suturun sol yarısı görülebilmektedir, ki burada da yer yer hafif kapanma izleri mevcuttur.

2 numaralı kafatası (Resim 4, 5): Bu kafatasının yalnızca calva kısmı ele geçmiştir. Calva'yı, sağ ve sol parietal, frontal, occipitalin squama kısmı ve sol temporalin squama, tympanic, pyramis ve mastoid kısımları oluşturmaktadır.

Frontal hemen hemen tamdır; bu kemiğin sadece incisura nasalis kısmıyla sağ ve sol orbita tavanının medial kısımlarından birer parça kayıptır. Glabella siliktir ve arcus superciliaris'ler hemen hiç gelişmemiştir. Supra orbital foramen yoktur. Her iki tarafta da incisura frontalis vardır. Tuber frontaleler orta derecede gelişmiştir. Alın dar ve arkaya doğru uzundur ve linea

temporalisin processus zygomaticus'tan belirgin bir şekilde başlayıp, arkaya doğru silikleştiği görülmektedir.

Temporal: Sol temporalin squama, tympanic, pyramis ve mastoid kısımlarının mevcut olmasına karşın, sağ temporalin yalnızca squamasının üst kısmına ait bir parça korunabilmiştir. Mastoid çıkıntının alt ucunun bir bölümü kopmuştur. Mevcut kısımdaki yana doğru genişleme bu çıkıntının gelişmiş bir yapıya sahip olduğunu göstermektedir. Crista supramastoidea oldukça belirgindir. Porus acusticus externus ovaldir. Fossa mandibularis derindir. Pterion bölgesi her iki yanda da "H" şeklindedir.

Occipital: Bu kemiğin sadece squama kısmı mevcuttur. Lambda bölgesinden başlayarak altta linea nuchae superior'a kadar devam eden yumru şeklinde çok belirgin bir şişlik mevcuttur. Sol asterion bölgesinin hemen arkasında, linea nuchae superior üzerinde yaklaşık 1 cm çapında bir kabartı gözlemlenmektedir. Lambdoid sutur üzerinde *wormian* kemik yoktur. Suturların arasında dolgu maddesi bulunduğundan sutural yaş tayini yapılamamıştır.

Parietaller: Sol parietal tamdır, sağ parietalin margo squamosa'sının arka kısmının bir bölümü kopmuştur. Tuber parietaleler fazla belirgin değildir. Sutura sagittalis önde hafif bir kabartı oluşturmaktadır. Linea temporalis yukarıda da belirtildiği gibi parietaller üzerinde epeyce silikleşmiştir. Foramen parietaleler mevcut değildir ve coronal sutur arkasında post coronal çöküntü medialde yoktur. Bu oluşum yanlarda hafifçe belirgindir. Sagittal suturun lambdoid bölgesine yakın olan kısmında düzleşme yoktur. İç kısımda çimentolaşmış dolgu maddesi olduğundan parietal kalınlık alınamamıştır.

3 numaralı kafatası (Resim 6, 7, 8): Bu kafatası bir öncekiyle hemen hemen aynı kısımları içermektedir. Genel yapıları açısından da her iki kafatası büyük benzerlikler göstermektedir. Kafatasında frontal, sağ ve sol parietal, squama occipitalis, sol temporale ait squama, tympanica, pyramis ve mastoid kısımlarla ethmoid kemiğin üst kısmı mevcuttur.

Frontal: Kemiğin hemen hemen tamamı mevcuttur. Sadece sol orbital tavanın medialinin arka bölümü kopmuştur. Glabella ve arcus superciliarisler orta derecede gelişmiştir. Naso-frontal dikiş ortada yuvarlak bir biçimde yükselmektedir ve Naso-maxillar dikişten daha üst seviyededir. Margo orbitalisler yanlarda hafifçe aşağıya doğru inmekte olup, supra orbital foramen

ve incisura frontalisler yoktur. Frontal, dar ve arkaya doğru uzanan bir genel görünümüne sahiptir. Tuber frontale'ler orta derecede gelişmiştir. Frontal üzerinde, sağda tuberin altında, solda tuberin üzerinde, yine sağda tuber frontalisin arkasından başlayarak, arkada parietal üzerinde devam eden, solda biraz daha geriden başlayan ve genişliği 7 cm uzunluğu 9 cm'ye varan çukurlar vardır. Sol taraftaki derin çukurluğun ortasında yaklaşık 2-2.5 cm çapında bir delik bulunmaktadır.

Temporal: Sağ temporalin squamosa'sının pterion bölgesine komşu küçük bir parçası mevcuttur. Sol temporal, arcus zygomaticus ve mastoidin uç kısmı dışında hemen hemen tamdır. Mastoid 2 numaralı bireydekinden daha ince ve sivridir. Crista supramastoidea az gelişmiştir. Porus acusticus externus ovaldir. Pterion bölgesi her iki tarafta da "H" şeklindedir.

Occipital: Kemiğin yalnızca squama kısmı mevcuttur. Lambda bölgesinden başlayarak, alita linea nuchae superior'a kadar devam eden ve bir önceki bireydekine benzeyen yumru şeklinde bir çıkıntı mevcuttur. Bu durum bilindiği gibi, narin Akdeniz ırkının tipik bir özelliğidir.

Kafatasına norma verticalis'ten bakıldığında ovoid bir form sergilediği görülür. Vertex ve bregma aynı düzlemde yer alır. Suturlar açıktır. Parietal kalınlık 6 mm'dir. Kas tutunma yerleri bir önceki bireye oranla daha az belirgindir.

Parietal: Tuber parietaleler hemen hiç gelişme göstermezler. Kafada hafif bir asimetri mevcuttur. 2 numaralı kafatasında olduğu gibi linea temporalis'ler çok az belirgindir. Sagittal sutur'un lambda bölgesinde hafif bir çukurlaşma söz konusudur. Parietal kalınlık 6 mm olarak ölçülmüştür. Pterion bölgesi sağ ve solda "H" şeklindedir.

Bulgular ve Tartışma

İncelediğimiz üç kafatasından alınan ölçüler Tablo 1'de, bu ölçülerden yola çıkarak hesapladığımız endisler de Tablo 2'de gösterilmiştir.

1 numaralı bireyde parietal ve occipital olmadığı için kafatasının genel formu hakkında, kesin bir yargıya varılamamıştır. Ancak, alın ve yüze ilişkin ölçüler alınmış ve 3 endis değeri hesaplanabilmiştir. Buna göre, orta derecede yüksek alınlılar (orthometop) kategorisine giren birey, burun yapısı açısından da orta genişlikte (mesorrhin)'dir (Martın ve Saller 1957: 490-496). En büyük alın genişliğinin alınamamasına karşın stephanik genişliğin

maksimum alın genişliğine çok yakın değerler verdiği gerçeğinden hareketle, bireyin alnının yukarı-arkaya doğru genişleme derecesinin çok fazla olmadığı söylenebilir.

2 numaralı bireyde 1 numaralı bireyin aksine kafatasının genel morfolojisini belirleyebileceğimiz uzunluk, genişlik ve yüksekliğe ait ölçüler alınabilmiştir. Ancak yüz morfolojisine ait herhangi bir bilgi edinmemizi sağlayacak buluntular mevcut değildir.

Bu fosil dolikokran endis kategorisinin üst sınırında yer almaktadır. Ayrıca kafatası, hem uzunluğuna hem de genişliğine oranla yüksek bir yapıyı belirleyen, sırasıyla hypsikran ve akrokran endis değerlerini göstermektedir (Comas 1960: 407). Bireyin transvers alın endisi, alın genişliğindeki en küçük ve en büyük değerlerin birbirinden çok farklı olmadığına, dolayısıyla da alnın yukarı-arkaya doğru genişleme derecesinin çok fazla olmadığına işaret eden 84,48 değerini vermektedir.

Alnın genişliğinin kafatası genişliği oranına bakıldığında, bu bireyin geniş alınlı olduğu (eurymetop); alnın yuvarlaklık derecesini gösteren sagittal frontal endis değeri açısından ise yuvarlak alınlılar (orthometop) içinde yer aldığı ortaya çıkmaktadır (Martin ve Saller 1957: 490-491).

Bu bireyin kafa kapasitesi Lee-Pearson formülüne göre $1287,64 \text{ cm}^3$ bulunmuştur. Sarasin'in (Martin ve Saller 1957: 470) sınıflamasına göre bu değer orta büyüklükteki bir kafatası hacmini göstermektedir.

3 numaralı bireyimiz çağdaşı olduğunu düşündüğümüz 2 numaralı bireyden biraz daha uzun ve dar kafa yapısına sahip olmakla birlikte, genel morfolojik çizgileri açısından bu bireye yakın benzerlikler sergilemektedir.

Bireyin cranial endisi çok dar ve uzun kafa yapısını belirleyen hyperdolikokran endis değeri içinde yer almaktadır. Kafa morfolojisini yükseklik açısından ele aldığımızda, bu değer uzunluk bakımından chamaekran, genişlik açısından ise metriokrandır (Olivier 1969: 133). Böylece uzunluğuna oranla az yüksek, genişliğine oranla ise orta derecede yüksek bir kafa yapısı belirlenmiş olmaktadır.

Bireyin transvers alın endisi yukarı-arkaya doğru orta derecede genişleyen bir alına, sagittal frontal endisi ise alnın yuvarlak oluşuna işaret etmektedir. Alın genişliğinin kafa genişliğine oranı ele alındığında, ortaya çıkan eurymetop değer, bu bireyin geniş alınlı olduğunu göstermektedir (Martin ve Saller 1957: 490).

Cinsiyet ve Yaş

Tüm morfolojik özellikleri dikkate alındığında 1 numaralı bireyin erkek, 2 numaralı bireyin kadın ve 3 numaralı bireyin de büyük bir olasılıkla kadın olduğu anlaşılmaktadır. Her üç buluntuyu birbiriyle kıyasladığımızda, birinci kafatasının diğerlerinden çok daha kaba yapılı ve kas tutunma yerlerinin belirgin olduğu gözlenmektedir. Diğer ikisinde ise kas tutunma yerleri daha az belirgindir ve genel olarak narin bir yapı göze çarpmaktadır. Bu durum cinsiyet farkından kaynaklanabileceği gibi, ırksal farklılaşmadan da ileri gelebilmektedir.

1 numaralı bireyin mevcut olan suturları endokranialden kapanma derecesine göre değerlendirildiğinde, coronal suturun kapanmış olduğu, sadece orta bölgesinde (C_2) hafif izlerin bulunduğu görülmektedir. Sagittal suturun mevcut olan S_1 bölgesi ise tamamen kapanmıştır. Vallois'e göre coronal suturun ikinci bölgesi (C_2) 60 yaşından sonra S_1 ve C_1 bölgeleri ise 40-50 yaşları arasında kapanmaktadır (Knussmann 1980:145). Üstçenedeki bazı dişlerin de yaşam sırasında düştüğünü ve alveollerin kapandığını da göz önüne alacak olursak, bu bireyin orta yaşın üzerinde (40-60) olduğunu söyleyebiliriz.

2 numaralı bireyde ektokranial sutur kapanması incelenmiş ve lambdoid suturun tamamen açık, coronal ve sagittal suturların ise çok az kapanmış olduğu anlaşılmıştır. Buna göre, kafatasının genç erişkin bir bireye ait olduğu söylenebilir.

3 numaralı bireyde ise lambdoid sutur tamamen açıkken, sagittal suturun mevcut bölgesinde ve coronal suturda yer yer kapanma izleri görülmektedir. Sutur kapanması kriteri açısından ele alındığında bu birey 2 numaralı bireyle yaklaşık aynı yaşlarda -belki biraz daha yaşlı- olabileceği anlaşılmaktadır.

1 numaralı bireyin biyometrik verileri ile Mezolitik, Üst Paleolitik ve Neanderthaloid fosiller arasında yaptığımız karşılaştırma, Grafik 1'de sunulmaktadır³. 10 değişkenin kullanıldığı grafikte bu bireye alın ve yüz morfolojisi açısından en yakın grubun Mezolitik dönem insanları olduğu görülmektedir. Bunu Dar-es-Soltan buluntusu izlemektedir. Quafzeh fosili de alın

³ Profil grafiklerini oluşturmakta yararlandığımız değerler Genet-Varcin (1969, 1979) ve Martin ve Saller (1959)'den alınmıştır.

ölçüleri dışında diğer biyometrik veriler açısından fosilimize yakın değerleri sergilemektedir. Diğer fosillerin ise kimi ölçüleri yaklaşık sonuçlar verirken, kimi ölçüleri ise oldukça farklılık göstermektedir.

Sagittal frontal endisi temel alındığı Profil Grafik 2'de yine çeşitli Üst Paleolitik ve Neanderthaloid fosillerle karşılaştırılmıştır. Burada da görüleceği gibi, La Ferrassie, Dar-es-Soltan, Oberkassel ve Quafzeh buluntuları ile bu bireyimizin değerlerinin oldukça yakın olduğu ortaya çıkmaktadır. Fransa Mezolitik insanlarına ilişkin sagittal frontal endis değerinin bulunmaması nedeniyle bireyimizle bu açıdan yakınlıklarını belirleyememiş bulunmaktayız.

Evrimsel açıdan ve ırk belirlemede önemli bir kriter olan burun endisinden yola çıkılarak oluşturulan Profil Grafik 3'te de görüldüğü gibi, buluntumuza en yakın değerlerin Grotte du Cavillon, Fransa Mezolitik insanları ve Lautsch olduğu görülür. Diğer özellikleri açısından büyük benzerlikler gösteren Quafzeh ve Dar-es-Soltan fosillerinde burun endisinin sapma göstermesi ilgi çekicidir. Bu farklılık, sözü edilen her iki fosilin burun açıklığının 1 numaralı fosilden yüksekliğine oranla daha geniş olmasından kaynaklanmaktadır.

Buluntumuzun ve diğer fosillerin birbiriyle kıyaslandığı şekil 8'de de görülebileceği gibi, Karain kafatasının, Carigüela dışında diğer buluntulara-küçük farklılıklar olmasına karşın- genelde benzerlikler gösterdiği anlaşılmaktadır.

1 ve 2 numaralı bireylerin ölçü ortalamalarının çağdaş Anadolu popülasyonlarıyla karşılaştırılması Profil Grafik 4'te sunulmaktadır. Bazı ölçüleri eksik olmasına karşın en yakın grup Yümüktepe'dir. Porionbregma yüksekliği ve alın endisi değişkenleri dışında kalan ölçüler açısından Troya Yümüktepe'yi, Şeyh Höyük iskeletleri de Troya'yı izlemektedir. Orta Anadolu buluntu yerlerinde ele geçen Ilıca-Ayaş ve Alaca Höyük buluntularının değerlerimizden oldukça farklılıklar göstermesi, buna karşın kıyı şeridinde yer alan popülasyonların değerlerimize daha yakın sonuçlar vermesi dikkat çekicidir. Ayrıca şunu da belirtmeliyiz ki, ticaret merkezi olan ve geçiş bölgesinde yer alan Kültepe iskeletleri ve Güneydoğu Anadolu'da bulunan Lidar, yukarıda belirtilen iki grup arasında değerlere sahiptirler. Ancak vardığımız bu sonuç, grafikte yer alan popülasyonlardaki iskelet sayısının azlığı ve Anadolu'daki buluntu yerlerinde ele geçen iskeletlerin bir kısmının profil

grafiğe girebilecek yeterli sayıda metrik değere sahip olmaması nedeniyle ihtiyatla karşılanmalıdır.

Profil grafikte yer alamayan diğer toplumlarla yapılan karşılaştırma sonuçları şöyledir:

2 numaralı birey maksimum kafa uzunluğu açısından Alişar'da bulunan ve Bakır Çağı'na tarihlenen 1 numaralı bireyle (♀) (Şenyürek 1941), Kusura'da bulunan ve yine aynı çağda yaşamış 1 numaralı bireyle (♀) (Şenyürek 1941) uygunluk içerisindedir. Ancak Alişar'da yaşamış bireyin kafa genişliği daha büyük bir değere sahipken, Kusura'dan çıkarılan 1 numaralı birey (Bakır Çağ, ♀) 128 mm'lik değerle daha dar bir kafatasına sahiptir.

Kusura'da ele geçen 6 kadına ait (Kalkolitik-Bakır) endis ortalaması 76,75'tir (Kansu ve Atasayan 1939) ve sözkonusu iskeletimizden biraz daha yuvarlak bir kafa kapısını sergilemektedir. Hayaz Höyük'te bu iki yapının arasında bir değerle ise (endis 75,00, Erken Bronz, ♀) (Özbek 1984), Maşat Höyük'te çok daha dolikokranial bir formla karşılaşmaktayız. Bu höyükten ele geçen 7 numaralı erkek bireyin endisi 66,85'tir (Bakır Çağ) (Şenyürek 1946) ve daha çok 3 numaralı bireyimize yakınlık göstermektedir. Karataş'ta bulunan Erken Bronz Çağı'na ait 24 kadın iskeletinde bulunan 79,00 endis değeri mezosefal kategori içerisinde yer almaktadır ve her iki bireyimizden de daha yuvarlak bir kafa yapısına işaret etmektedir (Angel 1968). Büyük Güllücek'te yaşamış olan Kalkolitik dönem erkeğinde 70,93 olarak bulunan kafatası endisi (Şenyürek 1950) 3 numaralı bireyimize oldukça yakındır.

Frontoparietal endis açısından eurymetop olan 2 numaralı bireyimizin endis değeri (74,81), Troya I-IV katlarından çıkarılan dişi bireylerin endis ortalamasından (69,35) daha yüksek olup, 3 numaralı bireyimize daha yakındır. Troya'da yine aynı katlarda bulunan dört bireyin horizontal çevre ortalaması 510 mm, Karataş'ta ele geçen 24 kadının ortalaması ise 499,1 mm'dir. 2 numaralı bireyde de 502 mm, 3 numaralı bireyde ise 501 mm olarak bulunan bu değer Karataş popülasyonuna oldukça yaklaşmaktadır.

Kranial kapasite 2 numaralı bireyde 1287,64 cm³ olarak hesaplanmış olup, 1391,25 cm³ (n = 4)'lük Troya popülasyonundan oldukça düşüktür (Angel 1951); 1180,51 cm³'lük bir değer veren 3 numaralı birey daha da küçük bir kafa kapasitesini sergilemektedir.

Sonuç

Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nde sergilenen ve Akdeniz Bölgesi'nden gelen üç fosil kafatasından ve calvasının ön yarısı ile yüzünün üst kısmı bulunan birincisi muhtemelen Antalya-Karain, sadece calvaları bulunan diğer ikisi ise Alanya Kadıpınarı mağaralarında bulunmuştur.

Antalya/Karain'den gelen kafatasında diğer ikisinden daha farklı bir yapı görülmektedir. Orta yaşın üzerindeki bir erkeğe ait olan bu kafatasında kaş kemerlerinin çıkıklığı, orta derecede prognatizma ve burun açıklığının genel şekli gibi morfolojik özellikler daha primitif bir görünüm sergilemektedir. Orta derecede yüksek alınlı ve orta derecede geniş burunlu olan bu bireyin kafatası basıktır ve arkaya doğru uzamaktadır. Üst Paleolitik-Mezopolitik ve Neanderthaloid buluntulardan paralel metrik değerleri verenler arasında profil grafik oluşturularak yapılan analizde bireyin Fransa'da Mezolitik dönemde yaşamış insanlarla ve Dar-es-Soltan buluntusuyla alın ve yüz yapısı açısından büyük yakınlık sergilediği anlaşılmıştır.

Yaklaşık olarak M.Ö. 3. binin başında yaşadığını düşündüğümüz diğer iki bireyden 2 numaralı olanı uzun, dar ve yüksek kafa ve orta derecede genişleyen alın yapısına sahipken, 3 numaralı birey yine uzun, daha dar ve daha az yüksek bir kafa yapısını sergilemektedir. Genel yapıları arasında büyük benzerlik bulunan bu iki dişi bireyin ortalamasıyla Anadolu'daki çağdaş populasyonların karşılaştırılmasından oluşturulan profil grafikte bireylerimizin Orta Anadolu'dakilerden çok, kıyı şeridi ya da geçiş yolları üzerinde yaşamış toplumlara benzerlik gösterdikleri izlenimi edinilmiştir.

Fosillerin Oxford Üniversitesi'nde tarihlendirilmesi konusundaki yardımlarından dolayı British Museum Natural History'den Dr. Chris Stringer'e ve şekillerin çiziminden dolayı Dr. İzzet Duyar'a teşekkür ederim. Ayrıca fosilleri incelemem için gerekli izni veren Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü'ne ve çalışmalar sırasındaki ilgi ve yardımlarından dolayı Anadolu Medeniyetleri Müzesi Müdürlüğü elemanlarına minnet borçluyum.

A PALEOANTHROPOLOGICAL INVESTIGATION OF THREE FOSSILS FOUND IN SOUTHERN ANATOLIA

SUMMARY

Contributions made by anthropology and ecological sciences to cultural knowledge indicate that Anatolia has been one of the cradles of civilizations since the Paleolithic Era. However, ancient fossils of the Anatolian man are quite scarce. In this article, the results of a paleoanthropological investigation on three skulls stored at the Ancient Anatolian Civilization Museum in Ankara are reported. These skulls were found by Prof. Dr. İ. Kılıç Kökten in the Karain Cave in Antalya, no. 1 (155-1-73) and Kadınpınarı Cave in Alanya, no. 2(155-2-73) and no. 3 (155-3-73).

Remains were analyzed using standart craniometric techniques. The age of the skulls was determined at the Radiocarbon Accelerator Unit Laboratory of Oxford University. Results obtained from the age determination of the fossils belonging to the individuals found at Karain and Kadınpınarı indicate that they are not from the same epoch. The age of the Karain skull could not be determined because of the lack of collagen in the skull; but this deficit and the morphological structure of the skull lead us to speculate that this individual might have lived during the Upper Paleolithic or Mesolithic Era. The same problem exists in one of the Kadınpınarı Cave skulls, but laboratory age determination of the other fossil (155-2-73) indicates that it is from 4910 B.C. \mp 70. Because these two skulls were found in the same part of the cave, as well as due to morphological similarities, we think that the individuals were contemporary. The reason for not being able to determine the age of the third individual (155-3-73) might be due to not being able to take sufficient samples, ecological reasons, or problems involved in the technique used.

The right half of skull no. 1 is covered with hardened sand and could not be thoroughly cleaned (in order to protect its original appearance for exhibition). Taking into account the protruding, developed eyebrow ridges and glabella, as well as other morphological characteristics, we can conclude that this skull belongs to a male. These prognatism and other characteristics show that this individual has more primitive characteristics than do the other two skulls. Based on the sutural closure, the age is estimated to be 40-60 years.

In general, the no. 2 fossil has a gracile appearance. There is a great similarity in this regard with the third individual. The inconspicuousness of the brow arches and glabellae, and strong sites of muscle insertion tells us that these two (no. 2 and no. 3) individuals were female. As a result of sutural age determination, it was also learned that these were young adults. From a general morphological viewpoint, these two skulls are typical examples of the delicate Mediterranean race. As a result of biometric analysis, it was also observed that the Karain fossil has similar measurement values to the Mesolithic, and Upper Paleolithic people. The profile view of the skeleton also support this conclusion.

Further examination of fossil no. 1 indicates that this individual shows morphometric similarities to Mesolithic people of France, and Dar-es-Soltan and Quafzeh.

The findings from skulls no. 2 and 3 fossils, when compared with their contemporary Anatolian skeletal populations, have the similar biometric values. It was found that these skulls show similarities primarily to Yümüktepe, and then respectively to Troya and Şeyh Höyük skeletons.

When compared with coastal and inland populations of the peninsula, these skulls showed closed biometric affinity with the former in a number of dimensions. On the other hand, the population from Kültepe, which was a transit and business center, occurs between these two groups.

KAYNAKÇA

- ANGEL, J.L. 1951 *Troy. The Human Remains*. Supplementary Monograph 1, Meriden: Princeton Univ.
- _____ : Press. 1968 "Human remains at Karataş." *American Journal of Archaeology*, 72:258-263.
- BOSTANCI, E.Y. 1963 "Human fossil remains in Beldibi and Belbaşı rock shelters on the Mediterranean coast of Anatolia." *Antropoloji*, 1:17-36.
- _____ : 1971 "Kanal Mağarası'nda Levalloise-Mousterian Seviyede Keşfedilen Bir Üst Süt Canine ile Alt Aurignacien Seviyede Bulunan Bir Mandibulae Molar Hakkında İnceleme." (Türkçe-İngilizce) *Antropoloji*, 5:45-82.
- _____ : 1973 "Homo sapiens çevlikiensis in the Canal and Big caves of Çevlik near Samandağ of the province of Antakya on the Mediterranean coast of Anatolia." *Antropoloji*, 6:29-56.
- COMAS, J. 1960 *Manual of Physical Anthropology*. Springfield: Charles C. Thomas.
- ÇİNER, R. 1969 "İlca-Ayaş İskelet Kalıntılarının Tetkiki." *Antropoloji*, 4:195-237.
- GENET-VARCIN, E. 1969 *A la Recherche du Primate. Ancêtre de l'Homme*. Paris: Boubée.
- _____ : 1979 *Les Hommes Fossiles*. Paris: Société Nouvelle des Éditions Boubée.
- GÜLEÇ, E. "Hatay Üçağzlı Mağara'da Bulunan Üst Paleolitik (Aurignacien) Döneme Ait Küçük Azı Dişi." *Bozkurt Güvenç'e Armağan*. T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları (Baskıda).
- HOWELLS, W. 1973 *Cranial Variation in Man. A Study by Multivariate Analysis of Patterns of Difference Among Recent Human Populations*. Harvard Univ. Printing Office.
- KANSU, Ş.A. 1945 "Türk Tarih Kurumu Alaca-Höyük Kazılarında (1936-1944) Bakırçağı Yerleşme Katlarından Çıkarılan İskeletlerin Antropolojik İncelenmesi." *Belleten*, 9:411-422.
- _____ : 1946 "Alacahöyük (1943-1945) Kazılarında Çıkarılan Kalkolitik, Bakır ve Tunç Çağlarına Ait Halkın Antropolojisi." (Türkçe-Fransızca) *Belleten*, 10:539-555.
- KANSU, Ş.A. VE ATASAYAN, M. 1939 "Afyonkarahisar Kusura Hafriyatında Meydana Çıkarılan Bakırçağı ve Eti Devirlerine Ait İskeletler Üzerine Tetkikler." *Türk Antropoloji Mecmuası*, 19-22: 272-276.

- KANSU, Ş.A. VE TUNAKAN, S. 1948 "Eti, Frik ve Klasik Devir İskeletlerinin Antropolojik İncelenmesi." *Bellekten*, 12:759-774.
- KNUSSMANN, R. 1980 *Vergleichende Biologie des Menschen*. Stuttgart: Gustav Fischer Verlag.
- KÖKTEN, İ.K. 1955 "Antalya'da Karain Mağarasında Yapılan Prehistorya Araştırmalarına Toplu Bir Bakış." *Bellekten*, 19:271-283.
- _____ : 1959 "Tarsus-Antalya Arası Sahil Şeriti Üzerinde ve Antalya Bölgesinde Yapılan Tarihöncesi Araştırmaları Hakkında." *Türk Arkeoloji Dergisi*, 8:10-16.
- _____ : 1963 "Die Stellung von Karain Innerhalb der Türkischen Vorgeschichte." *Anatolia*, 7:59-86.
- MARTIN, R. VE SALLER, K. 1957 *Lehrbuch der Anthropologie*. (Band I) Stuttgart: Gustav Fischer Verlag.
- _____ : 1959 *Lehrbuch der Anthropologie*. (Band II) Stuttgart: Gustav Fischer Verlag.
- MC BREARTY, S. 1990 "The origin of modern humans." *Man* (n.s.), 25:129-143.
- OLIVER, G. 1969 *Practical Anthropology*. (İng. çev.: M.A. MacConaill) Springfield: Charles C. Thomas.
- _____ : 1971 *Morphologie et Types Humains*. Paris: Vigot Freres.
- ÖZBEK, M. 1984 "Etude anthropologique des restes humains de Hayaz Höyük." *Anatolica*, 11:155-169.
- ŞENYÜREK, M.S. 1941 "Anadolu Bakır Çağı ve Eti Sekenesinin Kraniyolojik Tetkiki." *Bellekten*, 5:219-253.
- _____ : 1946 "Maşat Höyük Kazısından Çıkarılan Kafataslarının Tetkiki." *Bellekten*, 10:231-242.
- _____ : 1949a "Truva Civarında Kumtepe'de Bulunmuş Olan İskeletlere Dair Bir Not." *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 7:295-304.
- _____ : 1949b "Türk Tarih Kurumu Adına Yapılan Karain Kazısında Bulunan İki Fosil Dişe Ait Ön Kısa Rapor." (Türkçe-İngilizce) *Bellekten*, 13:833-836.
- _____ : 1950 "Büyük Güllücek'de Bulunan Kalkolitik Çağa Ait Bir Muharibin İskeletinin Tetkiki." *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 8:269-310.
- _____ : 1951a "A note on the human skeletons in the Alacahöyük Museum." *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 9:44-61.
- _____ : 1951b "Şeyh Höyük İskeletleri." *Bellekten*, 15:431-445.
- _____ : 1952 "A study of the human skeletons from Kültepe excavated

- under the auspices of the Turkish Historical Society." *Belleten*, 16:323-343.
- _____ : 1954 "A note on the skulls of Chalcolithic Age from Yümüktepe." *Belleten*, 18:1-25.
- ŞENYÜREK, M.S. VE BOSTANCI, E.Y. 1956 "The excavation of a cave near the village of Mağracık in the vilayat of Hatay." *Anatolia*, 1:81-85.
- ŞENYÜREK, M.S. VE TUNAKAN, S. 1946 "Alaca-Höyük 1943-1945 Kazılarında Çıkarılan Kalkolitik, Bakır ve Tunç Çağlarına Ait Halkın Antropolojisi." *Belleten*, 10:539-555.
- TUNAKAN, S. 1965 "Türk Tarih Kurumu Adına, 1964 Yazında, Alacahöyük'te Yapılan Kazıda Çıkarılan İki Eski Bronz Çağı İskeletinin İncelenmesi." *Belleten*, 29:571-584.
- WITWER-BACKOFEN, U. 1987 "Anthropological study of the skeleton material from Lidar." *V. Araştırma Sonuçları Toplantısı-2*, Ankara, 6-10 Nisan 1987, ss. 191-201.
- YALÇINKAYA, I. 1986 "1985 Yılı Karain Kazıları." *XII. Kazı Sonuçları Toplantısı-1*, Ankara, 26-30 Mayıs 1986, ss. 21-37.
- _____ : 1989 *Alt ve Orta Paleolitik Yontmataş Endüstrileri Biçimsel Tipolojisi ve Karain Mağarası*. T.T.K. Yay. VI-29.

Tablo 1 : Kafatasından alınan ölçümler (mm).

Ölçüler	Martin No.	155-1-73	155-2-73	155-3-73
Maksimum kafa uzunluğu	1	-	177	182
Nasion-Opisthocranium uz.	1d	-	172?	178
Glabella-İnion uzunluğu	2	-	174	178
Nasion-İnion uzunluğu	2a	-	170	173
Glabella-Lambda uzunluğu	3	-	172	174
Maksimum kafa genişliği	8	-	131	127
Minimum alın genişliği	9	96?	98	90.5
Maksimum alın genişliği	10	-	116	109
Bistephanion genişlik	10b	114?	114	107
Porion-Bregma yüksekliği	20	-	114?	102?
Horizontal çevre	23	-	502	501
Frontal yay	26	136?	124	126
Parietal yay	27	-	129	123

Sphenion-Asterion yayı	27(1)	-	96	91
Bregma-Sphenion yayı	27(2)	-	119	111
Lambda-Asterion yayı	27(3)	-	101	102
Lambda-İnion yayı	28(1)	-	48	53
Nasion-Bregma kirişi	29	118?	110?	108
Bregma-Lambda kirişi	30	-	115	108
Frontal kavis yüksekliği	FRS*	28	25	23
Parietal kavis yüksekliği	PAS*	-	25	-
Üstyüz yüksekliği	48	67	-	-
Orbital yükseklik	51	33	-	-
Burun genişliği	54	26?	-	-
Burun yüksekliği	55	53	-	-
Nasal kemiğin min. gen.	57	16?	-	12?

* Howells, 1973: 177-182.

Tablo 2 : Endis Değerleri.

Endisler	Martin No.	155-1-73	155-2-73	155-3-73
Kranial endis	1	-	74,01	69,78
Kafa yükseklik-uzunluk en.	4	-	64,41?	56,04?
Kafa yükseklik-gen. endisi	5	-	87,02?	80,31?
Alın endisi	12	-	84,48	83,03
Stephanik endis	12a	84,21?	85,96	84,58
Alın-Kafa endisi	13	-	74,81	71,26
Sagittal frontoparietal e.	16	-	104,03	97,62
Sagittal frontal endis	22	86,76?	88,71?	85,71
Sagittal parietal endis	24	-	89,15	87,80
Burun endisi	48	49,06	-	-
Kafa kapasitesi (cm ³ *)		-	1287,64	1180,51

* Lee-Pearson'a göre (Martin ve Saller, 1957: 473)

Resim 1

Resim 2

Erksin Güleç

Resim 3

Resim 4

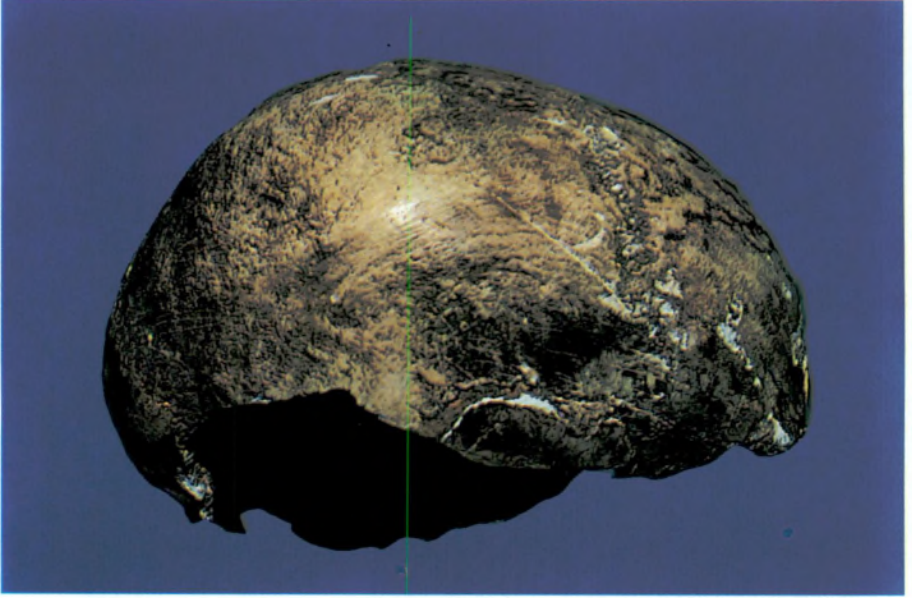

Resim 5

Resim 6

Erksin Güleç

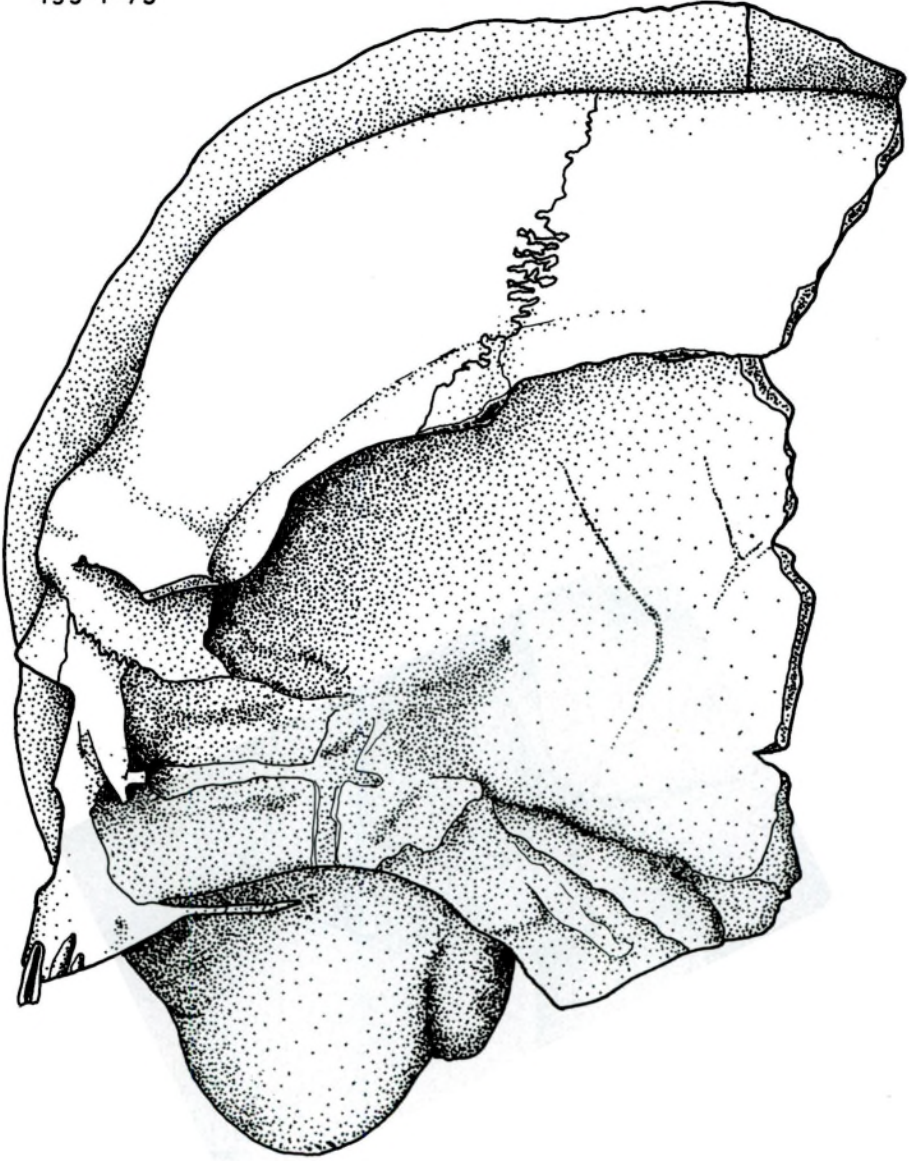

Resim 7

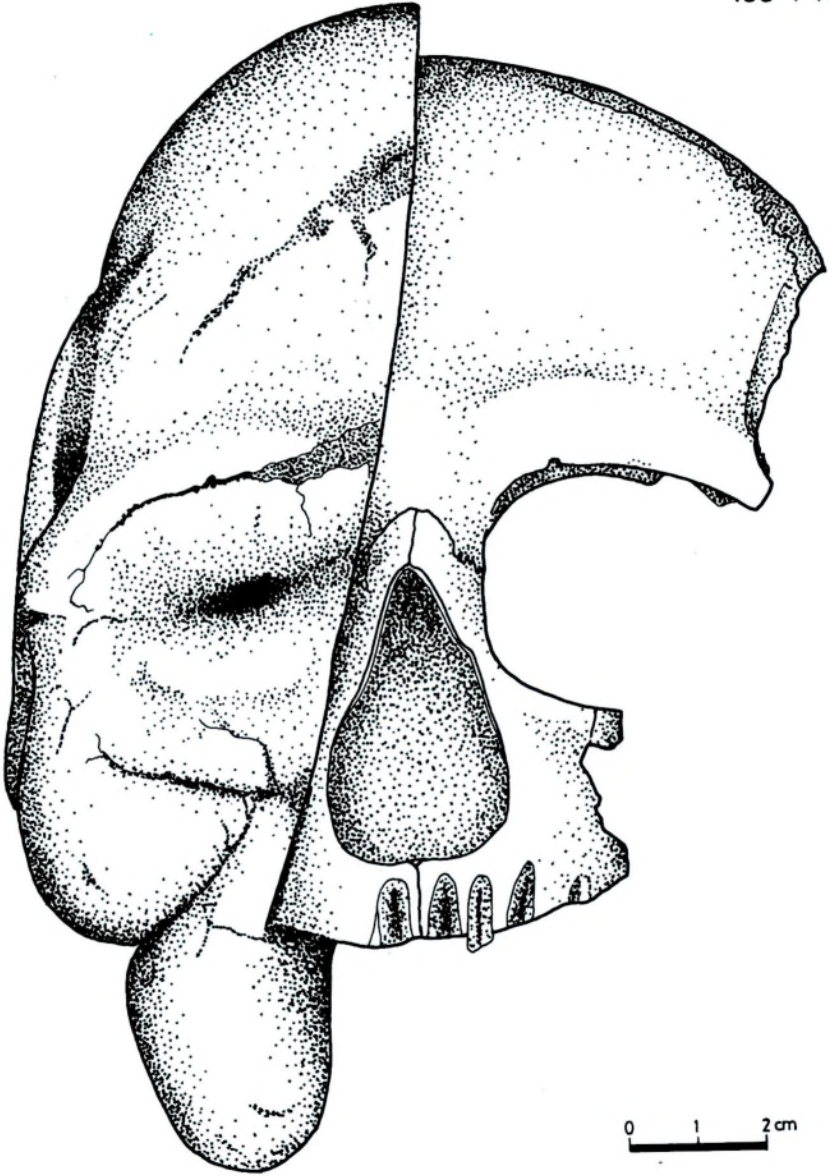
Resim 8

155-1-73

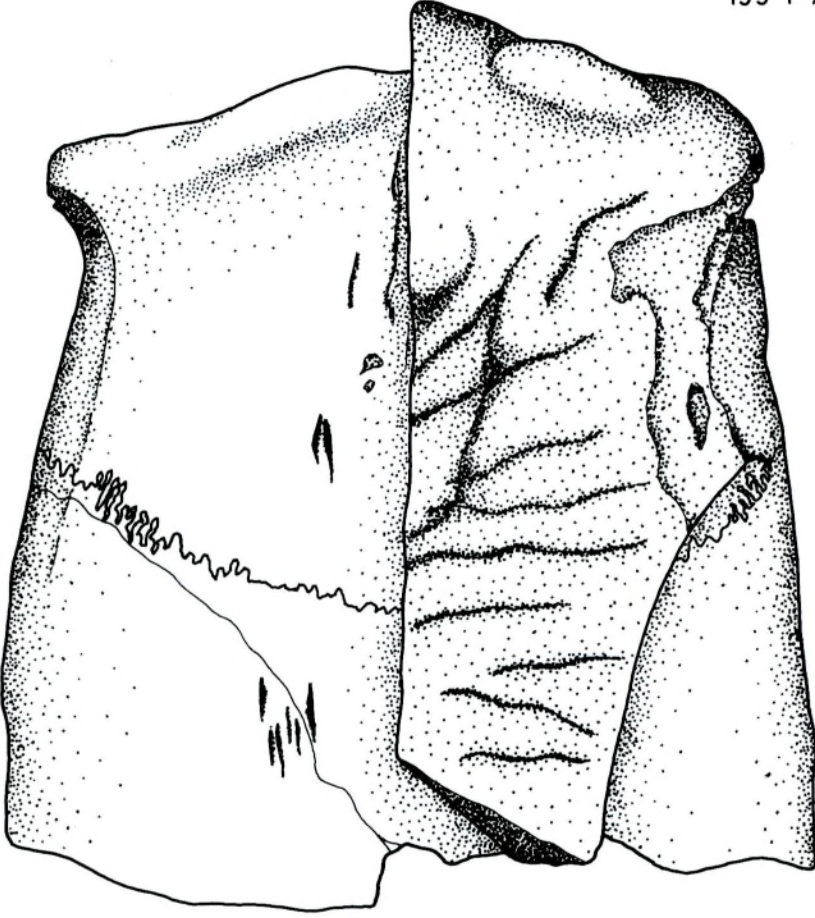

0 1 2 cm

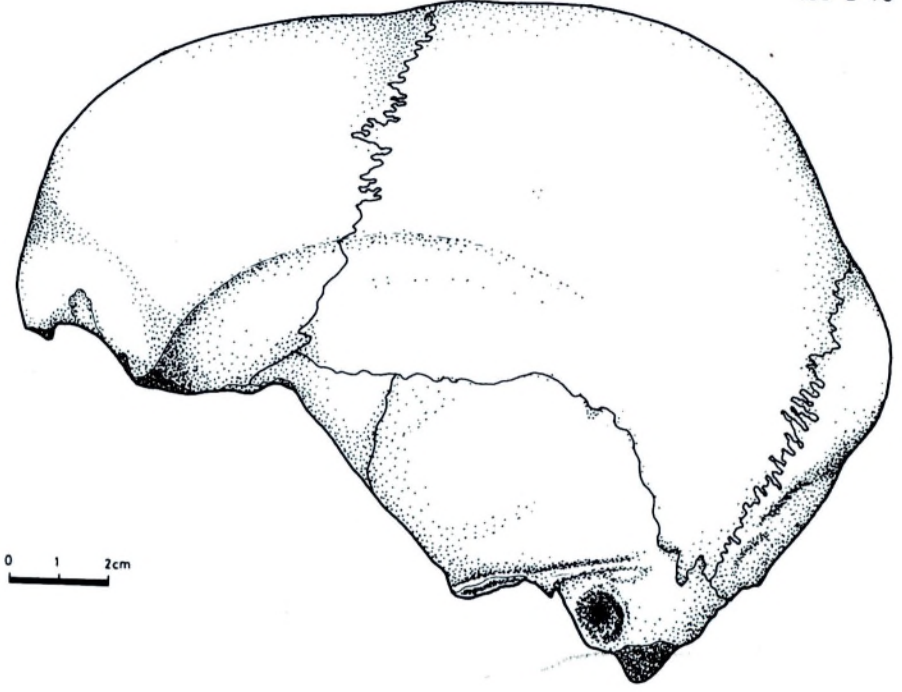
Şekil 1

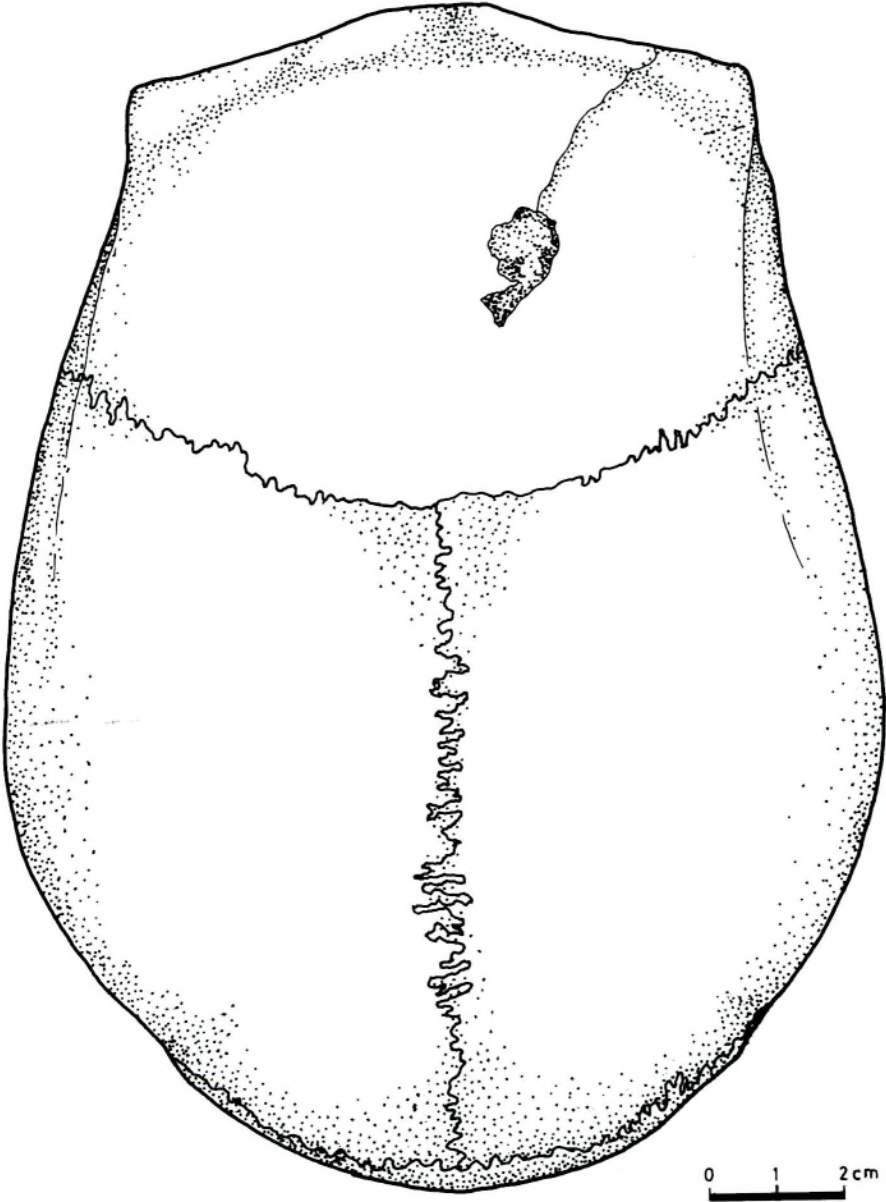
Şekil 2

Şekil 3

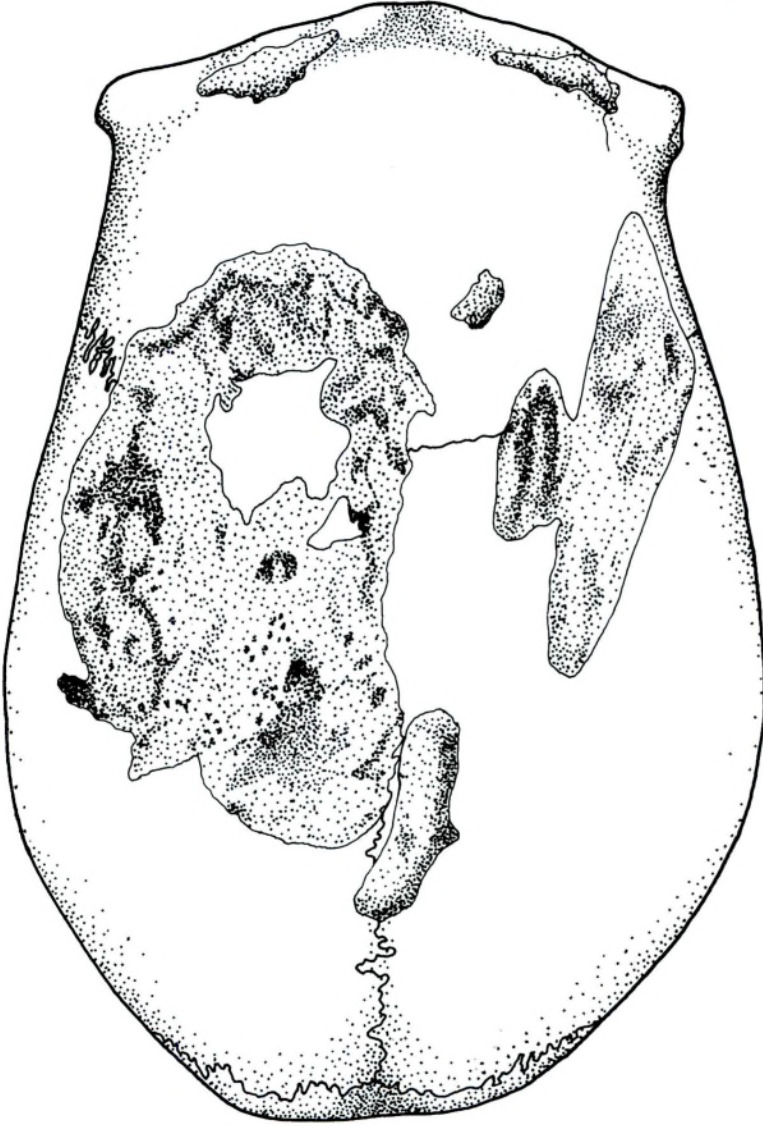
Şekil 4

Şekil 5

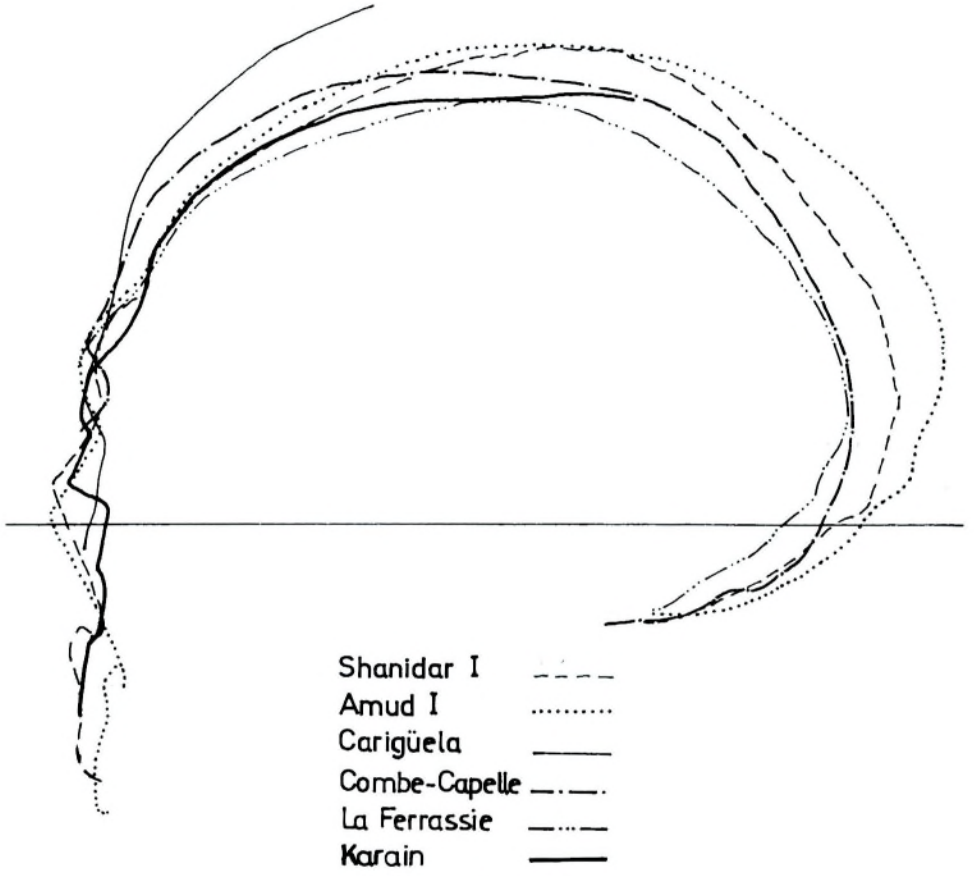

Şekil 6

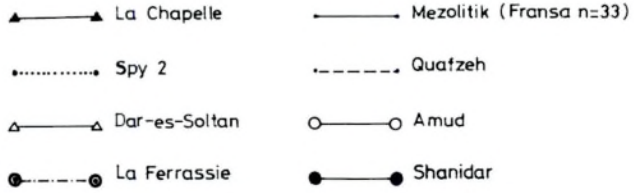
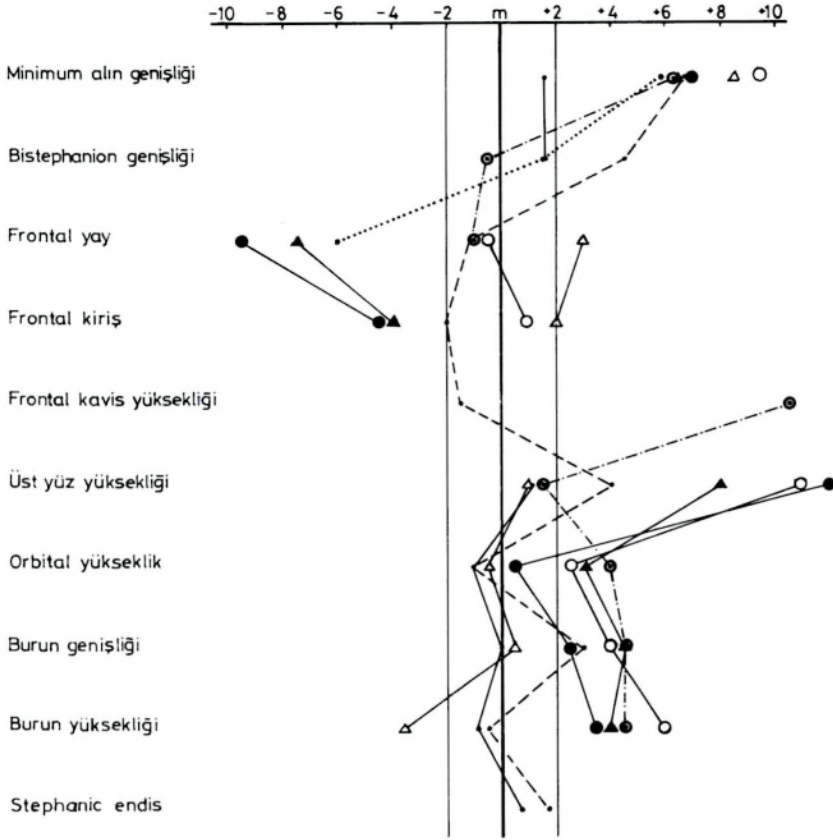

Şekil 7

0 1 2 cm

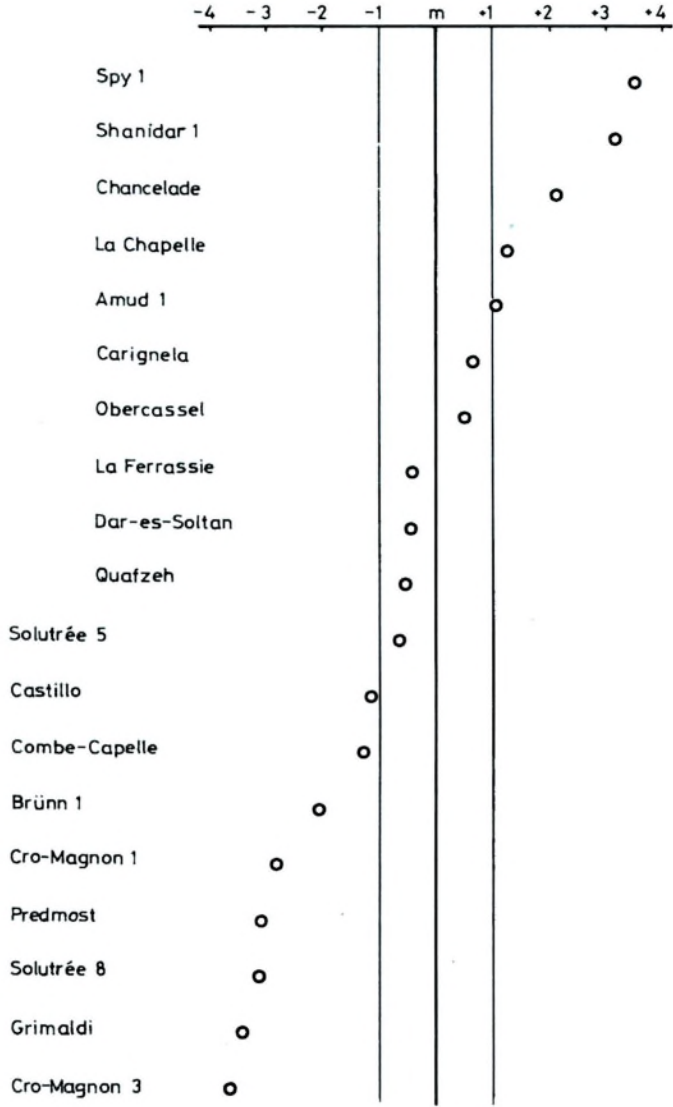

Şekil 8

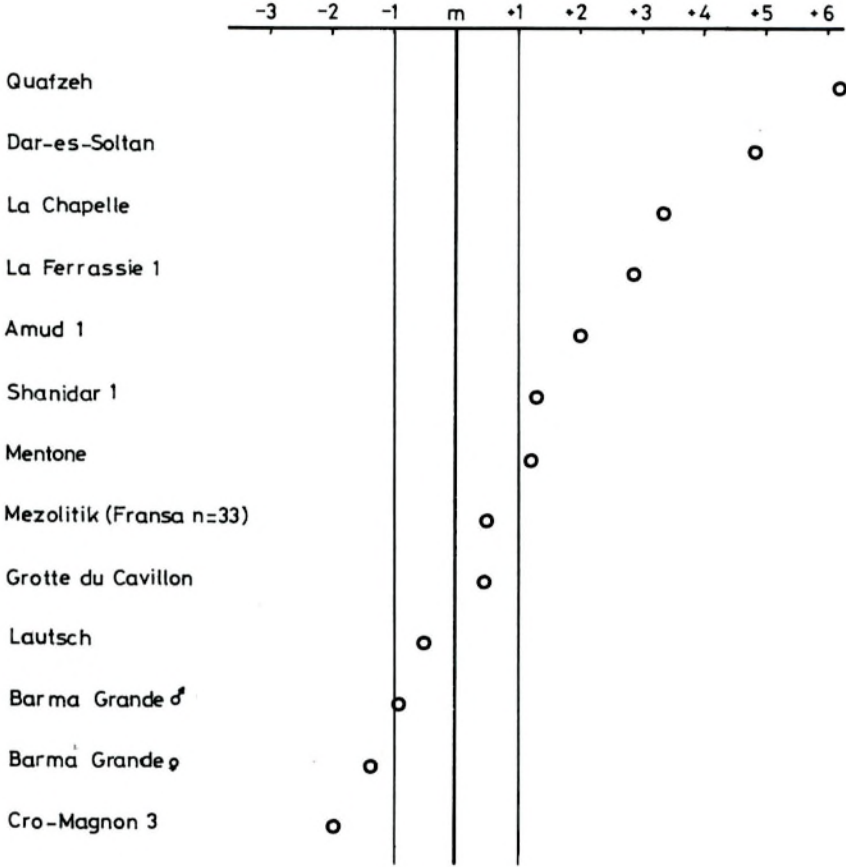
Profil Grafik 1

Erksin Güleç

Sagittal Frontal Endis

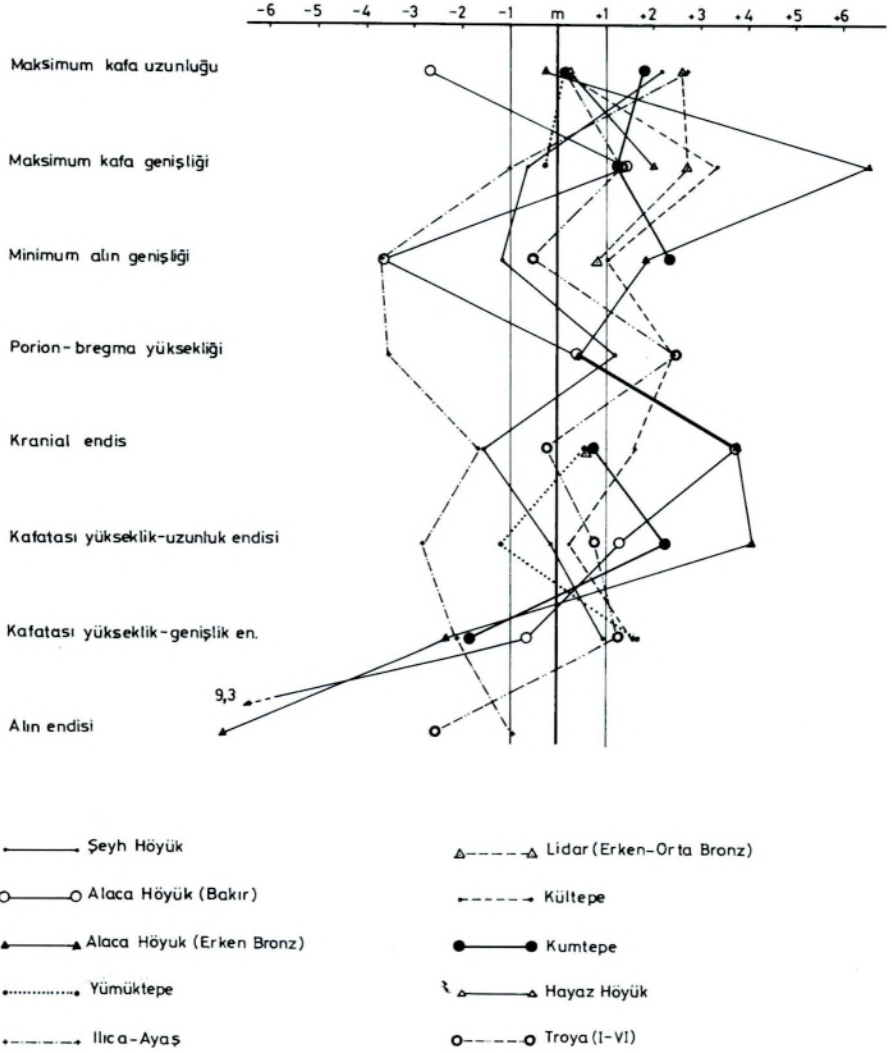
Profil Grafik 2

Burun Endisi

Profil Grafik 3

Erksin Güleç

Profil Grafik 4

ÖDEMİŞ ARKEOLOJİ MÜZESİ'NDE BULUNAN İKİ YAZITLI İNŞAAT TUĞLASI VE BİR KABARTMA PARÇASI

VEYSEL DONBAZ* - SÜLEYMAN ÖZKAN**

Aşağıda konu edilen iki yazıtlı tuğla (Ö. 1485 ve Ö. 1486) ve bir kabartma parçası (Ö. 1487) İzmir - Ödemiş Arkeoloji Müzesi'nde bulunmaktadır¹. Üst kenarları ve önyüzleri yazılı bulunan her iki tuğla da sağlam durumdadır. Her ikisi de Yeni Asur Devri'ne tarihlenen tuğlalardan (Ö. 1485) Asur Kralı Asurnaşirpal II (İ.Ö. 883-859), Ö. 1486 envanter numaralı tuğlada oğlu Salmanasar III (İ.Ö. 858-824) sa İtanatlarında yazılmışlardır. Her iki tuğla da Nimrud-Kalah çıkışıdır². Ancak, burada üzerinde çalıştığımız her iki yazıt, daha önce örnekleri taş, *sikkatu* ve tuğlalar üzerinde bulunan iyi bilinen örneklerdir³. Ö. 1485 envanter numaralı yazıtın muhtelif malzeme üzerine yazılmış pek çok örneği bilinmesine rağmen (bkz. a.n. 3) Ö. 1486'nın tuğlalar üzerine yazılmış özdeşleri Musul civarından bulunarak yayınlanmıştır⁴. Lehmann-Haupt tarafından ilk yayınları yapılan, ölçüleri tuğlalarımızın ölçülerine yakın olan yazıtlı tuğlalardan üç tanesi (No. 13, 14, 15) yedişer satırlık ve bir tanesi (No. 16) beş satırlık bir yazıttan düzgün olup, çok küçük yazılış farklarıyla aynı yazıttırlar. Lehmann-Haupt tarafından yayınlanmış bulunan tuğlalardan No. 15 Liane Jakob-Rost - Joachim

* İstanbul Arkeoloji Müzeleri Çivi yazılı Belgeler Arşivi Şefi.

** Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

¹ Eserler, Ödemişli bir koleksiyoner olan, Sayın A. Mutahhar Başoğlu koleksiyonuna aittir. Sayın Başoğlu tarafından Tire Müzesi'ne devredilmiştir. 1986 yılında da Ödemiş Müzesi'ne nakledilmiş olup halen diğer eserlerle birlikte, özel bir köşede sergilenmektedir. Bize ilgili yazıtların neşriyat hakkını veren ve bu hususta yardımlarını esirgemeyen Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü yetkililerine ve Ödemiş Müzesi Müdürü H. Sadreddin Atukeren'e teşekkürlerimizi sunarız.

² Ö. 1486 envanter numaralı yazıtta bulunan ri-şip-tù U₆.NIR šá URU kal-ḫi bunun açık delilidir.

³ Ö. 1485 için bkz. A. Kirk Grayson, *Assyrian Rulers of the First Millennium BC I* (1114-859 BC)= *RIMA 2*, University of Toronto Press 1991, s. 366 No. 115; Ö. 1486'nın örnekleri için bkz. Lehmann-Haupt, *Materialien zur älteren Geschichte Armeniens und Mesopotamiens*, Berlin 1907, s. 26-30, No. 13-15; Liane Jakob-Rost - Joachim Marzahn, *Assyrische Königsinschriften auf Ziegeln aus Assur*=VAS 23, 1985 No. 108 ve 109; C.B.F. Walker, *Cuneiform Brick Inscriptions*=CBI, 1981, s. 113 No. 159.

⁴ Bkz. Lehmann-Haupt, a.g.e., s. 28, foto 14a-b.

Marzahn tarafından 1985 yılında kopya olarak yeniden yayınlanmıştır⁵. Berlin Müzelerinde bulunan bu sonuncu tuğla VA 8987 envanter numaralıdır. Yazıtların hepsinde de tuğlaların Nimrud-Kalah şehrindeki merdivenli (siqqurat) Kule'nin birer inşaat elemanı oldukları ve Kule'nin inşaatına işaret edilmiştir. İçerikleri daha önce sözünü ettiğimiz yazınlarda kısmen işlenmiş bulunan her iki tuğla yazıtımızın kopyaları, transkripsiyonları, tercümeleri ve gerekli açıklamaları aşağıda verilmiştir⁶.

Ö. 1485

36.5x36x11.5 cm., ince saman katkılı, açık pembe renkli, sağlam. Tuğlanın üst kenarı önyüzünde bulunan kitabe ile aynıdır. Üst kısımdaki kitabe yer yer bozuktur.

Transkripsiyon:

- Öy. 1) É.GAL mAŠ-PAP-A MAN ŠÚ MAN KUR AŠ
 2) A TUKUL-MAŠ MAN ŠÚ MAN KUR AŠ
 3) A 10-ÉRIN.TÁH MAN ŠÚ MAN KUR AŠ-ma.

Tercüme: 1) Asumnaşirpal'in sarayına (ait tuğla), kainatın kralı, Asur kralı,
 2) Tukulti-Ninurta'nın (II) oğlu, kainatın kralı, Asur kralı,
 3) Adad-Nārāri'nin (II) oğlu, (o da) kainatın kralı ve Asur'un kralıydı.

Yukarıda transkripsiyon ve tercümesi verilen kitabe, tuğlalar, pişmiş toprak koniler (Sikkatu)⁷, pişmiş toprak el⁸ ve taş kitabe⁹ ve lahitlerle¹⁰ yazılmış

⁵ VAS 23, No. 109 (s. 8)'a kayıtlı tuğlanın ölçüleri 9.0x18.5; 12.5x24 cm.dir.

⁶ Aşağıdaki varyantlar tespit edilmiştir. Ö. 1486'nın duplikatları: Lehmann-Haupt, *a.g.e.*, No. 13-15; VAS 23, No. 108 GAL-u yerine GAL-ú ve muhtemelen GAL-e? No. 13,1 ve 3; No. 15,3; No. 16,5 (ilk işaret) de fazladan bir šá diğer metinlerde bulunmamaktadır. VAS 23, No. 110 ve No. 18 É.GAL ile başlamaktadırlar ve No. 17 ile aynı içeriktedirler. GAL-u/ú ve dan-nu unvanlarının kullanılmadığı yazıtta ŠÚ Salmanasar III için kullanılmıştır (str. 1). No. 17'nin birinci satırı fotoğraftan görüldüğü kadarıyla (bkz. *a.g.e.*, s. 29, res. 16) Lehmann-Haupt'un teklif ettiği gibi (*a.g.e.*, s. 30) değil, fakat [É.GAL]^[md] SILIM-man-nu-MAŠ MAN ŠÚ MAN KUR AŠ "Salmanasar III'ün sarayına (ait tuğla, kainatın kralı, Asur'un kralı..." É. GAL ile başlayan yazıt için bkz. *a.g.e.*, s. 31, No. 18; Walker, CBI, s. 111, No. 155. -ma yerine man yazıldığına dair örnekler için bkz. K. Tallqvist, *Assyrian Personal Names=APN*, 1914, s. 223b (SILIM-man-MAŠ/SAG/a-sa-red).

⁷ Benzer sikkatu lar için bkz. V. Donbaz - A. Kirk Grayson, *Royal Inscriptions on Clay Cones from Ashur now in İstanbul=RICCA*, University of Toronto Press 1984, Pl. 13, No. 129-130.

⁸ Lehmann-Haupt, *a.g.e.*, s. 23, No. 10, res. 9.

⁹ Lehmann-Haupt, *a.g.e.*, s. 22, No. 9, res. 8'deki tuğla yazıtın taş benzeri EŞ. 63.

¹⁰ KAH 2 No. 95.

ve çeşitli Asur şehirlerinden (Kalah, Ninive, İmgur-Enlil ve Assur) gelmedir. Özellikle Kalah şehrinde örnekleri bilinen elli özdeşi saptanmıştır¹¹. A. Kirk Grayson tarafından detaylı bibliyografyası da verilen kataloğa göre; tuğla üzerine yazılmış altı örnekten, Kalah'tan gelme oldukları kesin olarak bilinen iki örnek vardır¹². Grayson'un kataloğunda kesin olarak Kalah çıkışlı (No. 3 ve 35) iki tuğla dışında kalan tuğlaların yerleri (Kalah) olarak verilmiştir ve buluntu yerleri kesin değildir¹³. Ö. 1485'in buluntu yeri yazıtında belirtilmemesine rağmen; yazıtından Kalah şehrinde geldiği belli olan Ö. 1486 ile gösterdiği renk, ölçü, çamur hamuru ve şekil özellikleri göz önüne alındığında bunun da Kalah çıkışlı olduğu neticesine varabiliriz. Böylece Kalah'tan bu metinle birlikte üç adet tuğlanın gelmiş olduğu kesinleşiyor¹⁴.

Ö. 1486

35.5x35.5x10.5 cm. Saman katkılı, açık kahverengi kerpiç. Sağlam. Metnin tam duplikatı için, C.B.F. Walker, *CBI*, 1981, p. 113, No. 159.

Transkripsiyon: 1) mdŠül-ma-nu-MAŠ MAN GAL-ú
 2) MAN dan-nu MAN ŠÚ MAN KUR AŠ
 3) A AŠ-PAP-A MAN GAL-ú
 4) MAN dan-nu MAN ŠÚ MAN KUR AŠ
 5) A TUKUL-MAŠ MAN ŠÚ MAN KUR AŠ-ma
 6) ri-šip-tú U₆-NIR (siqqurratu)
 7) šá URU kal-ḫi

Tercüme: 1) Salmanasar (III), büyük kral,
 2) kuvvetli kral, kainatın kralı, Asur kralı,
 3) Asurnaşirpal'in (II) oğlu, büyük kral,
 4) kuvvetli kral, kainatın kralı, Asur kralı,
 5) Tukulti-Ninurta'nın (II) oğlu, (o da) kainatın kralı ve Asur'un kralıydı.

¹¹ A. Kirk Grayson, *RIMA* 2, s. 366-367 (catalogue) No. 115.

¹² 1, 2, 3, 4, 35-40 katalog numaraları. Bu örneklerden BM 90738/48-11-4, 6 Kalah'ta Kuzey-Batu Sarayından, diğeri de gene Kalah'ta bulunan yazıttır (bkz. Lehmann-Haupt, *a.g.e.*, s. 22-23, No. 9). Bu kitabenin yazıldığı tuğla, burada konu ettiğimiz tuğladan 10 cm. daha uzun ve yazılar da çizgilerle ayrılmıştır. Dolayısıyla aynı olmaları söz konusu değildir.

¹³ *RIMA* 2, s. 367 (catalogue No. 47-50) pişmiş el üzerine yazılmış aynı kitabenin dört duplikatından söz etmektedir.

¹⁴ Bkz. res. 1-3.

6-7) Kalah şehri Merdivenli Kule'sinin / inşaatı'nda kullanılan tuğla.

Bu yazılı tuğlada önemli olan husus, yazıtın 6-7 satırlarında geçen ri-şip-tü¹⁵ U₆.NIR šá URU kal-hi ifadesinden, Salmanasar III'ün, Kalah şehri Ziqqurat'ını yaptırmış olduğu kesinlik kazanmaktadır¹⁶. Daha önce Lehmann-Haupt tarafından yayınlanmış üçü yedi satırlık¹⁷, biri beş satırlık¹⁸ ve Berlin Müzeleri mülkiyetinde bulunan (VA 3268a=VAS 23, No. 108) bizim metnimiz ve CBI, No. 159 ile birlikte tuğla sayısı yaklaşık olarak yirmiyi bulmaktadır¹⁹. Lehmann-Haupt, *Mat.*, No. 16'daki beş satırlık yazıtta fazladan bir šá (str. 5) ri-şip-te takiben (str. 4), CBI, No. 159:6'da da geçmekte ve a.g.e., No. 13-15 ve CBI, No. 159 bulunmamakta (4) ri-şip-te (5) šá U₆.NIR šá URU kal-hi ifadesinin aşağıdaki şekilde anlaşılmasına yardımcı olmaktadır: "Kalah şehri, Ziqqurat (Merdivenli Kule)sine ait inşaat tuğlası". Aidiyet bildiren šá'nın iki defa kullanılması nedeniyle "Kalah şehri Ziqqurat'ının inşaatına (çatısına) aittir" çevirisine de olanak tanımaktadır.

Ancak, metnin duplikatları olan yedişer satırlık yazıttan, yalnızca Lehmann-Haupt, *Mat.*, No. 13 tuğlanın önyüzüne; diğerleri (No. 14 ve 15+VAS 23, 109) üst kenara üç satır; Ö. 1486 üst kenara iki satır yazılmıştır. Lehmann-Haupt, a.g.e., No. 16 ve VAS 23, No. 108 aynı kitabenin beşer satırlık duplikatlarıdır (bkz. keza CBI, 159 beşer satırlık duplikatları da vermektedir).

Ancak bu sonuncu beşer satırlık yazıtların birbirinin tam özdeşi olması keyfiyeti, Berlin'de bulunan VA Ass. 3268a (15x23 cm.) baş tarafı kırık olması sebebiyle kesinlikle söylenemez. Kaldı ki, Lehmann-Haupt'un Musul'da bulunduğunu ve ölçülerinin 34x16x11.5 cm. olarak verdiği ve Kgl. Museen (Berlin V.A. 3214) envanter numarasıyla atuf yaptığı tuğla VAS 23'de görülmemektedir²⁰.

¹⁵ *rişiptu* (rişpu) "Errichtung; Bau" AHw s. 989a. İnşa etmek, yapı çıkmak manalarını içeren *rişiptu* ile, bu tip metinlerde geçen *kisirtu* "paving block" döşeme taşı CAD K. 422a karşılaştırılabilir. Birincisi duvar ve kule inşaatlarında, sonuncusu avlu ve diğer yapılarda kullanılan yapı malzemeleridir. *rişipte* yazılışı için bkz. Lehmann-Haupt, a.g.e., No. 17, 3; Walker, CBI, s. 113/6 ri-şip-tu šá.. olarak geçmektedir.

¹⁶ Lehmann-Haupt, a.g.e., s. 26.

¹⁷ Lehmann-Haupt, a.g.e., s. 26-28, No. 13-15.

¹⁸ Lehmann-Haupt, a.g.e., s. 29, No. 16, res. 15.

¹⁹ Lehmann-Haupt, a.g.e., s. 28, No. 15= VAS 23, 109.

²⁰ Lehmann-Haupt, a.g.e., s. 29.

Bu iki inşaat tuğlası yardımıyla, birbirini takip eden dört Asur kralının isimleri bilinmektedir:

Adad-Nārārī II (İ.Ö. 911-891)

Tukulti-Ninurta II (890-884)

Asurnaşirpal II (883-859)

Salmanasar III (858-824)

Tuğlalardan Ö. 1485 Asurnaşirpal II'nin sarayından, Ö. 1486 ise Salmanasar III'ün Merdivenli Kule inşaatından olduklarını toplam olarak 59 yıllık bir devreyi aydınlattıklarını söyleyebiliriz.

Ö. 1487

28x48 cm. boyutlarında, mermerden olup yaklaşık 3 cm. kalınlığındadır. Levhanın dört tarafı da kırıktır.

Sağ elinde mızrak, sol elinde büyük bir kalkan tutan askerin saçları ensesinde toplanmış olup uzun bir sakalı vardır. Elbisesi süssüz olup belinde kemer vardır. Elbisesinin püskülleri belinden aşağıya sarkmakta, bacaklarının arasında sallanmaktadır. Bacaklarını örten çorapları görülüyor. Bacaklar, yaklaşık olarak dizlerden itibaren kırıktır. Askerin arkasında, ikinci bir figüre ait elbise kenarı, kavuşturulmuş eller ve sakalının çıkıntısı farkedilmektedir. Üstte de dağ tasvirinin bir kısmı korunmuştur.

Bu kabartma, Asurbanipal dönemine aittir. Bu tip kalkan hem Senharip hem de Asurbanipal (668-627) devri kabartmalarında görülmektedir²¹. Mızrağı tarihleme için bir ipucu vermemektedir. Kabartmamızdaki gibi askerler, tam olarak Asurbanipal'in Ninive'deki Kuzey Sarayı'ndaki tasvirlerde vardır²². Bu askerler genellikle, Asur kralının koruyucusu olarak, savaş sahanelerinde onun önünde yer almaktadır. Arkalarında da ellerini kavuşturmuş subaylar bulunmaktadır. Bizim kabartmamızda subayın elleri ile sakal ve elbisesinin kenarları korunmuştur.

Üstteki dağ tasvirinden dolayı, Asurbanipal'in dağlık bir yere yaptığı seferini gösteren bu kabartma parçasının ait olması gereken bir sahneyi Barnett'in eserinde bulamadık. Bu eser, muhtemelen, Asurbanipal'in Ninive'deki sarayından gelmiştir.

²¹ T.A. Madhloom, *The Chronology of Neo-Assyrian Art*, London 1970, s. 56.

²² R.D. Barnett, *Sculptures from North Palace of Ashurbanipal at Nineveh (668-627 B.C.)*, London 1976, Lev. VI, XVI, XXI?, XXXV, LX, LXVI, LXVII.

TWO INSCRIBED BRICKS AND A RELIEF FRAGMENT AT ÖDEMiŞ ARCHAEOLOGICAL MUSEUM

VEYSEL DONBAZ* - SÜLEYMAN ÖZKAN**

Two inscribed bricks Ö. 1485 and Ö. 1486 are in the Archaeological Museum of Ödemiş¹. The bricks are intact and their faces and upper edges are inscribed. Of the two bricks the one with the inventory number Ö. 1485 can be dated to the reign of Ashurnasirpal II (883-859 BC) and Ö. 1486 to the reign of Shalmaneser III (858-824 BC). Both of the inscribed bricks came from Nimrud-Calah². Both of the inscriptions found on these bricks are well attested. Ö. 1485 is known from duplicates on clay cones (sikkatu) and bricks³. Ö. 1486 is known only from duplicates on bricks acquired at Mousul and from the collections of the British Museums (cf. C.B.F. Walker, *Cuneiform Brick Inscriptions=CBI*, 1981, p. 113 No. 159) published long ago⁴. Of the bricks published by Lehmann-Haupt, three (Nos. 13-15) with dimensions almost identical to those of Ö. 1486 and inscriptions in seven lines; and a fourth with an inscriptions of five lines are duplicates of our text with minor variations. No. 15 of Lehmann-Haupt is once more published in copy in 1985 by Liane Jakob-Rost - Joachim Marzahn⁵ and bears the inventory number VA 8987 in the Vorderasia. Museum of Berlin. All of the

* Curator of the Cuneiform Tablet Archives of the Istanbul Archaeological Museums.

** University of Aegean, Faculty of Letters, Department of History.

¹ These objects had been given as gift to Tire Museum by collector Mr. A. Mutahhar Başoğlu. In 1986, this collection had been transferred to Ödemiş Museum and exhibited in a special corner of the museum. We would like to thank the authorities of the General Directorate of the Monuments and Museums; and the Director H. Sadreddin Atukeren of the Ödemiş Archaeological Museum for their permission and kind assistance in this respect.

² It is ascertained from the brick with env. No. 1486 which bears the phrase: ri-šip-tú U₆.NIR šá URU kal-ši.

³ For Ö. 1485 see A. Kirk Grayson, *Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC I* (1114-859 BC)=*RIMA 2*, University of Toronto Press 1991, p. 366 No. 115; for the examples of Ö. 1486 see Lehmann-Haupt, *Materialien zur älteren Geschichte Armeniens und Mesopotamiens*, Berlin 1907, p. 26-30, Nos. 13-15; Liane Jakob-Rost - Joachim Marzahn, *Assyrische Königsinschriften auf Ziegeln aus Assur= VAS 23*, 1985, Nos. 108 and 109; C.B.F. Walker, *Cuneiform Brick Inscriptions=CBI*, 1981, p. 113 No. 159.

⁴ See Lehmann-Haupt, *ibid.*, p. 28, photo 14a-b.

⁵ Dimensions of VAS 23, No. 109 (p. 8) is given as 9.0x18.5; 12.5x24 cm.

inscribed bricks point out to the fact that they were used for the construction of the ziqqurat (stage-tower) of the city of Calah. Of the two brick inscriptions whose contents were referred to in the aforementioned publications are presented below in transcriptions, translations, copy and commentaries where necessary⁶.

Ö. 1485

36.5x36x11.5 cm., Tempered with straw, light brown, intact. The inscription on the edge is identical with the inscription of the face, and the edge is slightly damaged.

Transliteration: 1) É.GAL^mAŠ-PAP-A MAN ŠÚ MAN KUR AŠ
2) A TUKUL-MAŠ MAN ŠÚ MAN KUR AŠ
3) A 10-ÉRIN.TÁḪ MAN ŠÚ MAN KUR AŠ-ma.

Translation: 1-3) (property of) the palace of Ashurnasirpal (II), king of the universe, king of Assyria; son of Tukulti-Ninurta (II), king of the universe, king of Assyria, son of Adad-nārārī (II) (who was) also king of the universe and king of Assyria.

This text is found at various sites -Calah, Nineveh, Imgur-Enlil and Ashur- inscribed on bricks, clay cones (sikkatu)⁷, clay hands⁸, stone⁹ and once on a stone sarcophagus¹⁰ fifty examples have been identified¹¹.

⁶ The following variants can be seen. Duplicates of Ö. 1486: Lehmann-Haupt, *ibid.*, Nos. 13-15; VAS 23, No. 108 GAL-u for GAL-ú and possibly GAL-e? in No. 13 line 1 and 3; No. 15,3; a šá No. 16,5 (the initial sign) which is missing with the other duplicates. Lehmann-Haupt, *ibid.*, No. 17 which has the same context likewise VAS 23, No. 110 and No. 18 begins with É.GAL. It omits GAL-u/ú and dan-nu and ŠÚ is used for Shalmaneser III (1.1). The first line of No. 17 as far as it shows from the photo (cf. *ibid.*, p. 29, fig. 16) is not as compiled by Lehmann-Haupt (*ibid.*, p. 30) but [É.GAL]^[md]SILIM-man-nu-MAŠ MAN ŠÚ MAN KUR AŠ "(property of) the palace of Shalmaneser (III), king of the universe, king of Assyria". For É.GAL see *ibid.*, p. 31, No. 18,1; CBI, p. 111, No. 155. Examples of variant writing of -ma as -man- see K. Tallqvist, *Assyrian Personal Names= APN*, 1914, p. 223b (SILIM-man-MAŠ/SAG/a-ša-red).

⁷ For similar sikkatu (clay cones) see V. Donbaz - A. Kirk Grayson, *Royal Inscriptions on Clay Cones from Ashur now in Istanbul=RICCA*, University of Toronto Press, Pl. 13 Nos. 129-130.

⁸ Lehmann-Haupt, *ibid.*, p. 23, No. 10, fig. 9.

⁹ Lehmann-Haupt, *ibid.*, p. 22, No. 9, fig. 8. is a brick, for similar stone inscriptions see E.Š. 63.

¹⁰ KAH 2 No. 95.

¹¹ A. Kirk Grayson, *RIMA 2*, p. 366-367 (catalogue) No. 115.

According to the bibliography and catalogue compiled by A. Kirk Grayson only two of the six examples on bricks are known to have come from Calah with certainty¹². In the catalogue prepared by Grayson except the two bricks (Nos. 3 and 35) the others have been defined (Calah?) and their provenance are obscure¹³. Although the provenance of Ö. 1485 is not specified by its inscription, its similarity in color, dimensions, consistency of clay and from to Ö. 1486 of which provenance is specified as Calah may lead us to the conclusion that it also came from Calah. In that case three bricks with text came from Calah¹⁴.

Ö. 1486

35.5x35.5x10.5 cm. Tempered with straw, light brown, intact. For the exact duplicates see C.B.F. Walker, *CBI*, 1981, p. 113 No. 159.

- Transkripsiyon: 1) $\text{md}\check{\text{S}}\text{ul-ma-nu-MA}\check{\text{S}} \text{ MAN GAL-}\acute{\text{u}}$
 2) MAN dan-nu MAN ŠÚ MAN KUR AŠ
 3) A AŠ-PAP-A MAN GAL- $\acute{\text{u}}$
 4) MAN dan-nu MAN ŠÚ MAN KUR AŠ
 5) A TUKUL-MAŠ MAN ŠÚ MAN KUR AŠ-ma
 6) ri-šip-tú U₆.NIR (siqurratu)
 7) šá URU kal-ḫi

- Translation: 1) Shalmaneser (III), great king
 2) strong king, king of the universe, king of Assyria,
 3) son of Ashurnasirpal (II), great king,
 4) strong king, king of the universe, king of Assyria,
 5) son of Tukulti-Ninurta, (who was) also king of the universe and king of Assyria.
 6) building (brick) of teh *siqurratu* (stage-tower)
 7) of the city of Calah.

¹² Catalogue Nos. 1, 2, 3, 4, 35, 40. Of the examples BM 90738/48-11-4, 6 is found from the NWP of the city of Calah; the other again found there (see Lehmann-Haupt, *ibid.*, p. 22-23 No. 9). The brick on which this inscription inscribed is 10 cm. longer than the brick under treatment and the lines are underlined. Therefore, they are different duplicates.

¹³ *RIMA* 2, p. 367 (catalogue nos. 47-50) quotes four duplicates of the same inscription written on clay hands.

¹⁴ See figures 1-3.

The importance of this inscription is in the lines 6-7: ri-ṣip-tú¹⁵ U₆.NIR šá URU kal-ḫi from which one can be sure of the fact that Shalmaneser III had indeed built the ziqqurat of the city of Calah¹⁶. With the five duplicates of the inscription, three with seven-line inscription¹⁷ published by Lehmann-Haupt and one with five-line inscription¹⁸ with the addition of the Berlin brick (VA 3268a=VAS 23, No. 108) including our text under discussion and of the ones treated in CBI No. 159 the number of bricks reaches nearly twenty¹⁹. The text, that was also published by Lehmann-Haupt, Mat. No. 16 bears an additional sa (line 5) following ri-ṣip-tú (1.4) which also occurs in CBI, No. 159:6 and missing in the seven-line inscriptions in *ibid* Nos. 13-15 and CBI, No. 159, helps us to understand the implication by (4) ri-ṣip-tú (5) šá U₆.NIR šá URU kal-ḫi "building brick of the ziqqurat (stage-tower) of the city of Calah". The double usage of the possessive šá may cause a translation "it belongs to the building (construction) of the ziqqurat of the city of Calah". Of the duplicates with seven lines, only Lehmann-Haupt, *ibid* No. 13 has been inscribed on the face, whereas No. 14 and 15=VAS 23,109 have three lines on the edge, and Ö. 1486 two lines on the edge. Lehmann-Haupt, *ibid* No. 16 and VAS 23, 108 are each five line inscription of the same text (cf. also CBI 159 duplicates with five lines) that they are not duplicate texts can be proved by the fact that Berlin text is broken at the left had half. Further, the bricks (VA 3268a=15x23 cm. and 34x16x11.5) as pointed out by Lehmann-Haupt, that the brick must have been found at Mousul and acquired for Berlin (Kgl. Museen, Berlin V.A. 3214) but is not found among the brick published in VAS 23²⁰.

Four successive Assyrian kings can be gathered with the help of these two brick inscription. Namely,

Adad-nārārī II (911-891 BC)

Tukultū-Ninurta II (890-884)

¹⁵ *riṣiptu* (*riṣpu*) "Errichtung; Bau" AHW 989a to build, to erect can be compared with *kisirtu* "paving block" CAD K p. 422a, which is used in similar inscriptions. The first is used for the constructions of walls and towers, and the other four the courtyards and other type of buildings. For the writing of *riṣiptu* see Lehmann-Haupt, *ibid.*, No. 17, 3; and of *ri-ṣip-tu šá.* C.B.F. Walker, CBI, p. 113-6.

¹⁶ Lehmann-Haupt, *ibid.*, p. 26.

¹⁷ *ibid.*, pp. 26-28, Nos. 13-15.

¹⁸ *ibid.*, p. 29, No. 16, fig. 15.

¹⁹ *ibid.*, p. 28, No. 15=VAS 23, 109.

²⁰ *ibid.* p. 29.

Ashurnasirpal II (883-859)
 Shalmaneser III (858-824).

Ö. 1485 is from the palace of Ashurnasirpal II and Ö. 1486 is from the Ziqqurat of Calah and refer to the span of a total of 59 years of the last two kings which we referred to above.

Ö. 1487

28x48x3 cm. Marmor. All sides was broken.

An Assyrian soldier carry a spear in his right hand with a shield. He has long beard and hair. He's clothed an undecorated dress and a belt. Tuft of his dress hang down from belt. Below the knees are missing, but traces of the stocking is visible. Behind him, there are the folded hands, the edges of dress and beard of another figur. Above the soldier, there is a mountain representation.

This relief fragment, probably, came from North Palace of Ashurbanipal at Nineveh. This type of shield was carved on both Senharib's and Ashurbanipal's palaces reliefs²¹. But our soldier was exactly depicted the sculptures from Palace of Ashurbanipal²². These soldiers, in war scenes, always stand before the king as the bodyguard. The officers with the folded hands were behind them. Officer's hands, the edges of his dress and his beard has been preserved on our relief.

We think, this relief belong to the block that was showed Ashurbanipal's campaign to mountainious country, because of the mountains representation above the soldier.

²¹ T.A. Madhloom, *The Chronology of Neo-Assyrian Art*, London 1970, p. 56.

²² R.D. Barnett, *Sculptures from North Palace of Ashurnasirpal at Nineveh (668-627 B.C.)*, London 1976, Pls. VI, XVI, XXI?, XXXV, LX, LXVI, LXVII.

Resim 1 Ö. 1485
Figure 1 Ö. 1485

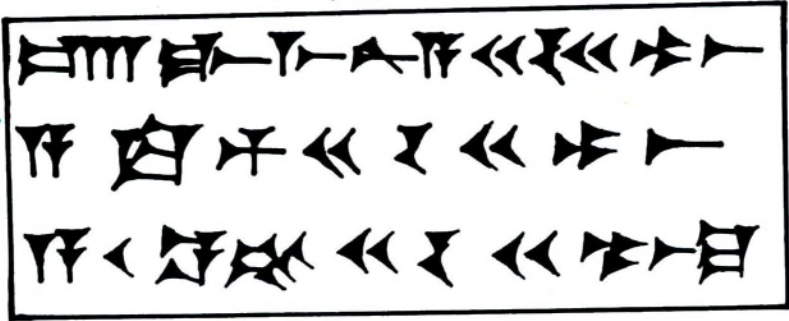

Resim 2 Ö. 1486
Figure 2 Ö. 1486

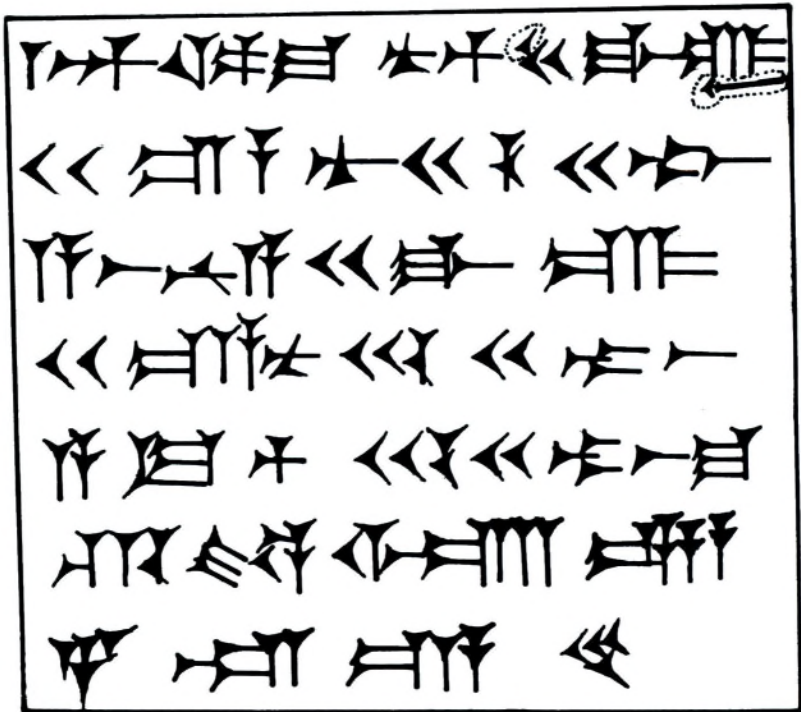

Resim 3 Ö. 1486
Figure 3 Ö. 1486

Ö.1485

ö.1485

Resim 4 Ö. 1487

Figure 4 Ö. 1487

ENDÜLÜS MENŞELİ BAZI BİLİM ADAMLARININ OSMANLI BİLİMİNE KATKILARI*

EKMELEDDİN İHSANOĞLU

İlk kuruluş safhasından başlayarak genişlemesi ve güçlenmesi dönemlerinde Osmanlı Devleti, toprakları dışındaki bilim adamları için çekim merkezi olmuştur. Osmanlıların Anadolu ve Rumeli'deki ilk kurduğu medreselere İslâm dünyasının eski kültür ve bilim merkezlerinden birçok ilim adamı gelip çalışmış ve Osmanlı bilim literatürünü zenginleştirmiştir. Taşköprülüzâde'nin ilk Osmanlı ülemasının biyografilerini ihtiva eden *Şaka'ik* adlı eseri ve onun zeyilleri bunun birçok örneğini ortaya koymaya elverişli kaynaklardır. Ancak bu örnekler daha çok İran-Turan ile Şam-Mısır eksenleri üzerinde Anadolu ve Rumeli'ye gelip giden ilim adamlarını belirlemeye yardımcı olmuştur¹.

Osmanlı biliminin oluşmasını ele alan çalışmalar hep bu istikametten gelen âlimlerin katkılarını belirlerken, ayrıca bu eski İslâm merkezlerinde yetişen Osmanlı Türklerinin döndüklerinde kendilerinin yapmış olduğu telif ve tercüme hareketlerini açıklamaya çalışır². Halbuki Osmanlı literatürü tarama ve tesbitleri çok daha geniş ve şümüllü bir şekilde yürütüldüğünde Osmanlı coğrafyasının mücaviri bu iki kaynağın dışında ve oldukça uzak kalan üçüncü mühim bir kaynağı daha göstermektedir ki o da Endülüs'tür. Gözden kaçan bu yeni kaynağın Osmanlı bilimine katkısının aşağıda vereceğimiz örneklerin belirtilmesinden önce, Endülüs ile Anadolu'nun Arap ve Bizans idaresi altında iken ilmî temasların varlığına işaret etmek bu geleneğin daha eskilere gittiğini gösterir.

* Bu makalenin bazı kısımları "Osmanlı Bilimine Endülüs Katkısı" ismi altında 29 Mart-4 Nisan 1992 tarihleri arasında Granada'da (İspanya) düzenlenen 5. Arap Bilim Tarihi Sempozyumu'nda ve ayrıca University of California, Los Angeles'da (ABD) 12 Ekim 1992 tarihinde bir toplantıda tebliğ edilmiştir.

¹ *Şakaik-ı Nu'maniye ve Zeyilleri, I-V* (nşr. Abdülkadir Özcan), İstanbul 1989.

² Ekmeleddin İhsanoğlu, "Ottoman Science in the Classical Period and Early Contacts with European Science and Technology", *Transfer of Modern Science & Technology to the Muslims World* (nşr. Ekmeleddin İhsanoğlu), İstanbul 1992 (IRCICA yayını), s. 1-48. A. Adnan Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim* (nşr. Aykut Kazancıgil ve Sevim Tekeli), İstanbul 1982.

İşte bu çerçeve içinde işaret etmek istediğimiz temaslardan ancak üçünü ele alacağız. Ortaçağ döneminde İspanya'daki Araplar tabiat bilgisi, zooloji ve botanikle ilgili çalışmalar yapıyorlardı. Botanikle ilgili araştırmalar özellikle Dioscorides'in *Materia Medica*'sına dayanılarak yapılıyordu. Birinci temas sırasında Bizans İmparatoru VII. Konstantin, Halife III. 'Abdurrahman (M. 912-961)'a Dioscorides'in Yunanca yazdığı *Materia Medica* adlı botaniğe dair resimleri de ihtiva eden yazma eserini göndermiş, halife de, Nicholas adlı Bizanslı rahibi 340/951 yılında davet etmiş ve bu eseri Arapça'ya tercüme etmesini istemiştir. III. 'Abdurrahman'ın saray hekimi, hazinedarı ve Musevi veziri olan Hasday ibn Şaprut, Dioscorides'in kitabının Yunanca'dan Arapça'ya tercümesinde Bizanslı ilim adamı rahibe yardım etmiştir. Hasday meşhur cerrah al-Zahravi (ö. 404/1013)'nin meslektaşydı. Bu tercüme Müslüman İspanya'da Galen ve diğer âlimlerin kitaplarına ilaveten Yunan tıp bilimiyle ilgili çalışmalara ve meşhur İbn al-Baytar da dahil olmak üzere diğer Endülüslü botanikçilerin eserlerine temel teşkil etmiştir. Mesela II. Hişam devrinin büyük botanikçisi Abu Davud Sulayman İbn Culcul (ö. 377/987'den sonra) da *Makala fi Zikr al-Adviyat al-Nabatıyyat al-Mustadraka 'ala Kitab Diyaskuridus* adlı eserini yazarken bu eserden faydalanmıştır³.

İbn al-Baytar al-Malaki (ö. 646/1248) İşbiliye (Sevilla)'de eğitim görmüştür. 617/1220'den sonra da Şark'a hicret etmiş; Kuzey Afrika'yı (Fas, Cezayir, Tunus) geçerek muhtemelen deniz yoluyla Anadolu'ya gelerek Nicholas'ın ziyaretini bir nevi iade ederken bir taraftan da İbn Abi Usaybi'a'nın dediği gibi *Materia Medica* ile ilgili bilgili insanlar ile temas edip onlardan birçok bitki konusunda bilgi toplamış ve kendi yazdığı eserinde Dioscorides'in ifadelerini, öğrendiği yeni bilgilere göre düzeltmiştir. İbn al-Baytar Anadolu'da Antalya, Antakya ve Diyarbakır şehirlerinde bulunmuştur. Suriye ve Mısır'da da bulunan İbn al-Baytar en son olarak Kahire'ye yerleşmiştir⁴.

Malagalı İbn al-Baytar'ın çağdaşı Mürsiyeli Muhyiddin İbn al-'Arabî (ö. 638/1240)'nin Anadolu'ya olan seyahatinin tesiri ise dini ve entellektüel

³ S.M. Imamuddin, *Muslim Spain 711-1492 A.D.: A Sociological Study*, Leiden 1981, s. 43, 164-165, 221. 336/947-8 yılında III. 'Abdurrahman Konstantiniye'deki Bizans İmparatoru Konstantin'in gönderdiği bir heyeti kabul etmiştir. Ayrıca Almanya'dan Büyük Otto'nun elçisi John'u kabul etmiştir. Bu dönemde Emevilerin elçileri olarak Hasday İbn Şaprut Bizans'ı, Rabi' İbn Zayd olarak tanınan Recemund ise Almanya'yı ziyaret etmiştir (*Muslim Spain*, s. 130).

⁴ *IA*, V/II, 845.

açıdan çok geniş olmuştur. İbn al-'Arabî 600/1204'te Mekke'ye giderek orada Konya'dan ve Malatya'dan gelen hacılarla tanışmıştır. 600/1204-627/1230 yılları arasında Anadolu'nun Malatya, Konya, Aksaray ve Sivas şehirlerinde değişik süreler kalarak Selçuklu Sultanı I. Gıyaseddin Keyhüsrev'in büyük lütuf ve ihsanına mazhar olmuştur. Sonraki yıllarda Kudüs, Kahire ve Mekke'ye seyahat eden İbn al-'Arabî 606/1209-10 senesinde Konya'ya döndü. Burada aynı yıl *Risalat al-Anvar* adlı eserini yazdı. En kıymetli talebesi Sadruddin al-Konavî (ö. 673/1274)'nin yazdığı eserler ve Konya'da başında bulunduğu, Moğol istilasından Anadolu'ya kaçan bilim sahipleri sufi-lerin toplanma yeri olan Hanikah, İbn al-'Arabî'nin doktrininin yayılmasında tesirli olmuştur. Konya'dan kaynaklanan bu tesirler İran'a ve oradan Hindistan'a kadar uzandı. İbn al-'Arabî'nin tesirleri Selçuklu Türkiye-si'nden sonra Konavî'nin tesiri ile kök saldıkdan sonra talebeleri vasıtasıyla Osmanlı Türkiyesi'ne geçip daha uzun yıllar sürmüştür⁵.

Osmanlı tarihinde Endülüs'ten gelen ilk bilim adamının ismine II. Bayezid zamanında rastlanır. 883/1478'de başlayan Granada savaşları esnasında Osmanlı Devleti'nden yardım talep eden Endülüs Müslümanları adına Granada âlimleri İstanbul'a bir elçi gönderirler. Bu elçi, meşhur şair Abu'l-Baka Salih b. Şerif al-Rundi'nin bir kasidesini II. Bayezid'e getirmiştir. "al-Kasidat al-Andalusiyya" veya "Endülüs Mersiyesi" diye bilinen bu şiir Endülüs Müslümanlarının uğradıkları zulmü, çaresizliği, perişanlığı ve gördükleri işkenceleri çok belîğ bir şekilde dile getiriyor ve yardım istiyordu. Buna benzer başka kasidelerin ve mektupların diğer İslâm bel-delerine ve devlet adamlarına da gönderilmiş olduğunu kaydeden Ahmed al-Makkari⁶ Abu'l-Baka al-Rundi'nin bu kasidesini onların en güzel ve meşhuru olarak anar⁷.

1492'de Müslümanların Endülüs'teki son direniş merkezi olan Granada sultanlığının düşmesi ile başlayan Müslüman ve Yahudi göçü ile bu iki dine sâlik birçok bilim adamı da vatanlarını terk etmeye mecbur kalmıştır. Osmanlı himayesine giren bu bilim adamlarından bazıları İstanbul'a ve Selânik'e gelmiş, bazıları ise Kuzey Afrika'da yerleşmiştir. Taşındıkları bilgiler ve kitaplar ile İslâm bilimine ve özellikle Osmanlı bilimine yaptuk-

⁵ Ahmed Ateş, "İbn al-'Arabî" *ET*, III, 707-711; Ateş, "Muhyiddin Arabî", *İA*, VIII, 533-555.

⁶ Abu'l-übbas A. al-Maqqari, *Nafh al-Tıb min Gusn al-Andalus al-Ratb*, (nşr. İhsan 'Abbas), Beyrut 1968, IV, 479-495.

⁷ Aynı eser, IV, 486-489.

ları katkılarının üzerinde önemle durulması gerekmektedir. Birkaç dalga halinde olan bu göçlerin kültürel tesirlerin genel bir incelemesi yapıncaya kadar buradaki tesbitlerimiz bu konunun bazı yönlerini aydınlatılabilir. Verilen örneklerden görüleceği gibi Osmanlı devletinin himayesine giren bu ilim adamlarından bazıları temayüz edebilmiş, padişahların ilgilerini çekmiş ve takdirlerini kazanmıştır. İslâm medeniyetinin erken tarihinde birçok örneği olan ilmi seyahatlerin IX./XV., X./XVI. ve XI./XVII. asırlarda da devam ettiğini ve çok geniş bir coğrafyaya yayıldığını gösteren bu örnekler, geniş kaynak ve yazma koleksiyonu taramasından derlenebilenlerdir.

1. 'ABDUSSALAM AL-MUHTADÎ (918/1512'de sağ)

Hoca İlyâ al-Yahudî diye de bilinen '**Abdussalam al-Muhtadi al-Muhammedi**⁸, Sultan II. Bayezid ve Yavuz Sultan Selim zamanlarında yaşayan Osmanlı âlimlerindedir. Tevrat'ı ezbere bilen, astronomi, taksim, aritmetik ve geometri sahalarda geniş bilgi sahibi olan 'Abdussalam al-Muhtadi ile Sultan II. Bayezid devrinde Endülüs'ten gelip İstanbul'a yerleşen İlyâ b. İbrahim (Abram) al-Yahudî aynı şahıs olmalıdır. İslâm'a girdikten sonra 'Abdussalam al-Muhtadî adını alan bu zat 19 Cemaziyelahir 902/22 Şubat 1497 Cumartesi tarihinde, Yahudilere *al-Risalat al-Hadiya* adında Arapça bir reddiye yazmıştır⁹. Eserin bu telif tarihine göre, 'Abdussalam'ın 1492'de İspanya'dan gelen Yahudi göçmenlerden olduğu ortaya çıkmaktadır. Müslüman olduktan sonra Sultan II. Bayezid'in hizmetine giren 'Abdussalam, Yavuz Sultan Selim zamanına da yetişmiş ve defteri olmuştur. Getirildiği bu vazife dolayısıyla 'Abdussalam al-Daftari diye de tanınmaktadır¹⁰.

⁸ Bursalı Tahir Bey, *Osmanlı Müellifleri*, III, 214.

⁹ *Katip Çelebi, Kaşf al-Zunun*, s. 900, 2027; Brockelmann, GAL, Suppl., II, 990, nr. 10.

¹⁰ Abdussalam al-Muhtadi, Abdussalam al-Daftari ile karıştırılmaktadır. Bu iki şahsın aynı şahıs olmadığı birkaç yönden tartışılabilir. Abdussalam al-Muhtadi, Sultan II. Bayezid devrinde Endülüs'ten gelen göçmenlerden olup asıl adı İlyâ b. Abram'dır. Özellikle tıp ve astronomide âlimdir. Abdussalam al-Daftari ise, Yavuz Sultan Selim devrinde, Mısır'ın fethini müteakip oradan getirilen âlimlerden olup tam adı Abdussalam b. Abdulallam'dır. Kısaca Abdussalam Çelebi diye tanınan bu âlim defterdar olarak bilinmektedir. Defterdar Abdussalam'ın Küçükçekmece'de imaret, medrese ve zaviyesi, Sütlüce ve Halıcıoğlu'nda bir mescidi, Koska'da tekke ve mescidi, Küçükpazar'da bir mektebi, Tire'de han ve hamamı ve zaviyesi, Belgrad'da mektebi ve Silistre'de hamamı vardır. Abdussalam Çelebi, Kanuni devrinde 981/1524-25 tarihinde baş-defterdar tayin edilmiş ve bir yıl sonra 932/1525-26'da azledilince

'Abdussalam al-Muhtadî, özellikle tıp ve astronomi sahalarında eserler yazmıştır. Tıpla ilgili eserlerinden biri, vebâya karşı alınacak tedbirlerle ilgili olup *Micannat al-Ta'un va'l-Vaba*¹¹ adını taşımaktadır.

İlyas b. Abram, önsözde, Allah'ın tıp ilmini kendisine, meşhur belde-leri gezip görmek, eski ve yeni tabiblerin güvenilir kitaplarını incelemek suretiyle bahsettiğini kaydetmektedir. İlyas b. Abram'ın incelediği kitaplar arasında, Hipokrat'ın *Kitabu Epidemia (Kitab al-Amraz al-Vafida)*, *Kitab al-Amraz al-Hadda* ve *Kitabu Takdimat al-Ma'rifa'si*; Galen'in *Kitabu Asnaf al-Hummayat*, *Kitabu Sina'at al-Kabir* ve *Kitab al-Agziya'si*; İshak b. Hunayn'in *Kitab al-Hummayat*'ı; Abu Bakr Zakariyya al-Razi'nin *al-Havi'si*; Marvan b. Zuhr'un *al-Rasa'il'i*, İbn Sina'nın *al-Kanun'u* ve İbn Ruşd'ün *al-Külliyat*'ı vardır [Müellif bu tabiblerden başka İsidor¹², Eflatun, Phytagoras, Angzy Gvry¹³, Cenzv (Cydr)¹⁴, Batlamyus, Musa gibi tabib ve âlimlerin eserlerinden de nakillerde bulunmaktadır].

İlyas b. Abram bu kitaplar yanında tecrübe edilmiş pek çok İslâmî kitabı, Yahudi ve Hıristiyanlardan eline geçen kitapları "dikkat", "iz'an", "tecrübe" ve "imtihan" ile ibare ve işaretlerini iyice incelemiş, erbabı olanlarla medreselerde müzakere ve mümarese yapmış, böylece hemen bütün tıp ilimlerini öğrenmiştir.

Müellif tıbbın esasını öğrenmenin çokça tecrübeye dayalı olduğunu anlayınca, hastalıkların iyileştirilmesi konusunda büyük bir gayret sarfetmiş, gerek avamın gerek havasın, bu hastalığın tedavi usullerini öğrenip faydalanması amacıyla "birkaç varak" yazmak istemiştir. Vebâ hastalığının hemen bütün tıp kitaplarında zikredildiğini fakat can-sıkıcı ve anlaşılmasız uzatmalardan dolayı bunlardan yararlanamadığı için *Micannat al-Ta'un va'l-Vaba* adlı bir risalesini telif edip Sultan II. Bayezid'e takdim etmiştir.

Küçükçekmece'de yerleşmiş ve ölünce oradaki türbesine defnedilmiştir (Cahid Baltacı, XV-XVI. Asırlar Osmanlı Medreseleri, İstanbul 1976, 147-148). Abdussalam al-Muhtadî'nin, Abdussalam al-Daftari ile aynı şahıs olmadığına diğer bir delil de Abdussalam al-Muhtadî'nin, *al-Risalat al-Hadiya*, *Micannat al-Tacun va'l-Vaba* ve *Risala fi Alat al-Dabid va'l-Amal Biha* adlı eserlerini, Sultan II. Bayezid'a sunmuş olmasıdır.

¹¹ Eserin bir nüshası Es'ad Efendi, nr. 24833, yap. 28-53'te kayıtlı bulunmaktadır (Ramazan Şeşen v. dğr., *Türkiye Kütüphaneleri İslâmî Tıp Yazmaları Kataloğu*, s. 141).

¹² İşbilyeli İzidor diye bilinen bu âlim, XIII. yüzyıl Alman bilginlerinden Konrad von Meganberg'in; Thomas de Cantimoré'nin *de Naturum rerum* adlı eserinden büyük ölçüde faydalanarak yazdığı *Das Buch der Natur* adlı eserinin kaynaklarından biridir (Adıvar, s. 56).

¹³ Adı metinde "انكرى غورى" imlasiyla zikredilen bu tabibin kimliği tespit edilemedi.

¹⁴ Adı metinde "حزرو" imlasiyla zikredilen bu tabibin kimliği tespit edilemedi.

Eser "bir mukaddime", "dört bâb" ve "on bahs" üzerine tertip edilmiştir. 1. bâb, verem yani şiş şeklinde tezahür eden vebânın tarifi ve sebepleri, 2. bâb, bu hastalığın çıkış belirtileri, 3. bâb, vebânın çıkışında alınacak sağlığı koruma tedbirleri, 4. bâb, vebâ sıtmasının ilacı hakkındadır. Müellif bu eseri telifte başka tabiblerden üstünlüğünü ispatlamak, tıptaki maharetini göstermek davasını gütmemediğini, fakat Allah rızasını kazanmak için halkın menfaatini, onların bu hastalıkla karşılaşmalarında acılarını gidermeyi düşündüğünü söylemektedir.

İlyas b. Abram, bundan sonra, İstanbul'da çıkan vebâ salgınlarında meydana gelen büyük bir zelzelenin sebep olduğunu gördüğünden, Aristo'nun zelzelenin yeralında sıkışan gazların yeryüzüne çıkmak istemesi yüzünden oluştuğu ile ilgili meşhur görüşünü nakletmektedir. İlyas b. Abram, bu hastalığa "kerrat merrat mu'alece edip" tedbir alan ve tedavide bulunan hazık tabiblerin çoğuyla görüşüğünü kaydederken, bu eseri yazmakla her hastanın hastalığından bu kitap sebebiyle kurtulacağı iddiasında olmadığını, risalesi sebebiyle binde bir bile olsa kurtulan olursa, Allah katında büyük bir sevap kazanacağını umduğunu ifade etmektedir.

Müellif gezip gördüğü yerlerde pek çok tecrübe edinmiştir. Onun kendi zamanında Avrupa'da tıp sahasında meydana getirilen yeniliklerden ve buluşlardan haberdar olduğu anlaşılmaktadır. Mesela o, tecrübeli Hıristiyan tabiblerin vebâya karşı alınacak tedbirlerinden birini naklederken, Napoli'de meydana gelen bir vebâ vak'asında, ağaç yakılarak büyük fayda görüldüğünü, İspanya'nın Herbel¹⁵ beldesinde, kokuşan havayı gidermek için günde iki defa buhur yakılarak vebâya karşı tedbir alındığını bildirmektedir. Müellif yine vebâya karşı ilaç olarak kullanılan bir macundan bahsederken bu macunun Frenk tabibleri katında meşhur olduğu gibi kendi katında da faydasının tecrübeyle fazlasıyla anlaşıldığını zikretmektedir.

Micannat al-Ta'un'da dikkati çeken bir husus da İlyas b. Abram'ın İbn Sina'nın *al-Kanun*'unun tenkidıyla ilgili söyledikleridir. İlyas b. Abram'a göre İbn Sina'nın bu kitabında, çok az meydana gelen ve zararı az dokunan hastalıklara dair ayrıntılı açıklamalar yapılırken, vebâ gibi çok meydana gelen ve zararlı olan hastalıklar hakkında azıcık ve yetersiz açıklamalar yapılmıştır. İlyas b. Abram hazık ve istidatlı Frenk tabiblerinin İbn Si-

¹⁵ Metinde " هربل " imlâsıyla yazılan bu yer hakkında bilgi elde edilemedi.

na'yı bu hususta savunduklarını belirtmektedir. Frenk tabiblerine göre İbn Sina bu konuda mazurdur. Çünkü o, daha ziyade tedbir ve tedavisinde çok tecrübe ve müşahadede bulunduğu hastalıkların tedavisi hakkında uzun açıklamalarda bulunmuştur.

Müellifin Sultan II. Bayezid tarafından, İstanbul'da meydana gelen vebâ salgınına karşı tedbir almak ve bu hastalığın tedavisine bakmakla vazifelendirilmesi üzerine kaleme aldığı bu Arapça eser, geç dönemde Türkçe'ye iki defa tercüme edilmiştir. İlk tercüme, Gevrek-zâde Hafız Hasan Efendi (ö. 1216/1801) tarafından 1209/1795 yılında ilaveli olarak yapılmıştır¹⁶.

Gevrek-zâde Hafız Hasan Efendi, Sultan II. Bayezid devrinde İstanbul'da meydana gelen büyük bir zelzenenin akabinde vebâ çıkması üzerine İstanbul'daki tabiblerin çoğunun bu hastalığın tedbir ve tedavisinden aciz kaldıklarını, fakat İlyas b. Abram'ın adı geçen eserini te'lifte bu zorlu hastalığın tedavisinde tecrübesinin görüldüğünü ve tedavi ettiği hastaların çoğunun iyileştiğini padişah işitince, İstanbul'a getirtildiğini, uzun zaman çok kimseyi tedavi ettiğini, saraya intisap edebilmek için konu ile ilgili Arapça bir risale kaleme aldığını, fakat halkın çoğu bu dili bilmedikleri için *Micannat al-Ta'un* adlı bu eseri Türkçe'ye çevirdiğini söylemektedir. Mütercim, adı geçen risaleyi inceleyip, eski ve yeni tabiblerin vebâ ile ilgili tecrübelerini derleyip toparlamış, kendi tecrübelerini, kendi zamanında bu hastalığı iyileştirmede ortaya çıkan yenilikleri de katarak eseri Türkçe'ye tercüme ettiğini belirttikten sonra, müellifin mukaddimesine geçmektedir.

Eserin ikinci tercümesi ise Sultan II. Abdülhamid devrinde Sanayi Alayı Müftüsü Ahmed-i Ömerî al-Şamî tarafından 1311/1893-94'te *al-Tavfikat al-Hamıdiyya fi Daf'al-Amraz al-Vaba'iyya* adıyla gerçekleştirilmiştir¹⁷. Müftü Ahmed Efendi, önsözde Osmanlı memleketlerinde bütünüyle ortadan kalkmaya yüz tutan kolera hastalığının İstanbul ve diğer bazı Osmanlı vilayetlerinde tekrar çıkması dolayısıyla, bu korkunç hastalığın çıkış ve kaynağının, tedavi şekillerinin çeşitli sağlık ve tıp kurumlarında araştırma ve tartışma konusu olduğunu, hatta Batı gazetelerinden naklen Osmanlı

¹⁶ Tek nüshası, İ.Ü., TY, nr. 1299'dadır.

¹⁷ Mütercimin hatıyla olan tek nüshası, Cerrah Paşa Tıp Tarihi, nr. 105'te muhafaza edilmektedir.

basınında bile sinek ve benzeri yaz haşerelerinin çokluğu yanında zelzelelerin meydana gelmesinin de koleranın çıkmasına sebep olacağıın ileri sürüldüğünü söyledikten sonra bazı yerlerde sakin olmakla birlikte Malatya gibi yerlerde sürekli ve şiddetli zelzeleleri müteakip kolera hastalığının yüz göstermeye başladığını, böylece Batı gazetelerindeki görüşlerin bir dereceye kadar bilime dayalı olduğunun doğrulandığını ve kabul gördüğünü belirtmektedir. Mütercim kolera hakkındaki bilgilerin yalnızca son bilim araştırmalarından ve tıp çalışmalarıyla ilgili eserlerdekilere ibaret olmadığını; pek çok hikmet ve sağlık kitabı ile dolu bulunan İslâm kütüphaneleri bir kerre ziyaret edilirse, tıp ilmine dair kaleme alınmış birçok kitap ve risaleye tesadüf olunacağını bildirdikten sonra zelzelelerin meydana gelmesinin ve sinek gibi yaz haşerelerinin çıkmasının kolera hastalığına sebep olduğuna ve söz konusu hastalığın tedavisine Fatih Sultan Mehmed'in oğlu Sultan Bayezid Han'ın padişahlığında İstanbul'a gelerek meşhur İslâm hekimlerinden İbn Sîna'nın *Kanun al-Tıb* kitabını şerh eden ve daha başka pek çok faydalı eseri telif eden İspanya tabiblerinden ve Musevî milletinden İlyas al-Yahudi adlı hekimin, telif edip adı geçen sultana takdim ettiği *Micannat al-Ta'un va'l-Vaba* adlı eserde de rastlandığını ifade etmektedir. Bu eserin asırlardan beri İslâm kütüphanelerinde muhafaza edildiğini belirten mütercim, tercümede gerek koleraya yakalananlara karşı takip edilen tedavi şeklinin ve gerekse nebatî ve kimyevî maddelerin çağdaş tıp bilimine uygun olduğunu, bu itibarla Osmanlı tabiblerin dikkatlerini bu noktaya çektiğini kaydetmektedir¹⁸. Eserin bir asır arayla iki defa tercüme edilmiş olması, eski tıp literatürüne gösterilen rağbetin devam etmesinden ileri gelmektedir¹⁹.

Micannat al-Ta'un'un sonunda yer alan, "...Bu konudaki ayrıntılar İbn Sîna'nın *al-Kanun*'unun dördüncü kitabı hakkındaki açıklamalarımızda bulunmaktadır." cümlesinden ve bu eserin tercümelerindeki ifadelerden

¹⁸ Cerrah Paşa Tıp Tarihi, nr. 105, yap. 1b-3b.

¹⁹ Eski tıp literatürüne olan rağbete paralel bir örnek olarak Taşköprülü-zâde'nin (ö. 968/1561) *al-Şifa li-Adva' al-Vaba*'sinin Abdülgani Efendi tarafından (988/1580)'de *Tarcamat al-Şifa li-Adva' al-Vaba* adıyla (İ.Ü. Ktp., TY, nr. 20372, yap. 16b-33a), iki buçuk asırdan fazla bir zaman sonra da Ahmed Tevhid Efendi (ö. 1286/1870) tarafından *Bazl al-Ma'un fi Cavaz al-Hurac'an al-Ta'un* ismiyle tercüme edilmesi (Cerrah Paşa, nr. 225) gösterilebilir. Bulaşıcı hastalıklara karşı karantina tedbirlerinin alınmaya başlandığı, özellikle Şani-zâde Mehmed Ataullah (ö. 1242/1826), Mustafa Behcet (ö. 1248/1832) ve Miralay Hüseyin Remzi (ö. 1313/1895) gibi tabiplerin Batı'dan yaptıkları tercüme eserlerin çoğaldığı dönemde, hâlâ eski tıp geleneğinin devam ettiğini ortaya koyar.

'Abdussalam'ın, *al-Kanun*'un Dördüncü Kitabı Hakkında Bir Şerh kaleme aldığı anlaşılmaktadır²⁰. Ancak yapılan araştırmalarda bu şerhin herhangi bir nüshasına rastlanmamıştır.

Müslüman olduktan sonra 'Abdussalam adını alan İlyas b. Abram'ın astronomi ile ilgili 908/1503 yılında İbranice'den tercüme ettiği Arapça eseri, *Risala fi Alat al-Dabid va'l-Amal Biha* adını taşımaktadır. Mütercim eseri, bir mukaddime ve iki "kısım" üzerine tertip etmiştir. Mukaddimedede "al-Dabid" aletinin özelliklerinden ve üzerindeki işaretlerden bahsedildikten sonra, kırk bâbtan meydana gelen 1. kısımda, rasadla ilgili meseleler, otuz bâbtan oluşan 2. kısımda ise, usturlabla ilgili meseleler açıklanmaktadır. 'Abdussalam al-Muhtadî, mukaddimenin başında, Sultan II. Bayezid'in yardımıyla; sâbit yıldızlar ile gezegenlerin, dakika ve sâniyelerin, Dünya'nın her tarafında yapılacak gözlem ve usturlab işlemlerinin hakikatini öğreten bir şey bulduğunu, bu şeyin "daireler"in kullanılmasında halk arasında meşhur olan "al-Dabid" aleti olduğunu kaydettikten sonra bu aletin, külfetinin azlığı, yanlıştan korunmuş olması dolayısıyla çeşitli yönlerden Batlamyus'un "Zat al-halak (Armillary spher)" diye tanınan aletinden daha üstün olduğunu belirtmektedir²¹.

'Abdussalam al-Muhtadî, *al-Risalat al-Hadiya*'yi de Sultan II. Bayezid'e ithaf etmiştir. Üç "kısım" üzerine tertip edilen eserin 1. kısmında, "Yahudilerin ileri sürdükleri delillerin çürütülmesi"; 2. kısmında, "Yahudiler tarafından tahrif edilen Tevrat'a göre Hz. Peygamber'in peygamberliğinin ispatı"; 3. kısmında ise "Yahudilerin Tevrat'ta yaptıkları tahrifler" üzerinde durulmaktadır. Müellif, iddiasını ispat için *Tevrat*'tan yaptığı nakilleri, Arap harfleriyle İbranice olarak vermiş, nakledilen İbranice ibarelerin doğru okunması için de metnini harekelemiştir²².

2. MUSA CALİNUS AL-İSR A'İLİ (X./XVI. asrın ilk yarısı)

İbranice'de adı **Moshe Galliano ben Yehuda** olan **Musa Calinus b. Yahuda al-Tabib al-İsra'ili**'nin hayatı ve ilmi şahsiyeti ile ilgili geniş bilgi yoktur. Calinus lakabı, tabiplikteki maharet ve hazakatinden ötürü verilmiş olmalıdır. *Risala fi Tabayi' al-Adviya va'sti'maliha* adını taşı-

²⁰ Krş. *Micannat al-Ta'un* ve tercümesinin sonları.

²¹ *Kaşf al-Zunun*, s. 900. Eserin müellif tarafından 19 Cemâziyelahir 902 tarihinde yazılan tek nüshası III. Ahmed, nr. 1735'te kayıtlı bulunmaktadır.

²² Eserin müellif hatıyla olan tek nüshası, III. Ahmed, nr. 3495'te yer almaktadır.

yan eserini, Ahî Çelebi diye tanınan Osmanlı hekimbaşısı Ahmed b. Kamal al-Tabrizi (ö. 930/1523-24)'nin emri üzerine Türkçe kaleme aldığına göre X./XVI. asrın ilk yarısında yaşamıştır.

Topkapı Sarayı Arşivi'ndeki bir vesikada Yahudi tabibler cemaati içinde günde 12 akça aldığı ve "sonradan tabib olduğu" kaydedilen Musa adlı bir tabib zikredilmektedir. Bu tabibin Musa Calinus olması ihtimal dahilindedir²³.

Musa Calinus, asıl meşguliyet ve ihtisas sahası tıp olmasına rağmen astronomi ile de uğraşmıştır. Musa Calinus al-İsra'ili'nin tespit edilebildiği kadarıyla astronomi ile ilgili olarak günümüze bir tek Arapça eseri gelmiştir. Müellif, *Zikr Ba'z al-Mahallat al-Lazima li-Asl Vaz'Falak al-Tadvir va Haric al-Markaz va Bayan Luzum Kavv Harakat al-Sama va Cami' A'z a'ihî ila Nahiyat Vâhida* adını taşıyan eserinin mevcut tek nüshasının başında adını Musa Calinus al-Tabib şeklinde vermektedir. Eser, "falak al-tadvir (epicycle)" ve "haric al-markaz"ın asıl durumu ve göğün bütün cüzleriyle birlikte tek bir yöne (doğudan batıya) doğru hareket etmesinin lüzumu ile ilgili gerekli bazı hususlar hakkındadır. Müellif bütün gezegenlerin doğudan batıya doğru hareketleri konusunun şüpheli olduğunu; şüphenin, gezegenlerin yörünge kutuplarının uyumsuzluğu ile Güneş'in hareketinin özeliğinden kaynaklandığını belirtmektedir²⁴.

Musa Calinus, *Risala fi Tabayi' al-Adviya va'sti'maliha* adında ilaçların özellikleri ve terkipleri hakkındaki Türkçe eserinin önsözünde, tıbbın ruhânî ve cismânî olmak üzere iki yanı olduğunu, bundan dolayı tıp ilminin ibâdet sayıldığını, tıp ilmiyle din ilminin diğer ilimler arasında çok mühim bir yer tuttıklarını söyledikten sonra; bir hastalığın, tabiatuna zıt ilaçlar yapmakla iyileştirilebileceğini, bazı defalar terkiplerle ilaç yapıldığını, bu yüzden terkip dozajını bilmenin gerekli olduğunu, ilaçların terkipleri konusunda hayli itirazlar yapıldığını, "Halkın en iyisi, halka iyiliği dokunan kimsedir" sözünden hareketle, Hekimbaşı Ahî Çelebi'nin emri üzerine, İslâm, Frenk, Yunan ve Yahudi kaynaklarından kısa, özlü ve anlaşılır bir risale derlediğini açıklamaktadır.

²³ D. 7843, s. 10.

²⁴ Eserin IX./XV. asrın sonlarında ya da X./XVI. asrın başlarında istinsah edilen tek nüshası, III. Ahmed, nr. 33022. yap. 101-107'de kayıtlıdır. Nüsha hk. bk. *Fihris al-Mahtutat al-Musavvara*, III, 36; Max Krause, s. 520.

Eserinde, hastalıkların keyfiyet derecelerini, devâların ne miktarda kullanılması gerektiğini, meydana getirilen terkiplerin, kuvveti gitmeden ne kadar zaman için kullanılabileceğini, terkiplerin dozajlarını zikretmekte, bu arada, basit ilaç yeterli olduğunda terkiplerin kullanılmamasının bir tıp kaidesi olduğunu ifade eden, Musa Calinus, terkip çeşitlerinin kolay ezberlenebilmesi için, onları şecere şeklinde yâni şematik olarak taksim etmiştir. Burada terkipleri, "dosta muzırr", "düşmana nafi" ve "ne dosta muzırr ve düşmana nafi" şeklinde üçlü bir ayrıma tabi tutmuştur. Bilahare kendisini "Mudarris al-atıbbâ" diye tanıtan Şifa'i adlı bir tabip²⁵, Musa Calinus'un bu risalesinin 966/1558-59'da istinsah edilen mevcut tek nüshasının²⁶ hamîşine düştüğü bir notta, bu ayırım dolayısıyla Musa Calinus'u ağır bir şekilde tenkit ederek, "Bu şecere suretinde serd olunan muzahrafat, yüzbin merhale tıp kanunundan uzaktır. Çünkü tıp ilminin gayesinin sağlığı korumak ve hastalığı iyileştirmek olduğu muhakkak ve tabibin, hangi milletten olursa olsun hastalara şefkatli ve merhametli olması şart iken, dost ve düşman ilacı diye ayırım yapmasının doğru olmadığını" söylemektedir.

Musa Calinus, bu eserini derlerken Calinus, el-Kindî²⁷, İbn Rüşd²⁸, İbn Zuhr²⁹, İbn al-Nafis³⁰, İshak al-İsra'ili ve Arnault de Villeneuve (1234-1310)³¹ adlı tabiblerin eserlerinden istifade ederek onların bazı görüşlerini nakletmiştir.

²⁵ Bu tabip Süleymaniye Darüşşifası Tıp Medresesi'nde tabiblik yaparken dersler de veren Şa'ban Şifa'i al-Ayaşî (ö. 1117/1706) olmalıdır.

²⁶ Tek nüshası, İ.Ü. Ktp., TY, nr. 7120'de kayıtlıdır.

²⁷ Metinde dört defa nakilde bulunulan al-Kindî'nin adı iki defa "al-Kandı", bir defa "Kendü", bir defa da "al-Kindî" diye geçmektedir (4a, 4a, 4b, 11a).

²⁸ İbn Rüşd'ün *al-Kulliyat*'inin beşinci kitabından üç defa nakilde bulunulmuştur. (3a, 3b, 11a).

²⁹ Kitaptaki bazı müfredat için İbn Zuhr'un kitabından iki defa nakilde bulunulmuştur (3a, 11a).

³⁰ İbn al-Nafis'in *Mucaz al-Kanun*'undan iki defa nakilde bulunulmaktadır (2b, 3b).

³¹ Bu tabipten üç defa nakilde bulunulmaktadır (3a, 3a, 4a).

Modern kaynaklara göre Arnault, şimdi bile Greklerle Araplar'ın sistematik tıp felsefesi ile ampirik Batı geleneğinin Montpellier birleşimindeki esas siması idi. Kral I. James'in Valencia'yı (Belensiye) yeniden ele geçirmesinden sonra, orada Arapça öğrendi. 1280'lerde Aragonların sarayında, İbn Sina'nın *Deviribus cordis*'i ile Galen'in *De rigore*'sini Arapçadan Latinceye çevirdi. O, bunlardan başka, *Albuzale* (Albumasar)'nin ilaçlarla ilgili bir eseri ile İbn Zühr'ün perhiz hakkındaki bir eserini de tercüme etti. Arnault, *Alphorismi de grandibus*'ta pratik ve teorik tıbbi çok geliştirmiştir. O, bu eserinde el-Kindî ve İbn Rüşd'den iktibaslarla bulunulmaktadır. Müellif, 50 yıldan fazla bir müddet Montpellier'de umumi bir rağbete mazhar

Musa Calinus, adı geçen tabiblerin görüşlerini naklederken "Arnault tarîki çoklukla doğru olduğu ve onun tarîkinde yanlış bulunmadığı için" risalesinde onun tarîki üzerine amel ettiğini söylemektedir(3a). Diğer tabiblerin görüşlerini naklederken "Muhammed b. Rüşd katında..."(3b), "...Sahib-i Mucez katında..."(3b), "...al-Kindi vaz'ı..."(4a), "...al-Kindi tarîki..."(4b), "...' ala ra'y al-Kindi..."(11a) gibi ifadeler kullanmaktadır.

Musa Calinus'un eserinin bir özelliği de, kullandığı bazı kelimelerin Eski Anadolu Türkçesi karakteri göstermesidir. Mesela, "idelüm" yerine "idevüz"ü kullanmıştır(1b, 3a).

Son olarak Musa Calinus al-İsra'ili'nin muhtemel bir eseri üzerinde de durmak gerekir. David King, *Islamic Mathematical Astronomy* adlı eserinde, Muhammed b. Muhammed adlı birine ait sinüs kadranı ile ilgili bir risalenin (*Risala fi'l-Rub' al-Mucayyab*) Moshe Galliano ben Yehuda tarafından İbranice'ye çevrildiğini, M. Steinschneider'e dayanarak bildirmekte ve adı geçen Muhammed b. Muhammed'in muhtemelen Şamsuddin Muhammed b. Muhammed al-Halili (ö. 811/1408) olabileceğini söylemekteyse de³² bu zatın, Sibte al-Maridini diye tanınan Muhammed b. Muhammed (ö. 912/1506) olma ihtimali daha büyüktür. Çünkü, İslâm dünyasında sinüs kadranı ile ilgili en yaygın kitap Sibte al-Maridini'nin *al-Risalat al-Fathiyya fi'l-A'mal al-Caybiyya*'sıdır. Dolayısıyla, Musa Calinus'un, kendisiyle çağdaş olan bir âlimin son derecede yaygın olarak kullanılan bir eseri dururken, al-Halili'nin yaygınlık kazanmamış bir eserini tercüme etmiş olması uzak bir ihtimaldir.

3. MUSA B. HAMUN (ö. 961/1554)

İbranice adı **Moses Hamon** olan **Musa b. Jozef Hamun al-Mutatabbib al-İsra'ili**, 1493'te Granada'dan İstanbul'a göç eden Jozef Hamon adlı bir Yahudi'nin oğludur. Zamanla Kanunî Sultan Süleyman'ın sa-

olan *Alphorismi*'de riyâzi bir eczacılığa dayalı ampirik bir kanun ortaya koymuştur. Arnault'un tıp teorilerinin son sentezlerini ihtiva eden *Speculum Médecine* adlı eseri de profesyonel bilim adamları arasında çok rağbet görmüştür *DSB*, I, 289-291; *Biographie Universelle*, II (Paris 1811), s. 492-495.

³² *Islamic Mathematical Astronomy*, London 1986, XIII, 108, not. 28; M. Steinschneider, *Die hebraischen Übersetzungen des Mittelalters und die Juden als Dolmetscher*, tıpkı basım Graz 1956, s. 575-577.

ray hekimlerinden biri olma mertebesine yükselen Musa b. Hamun'un hayatı ile ilgili geniş bilgi bulunmamaktadır³³.

1551'de İstanbul'a gelen Fransız seyyah Nicolas de Nicolay, *Navigations* adlı seyahatnâmesinde İstanbul'da tababet icra eden hekimlere tahsis ettiği bir kısımda, Levant'ta tanıştığını söylediği 60 yaşlarında Amon adlı bir tabipten bahsetmektedir. De Nicolay'ın diğer hekimler arasında çok itibar gören, selahiyetli, yaptığı iyilikleri, bilgisi ve heybetli görünüşü ile çok tanınan bir kimse olarak zikrettiği ve Amon'un İbn Hamun olsa gerektir. De Nicolay'ın 1551'de 60 yaşlarında iken görüşüp tanıştığını söylediği Amon'un 1491-92'de doğmuş olduğu ortaya çıkmaktadır. İbn Hamun'un; babası Joseph Hamon'un 1493'te Granada'dan İstanbul'a göç ettiği sıralar yeni doğmuş bir çocuk olduğunun bilinmesi bu ihtimali desteklemektedir (bk. dipnot 94).

Tespit edilebildiği kadarıyla, Osmanlı kaynaklarından bir tek 'Atayî'nin *Takmilat al-Şaka'ik*'inde tabib Mahmud b. Muhammed al-Kusuni al-Misri'nin haltercumesinde "Haman-oğlu" ve "İbn-i Haman" adlarıyla do laylı olarak geçmektedir³⁴.

Topkapı Sarayı Arşivi'nde bulunan bir vesikaya nazaran³⁵ İbn Hamun'un günde 45 akça aldığı anlaşılmaktadır. İbn Hamun'un söz konusu vesikada adları ve maaş miktarları zikredilen diğer hassa tabiblerinden daha yüksek rütbeye sahip olduğu, gündeliğinin onlarınkinden yüksek olmasından bellidir. 'Atayî'nin bildirdiğine göre, nikris hastalığına müptela olan Kanunî Sultan Süleyman'ın tedavisiyle önce Haman-oğlu diye tanınan Musa b. Hamun ilgilenir. Fakat Kanunî'nin ağrıları kesileceği yerde artar. Bunun üzerine bâbü's-Sa'ade ağası Ca'fer Ağa, padişaha, Sultan II. Bayezid'i, şehzâdeliğinde iken tedavi eden Kaysuni-zâde gibi "Salih, mütedeyyin, hazık ve mütefennin" bir tabib dururken, İbn Hamun gibi bir tabibe gü-

³³ Uriel Heyd, "Chief Jewish physician to Sultan Süleyman the magnificent", *Oriens*, XVI (1963), s. 152-170; Feridun Nafiz Uzluk, "Kanunî Sultan Süleyman'ın Yahudi Başhekim", *Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası*, XXII (1970), s. 306-327; Arslan Terzioğlu, *Moses Hamons Kompendium der Zahnheilkunde aus dem Anfang des Jahrhunderts*, München 1977; a. mlf., "Kanuni Sultan Süleyman'ın Saray Hekimi Musa b. Hamun'un Dış Tababetine Dair Türkçe Eseri ve Bunun Türk ve Avrupa Tababeti Tarihi Bakımından Önemi", *Bifaskop*, II (1981), s. 15-20.

³⁴ s. 196-197

³⁵ D. 7843, s. 10.

venilmesinin doğru olmayacağını arzeder. Bunun üzerine padişah, İbni Hamun ile Kaysuni-zâde'nin ortaklaşa çalışmalarını emreder. Fakat Kaysuni-zâde, özür dileyerek istifa ederken, Yahudî taifesinin hilekâr olduğunu bu yüzden padişahların tedavisinde kullanılmalarının tehlikeli olacağını, yanlış ilaç vererek padişahın mizacını bozabileceklerini söyler ve padişahın huzurunda kurulacak bir ilim meclisi önünde imtihan olmak istediğini, böylece kimin gerçek kimin yalancı tabib olduğunun anlaşılacağını belirtir. İsteği kabul edilerek Hekimbaşı Mehmed Çelebi ile diğer tabiblerin huzurunda imtihan olurlar. Kaysuni-zâde imtihan hey'etine, İbn Hamun'un yaptığı ilacın hatalı olduğunu iddia eder ve bu iddiasını, akli delillerle ve muteber tıp kitaplarından naklettiği bilgilerle ispat eder. Daha sonra yaptığı ilaçla padişahı sağlığına kavuşturur.

'Atâyi'nin naklettiğine göre, İbn Hamun, muayene esnasında Kanunî'nin ayağına dokunduğunda ağrısını hemen dindirirmiş. Yine bir gün, tekrar dokunacağı anda, Kaysuni-zâde bu durumu görür ve İbn Hamun'un önce ellerini yıkamasını, sonra dokunmaya başlamasını ister. İbn Hamun da ellerini sabunla iyice yıkadıktan sonra dokunur. Fakat eskisi gibi ağrı birdenbire kesilmez. Kaysuni-zâde'ye bunun sebebi sorulur. Bunun üzerine Kaysuni-zâde, İbn Hamun'un, Kanunî'nin ayağına dokunmadan önce ellerine iyice afyon sürdüğünü, afyonun ağrı kesici özelliğinden dolayı, elini Kanunî'nin ayağına değdirince ağrısının kesiliverdiğini söyler³⁶.

Musa b. Hamun, diş hekimliğiyle ilgili Türkçe bir kitap kaleme almıştır. Aslında, dünyadaki yalnızca diş hastalıklarına dair en eski kitaplardan biri olan bu eserin³⁷, Eski Yunan, Galinos ve diğer Batı kaynaklarından olduğu kadar, Uygur Türkleri ile İslâm hekimlerinden İbn Sina, Abu Bakr al-Razi, Abu'l-Kasim al-Zahravi ve Osmanlı hekimi Sabuncuoğlu Şerefüddin'e kadar uzanan bir birikim sonunda yazılmış olduğu Arslan Terzioğlu tarafından ifade edilmekte³⁸ ve daha sonra İbn Hamun'un bu eserini İs-

³⁶ s. 196-197; Kaysuni-zâde ile İbn Hamun arasında cereyan eden hadise hakkında bk. Uzel, Rusçuklu Hakkı, "Kanunî Süleyman Zamanında Bir Tıbbî Müşavere: Kaysuni-zâde ve Haman oğlu", *Türk Tıp Tarihi Arşivi*, cilt 6, sayı 21-22 (1943), s. 54-58.

³⁷ Arslan Terzioğlu, bu eseri, önsöz, giriş ve faksimile halinde *Moses Hamons Kompendium Der Zahnheilkunde Aus dem Anfang Des 16. Jahrhunderts* adıyla neşretmiştir (München 1977). 101 yaprak tutan eserin tek nüsha yazması kayıptır. Terzioğlu'nun bu neşirde söylediğine göre, eser 1977'den kısa bir müddet öncesine kadar İstanbul Cerrah Paşa Tıp Fakültesi, Tıp Tarihi Enstitüsü'nde bulunmaktaydı (s. IX).

³⁸ Adıvar, *OTİ*, s. 95, Ek. 25.

tanbul'da hiçbir yardım görmeden Türkçe olarak kalene aldığı ayrıca belirtilmektedir³⁹.

4. NURUDDİN AL-MALAKİ (X./XVI. asır)

Aslen Endülüs'ün Malaga şehrinden olan Nuruddin al-Malaki, ünlü astronomi âlimi Muhammed b. Abi'l-Fath al-Sufi'nin (ö. 950/1543) öğrencilerinden olan Şamsuddin Muhammed b. Dallal al-Suyuti al-Vafa'nin öğrencisidir. Endülüs'ten göç edip Mısır'a yerleştiği anlaşılmaktadır. Hocasının Güneş saatleri ile ilgili *al-Cavahir al-Nayyirat* adlı eserini *al-Vaz'ala'l-Cihat fi'l-Basa'it* adıyla kısaltarak üç bâb üzerine tertip etmiştir. Bu kısaltmanın birçok yazma nüshası bulunmaktadır⁴⁰.

5. İBRAHİM B. MUHAMMED AL-ANDALUSİ (990/1582'de sağ)

Aslen Kurtuba'nın doğusundaki Şatibe şehrinden olan İbrahim b. Muhammed b. Muhammed al-Andalusî al-Şatibi al-Mağribî⁴¹ hakkında haltercümesi kaynaklarında herhangi bir bilgiye rastlanmamaktadır. Fakat İbrahim al-Şatibi, aşağıda belirtileceği gibi *Risala fi Masa'il 'İlm al-Vakt* adlı kitabının sonunda, eserlerinden istifade ettiği dört âlimin ismini zikretmektedir. Bu âlimler sırasıyla, al-Şayh al-'Umda al-Hattab, al-Ustaz al-Şayh al-Tacuri, al-Şayh İbn Abi'l-Kasim al-Andalusî ve Abu 'Abdillah Muhammed b. Abi'l-Hayr al-Şarif al-Hasani'dir. Bu âlimlerden "al-Şayh al-'Umda al-Hattab" diye zikredilen âlim, al-Hattab al-Ru'ayni diye tanınan, 902/1496'da Mekke'de doğup 954/1547'de Trablusgarp'ta ölen Endülüs asıllı Abu 'Abdillah Muhammed b. Muhammed'dir. "al-Ustaz al-Şayh al-Tacuri" diye zikredilen âlim, aslen Trablusgarp'ta doğan ve Kanunî devrinde İstanbul'da gelmiş olan büyük astronom Abu Zayd 'Abdurrahman b. Muhammed al-Tacuri (ö. 960/1552 civarı; ölüm tarihi 999/1590-91 olarak da verilmektedir)'dir. "al-Şayh İbn Abi'l-Kasim al-Andalusî" diye zikredilen üçüncü âlim, al-Ribaş diye meşhur Endülüslü denizci ve topçu ustası İbrahim b. Ahmed al-Andalusî'nin topçulukla ilgili eserini İspanyolcadan Arapçaya çeviren Şihabuddin Ahmed b. Kasim al-Andalusî

³⁹ Terzioğlu, a.g.e., s. X.

⁴⁰ Ramazan Şeşen, *Navadir al-Mahtutat*, II, 246.

⁴¹ GAL, II, 615; al-Zirikli, *al-A'lam*, I, 67; Kahl ala, *Mu'cam al-Mu'allifin* I, 106; *Navadir al-Mahtutat*, I, 19.

(1048/1632'de sağ)'dir (bk. bu çalışma, nr. 10). al-Şatibi'nin, "hocam ve üstadım" dediği Abu 'Abdillah Muhammed b. Abi'l-Hayr al-Şarîf al-Hasanî ise, Mısır'da yetişen büyük astronomi âlimlerinden al-Armayunî (1019/1610'da sağ)'dir. Görüldüğü gibi İbrahim al-Şatibi, eserini telifte iki Endülüslü, bir Mısırlı bir de Trablusgarplı âlimin eserlerinden faydalanmıştır.

Aşağıda ifade edildiği gibi İbrahim al-Şatibi'nin, al-Tacurî'nin bir eserini iki defa istinsah etmesi, ondan da ders almış olabileceğini akla getirmektedir. Ayrıca, Osmanlı matematikçisi 'Ali b. Valî b. Hamza al-Mağribî (ö. 1022/1614)'nin *Tuhfat al-A'dad li-Zavi'l-Ruşd va'l-Sadad* adlı eserinin hatime kısmında yer alan matematik problemlerinin onbeşincisinde, "Endülüs'ten gelmiş Mu'allim İbrahim nam kimse..." diye zikredilen Mu'allim İbrahim'in bu zat olması da uzak bir ihtimal değildir⁴².

İbrahim al-Şatibi'nin astronomi ile ilgili üç eseri günümüze gelmiştir. Bu eserlerden biri, 981/1573-74'te telif ettiği *Garib al-Na kilayn fi Ahval al-Nayyirayn*⁴³, diğeri h. 986/1578'da bir mukaddime, onbir bâb ve bir hatime üzerine tertip ettiği *Risala fi Masa'il 'İlm al-Vakt bi-Gayr Ala* üçüncüsü ise h. 990/1582'de tasnif ettiği *Risala fi Ta'yin al-Avkat va Ahval al-Azmina va Tavarîh al-Sinin*⁴⁴'dir. Müellif *Risala fi Masa'il 'İlm al-Vakt*'nin sonunda bu eserini hazırlarken al-Şayh al-'Umda al-Hattab, al-Ustaz al-Şayh al-Tacurî al-Şayh İbn Abi'l-Kasim al-Andalusî'nin ve "hocam ve üstadım" dediği Abu 'Abdillah Muhammed b. Abi'l-Hayr al-Şarîf al-Hasanî al-Armayunî (1019/1610'da sağ)'nin eserlerinden faydalandığını zikretmektedir. İbrahim al-Andalusî, al-Tacurî'nin *Risala fi'l-Fu sul al-Arba'a va Acza' al-Layl va Avkat al-Salat va'l-Cih at al-Arba'a* adlı eserini 979/1571 ve 984/1576 yıllarında iki defa istinsah etmiştir⁴⁵. Müellifin, *Risala fi Masa'il 'İlm al-Vakt bi-Gayr Ala* adlı eserini telif ederken, al-Tacurî'nin *Risala fi'l-Fusul al-Arba'a*'sından da istifade ettiği anlaşılmaktadır⁴⁶.

⁴² 'Ali b. Hamza'nın problemle ilgili olarak anlattığına göre, Endülüs'ten gelmiş Mu'allim İbrahim adlı kimse, 994 Şevval'inde, Cezayir Ulu Camii'nde bir tabaka kağıt üzerine söz konusu problemi yazıp problemin güçlüğünden kinaye olarak şunları söylemiştir: "...Bunu çözen muhasib ter yerine, o kadar kan dökmeli ki bir kantar sabunla Gurun kapısından çıkan sular ancak temizleyebilsin." (Es'ad Efendi, nr. 31512).

⁴³ Bir nüshası, Zahirîyye, Hey'et, nr. 31'dedir.

⁴⁴ Bir nüshası, Murad Buhârî, nr. 262'de (Yap. 184b-197a) kayıtlı olup h. 1007'de istinsah edilmiştir (*Navadir al-Mahtutat*, I, 19).

⁴⁵ Şehid Ali, nr. 27767-8.

⁴⁶ Eserin tek nüshası Kahire, Darülkütüb, Halim, Mikat, nr. 13'te kayıtlıdır.

XI./XVII. asırda yetişen astronomlardan Muhammed b. İbrahim al-Hulvani al-Hisni al-Şafi'î (ö. 1053/1643)'nin, h. 984/1576'da istinsah ettiği *al-Fava'id al-Hulvaniyya fi Şarh al-Azariyya* adında bir eseri vardır. Şarihin önsözde açıkladığına göre eser, İbrahim b. Muhammed b. Muhammed al-Mağribi al-Andalusî 'nin *al-Azariyya fi Ma'rifati Ta'yin al-Avkat*'ının şerhidir. *al-Azariyya* ile müellifin *Risala fi Ta'yin al-Avkat*'ının aynı eser olması muhtemeldir.

İbrahim al-Şatibi'nin istinsah ettiği eserler arasında, İbn al-Saffar al-Andalusî (ö. 426/1035)'nin 984/1576'da istinsah ettiği *al-Amal bi'l-Usturlab*'i da bulunmaktadır⁴⁷.

6. KOCA DAVUD (XI./XVII. yüzyılın başları).

"Davud al-Riyazi"⁴⁸ yada "al-Hibr Davud (Haham Davud)"⁴⁹ adlarıyla da tanınan Koca Davud⁵⁰, XVI. asrın ikinci yarısı ile XI./XVII. asrın başlarında Selânik'te yaşayan Yahudi asıllı bir bilim adamıdır. Arapça bilmesi ve İslâm bilim literatürüne vukufu, onun 1492 ve 1536 yıllarında Endülüs'ten Selânik'e gelen iki göç dalgasından ya birinci dalganın ikinci neslinden, ya da ikinci dalganın birinci neslinden olabileceğini akla getirmektedir.

Osmanlı kaynaklarında, Takiyuddin al-Rasid (ö. 993/1585) ile Koca Davud arasında bazı ilmî münasebetler olduğunu gösteren kayıtlar mevcuttur. Bu ilişkiye ışık tutan kaynakların başında, Takiyuddin'in *Sidrat Muntaha'l-Afkar* adlı zici gelmektedir. Takiyuddin adı geçen eserinde, üç Güneş tutulması rasadından bahsederken, bunlardan ilkinin Şeyhülislam Hoca Sa'deddin Efendi (ö. 1008/1599)'nin evinden, ikincisinin Rasathâne'den (Dar al-Rasad al-Cadid al-Sultanı), üçüncü tutulmanın ise bulutlar

⁴⁷ Şehid Ali, nr. 27769.

⁴⁸ A.Sayılı, *The Observatory in Islam*, s. 297.

⁴⁹ al-Hafaci, *Hab aya'z-Zavaya*, Laleli, nr. 1720, yap. 45a; a. mlf., *Rayhanat al-Alibba*, II, 330.

⁵⁰ Stephan Gerlach, *Türkisches Tagesbuch*, Frankfurt 1674; Salomon Schweigger, *Reisebeschreibungen nach Konstantinopel*, XXIII, Nürnberg 1608, s. 90; al-Hafaci, *Hab aya'z-Zavaya*, Laleli, nr. 1720, yap. 45a; a. mlf., *Rayhanat al-Alibba va Zahrat al-Hayat al-Dunya*, nşr. 'Abdulfattah Muhammed al-Hilv, II, 330; *Tarih-i Ebu'l-Faruk*, IV, 36; *İA*, VI, 63; A. Sayılı, "Alauddin Mansur'un İstanbul Rasathânesi Hakkındaki Şiirleri", *Bellesten*, XX, 420; a. mlf., *The Observatory in Islam*, s. 297; Mordtmann, *Der Islam*, XIII, 86, 87, 96; Adıvar, s. 107, 109.

yüzünden gözlemlenemediğini, bunun üzerine Kahire'deki arkadaşları ile Selânik'te bulunan Davud al-Riyazi'den bilgi alındığını söylemektedir⁵¹.

Takiyuddin ile Koca Davud arasındaki bilgi alışverişini gösteren *Sidrat Muntaha'l-Afkar*'dan sonra, iki bilim adamı arasındaki münasebetlere ışık tutan ikinci kaynak, al-Hafaci diye tanınan Ahmed b. Muhammed b. 'Omar'ın (ö. 1069/1659) *Hab aya'z-Zavaya*'sıdır. al-Hafaci, bu eserinde, ömrünün dibacesinde (gençliğinin başlarında) Selânik'e gittiğini ve orada Koca Davud diye tanınan bir Yahudi hahamı ile görüşüğünü; bu zatın, Yahudilerin danıştığı ve başvurduğu ileri gelen bir âlim olduğunu, matematik bilimlerinde onun gibi ikinci bir âlim görmediğini, astronomide onun seviyesine yaklaşan birinin bulunmadığını, ilimlerin birçoğunda vukufu bulunduğunu, gözlem konusunda yüksek dereceli, yaptığı aletlere güvenilen bir kimse olduğunu bildirmektedir⁵².

al-Hafaci, ayrıca *Rayhanat al-Alibba*'sında kendi kaleme aldığı hal tercümesinde, İstanbul'un İbn 'Abdulgani⁵³, Mustafa b. 'Azmi⁵⁴ ve al-Hibr Davud gibi değerli hocalarla dolu olduğunu, fakat bu hocaların içinde en büyüğünün; icazet silsilesi, Abu'l-Su'ud ve Mü'eyyed-zâde yoluyla Calaluddin al-Davvani (ö. 908/1502)'ye varan Hoca Sa'deddin Efendi olduğunu kaydetmektedir. Koca Davud'dan bir yıl müddetle *Öklid Geometrisi (Kitab al-Usul)* ve başka kitaplar okuyan, bu arada *Öklid Geometrisi*'ndeki problemlerin çözümünü gören al-Hafaci, Koca Davud'u, zamanında benzeri görülme-yen biricik bir şahsiyet olarak tanıtmaktadır.

Bu kayıtlardan, al-Hafaci'nin Koca Davud'la Selânik'te görüştüğü, İstanbul'da ise ondan bir yıl boyunca *Öklid Geometrisi* ve başka kitaplar okuduğu ortaya çıkmaktadır. Bu bilgiler Koca Davud'un İstanbul'da da bulunduğunu kesin olarak ortaya koymaktadır. al-Hafaci, *Hab aya'z-Zava-*

⁵¹ A. Sayılı, a.g.e., s. 297.

⁵² *Hab aya'z-Zavaya*, aynı yer. al-Hafaci'nin (ö. 1069) İstanbul'da Koca Davud'dan ders aldığı tarihin, onun 977 yılında doğması ve gençliğinin başlarında Selânik'te Koca Davud ile görüşmesi dikkate alındığında, 999 civarı olması gerekmektedir.

⁵³ Geredeli Abdülğani Efendi (ö. 995)'nin Gani-zâde Nadiri diye bilinen oğlu Mehmed Efendi (ö. 1036/1627)'dir. Süleymaniye Medreseleri müderrisliği yanında Anadolu ve Rumeli kazaskerliklerinde de bulunan bu âlimin divanı, münşeat mecmuası ve şehnamesi meşhurdur (Atay, s. 702-704).

⁵⁴ Azmi-zâde Hâleti diye tanınan bu âlimin asıl adı Mustafa (ö. 1040/1631)'dir. Vefa Medresesi müderrisliği yapan bu âlim de Anadolu ve Rumeli kazaskerliklerinde bulunmuştur (Atay, s. 739-741).

ya'sında, Takiyuddin'in kendisine, Koca Davud'un *al-Macasti*'yi iyi bilmediğini, karıştırdığını, bazan isabet, bazan da hata ettiğini söylediğini nakletmektedir⁵⁵.

Takiyuddin ile al-Hafaci'nin Koca Davud'la ilgili verdikleri bilgilere karşılık, Takiyuddin'in rasathânesi kurulduğu sıralarda İstanbul'da bulunan ve birbiriyle halef-selef olan iki Avusturyalı elçilik papazı, kaleme aldıkları İstanbul hâtıralarında Takiyuddin ile Selânik'ten getirtilen bir Yahudi astronomun münasebetleri hakkında çok farklı bir çerçeve çizmekte ve konuya çok değişik buudlar getirmektedirler.

Avusturya elçilik papazı Stephan Gerlach ve büyük bir ihtimalle ondan naklen⁵⁶ son dönem Osmanlı edip ve tarihçilerinden *Tarih-i Ebü'l-Faruk* müellifi Mizancı Mehmed Murad, Selânik'ten getirtilen Yahudi bir astronomun hem Takiyuddin'e yardımcı olacağını hem de Hoca Sa'deddin Efendi'nin oğluna⁵⁷ hocalık edeceğini bildirmektedirler. al-Hafaci'nin İstanbul'da Koca Davud ile Hoca Sa'deddin Efendi'den ders aldığı kesin olarak bilinmektedir. Bu bilgi, Hoca Sa'deddin Efendi'nin oğluna hoca olarak tayin edildiği söylenen Selânikli Yahudi astronomun Koca Davud'dan başkası olamayacağını göstermektedir.

Gerlach, bu hatıralarında, 13 Kasım 1577 tarihli bir kayıтта, padişahın Mısır'dan getirttiği bir astronom için, Galata dışında bir tepe üzerinde Venedikli Andreas Gritt'in evinin bulunduğu yerde bir kule yaptırdığını ve kulenin altında birkaç kulaç derinlik ve genişliğinde bir kuyu kazıldığını, astronoma yılda 3000 duka altını maaş bağlandığı gibi, rasathâne tamamlanınca 6000 duka altını daha verileceğini, Selânik'ten astronomi bilen bir de Yahudi getirildiğini, bunun astronoma yardım ve Hoca Sa'deddin'in

⁵⁵ *Hab aya'z-Zavaya*, aynı yer.

⁵⁶ Mizancı Mehmed Murad'ın kaynağının büyük bir ihtimalle Stephan Gerlach'ın hatıraları olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü ikisi de Takiyuddin'in yıllık maaşının 3000 altın olduğunu ve Selânik'ten ona astronomi bilen bir Yahudi'nin yardımcı olarak getirildiğini haber vermektedir.

⁵⁷ "Hoca Sa'deddin Efendi'nin beş oğlu olmuş, hepsi de babaları gibi ilmiye sınıfına intisap etmişlerdir. Bunlardan üçüncüsü Mes'ud Efendi (ö. 1005), Sahn müderrisi iken babasından evvel vefat etmiş, büyük oğlu Mehmed (ö. 1014) ile ikinci oğlu Es'ad Efendi (ö. 1004)'ler şeyhülislamlığa, dördüncü ve beşinci oğulları Abdülaziz (ö. 1010) ve Salih Efendi (ö. 1031) ise kazaskerliğe kadar yükselmişlerdir" (*İA*, X, 30). Hoca Sa'deddin Efendi'nin yukarıda adları geçen çocuklarının doğum tarihleri dikkate alındığında, Koca Davud'un Mehmed ya da Es'ad'a ders verdiği tahmin edilebilir.

oğluna hocalık edeceğini ve bu rasathânenin sadece padişahın talihini ve eşref saatleri belirtmek için kullanılacağını yazmaktadır⁵⁸.

Stephan Gerlach'ın halefi olan elçilik papazı Salomon Schweigger ise, İstanbul'da 1578'den 1581 yılına kadar kalmış ve yazdığı hatıralarında, "Değersiz bir astronomun padişaha yaptırdığı faydasız masraflar" başlığı altında, uzun uzadıya Takiyyuddin'in rasathânesinden bahsetmiştir. Bu fıkra da papaz, bu zatın bir zamanlar Roma'da bir matematikçiye uşaklık ettiğini ve orada Euclides, Proclus ve Ptolemaios gibi Yunan astronom ve matematikçilerinin eserlerini, sonradan gizlice sağladığı bir Yahudi'nin aracılığıyla tercüme ettirerek okuduğunu söylediği gibi, bu astronom için Galata dışında bir kule yapıldığını ve bu yapıda 12 Hıristiyan esir kullanıldığını ekler. Bundan başka, Takiyyuddin'in bir yer küresi, bir gök küresi, bir de meridyen dairesi yaptığını, fakat padişahın ve müftünün bu rasathâneyi yıktıklarını yazar⁵⁹.

Görüldüğü gibi Gerlach, "Selânik'ten getirtilen Yahudi astronomun Takiyyuddin'e yardım ve Hoca Sa'deddin Efendi'nin oğluna hocalık edeceğini" söylerken, Schweigger, "Değersiz bir astronomun padişaha yaptırdığı faydasız masraflar" başlığı altında, "Takiyyuddin'in Roma'da bir matematikçiye uşaklık ettiğini ve orada Euclides, Proclus ve Ptolemaios gibi Yunan astronom ve matematikçilerinin eserlerini sonradan gizlice sağladığı bir Yahudi'nin aracılığıyla tercüme ettirerek okuduğunu" söylemektedir. Gerlach ile Schweigger'in söyledikleri oldukça farklıdır. Gerek Gerlach, Takiyyuddin'e yardımcı olarak Selânik'ten getirtilen Yahudi astronomun ve gerekse Schweigger, Takiyyuddin'in Roma'da sonradan gizlice sağladığı bir Yahudi'nin ismini açıklamamaktadırlar.

Stephan Gerlach ile Salomon Schweigger'in görüşlerini tenkit eden Adnan Adıvar da, Schweigger'in; Takiyyuddin'in Roma'da bulunup orada tahsil ettiği rivayetini, ancak bir kişinin haberine dayandığı için doğrulanmaya muhtaç olarak görmekte ve şunları söylemektedir: "...Bizim bildiğimize göre bu Osmanlı astronomu Mısır'da tahsil etmiştir⁶⁰. Her iki elçilik papazının Takiyyuddin'in alelade yalancı, dolandırıcı bir müneccim

⁵⁸ *Türkisches Tagesbuch*, Frankfurt 1674 (Adıvar, s. 107).

⁵⁹ *Reisebeschreibungen nach Konstantinopel*, Nürnberg 1608, s. 90 (Adıvar, s. 107).

⁶⁰ Takiyyuddin'in Sultan III. Murad'a sunduğu arzuhalinden tahsilini İstanbul'daki büyük âlimlerden ders almak suretiyle tamamladığı anlaşılmaktadır.

olduğu hakkındaki sözleri tabii tamamıyla manasız ve yanlışır; çünkü açıkladığımız gibi, onun eserleri, zamanın astronomi ilmine tamamıyla sahip bir astronom olduğunu göstermektedir. Bu münasebetle şunu da kaydedelim ki, Takiyyuddin'in kuyruklu yıldızlardan ahkâm çıkardığına ve padişaha bu hususta izah-nâmeler verdiğiine dair, Türk kaynaklarındaki haberler de kolay kolay kabul edilemez. Mordtmann, bu astronomun ilim seviyesinden ve kitaplarından, ne yazık ki asla bahsetmemiştir⁶¹.

Son devir Osmanlı tarih yazarlarından *Tarih-i Ebü'l-Faruk* müellifi Mizancı Mehmed Murad Bey ise, Takiyyuddin'in rasathânesinin yıkılması konusuna girmeden o sırada devlet ricâli arasındaki cepheleşmeye dikkat çekmekte ve başta Şeyhülislâm Hamid Efendi olmak üzere bazı âlimlerin kendi aralarında bir "firka-i milliyye" teşkil ederek yüksek mansıplara asıl Osmanlıları geçirmek ve böylece hükümeti mühtedilerin nüfuzundan kurtarmak olduğunu söyledikten sonra, kaynak göstermeksizin⁶² şu bilgileri vermektedir:

"Biraz evvel kuyruklu yıldız çıkmış idi. 986'da vebâ zuhur etti. Pek çok adam kırıldı. Mihrimah Sultan, Şeyhülislam Hamid Efendi ve Piyâle Paşa bunların meyânında idi. Halkta şikayet çoğaldı. Saraydaki mühtediler bundan istifade ettiler. Hoca Sa'deddin Efendi'nin delaleti ile Tophâne'de bir rasathâne inşa olunmuş idi. Padişahın da nücuma meyl ve merakı vardı. Gündüz bile ecrâm-ı semaviyenin seyrinde medar olmak üzere derin kuyu içine aletler yerleştirilmiş idi. 'İlm-i nücuma vukufda teferrüd eden Takiyyuddin Efendi'yi Mısır'dan celb ettiler. 3000 altın senevi tahsisat ile rasathâneye müdür oldu. Bir Yahudi müneccimini de muavin verdiler. Mühtediler bu rasathâneyi vesile-i tezvîr ittihaz ettiler. Her nerede böyle bir rasathâne inşa olundu ise neticesinde felaket vâki' olduğunu güyâ emsâl-i tarihiyye ile ispat etmeğe kalkıştılar. Kuyruklu yıldızın, vebânın bunun mukaddimatı olduğunu iddia ettiler. Padişah korktu. Rasathânenin yıkılıp mahv edilmesini emretti. Rasathâne Sa'deddin Efendi ile padişahın arzu ve tensibleri semeresi idi. Aleyhinde sarayda çevirilen entrikaya hedef dahi Sa'deddin Efendi idi. Çünkü bu ağalar ile kalfalar, belki daha büyük harem-i hümayun erkânı Sa'deddin Hoca'nın padişah üzerinde icra ettiği nü-

⁶¹ Adıvar, s. 108.

⁶² Mizancı Mehmed Murad bu konuda herhangi bir kaynak göstermemektedir.

fuzu çekemiyorlardı. Lâkin Sa'deddin Hoca'nın aleyhinde çevrilen bu dolap dahi akibet Sokullu'nun aleyhine döndü..."⁶³.

Takiyyuddin ve rasathânesi hakkında bir makale yazan J.H. Mordtmann, Selânikli Yahudi astronom hakkında kesin bir şey söylememekte ve Franz Babinger'in kendisine yazdığı bir mektupta, X./XVI. yüzyılda Selânik Yahudileri arasında ilmî bir hareket olduğunu ve belki bu astronomun 1568'de o şehirde Joseph ben Schemtom'un astronomi ile ilgili eserlerini bastıran Daniel Perachja Ha-Kohen olabileceğini bildirdiğini nakletmektedir⁶⁴.

Bütün bu bilgilerden, Takiyyuddin'in *Sidrat Muntaha'l-Afkâr*'ında, "Selânik'te bulunan Davud al-Riyazi diye bahsettiği kişi ile al-Hafaci'nin *Rayhanat al-Alibba* ve *Habaya'z-Zavaya* adlı eserlerinde, gençliğinin başlarında Selânik'te görüştüğünü ve ayrıca İstanbul'da matematik dersleri aldığını söylediği Haham Davud ve Koca Davud'un aynı kişi oldukları kesinlik kazanmaktadır.

al-Hafaci'nin *Habaya'z-Zavaya*'da kaydettiklerinden Takiyyuddin ile Koca Davud arasında bir anlaşmazlığın bulunduğu ortaya çıkmaktadır. Gerek al-Hafaci'nin gerek Stephan Gerlach ile Salomon Schweigger'in verdikleri bilgiler, Dar al-Rasad al-Cadid'in yıkılması ve Takiyyuddin'in son yıllarında başına gelenler hakkında yeni değerlendirmelere yol açabilecek mahiyettedir. Bu bilgiler ışığında her şeyden önce Takiyyuddin'in saraydaki rakipleri veya onu himaye eden Hoca Sa'deddin Efendi ile Sokullu Mehmed Paşa'nın rakipleri yanında, İstanbul'da bulunan Avrupalıların başta elçilik papazları olmak üzere onu sevmediklerini ve değerini düşürücü bir tavır içinde olduklarını göstermektedir. Bu arada, Roma'dan Selânik'e göç etmiş Yahudilerden olan ve 1568 yılında Selânik'te Joseph b. Shem Tov Hai'nin *She'erit Yosef* adlı eserini ve buna ilâveli olarak Endülüslü Yahudi astronom Abraham Zacuto'nun zicini bastıran Daniel Ben Perahyah Ha-Kohen (ö. 1575)'in 1573'te Selânik hahamları ile birlikte Don Joseph Nasi'nin hasmı olarak bilinen hekim Davud'a karşı bir bildiriye imza koyduğu kaynaklarda belirtilen bir kimse olması da oldukça dikkat

⁶³ *Tarih-i Ebû'l-Faruk*, IV, İstanbul 1328, s. 45-47.

⁶⁴ *Der Islam*, XIII, 82, 96.

çekmektedir⁶⁵. Schweigger'in, Takiyuddin'in Roma'da uşaklık ettiğini ve orada Euclides, Proclus ve Ptolemaios gibi Yunan astronom ve matematikçilerinin eserlerini gizlice sağladığı bir Yahudi'nin aracılığıyla tercüme ettirerek okuduğunu söylediği Yahudi'nin yukarıda bahsi geçen Romalı Daniel Ben Perahyah Ha-Kohen olması mümkündür. Takiyuddin ile Daniel arasında bazı temaslar geçmiş olabilir. Yani Takiyuddin Daniel'den bazı Yunan matematikçilerinin yeni basılan bazı eserlerini almış ve muhtemelen bu eserlerden istifade etmek için meslektaşı Davud'un yardımına müracaat etmiş olabilir. Şu var ki, Öklid'in *Elementa'sı* (*Kitab al-Usul*) ile Batlamyus'un *Almagest*'ini tercüme ettirmiş olamaz. Çünkü bu eserler İslâm dünyasında çok eskiden beri Arapçaya çevrilen, çok işlenen tabiatıyla yaygın olarak kullanılan eserlerdir. Burada Takiyuddin'in Koca Davud'un *al-Macasti*'yi iyi bilmediğini, bazan isabet bazan hata ettiğini ve karıştırdığını söylemesi de oldukça anlamlıdır. Fakat Takiyuddin'in *Sidrat Muntaha'l-Afkar*' adlı eserinin Kandilli Rasathânesi, nr. 2081, yap. 6a-53'te yer alan müellif nüshasının 6a sayfasında yani zahriyesinde bir satır halinde latin alfabesi yazılmıştır. Bu harflerin mürekkebinin özelliği gözönüne alınarak sonradan yazılmayıp bizzat müellif tarafından yazılmış olabileceği düşünülebilir. Koca Davud'un Takiyuddin'e bazı Yunan bilim adamlarının eserlerini tercüme ettiği doğruysa Takiyuddin'in bu esnada Latince dersi almaya heves etmiş olabileceği ileri sürülebilir.

Burada, rasathânenin yıkılış safhalarının nasıl gerçekleştiği üzerinde de durmak gerekmektedir. Takiyuddin'in iki baş hamisinden biri olan Sadrazam Sokullu Mehmed Paşa'nın 20 Şaban 987'de vefat etmesinden ikibuçuk ay sonra 4 Zilhicce 987 Perşembe günü Dar al-Rasad al-Cadid'in yıktırılması ile ilgili Sultan III. Murad'ın iradesi sadır olur. Karaçelebi-

⁶⁵ Musevî din okulu müdürü ve yazar olan Daniel b. Perahyah Ha-Kohen, Josephus soyundan geldiğini iddia eden Roma asıllı bir ailenin çocuğu idi. Babası Roma'dan Selânik'e göç ettiği zaman, 1548'de ölümüne kadar Daniel sayesinde durumu iyi olan İtalya menşeli Yahudi cemiyetinin din okulu müdürü idi. Daniel, Talmud öğretisine ek olarak, felsefe, matematik, up ve astronomi öğrendi. 1545 yılında Selânik'te çıkan bir yangın bütün kitaplarını ve yazmalarının çoğunu yok etti. Onun yalnızca Joseph b. Shem Tow Hai'nin *She'erit Yosef* adlı eseri üzerine 1568'de Selânik'te ilaveli olarak basılmış olan bir şerhi kurtuldu. Kendisi bu esere değişik konularda malzemeler ilave etti. O, ayrıca bu esere Abraham Zacuto'nun kendi şerhi ile birlikte bir zicini de ilave etti. Daniel, 1573'te Selânik hahamları ile birlikte Don Joseph Nasi'nin hasmı olan hekim Davud'a karşı bir bildiriye imza koyan bir kimse idi (*Encyclopaedia Judaica*, V, 1293-94; geniş bilgi için bk. M. Molho, *Essai d'une Monographie sur la famille Perahia à Thessaloniki* (1938), s. 14-20).

zâde *Ravzat al-Abrar*'da rasathânenin yıkıtılma tarihini 988 Safer'i olarak göstermektedir⁶⁶. Buna göre, rasathâne, yıkıtılma iradesinin çıkmasından yaklaşık iki ay sonra fiilen yıkıtılmış olmaktadır.

Tespit edilebildiği kadarıyla Koca Davud'un herhangi bir eseri yoktur. Ancak kendisinin Porphyrius'un *Eisagoge* yani *Isagoci*'si üzerine Grekçe bir şerhi olduğu anlaşılmaktadır. Bu şerh, David Thessalonicensis'e nispetle Adolf Busse tarafından *Commentaria in Aristotelem Graeca* külliyyâtı içinde yayımlanmıştır⁶⁷. David Thessalonicensis'in burada araştırma konusu edilen Selânikli David olma ihtimali, araştırılmaya ihtiyaç göstermekle birlikte mevcuttur.

7. İBN CANİ AL-İSRA'İLİ (XI./XVII. asrın başları)

"İbn Cani"⁶⁸ al-İsra'ili al-Mutatabbib" diye tanınan Şa'ban b. İshak hakkında Osmanlı kaynaklarında bilgi yoktur. İbn Cani, İspanyol tabibi Motaridis'in, tütün yaprağının tedavide kullanılması ile ilgili eserini, *Risala fi'l-Mu'alaca (al-Mudavat) bi-Varak al-Tebg*⁶⁹ adıyla Arapçaya çevirmiş olması dolayısıyla bilinebilmektedir.

Motardis'in eserinde, Yeni Hindistan'ın yani Amerika'nın h. 988'de İspanyol hükümdarı tarafından alınışı zikredildiğine göre, İbn Cani'nin XI./XVII. asrın başlarında yaşadığı söylenebilir.

İbn Cani, kitabın başında; halkın, kadınlara varıncaya kadar, "tobako" denen tütünü içmeyi alışkanlık haline getirdiklerini, fakat, onun faydalı mı zararlı mı olduğunu bilmediklerini, tütün içmekten maksatlarının sağlığı korumak olmadığını, tersine, tütün içilince beyne yükselen dumanla, keyiflenmek istediklerini ifade ettikten sonra, tütün içmenin midedeki rutubetleri kuruttuğunu ve onu takviye ettiğini ileri sürer. İbn Cani, daha sonra, tütünü övücü mahiyette manzum bir risale gördüğünü, fakat bu risalenin tütünün özelliklerinden bahsetmediğini, tıp ilminde ihtisası olan

⁶⁶ Bulak 1248, s. 462.

⁶⁷ Sarton, *Introduction to the History of Science*, I, 335.

⁶⁸ Bu isim, *Kaşf al-Zunun*, s. 863'te "İbn Fâni"; *GAL, Suppl.*, II, 1031, nr. 46'da, İskenderiye, Tıp 42'deki nüshaya göre verildiği anlaşılan "İbn Hanî", Köprülü Ktp., I. Kısım, nr. 158119'daki nüshada ise "İbn Cani" şeklinde geçmektedir.

⁶⁹ Katip Çelebi bu eseri *Risala fi'l-Duhan* adı altında almaktadır (*Kaşf al-Zunun*, s. 863).

kimsenin tütünün özelliklerini bilmesi gerektiğini kaydeder ve "Bunu bilmeyen nasıl kâmil olabilir?" diye sorar. Daha sonra, manzum risale sahibinin, tütünün bazı hassaları ile ilgili görüşlerini tenkide geçer. Onun tütünün balgamı temizlediği ve safrayı giderdiği görüşünde olduğunu, halbuki bunun doğru olmadığını, çünkü balgamı temizlemenin ya müşhil ilaçlarıyla kusturma sayesinde -ki bu en iyi yoldur- ya da yalnız çözme (al-tahlil), söktürme (al-takti') ve kurutma (al-tacif) ile mümkün olabileceğini söyler ve, "Bu ot, müşhil ilaçlarından olmadığı halde nasıl müşhil olabilir?" diye sorar. İbn Cani, tütünün bir toprak cevheri olduğu ve içinde güçlü bir kurutucu, biraz da ısıtıcı bir kuvvet taşıdığı için balgamı temizlemenin yalnız çözme ve kurutma ile mümkün olabileceğini açıklar. Bunun da yalnız sıcaklık ve kurulukla meydana geldiğini belirtip, "Nasıl olur da onun, 'Safrayı giderir?' sözü doğru olur?" der ve zıt bir görüş ileri sürerek şunları ekler: "Çünkü, safranın ilacı bunun tersidir, yani soğutma (al-tabrid) ve nemlendirmedir (al-tartib). Bu görüşün tıp kitaplarını incelememiş birinin görüşü olması muhtemeldir. Tütünün sıcaklık ve kuruluğunda şüphe yoktur. Fakat sıcaklık derecesi ve diğer kuvvetleri ile özellikleri belli değildir; bilmiyoruz. Halk içinde bu ilacı çok kullandığı için ölenler bile vardır. Bundan dolayı, bu bitkinin mahiyet ve keyfiyetini öğrenmeğe koyuldum. Zayıf ve yetersiz olan görüş ve düşünceme rağmen, tıp kitaplarını ve hikmet risalelerini araştırmaya başladım. Bu bilim dalındaki yetersizliğime rağmen kısa bir zamanda, gerek eskilerden ve gerekse yeniler içinde bu ilaçtan bahseden bir kimse görmedim. Sonra yenilerden, İspanya memleketinde yaşayan Motaridis adlı bir tabibin, bu bitkinin mahiyeti ve keyfiyeti hakkında Frenkçe bir risalesini buldum ve bu risaleyi Arapçaya çevirmeye gayret ettim."

İbn Cani, bundan sonra, risale sahibi olan Motaridis'in görüşlerini aktarmaya başlar: "Şimdi tobako diye tanınan bitki, Yeni Hindistan'da yani Amerika'da kullanılan eski ilaçlardan olup halk arasında meşhur idi. Onlar bu bitkiyi, kılıç ve mızrak darbelerinden meydana gelen ağır-hafif bütün yaraların tedavisinde kullanmaktaydılar. Fakat onlar, bunu aralarında bir sır olarak muhafaza ediyorlar ve hâriçten bir kimseye sızdırmıyorlardı. Memleketlerinden, tedbiri hususunda çetin bir çare gerektiren anlaşılabilir bir hadise meydana gelince, bir taraftan bu bitkinin dumanını içerlerken,

bir taraftan da onun mide ile beynin rutubetlerini kuruttuğunu, tembelliği giderdiğini ve hafıza kuvvetini artırdığını tartışıyorlardı.

988/1580 yılında Yeni Hindistan yani Amerika, İspanya hükümdarı tarafından alındığı zaman, bu ilacı bulduk ve pek çok defa tecrübe ettik. Onda, başka ilaçlarda bulunmayan ince hassalar ve güzel faydalar olduğu ortadadır. Amerikalılar arasında, bu bitkinin adı Feysiyyalat'tır. Bizim memleketimizde ise, çok yetiştiği için 'tobako' diye tanınan adanın adıyla adlandırıldı."

Motaridis bundan sonra, tütünün hangi hastalıklara karşı ilaç olarak kullanıldığını, tek tek sayar ve bu rahatsızlıklarla ilgili olarak tütünün nasıl kullanılacağına dair reçeteler verir. Buna göre tütün; yelden ve balgamdan meydana gelen sızıları dindirir; başağrısına (al-suda' al-barid), özellikle al-şakika al-muzmina'ya, gilzat al-rukba'ya, çok balgamdan ileri gelen kronik göğüs hastalıklarına, nefes darlığına (müellif bunu tecrübe ettiğini ve çok faydasını gördüğünü açıklar); göğsü bozucu hiltlara (karışımlara) karşı, yel menşeli mide ağrılarına, soğuktan ya da fazla sevdadan meydana gelen mide sertliğine (salabat al-mi'da), mesane ve kulunç ağrılarına, rahim hastalıklarına, küçük çocuklarda görülen sar'a benzeri "al-tahma" denen hastalığa (müellif Amerikalı kocakarıların 'tobako' ile bu hastalığa karşı ilaç yaptıklarını gördüğünü nakleder), kurtlara (al-dıdan) ve habb al-kar'a'ya, mafsal ağrılarına, çetin veremlere, kışın çocuklarda ve gençlerde görülen el ve ayak şişmelerine (intifah), zehirli oklardan meydana gelen yaralanmalara (müellif Amerikalıların bunu kullandığını, kendisinin de deneyerek faydasını kısa zamanda gördüğünü bildirir), bıçak ve kılıç kesiklerine karşı iyi gelmektedir.

8. AL-RA'İS İBRAHİM B. AHMED AL-ANDALUSİ (1042/1632'de sağ)

Kitab al-'İzz va'l-Manafi' adlı topçulukla ilgili meşhur eserin müellifi olan **al-Ribaş**⁷⁰ ve **al-Mu'accam**⁷¹ diye tanınan Endülüslü denizci ve

⁷⁰ İbrahim Reis ve eseri hakkında bir makale kaleme alan David James, bu kelimenin İspanyolca "Rivas" ya da "Rives" kelimesi ile aynı kelime olduğunu naklen söylemektedir (the Manual de artilleria of al-Ra'is İbrahim b. Ahmed al-Andalusî with particular reference to its illustrations and their sources", *BSOAS*, *XLIII* (1978), s. 250, not 31).

⁷¹ David James, yazmalarda daha ziyade "al-Mi'cam" şeklinde geçen bu kelimenin doğru şeklinin bu şekilde olması gerektiğini yine aynı kaynağa dayanarak bildirmektedir (*a.g.e.*, s. 250, not 30).

topçu ustası **al-Ra'is İbrahim b. Ahmed b. Ganim b. Muhammed b. Zekeriyya al-Andalusî**⁷², Gırnata'nın Nigüelas⁷³ köyünde doğdu. Topçulukla ilgili eserini 1638'de yazdığına 80 yaşına yakın olduğuna göre, 1550-1560 yılları dolaylarında doğmuş olmalıdır. Müslümanların Endülüs'ten ilk çıkarılışlarında ailesi ile birlikte Gırnata'dan İşbi-liye (Sevilla)'ye göçtü. Böylece onun denizle olan uzun beraberliği de başlamış oluyordu. İbrahim Reis, Atlas Okyanusu'nda, Amerika'dan İspanya'ya gümüş taşıyan kalyonlarda çalıştı. Bu vesile ile defalarca Amerika'ya gidip geldi. Bu yolculuklarda, topçulukla ilgili bazı teorik ve pratik bilgiler edindi. Bu kalyonlardaki askeri birlik içinde, barutlu harp aletlerini iyi bilen adamlar vardı. Bu adamlar, zaman zaman devlet büyükleri ile topçuluk sanatı üzerine toplanular yapıyorlardı. İbrahim Reis, mutad toplanuların birinde topçuluk sanatı ile ilgili olarak meclise getirilen pek çok kitabı görüp inceleme imkânı bulur. Bu ilmi bilenler ve amelî olarak onunla ilgilenenler, hükümdarlarının bu sanat erbabına büyük bir değer verdiğini görünce bu fen hakkında kitaplar kaleme almışlardır. İbrahim Reis, bir taraftan onlarla oturmakta ve topçulukla ilgili bazı ana meseleleri öğrenmekteyken, bir taraftan da bütün toplar üzerinde araştırma ve inceleme yapmaktaydı. Toplantılara devamlı olarak katılan ve toplantuların genel havasına uyum sağlayan İbrahim Reis, İspanyollar tarafından Endülüs-lü biri olarak sanılmıyordu. Fakat İspanya kralı, bütün Endülüs Müslümanlarının İspanya'dan çıkarılmasını emrettiği zaman, İbrahim Reis, Hıristiyanlarla arasında çıkan bazı meselelerden ötürü hapsedildi. Ancak, Hıristiyan büyüklerinden biri, İbrahim Reis'e hapis-hânedan kurtuluncaya kadar yardımcı oldu ve onunla arkadaşlık etti.

⁷² Müellif ve eseri hakkında bk. David James, a.g.m., *BSOAS*, XLIII, (1978), s. 237-257; Flügel, *Die arabischen, persischen, türkischen Handschriften der k.k.k. Hof bibliothek zu Wien*, II, 477-480 (nr. 1412); Brockelmann, *GAL*, II, 466; Kahh ala, *Mu'cam al-Mu'allifin*, I; al-Zirikli, *al-A'lam*, I, 30; *Fihris al-Mahtutat al-Musavvara*, IV, 19-20; *Köprülü Kütüphânesi, Yazmalar Kataloğu*, I. Kısım, nr. 1122, s. 574; Ramazan Şeşen, *Navadir al-Mahtutat*, II, 432.

⁷³ Yazmalarda "Leveş" suretinde geçen bu isim, Tunus ve Cezayir yazmalarında geçmemektedir. Flügel, Viyana yazmaları kataloğunda bu ismi Naulasch diye okumakta ve fakat bir açıklama yapmamaktadır. 'Abdulmacid al-Turki, bu kelimenin "Velez" olabileceği görüşündedir. İbn al-Hatib, *Lamhat al-Badriyya*'de, "Navalaş" şeklinde biraz farklı bir imlâsını vermektedir. Simonet'e göre (*Descripcion del Reiono de Granada Sacades de losgutores arJabigos*, Granada 1873) Nevalaş; Durcal ve Talara arasında bulunan Alpujarra'daki Nigüelas köyüdür (bk. Hüseyin Monés, *Ta'rih al-Coğrafiyya va'l-Cuğrafiyyın fi'l-Andalus*, Madrid 1967, s. 567; D. James, a.g.m., s. 250, not 38).

İbrahim Reis, hapisten kurtulduğunda, bütün Endülüslüler ile birlikte Müslüman ülkelerine çıkmak istediye de kendisine engel olundu. Rüşvet olarak gümüş paralar ödemek suretiyle çıkmasına müsaade edildi. Böylece İbrahim Reis İspanyolların elinden kurtularak 1018/1609 ya da 1019/1610 yılında Tunus'a geldi. Orada Endülüslü pek çok arkadaşı ve dostuyla buluşup görüştü. Tunus beyi Osman Dayı (1594-1610) tarafından iyi bir şekilde karşılandı ve Osman Dayı tarafından 200 Endülüslünün başına getirildi. Ayrıca kendi emrine 500 Sultanı akça, 200 *tabanca*, 200 *kama* ve deniz seferinde ihtiyaç duyulan diğer malzemeler verildi. Osman Dayı'nın gemileriyle sefere çıkmaya başladı. Altı ay geçmeden Osman Dayı vefat etti. Onun ölümünden kısa bir müddet sonra İbrahim Reis biraz ganimetle birlikte Tunus'a döndü. Reis, yapmış olduğu bu savaşlarda çok ağır bir şekilde yaralandı. Fakat iyileştikten sonra tekrar deniz seferine çıktı. Bir seferinde, Malaga şehri yakınındaki Küçük Deniz⁷⁴ kıyısında onbir düşman gemisi ile karşılaştı. Meydana gelen şiddetli çarpışmada iki taraftan da pek çok kimse öldü. Sonunda sayıları iyice azalan İbrahim Reis ve adamları esir düştüler. Bu arada yirmisi ileri gelen olmak üzere karşı taraf da 600 kayıp verdi. Ağır yaralı olan İbrahim Reis, yedi yıl esaret hayatı yaşadıkdan sonra kurtuldu. Tunus'a döndüklerinde Emir Yusuf Dayı (1610-1637), kendilerine Halk al-Vad (La Goulette) kalesinde yer verdi. İbrahim Reis burada toplar ve topçulukla ilgili bilgilerini geliştirme fırsatını buldu, Aljamiado dilinde yazılmış top ve topçulukla ilgili eserleri okuyup inceledi.

İbrahim Reis, maaşlı müdafiler tayfasının top ve topçuluk konusunda pratik bilgilerinin olmadığını bildiğinden; her topun ayrı masrafı ve yapılşında birçok güçlükleri olduğundan, topu kullanan ya da atan kimsele- rin, çok defa birinci ya da ikinci atşlarında onu kırıp kullanılmaz hale getirdikleri, kırılan topu onarmaya çalışanların da çok geçmeden öldükleri bilinen bir keyfiyet olduğundan top ve topçulukla ilgili bir kitap yazmaya karar verdi. Müellif, 1040/1630 yılında, Halk al-Vad'ta başladığı ve Arap harfleri ile yazılmış İspanyolca demek olan Aljamiado⁷⁵ dilinde yazıp elli bâb üzerine tertip ettiği adı geçen eserini 22 Rebiülevvel 1042/1632'de bitirdi. İbrahim Reis, içinde faydalı şeyleri ve müdafilerin vazifelerini de işlediği bu kitabından bir dünya menfaaı gözetmediğini; Allah'tan, Arap-

⁷⁴ Metinde al-Bahr al- Sagir şeklindedir.

⁷⁵ Aljamiado tabiri ile ilgili olarak bk. *İA*, I, 359-360.

çaya tercüme edilip nüshaları da çoğaltılmak suretiyle bazı İslâm ülkelere gönderilmesini dilediğini söylemektedir. İbrahim Reis'in Aljamiado dilinde yazdığı kitabın asıl nüshası bugün mevcut değildir.

Müellif otuz yıllık şahsî tecrübe ve müşahedelerini de katarak meydana getirdiği kitabını telif ederken kendisinden önce konu ile ilgili yazılmış çağdaş İspanyol kaynaklarından geniş bir şekilde istifade etmiştir. Bu eserler arasında; Luis Collado'nun *Platica manual de artilleria* (Milan 1592)'sı, Cristoval Lechuga'nın *Discurso de la artilleria* (Milano 1611) ve Diego Ufano'nun *Iratado de artilleria* (Bruselas 1613)'sı istifade ettiği eserlerin en belli başlılarıdır. Bu eserler arasında, İbrahim Reis'in en çok istifade ettiği eser, İtalya'da hizmet gören bir İspanyol subayı olan Luis Callado'nun *Platica manual de artilleria'sıdır*⁷⁶. X./XVI. yüzyılda topçulukla ilgili kaleme alınan eserlerin en büyüklerinden biri olan bu İspanyolca eser yayımlanışından kısa bir zaman sonra çok tutulan bir eser olmuştur. İbrahim Reis'in eserinin birçok bâbı Collado'nun eserinin olduğu gibi ya da kısaca tercümesidir⁷⁷.

İbrahim Reis'in eseri, 1048/1638 yılında, Marakeş sultanları tercümanı olan Ahmed b. Kasım b. Ahmed b. al-Fakih Kasım b. al-Şayh al-Hucri al-Andalusî tarafından *Kitab al-İzz va'l-Manafi' li'l-Mucahidin fi Sabil Allah bi'l-Madafi'* adıyla Arapçaya tercüme edilmiş (eserin tercümesi ile ilgili bazı hususlar için bk. bu çalışma nr. 9), tercüme tamamlanınca mütercimim oğlu Muhammed Hoca b. Ahmed b. Kasım b. Ahmed b. al-Fakih Kasım b. al-Şayh al-Hucri al-Andalusî tarafından çoğaltularak İslâm memleketlerine gönderilmiştir⁷⁸. Eserin bir nüshası da aşağıda Ahmed b. Ka-

⁷⁶ Kitabın ilk baskısı, *Prattica manuele de II' artigleria* adıyla 1586'da Venedik'te yayımlandıktan sonra, 1606 ve 1641 yıllarında Milan'da iki def'a daha neşredilmiştir. İlk İspanyolca neşri ise, 1592'de Milan'da gerçekleştirilmiştir (Palmay Dulcet, *Bibliografia hispanica* 57575). Collado için bk. Almirante, *Bibliografia militar*, s. 179.

⁷⁷ Krş. D. James, *a.g.m.*, s. 242-245.

⁷⁸ Eserin hemen hepsi Magribi hatla olan şu onaltı nüshası tespit edilmiştir: 1. Rabat, Cela, nr. 87 (istinsahı 10 Rabî' al-ahir 1048); 2. Köprülü Ktp., I. Kısım, nr. 1122 (istinsahı Zulka'da 1048'de Tunus'ta); 3. Cezayir, Milli Ktp., nr. 1511 (İstinsahı Zu'l-Kada 1050/Şubat 1641'de Tunus'ta); 4. Viyana, Milli Ktp., nr. 1412 (Zu'l-Ka 'da 1050/Şubat 1614'de Tunus'ta); 5. Tunus, Milli Ktp., nr. 3433 (İstinsahı tahminen XI./XVII. asır); 6. Dublin, Chester Beatty, nr. 4107 (İstinsahı Muharrem 1062/Eylül 1651'de Tunus'ta); 7. Kahire, Milli Ktp., Furusiyya, nr. 97 (istinsahı 1064/1653'te); 8. Dublin, Chester Beatty, nr. 4568: bazı parçalar; istinsah tarihi yoktur); 9. Kahire, Taymuriyya-Furusiyya, nr. 86 (istinsahı 1198/1783'te); 10. Cezayir, Milli Ktp., nr. 1512 (istinsahı 1198/1783'te); 11. Rabat, Hizanat al-Malikiyya, nr. 2646; 12. Rabat, nr. D. 1342; 13. Hüsrev Paşa, nr. 2601, yap. 1b-86b (İstinsahı h. 1198'de Mustafa Hoca al-Ra'is

sım al-Andalusî maddesinde ayrıntılı olarak üzerinde durulacağı gibi Osmanlı Padişahı Sultan III. Murad'a takdim edilmiştir.

Kitab al-İzz va'l-Manafi', Kahireli bilim adamı Ahmed Zeki Bey tarafından 1902'de Hamburg'ta yapılan XIII. Oryantalistler Kongresi'nde tebliğ olarak sunulduktan sonra tanınmaya başlamıştır. David James'e göre *Kitab al-İzz*'in gerçek değeri, XVII. yüzyıl Avrupa teknik bilgisinin Kuzey Afrika'ya İslâmleştirilmiş bir formla geçişini sağlayan bir eser olmasıdır. Ayrıca eser, sanat tarihçileri tarafından da beğenilen, Kuzey Afrika'da meydana getirilmiş birkaç resimli yazmadan biridir.

9. AHMED B. KASIM AL-ANDALUSÎ (1048/1632'de sağ)

Merakeş sultanları tercümanı olan Şihabuddin Ahmed b. Kasim b. Ahmed b. al-Fakih Kasim b. al-Şayh al-Hucri al-Andalusî⁷⁹, Aljamiado dilinden tercüme ettiği kitaplarla Batı bilim ve tekniğinin İslâm dünyasına girişinde son derecede ehemmiyetli bir rol oynayan ilk mütercimlerdendir. Kendisine İspanyolca avukat demek olan "Afukay" ya da "Afkay" deniliyordu⁸⁰.

Ahmed b. Kasim'in tercüme ettiği kitaplardan biri, al-Ra'is İbrahim b. Ahmed al-Andalusî 'nin daha önce belirtildiği üzere; 1632 yılında yazmış olduğu, bugün asıl nüshası bulunmayan eserdir. Mütercim, 13 Rebiülevvel 1048 (1638) yılında *Kitab al-İzz va'l-Manafi'li'l-Mucahidin fi Sabil Allah bi-Alat al-Hurub va'l-Madafi'* adıyla Arapçaya tercüme ettiği kitabın sonundaki hatimede geniş ölçüde kendi hayat hikâyesinden bahsetmektedir.

Hatimede verilen bilgilere göre, Ahmed b. Kasim, Endülüs'ten Marakeş'e gitmeden önce 1007/1598-99'da Fas'ın Sela kasabasına ve ribatına gelir. Oradan deniz yoluyla hacca gider. Hac farizasını eda ettikten sonra yaya olarak Medine'ye geçen mütercim, oradan Tunus'a döner. Tunus'ta,

tarafından); 14. Arif Hikmet, nr. 2978 (istinsahı h. 1204); 15. Hasan Husni 'Abdulvahhab, nr. 18488 (istinsah tarihi meçhul); 16. Hasan Husni 'Abdulvahhab, nr. 18120 (istinsah tarihi belli değil). Görüldüğü gibi ilk dört nüsha, mütercimin oğlu Muhammed Hoca tarafından çoğaltılan nüshalardır.

⁷⁹ *Kitab al-İzz va'l-Manafi'*, Köprülü Ktp., Fazıl Ahmed Paşa, nr. 1122, yap. 137b-142a; İbn Suda, *Dalil Mu'arrih al-Mağrib al-Aksa*, I. bas., Tatvan 1369/1950, s. 382; *A'lam Marrakuş*, II, 69; al-Zirikli, al-A'lam, I. 198-199; Muhammed al-Manufi, *Macallat Ma'had al-'Ulum al-Islamiyya*, Madrid, XI, 335-353.

⁸⁰ İbn Suda, *Dalil Mu'arrih al-Mağrib*, s. 382.

al-Ra'is İbrahim b. Ahmed, uzun yıllar Marakeş Sultanı al-Sultan Zaydan b. al-Sultan Ahmed b. Muhammed al-Şayh al-Şarif al-Husayni'nin tercümanlığını ve Aljamiado dilinde sır katıbliğini yapan Ahmed b. Kasim'dan söz konusu kitabı, Aljamiado dilinden Arapçaya çevirmesini ister. Ahmed b. Kasim, kitabı incelediğinde, kitabın tercümesinin Müslümanlar için faydalı olacağını görerek tercüme etmeye başlar. Fakat, kitapta geçen top ve topçulukla ilgili isimlerin Arapça karşılıklarını bilemediğinden tercümeyi bırakmak ister. Ancak rüyasında okuduğunu gördüğü bir ayet üzerine, tekrar tercüme işine koyulur. Kitapta takıldığı müşkil yerleri, müellifi al-Ribaş'a sorar. O da kendisine gerekli açıklamalarda bulunur. Sorduğu müşkil yerler esnasında al-Ribaş'ın yazdıklarını yalnız teorik olarak değil pratik olarak da bildiğini anlar.

Ahmed b. Kasim, kendisinin Aljamiado okumayı nasıl öğrendiğinin merak edilebileceği ihtimali üzerine, konuya açıklık getirir. Endülüste Hıristiyanların istilasına kadar Müslümanların konuşma dillerinin Arapça olduğunu, fakat Hıristiyanların buldukları Endülüslülere İspanyolca öğrenmeleri için baskı yaptıklarını, onların da bu baskı ile İspanyolca öğrendiklerini söyler.

Ahmed b. Kasim, Endülüs'ten çıkıp Müslüman memleketlerine gitmeyi düşündüğünde, Hıristiyanların hudud boylarında, Endülüslü aradıklarını ve İslâm ülkelerine kaçan Endülüslülere mani olduklarını haber alır. Bunun üzerine yıllarca dil öğrenmek için kalır. Kendisini İspanyol sansınlar diye, onların kitaplarını okur. Endülüs'ten ayrılıp İslâm ülkelere giderken deniz kıyısında şiddetli koruma altında tutulan bir yere varır. Orada kalır. Oranın halkı, konuşmasını, halini ve yazısını görünce, kendisinden şüphelenmezler. Daha sonra onların aralarından çıkıp İslâm ülkelerine gider. Öğrendiği ilimler ve okuduğu kitaplar sayesinde, kimseye açılmayan saray kapıları kendisine açılır.

Ahmed b. Kasım, Marakeş sultanının izniyle bazı sebeplerden dolayı Avrupa ülkelerine seyahat eder. Bu seyahati esnasında, keşişler ve ruhbanlarla Hıristiyanlık ve İslâmiyet üzerine münazaralarda bulunur. Onların kitaplarını reddetmek için İncil okur. Müteaddit defalar onlara galip gelir. Seyahat ettiği yerler içinde 52 ∞ kuzey paralelinde olan Cufiya⁸¹ ülkesi de

⁸¹ Metinde " جوفيه " şeklinde geçen bu yerin hangi ülke olduğu tespit edilemedi.

vardır. Burada Yahudilerin kendi dinlerini övdüklerini müşahede eder; Aljamiado diliyle yazılmış bir Tevrat görür. Tevrat'tan başka yirmi kitab okur. Daha sonra Fransa ve Flandas'da⁸² bazı Yahudi âlimleriyle (hahamlar) görüşür. Ahmed b. Kasim, Mısır'da iken 'Ali al-Uchuri⁸³ adlı âlim kendisinden Avrupa'da yaptığı münazaralar hakkında bir kitap yazmasını ister. Marakeş kadısı 'İsa b. 'Abdurrahman da, Ahmed b. Kasim'a, İslâm dinine yöneltilen iftira ve yalanlara karşı reddiye yazmasının cihad olacağını söyleyip kendisini teşvik edince, 1047/1637'de *Nasir al-Din 'ala'l-Kavm al-Kafirîn* adında bir kitap yazar⁸⁴.

Ahmed b. Kasim, al-Ribaş'ın yukarıda zikredilen eserini *Kitab al-İzz va'l-Manafi'* adıyla tercüme edince, oğlu Muhammed Hoca tarafından birkaç nüshası meydana getirilmiş, bir nüshası da Sultan III. Murad'a gönderilmiştir. III. Murad'a sunulan nüshada, sultandan "İslâm sultanlarının sultanı", "İki Kara, İki Deniz, Mısır, Şam, Acem ve Arab Iraki'nin Sultanı", "Mekke ve Medine'nin hizmetkârı" olarak bahsedilmekte ve ona dua edilmektedir. Mütercim, Hıristiyanların Osmanlı padişahından korktuklarını, bu korkuya onların birçok ülkesinde bizzat şahid olduğunu, hatta bu korkunun onların kitaplarına bile girdiğini ve kalplerinden gitmediğini; Hıristiyanların, dört İncil'den birini yazan Yuhanna al-Huri'nin bir sözünden, 16. Osmanlı padişahı ile birlikte, Osmanlı Devleti'nin inkiraz bulacağını çıkardıklarını, Yuhanna'nın *Yukalibş* adındaki rumuzlu kitabında da aynı şeye işaret ettiğini, fakat sözlerinin doğru çıkmadığını, çünkü halihazırdaki Osmanlı sultanının yani Sultan III. Murad'ın 18. sultan olduğu halde, düşmanlarına galip olduğunu zikrederek Osmanlı Devleti'ne dua etmektedir. Mütercimin bu tercümede kendi yazdığı hatime kısmına yaptığı bazı katkılar arasında başta, *Mişkat al-Masabih* gibi hadis kitaplarından naklettiği cihadın faziletleri ile ilgili hadisler gelmektedir.

Mütercim, Sultan Zaydan zamanında Mağrib Sultanlığı'nın başkenti olan Marakeş'te seksen top bulunduğunu, bunların daha sonra 1015/1606'da başka bir yere taşındığını söylerken, Sultan Zaydan'ın hizmetinde harp tekniğini iyi bilen Hıristiyan bir Frenk kaptan ve mühendis bulunduğundan bahseder. Mütercim, tercümeyi bitirince, kitabı mütalaa

⁸² Metinde "فلفضى" şeklinde geçen bu yerin Hollanda olması muhtemeldir.

⁸³ Nuruddin Abu'l-İrşad 'Ali b. Muhammed b. 'Abdurrahman al-Uchuri al-Maliki (ö. 1066/1656); Mısır'lı fıkıh, kelâm, hadis ve mantuk âlimidir (Kahhala, Mu'cam al-Mu'allifin, VII, 207).

⁸⁴ al-Zirikli, bu eserden bazı formaların Fransız müsteşrik George Colin'da bulunduğunu söylemektedir (*el-A'lam*, I, 198).

edip takriz yazmaları için al-Mufti al-Sayyid Ahmed al-Şarif al-Hanafi ile 'Abdurrahman b. Mas'ud al-Cibali'ye verir. Ahmed al-Şarif takrizinde, kısaca kitabın Müslümanlara, toplum sanatını öğreten ve öğrenenlere, Müslüman atıcılara faydalı bulunduğunu söylemektedir.

Ahmed b. Kasim, *Rihlat al-Şihab ila Li ka' al-Ahbab* adında bir seyahatnâme de yazmıştır. Fakat bu kitaptan ancak bir parça günümüze gelmiştir⁸⁵.

Ahmed b. Kasim, Endülü's'ün Selemenke (Şelemanka) şehrinden olan ve Abraham Zacuto b. Samuel (ö. 1515)'in⁸⁶ 877/1472'de İbranice olarak

⁸⁵ al-Zirikli, al-A'lam, I, 199. İbn Suda bu seyahat-nâmeden bahsetmektedir (a.g.e., s. 382).

Zacuto'nun İbranice aslı birkaç yazma vasıtasıyla günümüze kadar gelmiş olan bu büyük astronomi eserinin İbranice adı, *Ha-Hibbur ha-Gadol*'dur. Eser 1481'de, Salamanca Üniversitesi'nde astroloji ve mantuk profesörü olan Juan de Salaya tarafından İspanyolcaya tercüme edilmiştir. F. Cantera Burgos'un 1931'de Salaya tercümesi ile birlikte basılan tercümesi, asıl metin üzerinde temel teşkil etmiştir. Zacuto'nun öğrencisi Joseph (Vizinus) Vicinho, *Ha-Hibbur ha Gadol*'un kısaltılmış bir versiyonunu *Almanach perpetuum celestium motuum* adıyla önce Latinceye daha sonra da Latince'den İspanyolcaya çevirmiştir. Bu iki tercüme bir arada olmak üzere 1496'da Leiria'da basıldığı gibi 1915 ve 1922 yıllarında Portekiz hükümetince tekrar basılmıştır. Portekiz'de basılan tek İspanyolca inkunabıldır. Almanach'ın gözden geçirilmiş Latince bir versiyonu 1496'da, Alphonso de Cordova tarafından Venedik'te yayımlanmıştır. Vicinho'nun İspanyolca tercümesi, İbranice transliterasyonu ile birlikte *Be'ur Luhot Kevod Rav Avraham Zakkut* adı altında Daniel b. Perahyah Ha-Kohen tarafından 1568'de Selânik'te *She'erit Yosef* adlı eserin sonlarında basılmıştır. Zacuto'nun astronomi tabloları *Alphonse Tabloları*'na dayalı olarak meydana getirilmiştir. Kendisi bu konuda şunları söylemektedir: "Ben Abraham Zacuto'yum; yazarım. *Alphonse Tabloları*'nı ihtiva eden bütün tabloları tashih ettim. Bu tablolar, hazırlamış olduğum tablolarla uyum halindedir. Tablolarım bütün Hıristiyan ve hatta İslâm ülkelerinde yaygınlık kazanmıştır." (Yu hasin, yap. 222a). Zacuto'nun *Sefer ha-Yu hasin* adlı diğer bir eseri ilk defa Samuel Shalom tarafından notlar, giriş ve ayrıca Josephus'un *Contra Apionem*'inin İbranice bir tercümesi ile birlikte 1566'da İstanbul'da basılmıştır (*Encyclopaedia Judaica*, XVI, 906).

⁸⁶ Astronom ve tarihçi olan Abraham ben Samuel Zacuto'nun dedesi 1306'da Castile'e sürgün olarak gelen Fransız Yahudilerindendi. Zacuto, astronomi alanındaki araştırmalarını Alcantara şövalye teşkilatının büyük ustası olan Don Juan de Zuniga'nın hizmetinde tamamladı. Daha sonra Caceres eyaletindeki Gata'da yerleşti. 1492'de Yahudiler, İspanya'dan sürüldüğü zaman Zacuto da Portekiz'e göçmüştü ve Kral II. John tarafından saray astronomu olarak tayin edilmişti. Adı geçen kralın halefi I. Manuel tarafından yine bu vazifeye devam ettirildi. Vasco da Gama'nın 1496'da Hindistan'a deniz seyahatiyle gönderilmesinden önce, kral tarafından Zacuto'nun görüşleri alındı. Zacuto, keşif yolculuğunun başarılı olacağını ve Portekizlilerin Hindistan'ın büyük bir kısmını ele geçireceklerini önceden tahmin etti. Zacuto, aynı zamanda, yeni yaptığı usturlaplar, tablolar ve deniz haritaları ile Da Gama'nın gemilerini donatarak denizcilere yardım etti. Kral Manuel, 1497'de bütün Yahudileri din değiştirmeye zorlayınca, Zacuto, Portekiz'i terkedip Kuzey Afrika'ya gitti. Kendisi ve oğlu Samuel iki defa tutuklandılarsa da sonunda Tunus'a varmayı başardılar. 1504'te geçici olarak Tunus'ta kaldığı

teelif ettiği, daha sonra Latince'ye, Latince'den Ramons da denen Aljamiado diline *al-Zagutiyya* adıyla tercüme edilen zicini de Arapçaya çevirmiştir⁸⁷. Arapça tercüme, Zacuto'nun öğrencisi, Muallim Yoşeb'in hatıyyla olan nüshadan yapılmıştır. Başka müellifler tarafından birtakım ilaveler yapılan zicin mevcut nüshaları üç risaleden oluşmaktadır. Üçüncü risalenin adı bilinmeyen şarihi, mukaddimede, ta'dil ve ta'dil alma ilmini öğrenmeye başlayınca, Zacuto'nun teelif ettiği bazı ziçleri gördüğünü, bu ziçlerin pek çok hesap işlemi yapmaya ihtiyaç bırakmayacak derecede kullanımını kolay bulduğunu, buna karşılık İbn al-Banna'nın zicinin çokça hesap işlemi yapmayı gerektirdiğini söylemektedir. Daha sonra müellifinin İbranice olarak kaleme aldığı bilahere Latince'ye, Latince'den Ramons diline çevrilen, müellifin öğrencisi Mu'allim Yoşeb tarafından istinsah edilen bir ziç risalesini mütalaa ettiğini, bunun Ahmed b. Kasim b. al-Fakih Kasim b. al-Şayh al-Hucri al-Andalusî tarafından Ramons dilinden Arapçaya çevrildiğini, bu çevirinin Abdullah b. 'Abdulkadir Abi'l-Şayh al-Lahmi'nin istinsah ettiği bir nüshasını gördüğünü, fakat bu risalenin mühim bazı kısımlarında pek çok yanlışlıklar bulunduğunu, bu yüzden al-Fakih al-Mu'addil al-Şayh 'Abdullah al-Marrakuşi'nin teelif ettiği bir risaleyle karşılaştıncaya kadar bu hususta şaşır kaldığını, fakat bu risalenin de bazı mühim kısımlarında yanlışlıklar bulunduğunu, bundan dolayı bu iki risaleyi içine alan başka bir risale derlediğini ve miladî tarihin bilinmesi hususunda ilaveler yaptığını, 'Abdullah b. Abi'l-Şayh'in hatıyyla olan iki risaleyi tashih ettiğini, yeni risaleyi sekiz bâb üzerine tertüp ederek *Tuhfat al-Muhtac fi 'İlm al-Ta'dil va'l-Azyac* diye adlandırdığını kaydetmektedir. Üçüncü risalenin başına yazılan notta bu risalenin 'Abdurrahman al-Fasi'nin eseri olduğu kaydedilmiştir.

sırada yıllarca üzerinde çalıştığı neseplerle ilgili *Sefer ha-Yuhasin* adlı eserini tamamladı. Zacuto'nun astronomik buluşları İspanyol ve Portekiz keşiflerinde mühim bir rol oynamıştır. Columbus da seyahatlerinde onun tablolarını kullanmıştır. Zacuto'nun son yıllarındaki hayatı hakkında bilinenler azsa da 1515'te Dimaşk'ta olduğu bilinmektedir (*Encyclopaedia Judaica*, XVI, 905).

⁸⁷ Zicin mevcut iki nüshasından biri Darülkütüb, Mikat, nr. 1081'de olup 326 yapraklıdır (istinsahı tahminen h. 1200'dedir. Nüsha hakkında bk. King, *Fihris al-Mahtutat al-İlmiyya*, I, 141). Diğeri de Rabat, Melikiyye Ktp., Mecmu'a, nr. 1433'te muhafaza edilmektedir.

10. 'ALİ B. HAMZA AL-MAĞRİBİ (ö. 1022/1614)

Osmanlılarda yetişen büyük matematikçilerden biri olan 'Ali b. Vali b. Hamza al-Mağribi⁸⁸ Cezayir'de doğdu. İlk tahsilini memleketinde yaptıktan sonra, eğitimini tamamlamak için İstanbul'a gelip ileri gelen âlimlerden ders aldı. Bazı âlimlere mülazımlık etti. Bir müddet İstanbul'daki Haşiy-i Tecrid ve Miftah medreselerinde müderrislik yaptı. Cezayir ve Trablusgarp kadılıklarına tayin edildi. Fetva verme izni aldı. İstanbul'a dönünce rütbesi Dahil medresesine terfi edildi. 994/1586 yılında İstanbul'dan Mağrib'e döndü. 998 Şevval'inde Cezayir'de bulundu. "Şeyhülislam" ve "Kutbu'l-enam" dediği Şazeli Şeyhi 'Isa-i Dunayduni'den el aldıktan sonra bir müddet daha Cezayir'de kaldı. Oradan hacca gitmek için Hicaz'a geçti. 998 Zulka'de'sinde. Mekke'de iken üç ay dokuz gün zarfında 16 Cemaziyelahir 999 Pazartesi günü *Tuhfat al-A'dad* adlı Türkçe matematik kitabının telifini tamamladı. 16 Ramazan 1002 tarihinde Yemen'in San'a şehrinde bu eserinin yeni bir nüshasını meydana getirdi. 1022/1614 Ramazan'ında İstanbul'da Abu'l-Su'ud-zâde Mehmed Efendi'nin yerine Sahn müderrisliğine, oradan da Tunus kadılığına tayin edildi. Aynı yıl içinde Tunus'ta vefat etti.

İbn Hamza, bu eserini telif ederken, Sinan b. al-Fath al-Harrani, İbn Yunus al-Misri, İbn al-Ha'im, İbn Gazi al-Osmani, İbn al-Saffar ve başka büyük matematikçilerin eserlerinden faydalanmıştır. İbn Hamza, eserinin hatime kısmında Hindistan'dan Mağrib'e kadarki İslâm coğrafyasında halk arasında çözüm getirilemeyen bazı problemlerin çözümlerini vermektedir. Bu problemlerden "mes'ele-i Ceza'iriyye (Cezayir Problemi)" diye zikrettiği onbeşincisini, 994 Şevval'inde Cezayir'de iken, Endülüs'ten gelen Mu'allim İbrahim adlı bir kimse tarafından bir tabaka kâğıt üzerine yazılıp Cezayir Ulu Camii'nde duvara asılmak suretiyle çözüm getirilmesi istendiğini kaydetmektedir. İbn Hamza, 16. problemin hacetmek için bulunduğu Mekke'de 998 Zulka'de'si sonunda Hind diyarından gelmiş Molla Muhammed-i Belhî tarafından sorulduğunu zikretmektedir.

⁸⁸ 'Ata'i, *Hada'ik al-Haka'ik*, s. 567; Katib Çelebi, *Sullam al-Vusul*, Şehid Ali Paşa, nr. 1987, yap. 163b; *SO III*, 508; *OM*, III, 284; *JA*, seri IX, cilt XI (1898), s. 35-52; Salih Zeki, *Asar-ı Bakiye*, s. 98-99; *GAL*, Suppl., II, 536; Kahhala, *Mu'cam al-Mu'allifin*, VII, 258.

Müellifin Arap edebiyatına da aşına olduğu, 14. meselenin çözümü ile ilgili olarak İmam Hassar diye zikrettiği İbn al-Hassar'ın söz konusu probleme getirdiği çözümlerle ilgili görüşünü beğenmeyenleri tenkit etmek için meşhur şair al-Mutanabbi'den naklettiği bir beyitten de anlaşılmaktadır.

İbn Hamza, 14. meselenin sonunda bugün İspanya'ya bağlı olan eski Fas şehri Sebte'den⁸⁹ bahsederken, Sebte'nin o tarihlerde âlimlerin toplandığı bir yer (Macma'al-'ulama') olduğunu, her ilmin kaynağı ve her kavmin uğrağı bulunduğunu söylemektedir⁹⁰. İbn Hamza'nın, Endülüs ve Mağrib ilim muhitlerine mensup âlimlerin bilgi ve tecrübelerinden de istifade ettiği, onların eserlerinden faydalanmak suretiyle, fikirlerini aktarmada mühim bir rol oynadığı söylenebilir.

Endülüs'ten Osmanlı ülkesine gelen âlimler arasında mutasavvıf Abu'l-Hasan 'Ali b. Maymun b. Abi Bakr b. 'Ali b. Maymun al-Haşimi al-Kuraşi al-Gumâri al-Andalusî al-Mağribi al-Fâsi (ö. 917/1511)⁹¹ ile 923/1517'de Sultan I. Selim'e *al-Durr al-Musan fi Sırat al-Muzaffar Salım Han* adlı bir *Selim-nâme*⁹² yazan 'Ali b. Muhammed al-Lahmi al-Andalusî al-İşbili al-Mağribi al-Dimaşki (923/1517'de sağ)⁹³ de bulunmaktadır. Fakat bu âlimler riyâzi ve tabii bilimler sahasında herhangi bir eser vermediklerinden araştırmamıza dahil edilmemişlerdir.

Yukarıda verdiğimiz bazı örneklerden ortaya çıkan tablonun bariz özelliklerini tahlil edecek olursak şu tespitleri ortaya koyabiliriz: Araştırmamızın başlangıcında ileri sürüldüğü gibi Müslümanların İspanya'daki hâkimiyetinin 1492 yılında sona ermesinden sonra birçok Endülüslü Müs-

⁸⁹ Sebte, Afrika'nın kuzey batısında, kendi adı ile de tanınan Cebel-i Tarık boğazı kıyısında bir şehir olup, Fas ülkesinin Akdeniz kıyısında İspanya'nın henüz muhafaza ettiği beş mevkiden birini teşkil etmektedir (*İA*, "Sebte", X, 295). Sebte Mağrip sultanları, Endülüs Emevileri, Portekizliler ve İspanyollar arasında elden ele geçtikten sonra, en son İspanyolların eline geçmiş ve onlarda kalmıştır.

⁹⁰ Sebte'nin hemen her devirde belli-başlı ilim merkezlerinden biri olduğuna, İslâm coğrafyacılarından Abu 'Ubayd 'Abdullah b. 'Abdulaziz al-Bakrî (ö. 487/1094)'nin, *al-Ravz al-Mi'sar fi Ahbar al-Aktar* adlı eserindeki şu cümlesi de şahitlik etmektedir: "Sebte, her zaman ilim merkezlerinden biri idi." (*İA*, "Sebte", X, 297)

⁹¹ Taşköprülü-zâde, *al-Şaka'ik al-Nu'maniyya fi 'Ulama al-Davlat al-'Osmaniyya*, nşr. Ahmed Subhi Furat, İstanbul 1985, 352-353

⁹² Müellif nüshası, Bağdat Köşkü, nr. 197'de kayıtlıdır.

⁹³ al-Zirikli, *al-A'lam*, V, 11.

luman ve Musevi bilim adamı Osmanlı diyarına hicret etmiştir. Bunlardan Arap olanlar Osmanlı Kuzey Afrika ve Mısır vilayetine, Musevi olanlar da daha ziyade İstanbul ve Selânik'e yerleşmişlerdir. Osmanlı bilim dünyasının bu döneme kadar sahip olduğu kaynaklara yenisini ilave eden bu göçün dikkate değer katkıları ve zenginlikler sağladığı muhakkaktır. Osmanlı diyarına göç eden bu bilim adamları kabiliyetlerini ortaya koymak ve kabul görmek için birtakım eserler yazmışlardır. Saraya intisap etmek için risaleler kaleme aldıkları, bazı devlet adamlarının emri veya bizzat padişahın arzusu üzerine telifatta buldukları yukarıdaki örneklerden anlaşılmaktadır. Bu eserler, Osmanlı biliminin o döneme kadar dayalı olduğu ve üzerine kurulu bulunduğu İslâm bilim geleneğinin dışında farklı ve yeni kaynaklarla tanışmasını temin etmiş ve bu yeni kaynaklardan yararlanan eserlerin ortaya çıkmasına yol açmıştır. IX./XV. asrın son yıllarında başlayan bu hicret hareketleri X./XVI. asırda da devam etmiş ve tesirlerini XI./XVII. asıra kadar göstermiştir. İspanya'dan gelen bu ilim adamları beraberlerinde klasik İslâm biliminden önemli katkılar getirdikleri gibi Osmanlı'nın o zamana kadar bilmediği, "Rönesans" bilim geleneğini getirmişlerdir. İşte yukarıda gördüğümüz örneklerde o gün için dahi klasikleşmiş bulunan İslâm bilim literatürünün dışında "Frenk-Hıristiyan", "İbrani-Yahudi" diye adlandırılan yeni bir bilim geleneğinden bahsedilmekte ve Osmanlı biliminin "Rönesans" bilimi ile tanışması ilk defa gerçekleşmektedir. Musa b. Hamun ve muhtemelen Koca Davud'da olduğu gibi Osmanlı topraklarında doğan ikinci nesle kadar devam eden yeni ilmi canlılık ve telif hareketi görüyoruz.

Bu yeni kaynaklardan aktarmalar yapılırken, yeni-eski bilim tradisyonlarının tartışmaya başlandığı görülmekte, Avrupa'daki yeni bilgi ve gelişmelerden bahsedilmektedir. 'Abdussalam al-Muhtadi'de de belirtildiği üzere, büyük İslâm bilim adamlarının, tıp sahasında İbn Sina örneğinde olduğu gibi "Frenkistan"da "Frenk" hekimler tarafından yapılan tartışmalarda üstün tutulduğunu görürüz. Musa Calinus al-İsraili'nin İslâm bilim adamları dışında yararlanmış olduğu Rönesans bilim adamlarından Arnault de Villeneuve (1234-1310) ilmi kariyerini Arapça öğrenerek ve o dille yazılmış tıp kaynaklarından Latinceye tercüme yapıp sürdürmüştür. Görülüyor ki burada Osmanlı bilim dünyasının gözünü kamaştıran bir husus yok, temel bilim kaynakları hala Arapçadır ve "Frenk"ler de bu dönemde hâlâ İslâm biliminin üstünlüğünü kabul ediyorlar.

Osmanlı Devleti'ne muhtelif göç dalgaları ile gelen Musevi hekimler İstanbul ve Selânik'e yerleştiler. Getirdikleri, İslâm tıp biliminden değişik olan tıp geleneği, mesleklerinde çabuk ilerlemelerini sağladı. Lizbon, Coimbre ve Alcala gibi üniversitelerde eğitim gören bu hekimler kitaplarını da beraber getirmişlerdi. Bazıları saraya intisap etmiş ve sultanın hususi hekimliğine kadar yükselmişlerdi. Musevi hekimlerin mevkileri yüksek ve durumları iyi olup vergiden muaf tutulma ve at binme gibi imtiyazları vardı. Osmanlı Devleti'ndeki Musevi hekimlerin adedi hakkında çeşitli kaynaklar değişik rakamlar vermektedirler. İstanbul'a 1551'de gelen Fransız sefirine refakat eden Seyyah Nicolas de Nicolay, *Navigations* adlı seyahat-nâmesinde bir bölümü İstanbul'daki hekimlere hasretmiştir⁹⁴. Bu bölümde de Nicolay Musevi hekimlerin durumunu belirterek şunları yazmıştır:

Türkiye'de, bilhassa Cosntantinople'da tıp ilmî öğretene ve icra eden Musevilerin adedi Türklerden daha fazladır. Aralarında teorik bilgisi ve çok kuvvetli ve tatbikatta tecrübeli olanları vardır. Tıpta genellikle diğer milletlerden üstün olmalarının sebepleri arasında Yunanca, Arapça, Arami ve İbrani dillerini bilmeleri yatmaktadır. Tababet tahsili için gerekli olan ilimlerden tıp, tabii felsefe ve astronomi kitaplarını yazan tanınmış âlimler bu dilleri kullanmışlardır. Türkler tarafından "hekim" adı verilen tıp mensupları, sultan tarafından yüksek maaşlarla tutulurdu. Türk ve Musevi hekimleri eğlencelerde beraber ağırlandı. Benim Levant'da bulunduğum sırada tanıdığım altmış yaşlarındaki Amon adlı Musevi bir hekim diğerleri arasında çok itibar gören, selahiyetli; yaptığı iyilikleri, bilgisi, heybetli görünüşü ile çok tanınan bir şahsiyetti."

Göçmen Musevi bilim adamları arasında, 'Abdussalam al-Muhtadi'nin hayat hikâyesinden anlaşıldığına göre, Osmanlı toplumu ve kültürüne büyük uyum gösterip, İslâmiyeti kabul etmekle kalmayıp eski dinlerini tenkid eden eser yazacak kadar Osmanlı dünya görüşüne tamamiyle intibak edenler olmuştur. Diğer taraftan Osmanlı Devleti'nin sağladığı imtiyazlar ile dini hüviyetlerini muhafaza edenler ve ikinci nesle mensup olan Musa b.

⁹⁴ Nicolas de Nicolay, *Les quatre premiers livres de navigations et pérégrinations orientales*, Lyons 1568, kitap 3, bölüm 7: *Les Médecins de Constantinople*, yap. 105, 115, Ing. çev. T. Washington, the Younger, *The Navigations, peregrinations and voyages, made into Turkie by Nocalas de Nicolay* (G.A. Russell, "Physicians at the Ottoman Court", *Medical History*, 1994 (34), s. 256, 78 numaralı dipnottan naklen).

Hamun durumunda olduğu gibi bazı sürtüşmelerin veya intibaksızlıkların olduğunu da söylemek gerekir.

Bu araştırmada İslâm bilim adamlarının XVII. yüzyılın ilk yarısında Avrupa'nın teknoloji bakımından İslâm dünyasının ilerisinde olduğunu ve özellikle askeri teknolojinin kendilerininkinden daha üstün olduğunu açıkça kabul ettiklerini görürüz. İbrahim b. Ahmed al-Andalusî ve Ahmed b. Kasım al-Andalusî'nin ateşli silahlar konusundaki çalışmaları İslâm dünyasının Avrupa'dan yaptığı teknoloji casusluğunun ilk örneklerinden birisini sunar. Avrupa'nın askeri teknoloji sahasında üstünlüğünü kabul etmeye mecbur olan Müslüman bilim adamlarından bazılarının Avrupa'nın dinî sahada getirebileceği tartışmaları göz önüne alarak harekete geçtikleri görülür. Ahmed b. Kasım al-Andalusî'nin Frengistan seyahati buna misâl olarak gösterilebilir.

Ahmed b. Kasım, Avrupa'ya yaptığı seyahat boyunca Hıristiyan keşiş ve ruhbanlarla münazaralar yapar ve Yahudi dinini de yakından tanımaya çalışır ve sonunda "Nasiru'l-Din 'ala'l-Kavm al-Kafirin" adlı eserini yazar. Onun bu husustaki reaksiyonunu ve İslâm dünyasının manevi yönden üstünlüğünün devam ettiğini göstermeye matuf gayretini aksettiren bu eserin döneminin en bariz örneğini teşkil ettiğini söyleyebiliriz.

Endülüs'ten gelenler İspanyolca kitaplardan bir takım tercüme ve aktarmalar yapmışlardır. Bunun bariz örneği Amerika'nın keşfinden sonra eski dünyaya X./XVI. yüzyıl ortalarında intikal eden tütün ile ilgili tıbbî faydalar hakkındadır. İbn Canî'nin Motaridis adındaki İspanyol bir tabibin "Frenkçe" eserinden Arapçaya tercüme ettiği bu risalenin başında verilen bilgilerden, XVII. yüzyıl başlarında tütün tiryakiliğinin İstanbul'da yaygın hale geldiği ve edebi eserlere konu teşkil edecek ilgi seviyesine ulaştığı anlaşılmaktadır. 1580 tarihli bir hadiseden bahsedilen bu risalenin bu tarihten sonra basılan bir kaynaktan tercüme edildiğini bize ayrıca İberya'dan gelen Yahudi göç dalgalarından sonra da kitap gelişlerinin devam ettiğini gösterir.

Bu çalışmanın ortaya çıkardığı Osmanlı bilim tarihini ve gelenek olarak kültür tarihini ilgilendiren başka bir husus da bilim adamlarının ilim tahsili ve ilmi müzakerelerde bulunmak için yaptıkları seyahat ve muhaberatın canlı bir şekilde devam etmekte olduğu gerçeğidir. Genel olarak Osmanlı dönemini ilim ve kültür açısından verimsizlik ve ataletle vasıflan-

dıranların bu dönemde ilmî seyahat ve muhaberatın da olmadığını düşündükleri bilinmektedir. Göç mecburiyeti ile Osmanlı dünyasına gelenler dışında kalan Takiyyuddin, al-Hafaci ve İbn Hamza'nın yukarıda belirtilen seyahat ve muhaberatı bize bu kanaatin yanlışlığını ispatlayan yeterli örneklerdir.

Burada incelenen müellifler ve eserleri hakkında verilen bilgilerden Osmanlı Türkçesinin bilim dili olarak gelişmesi ve kullanılması açısından bazı dikkate değer tespitler ortaya çıkmaktadır. Burada açıkça görülüyor ki Osmanlı Türkçesi X./XVI. yüzyılda Arapçanın yanında bilim dili olarak yerini almış bulunmaktadır. VII./XIII. yüzyıldan itibaren Türk asıllı medrese müptedi talebelerinin ve Arapça bilmeyenlerin anlaması için basit tercüme ile başlayan Anadolu Türkçesinin bilim dili yolundaki gelişmesi bu dönemde olgunluk ve yaygınlık kazanmıştır. Endülüs'ten ilk göç eden nesle mensup ve 1524 yılında yaşadığını bildiğimiz Musa Calinus al-İsraili'nin ilaçlar konusundaki Türkçe risalesi; göç edenlerin ikinci nesline mensup olup İstanbul'da doğan 1554'te ölen Musa b. Hamun'un dışçilikle ilgili Türkçe eseri; Cezayir'de X./XVI. yüzyılın ikinci yarısında doğup orada ilk eğitimini gördükten sonra İstanbul'a gelerek tahsilini tamamlayan İbn Hamza al-Mağribi'nin matematiğe ait Türkçe kitabı önemli üç örnektir. Bu üç eserin Türkçe yazılmış olmaları Osmanlı Türkçesinin bilim dili olma hususunda kazandığı konumu belirlemesi bakımından dikkate değer husustur. Burada dikkate değer önemli başka bir husus, bu üç bilim adamının ana dillerinin Türkçe olmaması ve ikisinin Musevi olmasıdır. Bunun da Osmanlı Türkçesinin ulaştığı gelişme ve kullanım seviyesini belirtmesi açısından ayrı bir yeri vardır.

Bu araştırmamızın sonunda Osmanlı biliminin genel gelişmesi ve eski İslâm bilim geleneği-modern Batı bilim geleneği ilişkisi açısından dikkate değer bir tespitimizi ifade etmek isteriz. II. Bayezid döneminde 'Abdussalam al-Muhtadi tarafından yazılmış olan vebâ ile ilgili Arapça eser takriben üç yüz sene sonra 1795'de Gevrekzâde Hafız Hasan Efendi tarafından ilaveler yapılarak Türkçeye tercüme edilmiştir. Bu, XII./XVIII. yüzyıl sonunda eski tıbbın yeni ilaveler yapılmak suretiyle hala kullanılır durumda olduğunu gösterir. Aynı eserin modern tıp eğitimi ve sağlık hizmetlerinin devlet tarafından yaygınlaştırılma teşebbüslerinin yoğunluk kazandığı Sultan II. Abdülhamid döneminde tekrar ilgi görmesi ve yeniden Türkçeye tercüme edilmesi eski tıba gösterilen ihtiyaçtan ziyade Batı

bilimine kültürel bir reaksiyon olarak değerlendirilebilir. Eserin mütercimi Sanayi Alayı Müftüsü Ahmed-i Ömeri al-Şami'nin önsözünden de anlaşılacağı üzere İslâm-Batı medeniyet çatışmasını yaşayan bazı Osmanlı aydınlarının eski kültür mirasıyla ilgilenmeleri yeni bilimi reddetme veya yerine eskisini ikame etme niyetiyle olmayıp, kanaatimize göre daha çok unutulmaya yüz tutan bir kültür mirasının varlığına ve ehemmiyetine dikkati çekmek ve bu "eski" bilimin "yeni" bilim tarafından değerinin ispat edilebileceğini göstermektir.**

** Geniş bir tarama gerektiren bu uzun çalışmaya katkıda bulunan IRCICA Yazmalar Bölümünden kıymetli öğrencim Cevat İzgi'ye, aynı Bölüm'de çalışmış olan Cemil Akpınar'a ve son olarak Bilgisayar Bölümü Başkanı Acar Tanlak'a teşekkürlerimi ifade ederim.

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

بِعَدِّ جَمَدِ اللَّهِ قِصَالِي عَلَى نِعْمَانِهِ • وَسُكُودِهِ
عَلَى آيَةِ • فَاتِي قَدَّ وَجَدْتُ بَعْنَايَةَ السُّلْطَانِ
ابْنِ السُّلْطَانِ • السُّلْطَانِ بَلِيغِ بْنِ مُحَمَّدِ بْنِ مِرَاذِ
خَانَ • ابْدَأَ اللَّهُ دَوْلَتَهُ وَاجْلَدَ مَمْلَكَتَهُ • سِنًا
يُعرفُ بِحَقِيقَةِ مَوْضُوعَاتِ الْكِرَاكِبِ الثَّابِتَةِ
وَالسِّيَانِ طَوْلًا وَعَرْضًا • وَيُعرفُ بِإِضْطِحَابِ الدَّمَارِ
وَالنَّوَابِي وَجَمِيعِ الْأُمُورِ الرَّصَدِيَّةِ فِي جَمِيعِ
الْأَفَاقِ وَالْأُمُورِ الْأَصْطِرْلَابِيَّةِ وَهُوَ الدَّابِدُ

مقدار عن العمق القائم كلمة او نصفه كمثل اذا اردت
 هذا رقم على طرف القائم المطلوب وتصل خطا مستويا
 من الموضع الذي انت قائم عليه الى الطرف المقابل
 له واربعي حجرا من نقطة ما من الخيط ويقع على نقطه
 ما من نقطه العمق وعلم على تلك النقطة من الخيط
 علامته ثم ضع خط الجيوب على الموضع الذي انت قائم
 عليه من زاوية الاتى ويحس الخيط المذكور ويكون
 رأس خط الجيوب الى واجهتك وانفق الدابر بحيث
 يجذب بصله الموضع على رأس خط الاتى والى
 موضع الجمع والى النقطة من نقطه العمق اى نقطه
 الورد وانفق سهم ذلك القطع من س ويصحب الباقي

بالخط الآتية ويسمى بسبب ذلك العمق بالخط
 الذى تم اعرف عدد درجات الخيط التى بين موضع
 علامته لموضع الجمع وبين العلامة التى فيه من
 درجات خط الجيوب واضربها فى الخيط الآتية
 وقسم الحاصل على الخيط الآتية ويحصل عدد درجات
 العمق المطلوب الذى من موضع العلامة المرسومة
 على الخيط الى نقطة العمق من درجات

خط الجيوب وانه

اعلم

قد نقل هذا الرسالة من الحرف الى الحرف العبد المذنب
 عبد السلام السهدرى بتلخيص اللطائف المتقدمة

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

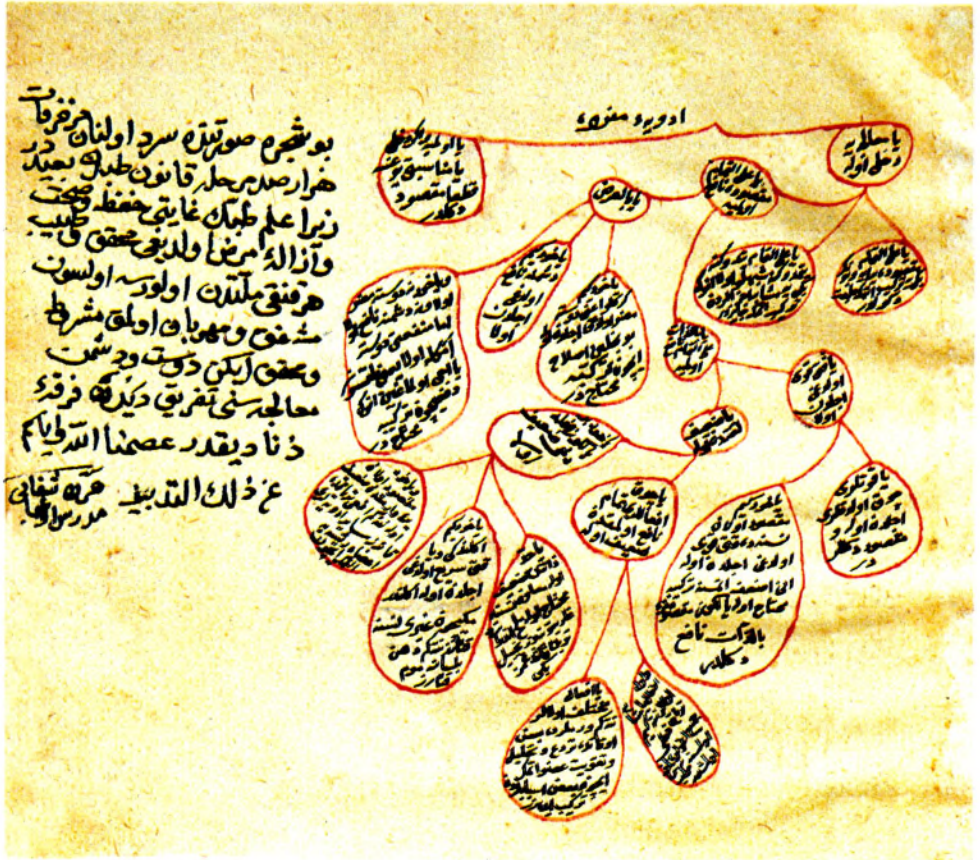
الحمد لله الذي شرح صدر الأَطباء بعلم الأبدان و نوز طوباهم
 باخراج عفة البجائر و لدخاها لئلا يكونوا مصطبين لاهوال سائر
 الكون و خاصة لمصالح الأتانة و الصدقة و السلام على
 جميع الأنبياء المنتهين للفران و على الكسبيين المأجورين
 للطفبان و بعد فبقول اضعف العبد الاذل آتيا من اليهود
 ابن براهيم الاسطاني لما رضى الله تعالى عنه معرفة علم الأبدان
 الذي به صحة الانسان باعطاء النفوس للوصول الى حنة
 أطباء الزمان في كثير من البلدان هو مطالعة الكتب المعقدة
 عليها لأصحاب المحققين من المتقدمين و المتأخرين مثل
 كتاب ابن حيا و كتاب الامراض الحادة و كتاب مقدمة
 المعرفة لابن سينا و كتاب اصناف الحيات و كتاب صناعات
 الكبر و كتاب الاعدية لجالينوس و كتاب الحيات لاسحق
 اليهودي و كتابي الزكوي الرازي و رسا يامروان ابن زهر و
 كتابي السنج و كتابات ابن الروشد الفاضل القرطبي و كتاب
 تحرير بن اليهودي و النصارى و بعد هذه خطا و وصلت بعد

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
الحمد لله رب العالمين والصلوة والسلام على أفضل خلق
وطبيب قلوب العصاة محمد وعلى آله وأزواجه وأولاده
وعترته منهم أجمعين أما بعد أشبوسر رسالة شفا دلالة نيك
مؤلف ومرتب اولان قوم موسوية دن آسبانی الیاس
بن ابرام نام یهودی ممالک مرقوم اولان اسپانیة نیک مجرب
واسلطان اصبا سنان اول بغی جھتین یونان اقام مرحوم
و معصوم له سلطان بایزید خان آسکنه الله فی عنرف الجندان
حضرت نیک وقت زمان آوان سلطانین آستانه علیه
و شہر آستانبوله افان الله عن القضاء والبلیه به عظیم زلزله
و عقتن وخی عنت طاعون و وبا یزیرای ظهور اولوب
اولوقند آستانه علیه موجود اولان اطبانک اکثر بیسی
عنت مزبورک تدبیر و تدویر آستانه عاجز و عارم قادر تر می چی
ظاہر و هویدا اول بغی بیایدرا و لغنه اولوقند مؤلف رساله
اولان الیاس نام طبیبک اشبوسر دواء عضالہ تجربہ سیقت
ایدوب و اکثر باتا سیر و تدویر ایلدیکی اصحاب علل وارباب

کرامت

دعی استغناء مفیداً ما صحیح اولاد کبیرہ نیک مزاجی افسار ایدر . دینار ایدر
 واقفا بربصدہ فضیلتا اضداد و عفونہ بالظن اولین کندی طبعینہ
 مرکوز انما تجلی اضداد صحیحہ صرف ایدر . اولادہ مزاج صحیح
 مفاد ایدر اولور . شہر بوقدر . اما حمای دبانہ زماش کافہ ناسک
 مزاجدی لھوای متعقدہ شغفی اولور . دزبانہ مذکور عفونانہ
 بولدی قسسی ازال ایدر . دبو فصوص مفید اولور . دبو عجمی
 قانونہ «ابہ سنیا» نیک کتاب ابعث شرضہ مفید بیاہ
 ایدر ایدم . فدی اصح «انہی محمد م الولف و بالہ التوفیہ و ہونعم الریبہ

مترجمها المفیدی فی الای الضنیای احمد
 الشامی الشهری العمري
 سلج شعبان المعظم
 سن ۱۳۱۱

Musa Cahnus al-Isra'ili, *Risala fi Tebayi al-Adviya va 'sti maliha*, İ.Ü. Ktp., nr. 7120, yap. 2a.

غزاعلى الامرجه شانا والطفا تريكسا . وازيكهاحت واهلها
كانه معدن الحيوة في سوع الصحة . فبدوام محته نبال لميع النوع الانساني
خبر ابي ونعم سردي . تشور بوردانته الابران . وبروج روپايتيه
تذروح الارواح . وشرح القلوب جمعاً من مياها الصايح ونور انوار
شمس النسا . كالشمس في رابعة السما . يعنى بعيناه كل كبير . ويصح بجمته
انكاس شعاعه كل يلجم فبصر نيرا . هو السراج الانبي . على ظلمات الارض
سلطان اعظم التسلمين وانرها واطرفها . برهان اخيم الخواصير من سلب
اجل الملوك وغالبها . جابر الجابرة وقاهر القواهر . قاهر القواهر كالسر الكاثر
السابق بالز الدائم . اللاتي في واهر الياهم . الملتطبان الله تعالى على ايج افضل
الانام السلطان سليمان خان بن سليم خان ادامه الله جل و علا العلوم الشايد
واخصه من العبد المنيد . وبصر دوله العاهره بعزته للماضى ودره
السعيد . لانزلت القاهر ببقائه مشرقه مشرقه . والاهدار على قدر
وفى علومه مشرقه . بدوام العفة الثامه كالميقه آيين .

بهاود

رک دماغ حنڈه جانی زلع طبیب امرائلی در سکه سید

۱۵۱۱/۱۹

الاسرائیلی

احمد لله عمراً جلیلاً يستحقه بحال حکنه و اشکره شکر جلیلاً يستحقه بحال قدرته
الذی خلق الانسان و کره ما انواع التکلیات و علمه خواص الادویة و من الآثار
و انبئات لیستفید بها فی الاعمال و العبادات و احسن علی الانبیاء و المرسلین
بفضل الصلوات و اهل الخیات و بعد فیقول العبد اللذ المنضرب
الی رحمة الله الملك المنان شعبان بن اسحاق الشیرازی بن جانی المتطبیب
لما رأیت القوم حتی النسوان انهم اعتادوا شرب الدخان من النبات فمرد
الآن بطبا قوی و لا یسبون هر فیه من نفع او ضرر فلهذا مقصود هم من شربه حفظ الصحة
علی الصیح و لا ردنا علی السقیم بل بقصدون النشوة الحاکمة لئلا یسبب الایثار
الروحانیة المتعصبة علی الدماغ و لضعفه رطوبات المعدة و یخینها لئلا یضایق
و نظرت رساله منطوية یصح بها هذا النبات یصح قوی لکن مدخول حبه
عدم کون ما یکلیه فیه من هذا النبات فیه اولاً و قمر از النوان و الورد ثانياً
اذا هو لازم یقیم علی منزله و یطوی فی علم الطب و کیف لا یكون قاصرة و قال قالها
اولاً فیه قوة استغنی بها البغم و ما یأکل و یذهب الصفراء و یری بینهما مشابهة عظيمة
فان نفعه البغم لا یخون الی لکن ایا ما استفراغ الادویة المسلمة و هو الاثمد
او التحلیل و التلطیح او یجفف فقط و هذا النبات لیس من الادویة المسببة ههنا
یکون مسهل فان الدخان جهر ارشعی فیه قوة مجففة قویة و ناریه یسبب
سار تنقیته البغم بالتحلیل و التخصیف فقط لا یتأتی ذلك الا بالحرارة و الیسوس طیف
قول و ینزه الصفراء فان علاج الصفراء خلاف ذلك اعنی التبرید و التلطیف
اذا النفع فی الصفراء لا یتأتی بالتحلیل و التلطیف علی اهو فی البغم و السواک

KOZAN'DA ŞAHIS ADLARI

YILMAZ KURT

Bu çalışmada Kozan (Sis) Sancağı'nda 1572 yılında kullanılmış olan erkek şahıs isimleri üzerinde durulacaktır.

I. Onomastik Çalışmaları

Özel adları konu edinen bilim dalına *onomastik* denilmektedir. *Onomastik* biliminin yer adlarını inceleyen dalına *toponymie*, şahıs adlarının menşe' ve tekâmülünü inceleyen dalına ise *antroponymie* adı verilmektedir. 1949'da Brüksel'de toplanan *III. Beynelmilel Toponimi ve Antroponimi Kongresi*'nde bir *Beynelmilel Onomastik İlimler Komitesi* teşkil olunmuş, bir *Beynelmilel Onomastik Merkezi* kurulmuş ve bu merkez *Onoma* adıyla bir dergi çıkarmağa başlamıştır. *V. Beynelmilel Onomastik Kongresi* ise 1955 yılında İspanya'nın Salamanca şehrinde Türk bilim adamlarının da katılmasıyla toplanmıştır¹.

Batılı bilim adamları kendi tarihleri ile ilgili ana problemleri çözmüş oldukları için olmalıdır ki *onomastik* çalışmalarına daha çok eğilebildikleri halde *Türk onomastiği* henüz çok gerilerde bulunmaktadır. Halbuki arşivlerimizde gerek *toponimi* ile gerekse *antroponimi* ile ilgili yüzlerce defterde milyonlarca belge bulunmaktadır. Ancak coğrafya adlarının ve şahıs adlarının yer aldığı bu defterlerden henüz yeterince yararlanılmamıştır. Bugün Anadolu'nun *tarihî coğrafyası* ile ilgili bilgilerimiz çok sınırlıdır. Değil köy isimlerini bazı nâhiye isimlerini bile okumakta güçlük çekilmektedir. *Yer adları sözlüğü* ve *şahıs adları sözlüğünün* bugüne kadar hazırlanamayışı Türk bilim hayatı için büyük bir eksikliklerdir.

Türk şahıs adları üzerinde şimdiye kadar özellikle folklorik açıdan bazı denemeler ve incelemeler yapılmış ve bunlar *Türk folklor ve Etnografya bibliyografyası*'nda yayımlanmıştır².

¹ Halil İnalcık, "V. Beynelmilel Onomastik İlimler Kongresi, Salamanca 12-15 Nisan (1955)", *Belleten*, XX/78 (1956), 223.

² Bahaeddin Yediyıldız-Özkan İzgi, "1445 yılında Ordu ve Yöresinde Kullanılan Şahıs Adları", *H.Ü.E.F. Şükrü Elçin Armağanı*, Ankara 1983, s. 361; *Türk Folklor ve Etnografya Bibliyog-*

Çoğunluğu XVI. yüzyılda tutulmuş olan *Mufassal Tahrir Defterleri*, Osmanlı İmparatorluğu'nun vergi defterleridir. Burada vergi veren yetişkin erkekler *Ali veled-i Osman* şeklinde, mahalle-mahalle, köy-köy kayıt edilmişlerdir. Bu bakımdan bu defterler *Türk onomastiği* için paha biçilmez hazinelerdir. Bu *Defter*lerden yapılan bir şahıs adları çalışmasında sondaj metodu kullanılmış, şahıs isimlerinin incelenmesinde ölçme-değerlendirme yöntemi uygulanmıştır³. Aynı yöntemle *Adana Mufassal Tahrir Defteri* üzerinde yapmış olduğumuz şahıs adları çalışmasında ise sondaj metodu uygulanmayarak *Defter*deki bütün şahıs adları değerlendirmeye alınmıştır⁴. *Şer'î Mahkeme Sicillerinde* yer alan şahıs adları üzerinde yapılan çalışmaların sayısı da fazla değildir⁵.

Şahıs adları üzerinde yapılan çalışmaların çoğu basılı eserleri kaynak olarak almışlardır. Bu eserlerin bir kısmında şahıs adları hakkında kısa ansiklopedik bilgi de verilmiştir. Bu tür kitapların çoğu "çocuklarına ad arayan" aileler için hazırlanmış piyasa kitaplarıdır. Oysa olayın bir tarih, dil, kısaca kültür problemi olarak ele alınması ve bilimsel metodlarla incelenmesi gerekmektedir. Bu iş ise bir iki kişinin kendi imkânları ve çabaları ile bitiremeyecekleri kadar büyük ve masraflı bir iştir. *Türk Tarih Kurumu*, *Türk Dil Kurumu* gibi kuruluşlarımızın bu konuda destek sağlamaları, bu işin bilgisayar kullanılarak daha verimli olmasını temin edecektir.

rafyası I., Ankara 1971, s. 210-214; c. II, Ankara 1973, s. 51. Bu tür kaynakların listesi için ayrıca bkz.: L. Rasonyi, "Türk Özel Adlarının Kaynakları", A.Ü.DTCF Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Enstitüsü, *Türkoloji Dergisi*, I/1, s. 71-101.

³ Hacettepe Üniversitesi Profesörlerinden Hocam Bahaeddin Yediöldüz ve İzgi daha önce bahsettiğimiz makalelerinde 1445 tarihli Ordu Tahrir Defterinden sondaj usulü ile 23 köy seçmiş, bu köylerde yaşayan 511 vergi sorumlusunun adlarını ve baba adlarını birlikte incelemişlerdir.

⁴ Yılmaz Kurt, "1572 Yılında Adana'da Kullanılan Türk Erkek Şahıs Adları", *Bellekten*, LVIII/218 (1993), s. 173-200. Bu çalışmamızda *Defter*de yer alan bütün Türk isimleri incelenmeye alınmış, 20.330 şahıs adı tek tek fişlenmiş, alfabetik sıraya göre tasnif edilmiş, yüzdeleri alınmış ve değerlendirmeye tabi tutulmuştur. Bu tür çalışmaların sonunda Türk şahıs adları sözlüğünün hazırlanacağı düşünülerek sondaj metodu uygulanmamış ve bütün isimlerin tesbiti yoluna gidilmiştir. Çünkü *Defter*de yer alan 20.330 kişiye ait 1080 ayrı adın 577'si sadece bir defa kullanılmaktadır.

⁵ Cemil Cahit Güzelbey, "Gaziantep Şer'î Mahkeme Sicillerinde Türkçe Kişi Adları", *Türk Kültürü*, XXII/252 (Nisan 1984), s. 246-249; Ömer Demirel, "1700-1730 Tarihlerinde Ankara'da Ailenin Niceliksel Yapısı", *Bellekten*, LIV/211 (1991), s. 945-962.

II. XVI. Yüzyılda Kozan

Kozan bugün Adana İli'ne bağlı şirin bir ilçemizdir. Osmanlı İmparatorluğu döneminde bu ilçemizin adı *Sis* idi. *Sis* Kasabası'nın tarihi *Hititler* dönemine kadar uzanır. *Sis*, *Yavuz Sultan Selim* 'ın 1516 yılındaki Mısır seferinden sonra Osmanlı İmparatorluğu'na geçmiş, önce *Halep Eyâleti'ne*, sonra da *Kıbrıs Eyâleti'ne* bağlanmıştır. Bu dönemde *Feke İlçesi* de *Kozan (Sis)* Sancağı'na bağlı bulunuyordu. *Sis*'in ilk *Mufassal Vergi Defteri* 1519 yılında tutulmuştur. *İstanbul Başbakanlık Arşivi*'nde ayrıca 4 *Sis Mufassal Defteri* daha bulunmaktadır⁶. *Ankara Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi*'nde bulunan tek *Sis Mufassalı* 150 numara ile kayıtlı olup 1572 M. tarihini taşır. İşte bu şahıs adları çalışmasında bu defterde yer alan Türk şahıs adlarını ele alacağız, gayrimüslimler arasında görülen Türk adlarını VI. bölümde ayrıca inceleyeceğiz⁷.

III. Ad Verme Geleneği ve Hâne Yoğunluğu

Orta Asya Türk Tarihi ile ilgili bilgilerimizin çoğu Çin kaynaklarından alınmıştır. Çinliler ise Türk isimlerini kendi söyleyişlerine göre kaleme almışlardır. Bu sebeple Orta Asya Türk tarihi için Çin kaynaklarında yer alan bu şahıs adlarını kullanmak doğru sonuçlar vermeyecektir. *Orhun Anıtları*'nda geçen şahıs adları ise çok sınırlıdır. Bu kaynaklardan eski Türklerde ad verme geleneğinin ne şekilde olduğunu bugün için tam olarak anlayamıyoruz. *Dede Korkut Hikâyelerinde* öğrettiğimize göre bir erkek çocuğun ad alabilmesi için kahramanlık göstermesi gerekiyordu. Burada adı koyan bilge kişi ise *Dede Korkut*'un kendisi olarak görülmektedir. Erkek çocuğa bu şekilde ad konulduktan sonra çocuğun babası büyük bir "toy" vermekte, yenilip içilmekteydi. Bir *Altay Destanında* ise ad koyma geleneği mitolojik bir

⁶ İstanbul Başbakanlık Arşivi'nde bulunan *Sis* defterleri ile ilgili bir çalışma için bkz.: Yusuf Halaçoğlu, "Tapu-Tahrir Defterlerine Göre XVI. Yüzyılın İlk Yarısında *Sis* (Kozan) Sancağı, *İÜEF Tarih Dergisi*, sayı: 32 (1979), s. 819-893.

⁷ İncelemekte olduğumuz 150 numaralı *Sis Mufassal Tahrir Defteri*'nin tamamı 98 varaktır. Defterde toplam olarak 5333 vergi mükellefine ait erkek adı bulunmaktadır. Bunlardan 902'si gayrimüslimdir. Vergi mükellefi olan Türk nüfusun sayısı defter verilerine göre 4431 kişidir. Bunlardan 362'si şehir merkezinde yerleşik hayat yaşamaktadır. Geriye kalan 3069 Türk vergi mükellefi ise 94 cemaat içerisinde konar-göçer hayatı yaşamakta, tarım ve hayvancılıkla uğraşmaktadırlar. 1572 yılında Kozan'da köy görülmemektedir. Bu Tahrir defterinin tamamı ve değerlendirilmesini konu alan OTAM, c. I, ve c. II'de çalışmamız için bakınız: "Sis (=Kozan) Sancağı Mufassal Tahrir Defteri Tanıtımı ve Değerlendirilmesi I", OTOM, I (1990), s. 271-298; OTAM, II (1991), s. 151-199.

hüviyet kazanmakta, çocuğa büyük bir ihtimalle *Hızır Aleyhisselâm* ad vermektedir⁸.

Çocuğa saygın bir kişinin veya bir aile ulusunun ad vermesi geleneği bu günlere kadar gelmiştir. Çocuğa ad verecek kişi, bu adı bizzat kendisi verebileceği gibi çocuğun anne-babasından da bir ad isteyebilir, çocuğa ad vermeden önce abdest alır, sağ kulağına *ezan* okur, sol kulağına *kamet* getirir, bir dua ile çocuğun adını koyar⁹.

Aileler ad seçerken nelere dikkat ediyorlardı? İncelediğimiz 1572 tarihli Kozan Defterine göre büyük bir çoğunluk babalarının adını çocuklarına vermekte idiler. *Ali veled-i Deniz*, *Deniz veled-i o* (yani Ali), şeklinde kayıt edilmiş pek çok baba-oğul bulunmaktadır.

Çocuklara ad verirken ses uyumuna da özen gösterilmekteydi. Bunu aşağıdaki örneklerde açıkça görmekteyiz.

Tablo I: Çocukların adlarında ses uyumu

Baba adı	Çocukların adları	varak
Hakmerd	Hakverdi, Allahverdi	11b
Ümmet	Şahveli, Mehmed, Pir Ali, Pir Ahmed, Nazar	15a
Süleyman	Sevindik, Güvendik	17b
Eylük	Bay Kulu, Şah Kulu, Pir Kulu, Kâdir Kulu, Mehmed	38a
Pirî	Bayram Hoca, Sultan Hoca	42b
Şah Kulu	Şah Veli, Pir Veli	44b
Ahmed	Pir Gâib, Pir Aziz, Pir Bedir	59a

Tahrir Defterlerinde vergi veren erkek nüfusun evli ve bekâr olanları isimlerin altına konulan birer işaretle belirtilmiştir. Bazı defterlerde her kö-

⁸ Bahaeddin Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, 3. bs., İstanbul 1988, s. 278-279.

⁹ Kazak Türklerinde çocuğun dünyaya geldiği gün, ay, yıl veya yerde uğurlu olarak bilinen şey ne ise onun adı çocuğa ad olarak verilirdi. Yaylada doğan çocuğa Yayla, yurttan doğan çocuğa Yurt (Curt) adı konuluyordu. İslâmiyetin kabulünden sonra İslâmî adlar verilmeye başlanılmıştır. Bu adlar çocuğun kulağına, hocalar tarafından kubleye dönülerek tekbir ve ezanla çağırılmaktadır. Bkz.: Hızır Bek Gayretullah, "Kazak Türklerinde Kişi Adları", *Türk Kültürü*, I/10 (1963), s. 13-14.

yün, her cemaatin altında toplam evli ve bekâr nüfus gösterilmiştir. Yaptığımız hesaplamada 4431 vergi mükellefi Türk nüfusun 3429'unun evli (% 77,3), 1002'sinin ise (% 22,6) bekâr olduğunu gördük. Evli olanlar yılda 50 akça, bekâr olanlar ise 6 akça vergi ödemekteydiler. Bir sancakta toplam nüfusu bulabilmek için izlenen yol, hane sayısını 5 ile çarpmak şeklinde olmaktadır. Bazı araştırmacılar bekâr erkek sayısını da bu çarpım sonucuna ekleyerek, şehrin toplam nüfusunu, bu yolla tahmin etmeye çalışmaktadırlar. Tahrir defterlerinde, vergi sorumlusu erkek nüfus arasındaki akrabalık ilişkisi de gösterilmiş olmasına rağmen, bu veriden hareket edilerek hâne yoğunluğunun tesbiti cihetine gidilmemiştir. Her ne kadar bu yolla kesin bir sonuca ulaşmak mümkün değilse de bazı ip uçlarının sağlanabileceğini düşünerek bir tesbite bulunduk. Yaptığımız bu tesbite göre 344 hanede babanın vergi veren bir de oğlu bulunmaktadır. Baba ve vergi veren iki oğlu bulunan aile sayısı ise 121'dir. Baba ve üç oğul 28 aile, baba ve 4 oğul 9 aile, baba ve 5 oğul birlikte vergi veren 2 aile bulunmaktadır. Bu erkek çocuklardan bir kısmı da evlidir. Ancak bu evli çocukların henüz vergi verecek yaşta erkek çocuğu görülmemektedir. Deftere sadece vergi verecek yaşa gelmiş ergin erkekler kaydedilmiş olduğu düşünülürse, defterde yer almayan çocuk yaştaki nüfusun varlığını da hesaba katarak, kardeş sayısını buna göre düşünmek gerekecektir. Tabii bu hesaba yaşları ne olursa olsun kadın nüfus dahil değildir. Normal olarak erkek kardeş sayısı kadar kız kardeşin de var olduğunu kabul etmek gerekir. Bu bakımdan aşağıdaki tabloyu değerlendirirken bu husus göz önüne alınmalıdır.

Tablo II : 1572 Yılında Kozan'da Akrabalık İlişkisi

Baba ve 1 oğul	Baba ve 2 oğul	Baba ve 3 oğul	Baba ve 4 oğul	Baba ve 5 oğul	Baba ve 6 oğul
344	121	28	9	2	-
(baba ölmüş)	2 kardeş	3 kardeş	4 kardeş	5 kardeş	6 kardeş
	446	128	33	7	-
Top.: 344	567	156	42	9	-

Bu tablodan anladığımızı göre 567 adet vergi mükellefi *iki kardeş* bulunmaktadır (1134 kişi). Bunlardan 121 adedi (242 kişi)'nin babaları da vergi vermektedir. 446 ailede ise babaları ölmüş *iki kardeş* bulunmaktadır. Bunların dışında diğer akrabalık ilişkisi şu şekildedir:

Baba-Oğul-Torun	= 22 adet.
Baba-Oğul-2 torun	= 6 adet.
Baba-2 Oğul, 1'inde 2 torun	= 1 adet.
2 kardeş 1'inden 2 oğul	= 7 adet.
2 kardeş, 1'inden 3 oğul	= 2 adet.
3 kardeş, 1'inden 1 oğul	= 4 adet.
3 kardeş, 1'inden 2 oğul	= 1 adet.
4 kardeş, 1'inden 1 oğul	= 2 adet.

1572 yılında Kozan halkının % 77,9'u cemaat halinde yaşamakta tarım ve hayvancılıkla uğraşmakta idi. Yukarıdaki verilere dikkat edecek olursak, *konar-göçer* hayatı yaşayan bu *Türkmen* kitle arasında hane yoğunluğunun 5'in üzerinde olduğu tahmin edilebilir. En azından incelediğimiz bu bölge için hane yoğunluğunu 5'in üzerinde düşünmek gerekir görüşündeyiz. Bugün bile Çukurova yöresinde çok evlilik yaygın olduğu gibi, bir anneden 10-11 çocuğu olan aileler de az değildir. Televizyonda yayınlanan bir programda söz konusu edilen 4 karısı ve 38 çocuğu olan baba ise, Çukurova için bile bir istisnâ olarak kabul edilmelidir. Ancak çiftçilik ve hayvancılık çok çocuğa ihtiyaç göstermekte idi. Sıtma, veba gibi salgın hastalıklar ise çok çocuğa sahip olmayı teşvik etmekteydi. Çok çocuk sahibi olmak İslâm dini adına da teşvik edilmekte, doğum kontrolü günah olarak kabul edilmekteydi. Bu bakımdan bugünün çekirdek ailesi içerisinde büyüyen kişiler olarak, aile büyüklüğünü anne-baba-3 çocuk olarak düşünmemiz bir yanlış şartlanma veya eksik inceleme olarak kabul edilebilir.

IV. Ençok Kullanılan Adlar

Kozan'da 1572 yılında en çok kullanılan şahıs adı *Mehmed*'tir. *Mehmed* adını taşıyan 289 kişi, toplam Türk nüfusun % 6.4'ünü oluşturmaktadır. *Ali* adını taşıyan 276 kişi (% 6,1), *Ahmed* adını taşıyan 193 kişi (% 4.3) bulunmaktadır¹⁰. En çok kullanılan 12 adı taşıyan 1920 kişi bulunmaktadır. Başka bir deyişle toplam Türk nüfusun % 42.8'ini oluşturan 1920 kişi 12 değişik

¹⁰ Defter verilerine göre 4431 Türk nüfus hesaplandığı halde isimlerin sayımında 4482 kişi bulunduğu görülmüştür. Bu fazlalık bazı cemaatlara sonradan kayıt yapılmış olması ile açıklanabilir. İsimlerin çok kullanılışlarına göre yapılan sıralamanın 1572 tarihli Adana Mufassal Defteri'nde bu üç isim için aynı olduğu görülmektedir: 1. Mehmed (% 8.67), Ali (% 7.12), Ahmed (4.70).

adla çağırılmakta idi. Bu 12 adın tamamı ise Arap kökenli *Müslüman-Türk* isimleridir.

Tablo III : Ençok Kullanılan 12 Türk Adı ve Yüzdeleri

Sıra	Şahıs Adı	Toplam	%	Sıra	Şahıs Adı	Toplam	%
1.	Mehmed	289	6.4	8.	Halil	124	2.7
2.	Ali	276	6.1	9.	Ümmet	120	2.6
3.	Ahmed	193	4.3	10	Hasan	119	2.6
4.	Hüseyin	153	3.4	11	Mustafa	115	2.5
5.	Hamza	145	3.2	12	Süleyman	110	2.4
6.	Veli	140	3.1				
7.	İbrahim	136	3.0		Toplam	1.920	42.8

30 ve daha yukarı sayıda kişi tarafından kullanılan adların toplamı ise 33'dür. Bu 33 adı, Türk nüfusun % 62.8'ini oluşturan 2819 kişi kendisine ad olarak almıştır. Bu 33 ad arasında sadece *Sevindik* adı tam Türkçe ad olarak görülmektedir. "Verdi" eki ile yapılan *Sübhanverdi* adını da Türkçe saymak mümkün olabilir. 35 kişi tarafından kullanılan *Şah Veli* adında İran etkisi sezilmektedir. Bu üç ismin dışındaki isimlerin çoğu İslâmî kaynaklı peygamber adlarıdır.

Mehmed bilindiği gibi *Muhammed* adının Türkçeleşmiş şeklidir. Türkler Peygamberlerine duydukları saygıdan dolayı en çok bu adı tercih etmişler, yine aynı saygıdan dolayı *Muhammed* değil de *Mehmed* demeyi tercih etmişlerdir¹¹. *Ahmed* (193), *Mustafa* (115), *Mahmud* (53) adları da İslâm Peygamberinin diğer adlarındandır¹².

En çok kullanılan 33 ad arasında geçen diğer peygamber isimleri ise şunlardır: *İbrahim* (136), *Süleyman* (110), *Yusuf* (80), *Musa* (61) *Yakub* (50), *Yunus* (47), *İsmail* (46), *İsa* (35), *İlyas* (31). 124 kişi tarafından kullanılan *Halil* adı ise *İbrahim* Peygamber'in ilk adıdır. Bunun yanında *Hızır* (57) ve *İskender* (*Zulkarneyn*) (36) gibi peygamberliği tartışmalı olan isimler de görülmektedir. İlk dört halifenin adlarından *Ömer* (31), *Osman* (43), *Ali* (276) yaygın olarak kullanıldığı halde *Ebubekir*'in adı sadece bir defa geç-

¹¹ Bilindiği gibi Mehmed ve Muhammed kelimeleri aynı imlâ ile yazılırlar. Bu imlâ ile yazılan kelimeler de şedde konulmamış olduğundan Mehmed olarak okunmuştur.

¹² Şahıs adlarından sora aynı sırada parantez içerisinde o adın Defter'de kaç defa geçtiği belirtilmiştir. Dipnot numaraları ise cümle sonunda ve bir üstte gösterilmiştir.

mektedir. *Hz. Ali*'nin çocukları, *Peygamberin* torunları *Hasan* (119) ve *Hüseyin*'in (153) adları da en çok sevilen adlar olmuştur. İslâm kaynaklı adların bu ölçüde yaygın olarak kullanılması, *Güvendik*, *Sevindik*, *İl Beyi* gibi Türkçe adların ikinci, üçüncü plâna düşmesi sanırım XVI. yüzyılın düşünce hayatında dinin etkisini gösteren bir ölçüttür. Bu konuda kesin bir yargıya varabilmek için daha önceki tarihlerde tutulmuş olan defterlerin aynı metodla incelenerek sonuçlarının karşılaştırılması gerekecektir.

Bugün de bazı çevrelerde korunmakta olan anlayışa göre çocuklara *Kuran*'dan isim vermek gerekmektedir. Bu yanlış düşünce sonucu olmalıdır ki *Arap-İslâm* kökenli adlar birinci sıralara yerleşirken, İslâmiyet öncesi Türk isimleri "putperest isimleri" olarak görülmüş ve dışlanmış.

Tablo IV: 99-30 Kişi Tarafından Kullanılan Adlar
(Sıralama en çok kullanılan 12 adın (Tablo: III) devamıdır)

Sıra	Şahıs Adı	Toplam	%	Sıra	Şahıs Adı	Toplam	%
13.	Yusuf	80	1.7	24.	İskender	36	0.8
14.	Musa	61	1.3	25.	Şah Veli	35	0.8
15.	Hızır	57	1.2	26.	İsa	35	0.8
16.	Mahmud	53	1.1	27.	Pir Veli	33	0.7
17.	Yakub	50	1.1	28.	Sübhanverdi	33	0.7
18.	Yunus	47	1.0	29.	İlyas	31	0.6
19.	İmirza	46	1.0	30.	Ömer	31	0.6
20.	İsmail	46	1.0	31.	Sevindik	31	0.6
21.	Murad	46	1.0	32.	Hanifi	30	0.6
22.	Selman	45	1.0	33.	Kasım	30	0.6
23.	Osman	43	0.9		TOPLAM	899	20.0
					Toplam (33 Ad)	1.819	62.8

Nüfusun % 81'ini oluşturan 3631 kişi toplam olarak kullanılan 479 adın 78'ini (% 15) taşımakta idiler. Geri kalan 401 adı ise nüfusun % 19'unu oluşturan 851 kişi kullanılmaktaydı.

Tablo V : 29-11 Kişi Tarafından Kullanılan Adlar

Sıra	Şahıs Adı	Toplam	%	Sıra	Şahıs Adı	Toplam	%
34.	Minnet	29	0.64	57.	Mansûr	17	0.38
35.	Abdullah	27	0.60	58.	Nasûh	17	0.38
36.	Ramazan	27	0.60	59.	Bekir	17	0.38
37.	Abdi	26	0.58	60.	Uğurlu (Oğuzlu)	16	0.37
38.	Hakverdi	26	0.58	61.	Dede	15	0.33
39.	Pirî	25	0.55	62.	Durak	15	0.33
40.	Pir Ali	24	0.53	63.	Hızır Balı	15	0.33
41.	Abdurrahman	23	0.51	64.	İdris	15	0.33
42.	Kubad	23	0.51	65.	Ferhad	14	0.31
43.	Şeyh Ali	23	0.51	66.	Hasan Ali	14	0.31
44.	Hudaverdi	22	0.49	67.	Pir Dede	14	0.31
45.	Pir Ahmed	22	0.49	68.	Ûveys	14	0.31
46.	Seydi	21	0.46	69.	Durmuş	13	0.29
47.	Şah Kulu	21	0.46	70.	Habîb	13	0.29
48.	Budak	21	0.46	71.	Karaman	13	0.29
49.	Kulu	21	0.46	72.	Mürüvvet	13	0.29
50.	Tanrıverdi	20	0.44	73.	Tur Ali (Dur Ali)	13	0.29
51.	Davud	19	0.42	74.	Enbiyâ	12	0.26
52.	Nebi	18	0.40	75.	Nur Ali	12	0.26
53.	Abdulkâdir	17	0.38	76.	Pir Budak	12	0.26
54.	Balı (Bâli)	17	0.38	77.	Abdulkerim	12	0.26
55.	Çelebi	17	0.38	78.	Veled (Velid)	11	0.24
56.	Maksud	17	0.38		Toplam	812	18.11
					TOPLAM (78 ad)	3.631	81.0

29 ile 11 kişi tarafından kullanılan adlar arasında *Hakverdi*, *Budak*, *Uğurlu* (veya *Oğuzlu*), *Dede*, *Durak*, *Karaman* adları Türkçe adlar olarak görülmektedir. Arapçada "koca, eski, köhne" anlamına gelen bir sıfat olan *Bâli* adını Türkçe bir kelime olarak bal'dan *Balı* şeklinde okumak son zamanlarda ağır basan bir görüştür. Hacı Bektaş'dan sonra en büyük *Bektâşi şeyhi* olarak kabul edilen *Balım Sultan* (ölüm 1516)'ın adı *Balı Sultan* veya

Hızır Balı şeklinde kullanılmış olması bu görüşü kuvvetlendirmektedir¹³. Nitekim defterde Hızır Balı adı da bu ismin doğrudan *Balım Sultan* ile olan ilişkisini düşündürmektedir. *Balı* adı 17 defa, *Hızır Balı* adı 15 defa geçmektedir. *Tur Ali* adı bugün özellikle Ankara çevresinde çok görülmekte ve *Dur Ali* şeklinde söylenmektedir. Defterde *ت* (ط) ile yazılmış olanlar *Tur Ali*, dışı harf (و ر) ile yazılmış olanlar ise *Nur Ali* olarak okunmuştur.

Şahıs adlarındaki Türkçe oranı, az kullanılan isimlere inildikçe artmaktadır.

V. Şahıs Adlarının Değerlendirilmesi

Bugün de yaygın olarak kullanılan *Arap-İslâm* kaynaklı şahıs adlarının dışında *Ebu'd-derrâ*, *Ebu'l-kâsım*, *Ebu'l-mehdî* gibi adlar ancak 6 kişi tarafından kullanılmaktadır. Bu bakımdan Müslüman nüfusun içinde Arap unsurun bulunmadığını söyleyebiliriz.

Şahıs adlarının alınmasında İran kültürünün etkisini gösteren bazı isimler bulunmaktadır. *Firuz* (1), *Ferhad* (14), *Hürmet Şah* (2), *İsfendiyâr* (1), *Kuran Şah* (1), *Pir* (1), *Pir Ahmed* şeklinde ismin başına *Pir* eki getirilerek yapılmış 14 ad vardı. *Pirî* (25), *Salman* (45), *Sultan Şah* (1), *Tura Şah* (1), *Yardım Şah* (1), *Şah Abdal* (1), *Şehriman* (1), *Şehriyâr* (2) adlarını bu meydana sayabiliriz. *Şah* adı isimlerin başına geldiği gibi sonuna da getirilmektedir. *Hürmet Şah*, *Kuran Şah*, *Sultan Şah* gibi. *Şah* eki başa getirilerek yapılmış 14 değişik adı taşıyan 85 kişi bulunmakta idi. Bu adlar arasında *Şah Abdal* ve *Şahverdi* adları ilginçtir.

Verdi eki getirilerek yapılan adlarda genellikle *Allah* adı görülür: *Allahverdi*, *Sübhanverdi*, *Çalabverdi*, *Hudaverdi*, *Hakverdi* gibi. *Şahverdi* adı bu bakımdan anlamlı görülmektedir. *Abdal*, derviş, ermiş, evliya anlamına gelir, Tanrı dostu demektir. *Şah Abdal* adında da *Şahverdi* adındaki çapraşıklık ortaya çıkar. *Şah Kulu* adı ise daha da yaygındır. *Şahverdi* adını 4 kişi kullanırken, *Şah Kulu* adında 21 kişi bulunmakta idi. Bu adların belli bir mezhebe bağlılık gösterdiğini düşünebiliriz. 1526-1527 yıllarında Çukurova'da *Safevî Halifelerinin* teşvik ve tahrikiyle üç ayrı ayaklanma çıkarılmış olduğunu biliyoruz. Birincisi *Berendi Nahiyesi*'nde *Domuz-Oğlan*'ın ayaklanması, ikincisi *Tarsus*'a bağlı *Ulaş Nahiyesi*'nde *Beğce Bey*'in ayaklanması,

¹³ *Meydan-Larousse*, c. II, "Balım Sultan", s. 110.

üçüncüsü de *Karaisâlu* Nahiyesi'nde *Mustafa Oğlu Veli Halife*'nin çıkarmış olduğu ayaklanmadır. Bu ayaklanmalar Maraş tarafındaki *Baba Zünnün* ayaklanması kadar büyük çapta olmamış, her üçü de Adana *Sancakbeyi Ramazanoğlu Piri Bey* tarafından bastırılmıştı. Aynı şekilde Kozan *Varsakları* arasında da *Safevi* propogandasının etkili olduğu bilinmektedir¹⁴.

Anadolu Selçuklu sultanlarının İran etkisinde takınmış oldukları *Keykavus*, *Keyhusrev*, *Keykubad* gibi adlara Kozan halkı hiç itibar etmemiştir. Sadece *Kubad* (23) adının kullanıldığını görmekteyiz. *Selçuklu Devleti'nin kurucusu Tuğrul Bey'in adı 1 defa geçerken, ağabeyi Çağrı Bey'in adı unutulmuş gibidir*. Melik Şah, *Alparslan adlarını da 4 bin isim arasında göremiyoruz*.

Bölge uzun süre *Memlûk Devleti'ne* bağlı olarak yaşamış olduğu halde *Memlûk sultanlarının* adlarına da rastlamıyoruz. Yalnızca bir defa geçen *Hayr Bey* adı *Memlûk döneminin* bir hatırası gibidir.

Kozan'da yaşayan 94 Türk cemaatten, *Alişarlı*, *Aydoğmuşlu*, *Aydoğmuş Oğlanları*, *Çiçek Oğlu*, *Darıcı Satı*, *Haydarlı*, *Haydar Oğlu*, *İlyaslı*, *İsalı*, *Kutlu Bey Hacılı*, *Menteşlü*, *Taşdemürlü*, *Tur Ali Hacılı*, *Zekeriyyalı* gibi cemaatler adlarını büyük bir ihtimalle cemaatin kurucusu olan kişinin adından almışlardır. Ancak taife adı olarak geçen *Savcı Hacı*, *Avşar*, *Eğlen* isimlerine şahıs adı olarak rastlayamıyoruz. Ancak bu adların da daha önceki dönemde yaşamış kişiler olması düşünülebilir.

24 Oğuz Boyu'nun adlarından *Eymür* adı 9 kişi tarafından kullanılmakta idi. *Eymür* adı *Hasan* ve *Musa* isimlerinin başında bir sıfat gibi de kullanılmış, *Eymür Hasan*, *Eymür Musa* isimleri doğmuştur. Kayı Boyu'nun adı ise sadece 1 kişi tarafından ad olarak kullanılmıştır. *Bayat* (*Bayad*), *Yazır*, *Döğer*, *Dodurga*, *Yaparlı*, *Avşar*, *Kızık*, *Bayındır*, *Peçenek*, *Çepni* gibi Oğuz boyları adlarına şahıs adları arasında rastlayamadık. *Bulgar* adı Adana Sancağı'ndaki kadar yaygın olmamakla birlikte Kozan'da da şahıs adı olarak kullanılmaktadır. *Bulgar* adını taşıyan 6 kişi vardır. Adana'da 20.330 isimde 47 *Bulgar* adı bulunmakta idi¹⁵.

¹⁴ Faruk Sümer, "Çukur-Ova Tarihine Dâir Araştırmalar", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, I/1(1963), s. 56-57.

¹⁵ XVI. yüzyılda *Bulgar* ismi şahıs adı olarak kullanılmaktaydı. Bilindiği gibi *Bulgar* aynı zamanda Türk boylarından birinin adı idi. Bugün Slavlaşmış olan *Bulgarlar*'ın yapıtlarına kızarcasına *Bulgar Dağı*'nın adını *Bolkar* yapmak bize anlamsız görülmektedir.

Şahıs adlarının başına getirilen ekler içinde Dede, Derviş, Gül, Hacı, Hızır, Hoca, Kara, Pir, Seydi, Şah, Şeyh, Sarı, kelimelerini sayabiliriz. İsim sonunda ise, Dede, Derviş, Fakih (Fakı), Halife, Hoca, Hacı, Bey, Kulu, Şah, Verdi, Gazi, ekleri sayılabilir.

Adana Sancağı'nda 1572 yılında 1080 ayrı ad kullanıldığını tespit etmiştik. Kozan'la ilgili bu çalışmanın sonucunu Adana'nın sonuçları ile karşılaştırdık. Kozan'da kullanılan 479 adın 314'ü Adana'da da kullanılmaktadır. 165 ad ise Adana Defterinde yer almayan adlardır. Bunlardan çoğu *Hoca Ali*, *Seydi Mehmed* gibi birleşik adlardır. Kozan Defterinde çokça kullanıldığı halde Adana'da hiç kullanılmamış olan adlar yanlarında parantez içerisinde kaç defa kullanıldığı da belirtilerek şu şekilde sıralanabilir. *Seydiyar* (10), *Eymür* (9), *Abdürrâzık* (8), *Kâdirverdi* (6), *Cesâmed* (4), *Bende* (4), *Azametullah* (3). Söz konusu 165 adın 138'i 1 defa, 17'si 2 defa, 2'si 3 defa kullanılmıştır.

Kozan'da kullanılan 479 şahıs adını *Türk Adları Kılavuzu* adlı kitapta yer alan 10.000 dolayındaki erkek adı ile karşılaştırdığımızda 90 adın bu kılavuzda yer almadığını gördük. Bu karşılaştırmaya *Seydi Ahmed*, *Ömer Halife* gibi birleşik adları da dahil edecek olursak bu sayı daha da artacaktır. Yaygın olarak kullanılan adlardan bu kılavuzda yer almayanlar şunlardır: *Abdürrâzık* (8), *Arafa Gazi* (3), *Azametullah* (3), *Bayram Hoca* (10), *Bende* (4), *Bulgar* (6), *Cesâmed* (4), *Çıracak* (4), *Devletgeldi* (2), *Devlet Han* (3), *Dulkâdir* (2), *Ebu Hayr* (2), *Ebulkasım* (4), *Eyne Hoca* (4), *Güvendik* (7), *Hoca* (8), *İmirza* (46), *İsrail* (4), *Kadı* (2), *Kâdirverdi* (6), *Kulaguz* (3), *Menteşe* (7), *Mürüvvet* (13), *Sübhanverdi* (33), *Şahbende* (4), *Şah Kulu* (21), *Şah Veli* (35), *Şahverdi* (4), *Şeyh Ali* (23), *Şeyhî* (3), *Zeyyal* (5), *Bay Kulu*, *Divan*, *Eylük*, *Göçgün*, *Göğü*, *Göççek*, *Çiçek*, *Yaramış*, *Yetilmiş*, *Yol Kulu*, *Yol Kaya*, *Ulu Bey* adları da daha az sayıda geçen ve *Kılavuz*'da yer almayan adlardandır¹⁶. Bu karşılaştırma *Tahrir Defterleri* ve diğer arşiv belgeleri kullanılmadan yapılan bir şahıs adları sözlüğü denemesinin ne kadar yetersiz kalacağını açıkça göstermektedir. Aynı *Kılavuz*'u Adana ile ilgili çalışmamızla karşılaştırdığımızda da 163 adın bu kitapta yer almadığını görmüştük.

¹⁶ Selma Tuncay-Adıyev Aysan, *Türk Adları Kılavuzu*, Ankara 1981.

VI. Gayrı Müslimler ve Mühtediler

1572 yılında Kozan'da toplam olarak 902 vergi nüfusuna sahip gayri-müslim halk bulunmaktaydı. Bunlardan 728'i evli, 174'ü bekâr idi. Gayri-müslim halkın 540 neferi Feke, Anavarza, Lemberd, Kübdere kalelerinde yaşıyordu. Şehir merkezinde ise 290'ı evli, 72'si bekâr olmak üzere 362 gayri-müslim vergi nüfusu bulunuyordu. Kalelerde yaşayan Ermenilerin çoğu kale hizmetinde buldukları için vergiden muaf idi.

Bunlar arasında Türk adı kullanmak alışkanlığı oldukça yaygındır. En çok kullanılan Türk adlarını şöylece sıralayabiliriz.

Tablo V : En Çok Kullanılan Adlar

1. Balı	17 kişi.	9. Karaman	3 kişi
2. Hudavedi,	14 "	10. Yörük (Yürük),	3 "
3. Tanrıverdi,	13 "	11. İne Bey	2 "
4. Budak	13 "	12. Tura Şah	2 "
5. Asil Bey	12 "	13. Mısır Şah	2 "
6. Sinan	10 "	14. Hüsrev	2 "
7. Ferruh	14 "	15. Haydar	2 "
8. Karagöz	10		

Bunun dışında bir defa geçen şahıs adları ise, *Esemez, Arslan, Hüsam* veya *Hişam, Çöl Bey, Arap Şah, Hızır, Hoca Han, Kutlu Bey, Kapucu, Yakub Hızır Şah, Şahin, Kara Eşeklü, Gül Şah, Hoca, Karaca, İsmail, Turgud, Paşa, Sefer, Çırak, Gökçe, Davud, Kara* adlarıdır.

XVI. yüzyılda gayrimüslimlerden bir kısmı kendi istekleriyle İslâm dinini kabul etmişlerdir. *Mühtedî* adı ile anılan bu kimselerin adı daha çok *Mübârek, Cevher* ve *Mercan* olarak görülmektedir. İncelediğimiz *Defter*'de baba adı *Abdullah* olan 40 kişi görülür. Bunların çocukları 32 ayrı adla çağırılmaktaydı. *Ali, Abdulkâdir, Abdullah, Bedir, Bilâl, Kara Bilâl, Eymür, İbrahim, Mahmud, Süleyman* adlarını örnek olarak verebiliriz. Baba adları üzerindeki değerlendirmemizi ayrı bir makalede açıklayacağımızdan, burada bir tesbitimizi belirtmekle yetineceğiz¹⁷. *Mühtedî* olanların baba adları *Abdullah* olarak verilmekteydi. Bunu yanlış değerlendiren bazı kimseler baba

¹⁷ Yılmaz Kurt, "Kozan (Sis) Sancağı'nda Kişi Adları", *Ondukuzmayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, V (1990), s. 179-194.

adı *Abdullah* olanların tümünü *mühtedî* zannetmektedirler. İncelediğimiz Adana ve *Kozan mufassal defteri* verilerine göre İslâm dinine geçen kimse- lere genellikle *Mübârek*, *Cevher* ve *Mercan* adları verilmekteydi. Nitekim Kozan defterinde 7 *Mübârek*, 2 *Cevher*, 1 *Mercan* adı geçmektedir. Hepsinin de baba adı *Abdullah*'tır. Bunlar da genellikle cemaatin veya mahallenin son adları arasında geçmektedir^{17a}. *Bilâl*, *Kara Bilal* ve *Ferhad* adları konusunda *Mübârek*, *Mercan*, *Cevher* adlarındaki ölçüde kesin bir tesbitte bulunmuş değiliz.

Gayrimüslimlerin Türk kültürüne olan ilgileri, şahıs adlarının incelenmesinde gördüğümüz Türk adları ile ortaya çıkmaktadır. Bu bakımdan bunlardan bir kısmının da İslamiyete geçmiş olmaları gâyet normal görülmelidir. Ancak bu din değiştirmenin kitle halinde olduğunu gösterecek bir belgeye bu incelememizde rastlayamadık. 4482 ad içerisinde kesin *mühtedî* gözüyle bakabileceğimiz sadece 10 kişi bulunmaktadır. Gayrimüslimler bütün halk gibi *resm-i hâne* olarak 50 akça, *resm-i mücerred* olarak 6 akça ödemekte idiler. Bundan ayrı olarak da önceleri 50 akça, incelediğimiz dönemde ise 60 akça *cizye* veriyorlardı. Etin kilosunun 5 akça, pirincin kilosunun 5 akça, bir koyunun 25-35 akça olduğu bir dönemde 60 akça için bir Hristiyanın din değiştirmiş olması bize uzak bir ihtimal olarak görülmektedir. Konuyu maddî zorunluluk ile değil kültür yakınlaşmasıyla açıklamak gerekir.

Şahıs adlarının alfabetik sıralamasında 1 veya iki defa geçen adların daha çok olduğu görülmektedir. Az kullanılan adlar daha çok Türkçe adlardır.

^{17a} 1572 tarihli Adana Mufassalında Mübârek adını taşıyan 78 kişiden 75'inin babasının adının Abdullah olduğunu gördük. Kara Mübârek adını taşıyan 6 kişiden de 5'inin babasının adı Abdullah'tır. Abdullah adını taşıyan 123 kişiden 43'ünün babasının adı yine Abdullah olarak verilmiştir.

Tablo VI: 1-10 Kez Geçen Şahıs Adları

Harf	Toplam ad												Toplam
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11-289	kişi
A	51	24	7	7	1	-	-	1	4	-	-	7	681
B	22	11	2	-	1	1	1	-	1	-	1	3	109
C	5	1	1	1	1	-	-	1	-	-	-	-	17
Ç	6	3	-	-	1	-	-	-	-	1	-	1	33
D	26	14	6	1	-	-	1	-	-	-	-	4	97
E	24	13	3	1	3	-	-	-	-	2	1	1	74
F	8	3	3	-	1	-	-	-	-	-	-	1	27
G	16	11	1	2	-	1	-	1	-	-	-	-	31
H	72	36	18	3	1	-	1	1	1	-	-	11	824
I	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
İ	20	10	-	1	2	-	-	-	-	-	-	7	366
K	42	25	4	3	1	1	1	1	2	-	-	4	166
L	4	2	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	6
M	28	10	3	1	2	-	-	3	-	-	-	9	688
N	12	7	2	-	-	-	-	-	-	-	-	3	58
O	2	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	1	45
Ö	4	2	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1	36
P	18	6	3	-	-	-	1	1	-	-	1	6	165
R	3	-	-	1	-	-	-	-	-	1	-	1	39
S	37	20	4	2	-	-	1	2	-	1	2	5	323
Ş	29	16	4	2	2	-	-	-	1	-	-	3	134
T	15	11	2	-	-	-	-	-	-	-	-	2	48
U	3	1	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1	20
Ü	6	4	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	138
V	3	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	152
Y	18	11	4	-	-	-	-	-	-	-	-	3	196
Z	5	4	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	9
Toplam	479	246	70	27	16	4	6	11	9	6	5	78	4.482

Yukarıdaki tablodan anlaşılacağı gibi toplam 479 ayrı şahıs adı bulunmakta idi. Bunlardan 51 tanesi A harfi ile, 22 tanesi B harfi ile başlamaktadır. A ile başlayan 51 adın 24 tanesi 1 defa, 7 tanesi 2 defa geçmektedir. A ile başlayan 51 adı taşıyan 681 kişi bulunmaktadır. 11 ve daha fazla kişi tarafından kullanılan 78 adın 7 tanesi A harfi ile başlamaktadır. Sadece 1 defa geçen adların toplamı 246'dır. 479 şahıs adınının 70 tanesi 2 defa, 27 tanesi ise 3 defa kullanılmıştır.

SONUÇ

Bu çalışmada 1572 tarihli *Kozan (Sis) Mufassal Tahrir Defteri'nde yer alan şahıs adlarının sayımı ve değerlendirilmesi yapılmıştır.*

En çok kullanılan şahıs adı *Mehmed*'tir (% 6.4). Sonra *Ali* (% 6.1) ve *Ahmed* (% 4.3) isimleri gelmektedir.

Yaygın olarak kullanılan 33 addan 10 tanesi peygamber ismidir. 3 tanesi ise 4 büyük halifeden *Ali*, *Osman* ve *Ömer*'in adlarıdır. *Mahmud*, *Ahmed* ve *Mustafa* İslâm peygamberinin diğer adlarından olduğu gibi *Hamza* da amcasının adıdır. En çok kullanılan 33 ad arasında sadece *Sevindik* adı Türkçe olarak görülmektedir. Bu durum ad vermede dinî düşüncenin ağır bastığını açıkça göstermektedir. Değerlendirilen 4482 şahıs adınının 2819'unu (% 62.8), bu 33 adı taşıyan kimseler taşımaktadır. Yaygın olarak kullanılan 78 adı ise, nüfusun % 81'ini teşkil eden 3631 kişi kullanmaktadır. Defterde geçen şahıs adlarının toplamı ise 479'dur. Geriye kalan 401 adı da nüfusun % 19'unu oluşturan 851 kişi kullanmaktadır. Yaygın olarak kullanılan adlar *Arap* kökenli *Müslüman-Türk* isimleri olduğu gibi daha az kullanılan adlar da çoğunlukla Türkçe adlardır.

Şahverdi, *Şah Kulu*, *Şah Abdal* gibi adlar bir mezhebe bağlılığı gösterebilecek adlar olup sosyal yapının aydınlatılmasına yardımcı olacak ipuçları sayılabilirler.

Gayrimüslimler içerisinde İslâmiyet öncesi Türk adlarını kullanma oldukça yaygındır. Vergi mükellefi 902 *gayrimüslim*den 144'ü (% 15.96) Türk adı kullanmaktadır. En çok kullandıkları adlar ise, *Balı*, *Hüdaverdi*, *Tanrıverdi*, *Budak*, *Asil Bey*, *Sinan*, *Ferruh* ve *Karagöz*'dür.

Gayrimüslim nüfustan az sayıda kimsenin İslâm dinine geçmiş oldukları anlaşılmaktadır. Deftere bu kimselerin baba adları *Abdullah* olarak yazıl-

maktadır. Ancak bütün baba adı *Abdullah* olanlar da *dönme* değildir. *Dönmelere* daha çok *Mübarek*, *Cevher* ve *Mercan* adlarının verildiği ve bunların *Defter'de* cemaatlerin sonuna yazıldığı görülmüştür.

Şahis adlarının incelenmesinde bu kimselerin baba adlarını da aynı metotla inceleyerek sosyal yapıyı ve sosyal değişmeyi daha iyi açıklayabilmek mümkün olacaktır.

AÇIKLAMA

1. Şahis adlarının yazımında *Ebu'd-derrâ* gibi az kullanılan adlarda transkribe kurallarına uyulmuş, diğerlerinde gerek duyulmamıştır.

2. Birleşik adların yazımında kelimenin daha açık görülebilmesi için ayrı yazmak tercih edilmiştir. *Bahüyyar*, *Aliyar*, *Şahruh* gibi ayrı yazıldıklarında pek anlam vermeyen adlar birleşik yazılmıştır. *Verdi* ve *geldi* fiilleri yardımıyla yapılan şahis adları da aynı şekilde birleşik yazılmıştır.

3. *Tahrir Defterlerinde* çoğunlukla nokta kullanılmamış olduğundan bazı isimler iki, hatta üç türlü okunuşa izin vermektedirler. *Aziz* kelimesinin yazımı ile *Üzeyr* kelimesinin yazımı, *Arap* kelimesi ile *İzzet* kelimesinin yazımı aynıdır. *Halil* kelimesi *Celil* olarak da okunabilir. Bu tür adlarda yaygın olan tercih edilmiş, diğer okunuş şekli de parantez içerisinde verilmiştir.

5. Okunuşunda tereddüt ettiğimiz adların yanına soru işareti(?) konulmuştur.

6. Bu tür çalışmaların sonunda *Türk Şahis Adları Sözlüğü'nün* hazırlanacağı düşüncesiyle az kullanılan şahis adlarının yanına *Defter'de* yer aldığı varak numarasını da verdik. Daha sonra da o adın 4482 ad içerisinde kaç defa geçtiğini, yani kaç kişi tarafından kullanıldığını gösterdik. Yaygın olarak kullanılan adların ise yaygınlık oranını % olarak ifade ettik. Örnek verecek olursak, *Ahî Evren* adı *Defter'de* 1 defa geçmekte ve 1b numaralı varakta yer almaktadır. *Ahmed* adı ise 193 kişi tarafından kullanılmaktadır. Bunun 4482 ada göre oranı %4.3'dür.

1572 Tarihli Kozan (Sis) Mufassalında Geçen Türk şahıs Adları

<u>Şahıs Adı</u>	<u>Yarak</u>	<u>Top.</u>	<u>%</u>	<u>Şahıs Adı</u>	<u>Yarak</u>	<u>Top.</u>	<u>%</u>
A							
Abdi		26		ALİ		276	6,1
Abdiyar		1		Ali Bey		2	
Abdulazîz		7		Ali Cafer		1	
Abdulcebbâr	36b	1		Ali Dede	37b	1	
Abdulgaffâr		4		Ali Dervîş		1	
Abdulganî		3		Ali Fakîh		2	
Abdulhamîd		1		Ali Gâzî		2	
Abdulkâdir		17		Ali Han	38b	1	
Abdulkerîm		12		Ali Kaya	16a	1	
Abdullah		27		Ali Nebî	73b	1	
Abdullaîf		3		Ali Paşa		2	
Abdulmezîd		1		Alişar		3	
Abdurrahman		23		Ali Veled	82b	1	
Abdulvehhâb	80b	1		Aliyar		8	
Abdurrâzık		8		Allahverdi	11b	1	
Abdurrezzak		8		Arab (veya İzzet)	19b	1	
Ağca Pir Dede	58a	1		Arab Ali	12a	2	
Ahenli	49b	1		Arafa	15b	1	
Ahî		3		Arafa Gazi		3	
Ahî Evren	1b	1		Armağan		1	
AHMED		193	4,3	Aşık Seydi	12a	1	
Ahmed Dervîş	56a	1		Atak	47b	1	
Ahmed Fakîh		2		Aydın		2	
Ahmed Hacı	57a	1		Aydoğmuş		8	
Alaaddin	3a	1		Azametullah		3	
Alaman	61b	1		Aziz (veya Üzeyr)	17b	3	

B					
			Çalık	12a	1
Bahadır	42b	1	Çelebi		17
Bahtiyar	42b	1	Çıracak		4
Balaban	16a	1	Çiçek	37b	1
Balı (veya Bâli)		17	Çoban	16a	1
Bartlu (?)	72b	1			
Bayezid		2			
Bay Kulu	38a	1	Danyal		2
Bayram		2	Darıcı	47a	1
Bayram Bey	85b	1	Daştemür	19a	1
Bayram Hoca		10	Davud		19
Bedir		8	Davud Sofi	59a	1
Beğce	42a	1	Dede		15
Beğlik	17b	1	Dede Arif		1
Bekir		17	Dede Balı		2
Bekir Ahmed		1	Dede Fakih	36b	1
Bekrî	38a	1	Demürtaş	12b	1
Bektaş		1	Delî Murad	12b	1
Bende		4	Delü Ali	65b	1
Beyrek		5	Deniz		6
Bilâl		6	Derviş Ali	37b	1
Budak		21	Devletgeldi	20b	2
Bulgar		6	Devlet Han	37b	3
			Devir Bey	59a	1
			Divan (?)	82a	1
Cafer		7	Dokuz Ümmet	82a	1
Celâl	48a	1	Dönmez	59a	1
Cesâmed (?)	47a, 59a	4	Dulkâdir	82b, 85a	2
Cevher		2	Durak		15
Cuma		3	Durdu		2
Çalabverdi		9	Durmuş		13

Dursun		1	Ferruh		2
Dündar		2	Fethullah		4
			Firûz	43a	1
	E				
Ebubekir	44a	1		G	
Ebu Hayr	16a	2	Gaib Fakîh		1
Ebu'd-derrâ (dürrî)		1	Ganî	5b	1
Ebu'l-kasım		4	Gâzi		3
Ebu'l-mehdî		1	Göçgün	38a	2
Elvan	15a	1	Göğü	37a	1
Emîn		9	Göççek	58a	1
Emîr Ali	53b	2	Gökçe	42a	1
Emre		4	Gök Murad	59a	1
Enbiyâ		12	Gülâbi		5
Enik (?)	58a	1	Gül Ali	17b	1
Er Dede	11b	1	Gül Bende	16b	1
Esbyar	61a	1	Gül Veli (Kel)	11b	1
Esin (Esen)	58a	3	Gündüz		3
Evliyâ		10	Günel	60b	1
Evliyâ Fakîh	15a	1	Güvendik		7
Eylük	38b	1	Güverdi (Gördü)	40a	1
Eymür		9			
Eymür Hasan	62b	1		H	
Eymür Musa		1	Habîb		13
			Habîb Fakîh		1
	F		Hâbil		2
Fakîh	19b	1	Hacı		2
Fâzıl	20a	1	Hacı Ahmed		2
Fazlullah		2	Hacı Ali		4
Ferhâd		14	Hacı Bâlî		1
Ferîd		2	Hacı Bey		2

Hacı Budak	42a	1	Hamza Fakih	3	
Hacı Davud		2	Hançer (?)	12b	1
Hacı Dede		1	Hanifi		30
Hacı Hamza		2	HASAN	119	2,6
Hacı Hasan		3	Hasan Ali		14
Hacı Hüseyin	45a	1	Hasayet (?)	39b	1
Hacı İbrahim		2	Haydar		6
Hacı İsâ		2	Haydar Ali	60b	1
Hacı Mahmud		2	Haydar Fakih		1
Hacı Mazhar		1	Hayr	16a	1
Hacı Mehmed		2	Hayr Bey	77b	1
Hacı Minnet		1	Hayreddin	70b	1
Hacı Murad		1	Hayrullah	54a	1
Hacı Musa		1	Hayrûnnâs	9b	1
Hacı Mustafa		1	HIZIR	57	1,2
Hacı Pirî	56a	1	Hızır Ali		7
Hacı Ramazan	75b	1	Hızır Balı		15
Hacı Yakub	37b	1	Hızır Dede		1
Hacı Yusuf		2	Hızır Han	16a	1
Hakverdi		26	Hoca		8
Hâlî	56a	1	Hoca Ahmed		2
Halid	61b	2	Hoca Ali		1
HALİL		124	Hoca Eyub	45b	1
Hamdullah		2	Hoca Fakih	16a	1
Hamdullah Fakih		1	Hüdaverdi		22
Hamîd		3	Hürmetşa(h)	57b	2
Hamîd Fakih	73b	1	Hürmetşa(h) Hacı	57b	1
HAMZA		145	Hüsâm		1
Hamza Bâli		2	Hüsâm Dede	39a	1
Hamza Derviş		2	HÜSEYİN	153	3,4

Hüseyin Fakîh	17a	1			
Hüseyin Gazi		1			K
Hüseyin Hacı		2		Kâbil	2
Hüsrev		1		Kâdı	12b 2
				Kadı Ahmed	72b 1
				Kadir Kulu	1
				Kâdir Verdi	6
			I-İ		
İBRAHİM		136	3,0	Kalemder	5
İbrahim Fakih	45a	1		Kalu	74a 1
İdris		15		Kanber	8
İdris Fakîh		1		Kara Ali	73b 1
İlbey		4		Kara Bilâl	42b 1
İlbeyi	46a	1		Kara Hamza	1
İlyas		31		Kara Kurd	12b 1
İmir Hacı	42a	1		Kara Ümmet	49b 1
İMİRZA		46	1,0	Kara Veli	1
İne Bey	38b	2		Karaca	7
İne Gazi	17b	1		Karagöz	47b 1
İne Hoca		4		Karaman (Kahraman)	13
İnsan Bey	37b	1		Karlı	18b 2
İsa		35		Kasım	30
İsfendiyâr		1		Kaya	8
İshak		3		Kayaş	84b 1
İskender		36		Kayı	16a 1
İslâm	73b	1		Kemal Fakîh	11b 1
İSMAİL		46	1,0	Kerîm	4
İsmet		1		Kılçık Mustafa	12b 1
İsrafil	11b	1		Kır Ali	71b 1
İsrail		4		Kır Fakîh	70b 1
İzzet (Arab)	75b	1		Kıymas	39a 1
				Koca	3

Koçu	62a	1	Mercan	42b	1
Kovan	39b	3	Merdân	61b	1
Kör Veli		2	Mestân		4
Kör Yusuf	15a	1	Mihmad		1
Köse İbrahim	72b	1	Minnet		29
Kubad		23	Mirza	42a	1
Kubad Fakîh		1	Misâfir	60b	1
Kulağuz		3	Muhsin	16a	1
Kulu		3	Muhyiddin		2
Kuran	63a	1	MURAD		46 1,0
Kuran Şah	39b	1	MUSA		61 1,3
Kutlu Bey	68a	1	Musa Fakih		3
Küçük		1	MUSTAFA		115 2,5
			Mübârek		7
	L		Mübeşşir	12b	1
Lala	39b	1	Münîr		2
Latîf		2	Mürsel		1
Lutfi	61b	1	Mürüwet		13
Lutfullah		2	Müstecâb	57a	1
	M		N		
MAHMUD		53	Naci	43a	1
Maksûd		17	Nasûh		17
Mansûr		17	Nazar		1
Mazhar		2	Nazar Gâzi	16a	1
Mehdî		7	Nebî		18
MEHMED		289 6,4	Nebî Fakîh	17b	1
(Muhammed)			Nur Ali (Boz Ali)		12
Mehmed Fakîh		4	Nurcu (?)	75b	1
Mehmed Hacı		1	Nur Dede	62a	2
Menteşe		7	Nureddin	47b	1

Nûri	47b	1	Receb	3
Nurullah		2	Resûl	9

O-Ö

S

Oğan	20a	2	Sadaka	18b	1
OSMAN		43	1,0 Sâdık		2
Öğüd	74b	1	Sa'dullah		3
Ömer		31	Salih Fakîh		1
Örküd (Ürgüd)	11b	1	Sarı		3
Özdemir	44a	3	Sarı Fakîh (Sarı Faki)		1
			Sarı İlyas		1
Pir	74b	1	Savcı		1
Pir Ahmed		22	Sefer		2
Pir Ali		24	Selîm		7
Pir Bedir		6	SELMAN		45
Pir Bende	16b	1	Sevindik		31
Pir Budak		12	Sevindik Hacı	57b	1
Pir Dede		14	Seydi		21
Pir Aziz		2	Seydi Abdal	82a	1
Pir Hasan		1	Seydi Ahmed		6
Pir Gâib		7	Seydi Ali		9
Pir Kulu		10	Seydi Gâzi		1
Pir Mehmed		2	Seydi Han		1
Pir Veled		1	Seydi Kâsım	59a	1
Pir Veli		33	Seydi Koca	84b	1
Pir Aldık	39b	1	Seydi Mehmed		1
Pirî		25	Seydi Yar		10
Pirli	71b	1	Seyfullah	73b	1
Polad		2	Sinan	59b	1
Ramazan		27	Sinir	58b	1

Sofi İbrahim	74a	1	Şehrimân	73b	1
Sultan	82b	1	Şehriyâr		2
Sultan Hoca	42b	2	Şeyh Ali		23
Sultan Şah	39b	1	Şeyh Dunan	61b	1
Sun'ullah		2	Şeyh Hanefi	74b	1
Sübhanverdi		33	Şeyh Minnet		2
SÜLEYMAN		110	2,4	Şeyh Murad	1
Süleyman Halife		1	Şeyh Yunus	18b	1
Sülmen		10	Şeyhî		3
Sülü		7	Şuayb	70a	1
Sülü Kaya		1	Şükür Balı	11b	1
	Ş			T	
Şaban		9	Taceddin	17a	1
Şâdi	17a	1	Tâhir		2
Şâdmân	73b	1	Tanrıverdi		20
Şah Abdal	43a	1	Taşdemür		2
Şah Ali	38b	1	Tayyib	51a	1
Şah Bende		4	Temür (Demir)	83b	1
Şah Budak		3	Terken	36b	1
Şah Hüseyin		1	Timur	68a	1
Şah Kulu		21	Torasan		1
Şah Mehmed		2	Tuğrul	46a	1
Şah Merd	12b	1	Tura Han	53b	1
Şah Murad		8	Tur Ali (Nur-Boz)		13
Şahruh		2	Turan	39b	1
Şahsüvâr	61a	1	Turaşah	20a	1
Şahtemür	46a	1	Turgut		1
Şah Veli		35			
Şahverdi		4		U-Û	
Şaraldı	12b	1	Uğurlu (Oğuzlu)		16

Ulu Bey	39b	1	Yevm Dede	38b	1
Umur		3	Yevm Hayr		2
ÜMMET		120	2,6	Yevmü'l-hayr	2
Ümmet Dede	39b	1	Yılan Alisi	47b	1
Ümmet Fakih	80b	1	Yol Kaya	61b	1
Ümmet Hacı	83b	1	Yol Kulu	39a	1
Üveys		14	YUNUS		47 1,0
Üveys Hoca	16b	1	Yunus Hacı		1
	V		YUSUF		80 1,7
Vefâdâr	84a	1			
Veled		11		Z	
VELİ		140	3,1	Zekeriyya	1
				Zeynel	1
	Y			Zeyyâl	5
Yahya		2	Zimmet Han	21a	1
YAKUB		50	1,1	Zümrüd Kulu	71b 1
Yakub Han	70a	1			
Yakub Yar	77b	1			
Yakut	40a	1			
Yaramış		2			
Yardım Şah	38b	1			
Yeni Bey	85b	1			
Yetilmiş	42b	1			

BİBLİYOGRAFYA

- GÜZELBEY, CEMİL CAHİT, "Gaziantep Şer'î Mahkeme Sicillerinde Türkçe Kişi Adları", *Türk Kültürü*, XII/252 (1984), s. 246-249.
- HALAÇOĞLU, YUSUF, "Tapu-tahrir defterlerine göre XVI. yüzyılın ilk yarısında Sis (=Kozan) Sancağı", *İÜEF Tarih Dergisi*, Sayı: 32 (1979), s. 819-893.
- HIZIR BEK GAYRETULLAH, "Kazak Türklerinde Kişi Adları", *Türk Kültürü*, I/10 (1963), s. 13-17.
- İNALCIK, HALİL, "V. Beyelmilel Onomastik İlimler Kongresi, Salamanca 12-15 Nisan 1955", *Bellekten*, XX/78 (1956), s. 223-28.
- KURT, YILMAZ, "Adana'da 1572 Yılında Kullanılan Türk Erkek Şahıs Adları", *Bellekten*, LVII/218 (1993), s. 173-200.
- _____, "Kozan (Sis) Sancağı'nda Kişi Adları", Ondokuzmayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, V (1990), s. 179-194. (Bu makâlede Kozan Sancağı Baba adları incelenmiştir).
- MEYDAN-Larousse, "Balım Sultan", c. II, s. 110.
- ÖĞEL, BAHAEDDİN, *Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 3. bs., İstanbul 1988.
- RASONYI, LASZLO, "Türk Özel Adlarının Kaynakları", *A.Ü. DTCF Türkoloji Dergisi*, I/1 (1964), s. 71-101.
- SÜMER, FARUK, "Çukur-Ova Tarihine Dair Araştırmalar (Fetihden XVI. yüzyılın ikinci yarısına kadar)", *DTCF, Tarih Araştırmaları Dergisi*, I/1 (1963), s. 1-113.
- TUNCAY SELMA-ADVİYE AYSAN, *Türk Adları Kılavuzu, Dilimizde Kadın ve Erkek Adları*, Ankara 1981, Bilgi Yayınevi.
- YEDİYILDIZ, BAHAEDDİN-İZGİ, ÖZKAN" 1455 Yılında Ordu ve Yöresinde Kullanılan Şahıs Adları" *H.Ü., Edebiyat Fakültesi Armağan Dizisi I. (Şükri Elçin Armağanı)*, Ankara 1983, s. 361-368.

SON DÖNEMDE KARAHİSAR-I SAHİB MEDRESELERİ VE İSLÂH-I MEDÂRİS UYGULAMASI

NESİMİ YAZICI

GİRİŞ

Büyük Selçukluların İslâm dünyasına yaptıkları, çok sayıda ve değerli katkılar arasında, devlet desteğinde medreseler kurma uygulamasının, şüphesiz pek önemli bir yeri vardır. **Bagdad Nizamiyesi**'nin açılmasıyla başlayan bu sürecin, asırlarca ve bütün İslâm coğrafyasını kaplayarak devam ettiğini biliyoruz. Bir Türk-İslâm devleti olarak Osmanlı Devleti de tabiatıyla bu gelişmeden uzak kalmamıştır. Uzun yüzyıllar boyunca medreseler, bu devletin idare çarkını döndüren çeşitli kademelerdeki görevlilerin yetiştikleri başlıca kaynak olmuştur. Ayrıca da medreseler, gerek kendisinde okuyanlara doğrudan; okumayanlara ise buradan feyz almış imam, vaiz, müftü gibi din görevlilerinin kitabî bilgiyi sözlü kültür halinde takdimleriyle, dolayısıyla etki etmiş, böylece müslüman Türk'ün kültür dinamikleri arasında inkârî mümkün olmayan bir yer tutmuşlardır.

Bütün kurumlar gibi Osmanlı medreseleri de, sahip oldukları düzeni her zaman koruyamamışlar, yeni gelişmeler karşısında yeterli uyumu gösterememişlerdir. Bu nedenle medreseler, zaman zaman değişik yönleriyle, muhtelif ıslâh çabalarına konu teşkil etmişlerdir. Bu çabaların kısa bir dökümünü yapmak bile bu makalenin sınırlarını aşacağından, bu kadarlık bir hatırlatma ile yetiniyoruz. Bununla birlikte medreselerin, Osmanlı ülkesindeki bütün tarihleri boyunca, tabii tutuldukları ıslâh çabalarının, hiç şüphesiz en önemlilerinin, bu devletin son döneminde ortaya konduğu gerçeğini vurgulamamız yerinde olacaktır. İşte bu makalemizde biz, hem Afyon medreselerinin Cumhuriyet'ten önceki son kırk yılı hakkında bazı bilgiler verecek, hem de medreseleri ıslâh faaliyetlerinin, özellikle de 1914'teki İslâh-ı Medâris Nizamnâmesi'nin Afyon'daki uygulaması üzerinde durmaya çalışacağız.

KARAHİSAR-I SAHİB'DE İSLÂH-I MEDÂRİS

Bilindiği gibi **Karahisar-ı Sahib**, bizim incelediğimiz dönemde, **Hüdavendigâr Vilayeti**'nin **Ertuğrul**, **Kütahya** ve **Karesi** ile birlikte sancak merkez-

lerinden biridir. Islâh-ı Medâris ise, bir tamlama olarak medreselerin ıslâhı, düzenlenmesi anlamındadır. Bununla birlikte Islâh-ı Medâris Eylül 1914'te çıkarılan bir nizamnâmenin de ismidir. Makalemizin bu bölümünün başlığının bu dört kelimedenden oluşmasının sebebi ise, bizim özellikle bu konuyu, yani Islâh Medâris Nizamnâmesi'nin Afyonkarahisar'daki uygulamasını öne çıkarma isteğimizezdendir.

Tanzimat ve onu müteâkip II. Abdülhamit dönemlerinde medreselerin ıslâhı yönünde, pek de kayda değer bir gelişme ortaya konmadığını biliyoruz.¹ 23 Temmuz 1908'de başlayan dönemde ise, medreseler ülkenin önemli gündem maddelerinden biri olarak ortaya çıkmış, bu durumun bir göstergesi olmak üzere, dönemin süreli yayın organlarında konunun muhtelif yönleriyle ilgili çok sayıda makale, haber yayınlanmıştır.² **Eşref Efendi-zâde Şevketî** gibi bazıları medrese ıslâhını daha geniş çerçevede düşünmüş, gerekçeleri ile birlikte yeni programlar oluşturmuşlardır.³ Medreseler konusunda yoğunlaşan bu ilgi, ilki Şubat 1910'da olmak üzere Eylül 1914 ve Nisan 1917'de ülke genelinde medreselerin ıslâhını hedefleyen iki nizamnâme ve bir kanunla, ayrıca bunlara bağlı diğer bir kısım nizamnâme ve talimatların çıkarılmasıyla sonuçlanmıştır.

Şubat 1910'da uygulamaya konulan ilk düzenleme Medâris-i İlmiye Nizamnâmesi adını taşır ve üç bölüm halinde 48 maddeden ibarettir. Bu nizamnâmenin hedefi öncelikle İstanbul medreseleridir. Taşra medreselerinin kayıt, kabul ve öğrencilerle ilgili bazı işlemleri konusunda da bir kısım esaslar getirmiş; bu sahada beldenin müftüsüne, onun başkanlığında oluşturulacak **cem'iyet-i ilmiyelere, müderris ve bevvâblara** görevler yüklemiştir.⁴

¹ Biz bu konuları daha önce bazı çalışmalarımızda kısmen değerlendirdiğimiz gibi, burarlarda yeterli bibliyografik malumat da verilmiş bulunmaktadır. Bkz. Nesimi Yazıcı, **Osmanlıların Son Döneminde Dingörevlisi Yetiştirme Çabaları Üzerine Bazı Gözlemler**, Diyanet Dergisi, c. XXVII, S. 4 (Ankara Ekim-Aralık 1991), s. 55-123; N. Yazıcı, **Tanzimat ve Abdülhamit Döneminde Dingörevlilerinin Yetiştirme Ortamı**, Milli Mücadele'de Denizli ve Müftü Ahmed Hulûsi Efendi Sempozyumu (25-26 Haziran 1992 Denizli)'na sunulan tebliğ, Bu tebliğ Diyanet Dergisi, c. XXX, S. 2 (Ankara Nisan, Mayıs, Haziran 1994), S. 31-38'de yayımlandı. Nesimi Yazıcı, **Son Dönemi Ayaş Medreseleriyle İlgili Bir Değerlendirme**, Ayaş ve Bünyâmin Ayaş, Ankara, 1993, s. 129-142.

² Nesimi Yazıcı, **Osmanlıların Son Döneminde Dingörevlisi Yetiştirme Çabaları Üzerine Bazı Gözlemler**, s. 65 vd.; Nesimi Yazıcı, **İkinci Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Din Görevlisi Yetiştiren Kurumlar Üzerine Bazı Gözlemler**, Türkiye'de Din Eğitimi ve Öğretimi, İstanbul, 1993, s. 90-97.

³ **Medâris-i İlmiye Islahat Programı**, İstanbul, 1329.

⁴ **Medâris-i İlmiye Nizamnâmesi**, Md. 1, 2, 3, 33. **Düstur**, II/2, s. 127-138.

Fakat kısa süre sonra, bu defa doğrudan doğruya taşra medreselerini konu edinen ve Medâris-i İlmiye Nizamnâmesiyle başkent medreselerine verilmeye çalışılan düzeni ülke geneline yaymayı öngören bir ek nizamnâme daha çıkarılmıştır. Tam ismi Medâris-i İlmiye Nizamnâmesine Zeyl Olarak Tanzim Olunan Taşra Medârisi Nizamnâmesi⁵ (1910) olan bu yönetmelik, bir girişten sonra beşer maddeden oluşan iki fasıldan ibarettir.

Nizamnâme ile her bölge (vilayet, liva, kaza)'de müftülerin başkanlığında, ilgililerden oluşacak onar kişilik **Meclis-i Islâh-ı Medâris** (-i Karahisar-ı Sahib)'ler kurulmakta ve bu meclisler vasıtasıyla medreseler, Meşihat'ın direktifleri doğrultusunda zapturabt altına alınmakta idiler. Bütün kayıtlar eksiksiz tutulacak ve birer nüshası Meşihat'a gönderilecektir. Öğretim kalitesinin yükseltilmesi hedefine yönelik olarak da, mevcut müderrisler ve daha sonra bu yetkiyi kazanacaklar için çeşitli ölçüler getirilmektedir. En önemlisi de, taşra medreselerinde, Medâris-i İlmiye Nizamnâmesi'nde öngörülen derslerin okutulmasının hedeflenmesidir. Bu hedefe mevcut müderrislerle ulaşmak mümkün olamazsa, yani onlar arasında *fen derslerini* okutacak kişiler bulunamazsa, **Maarif Müdürlerinin** maiyetindeki okulların öğretmenlerinden faydalanılacaktır. Aynı şekilde *hat* ve *inşâ* için bölgedeki **Tahrirât Kalemî** müdür ve görevlilerinden istifade edilebilecektir. Medreselerin her türlü işi ile **Hey'et-i Tedris**, sık sık kontroller yapmak suretiyle ilgilenecektir. Böylece taşra medreselerinin hem nitelik ve hem de nicelik açısından geliştirilmeleri arzu edilmiştir.

Bu hedeflerin Afyonkarahisar medreseleri açısından ne oranda gerçekleştirilebildiğini tam olarak bilememekteyiz. Bununla birlikte faydadan halî olmadığını tahmin etmemek için hiç bir neden de bulunmamaktadır. En azından İstanbul'daki çabaların kısmen buraya aksederek ulaştığını ve medreselerde yazı derslerine sancağın Tahrirat Kalemî görevlilerinden, fen dersleri için de H. 1313/M. 1895'ten beri var olan **İdadî** kadrolarından istifade edildiğini düşünmek mümkündür. Nitekim Meşihat makamının Karahisar-ı Sahib Kadılığı'na gönderdiği 11 Temmuz 1914 tarihli bir yazıda; Medâris-i İlmiye Nizamnâmesi'nin 48. maddesi gereğince yapılacak yılsonu sınavları söz konusu edilirken, fûnûn-ı muntazama okunan ve okunmayan medreselerin listelerinin yapılması da istenmektedir. 23 Ağustos 1914'te Kadılıktan

⁵ İstanbul, 1326R.

Müftülüğe intikal ettirilen bu istek üzerine,⁶ 31 Ağustos'ta onbeş müderrisin imzaladığı bir belge, Meşihat'a ulaştırılmak üzere Karahisar-ı Sahib Kadılığı'na sunulmuştur. Buna göre; Afyon'a bağlı mülhakâta Medâris-i İlmiye Nizamnâmesi gereğince bir teşkilât oluşturulamamışsa da Karahisar'ın merkezinde "*teşkilât-ı mezkûre yapılarak fûnûn-ı muntazama tedaris edilmekte...*"dir. Şimdiye kadar buna uydurulamayan "*merkezin umum medârisinde teşkilât-ı mezkûre icra edilecektir*".⁷ Bu sırada medreselerin düzenli çalışması, öğrenimin belirlenen kurallara uygun yürütülmesi, öğrencilerin medrese nizamlarına uymalarının temini yönünde de bazı tedbirlerin alınmaya çalışıldığı muhakkaktır.⁸

Bu dönemdeki medrese ıslâhatları içerisinde, Eylül 1914'te çıkarılan Islâh-ı Medâris Nizamnâmesiyle yapılan düzenlemelerin şüphesiz çok özel bir yeri vardır.⁹ Aslında bu nizamnâmenin öncelikli hedefi, bütün başkent medreselerini, **Daru'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi** adı altında, tek bir müessese haline getirmektir. Bu hedef gerçekleştirilmiştir. Tabiatıyla bu arada programlar da geliştirilmiş, edinilecek tecrübelere göre yenileştirmelere de açık tutulmuştur. Daru'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi başlı başına ayrı ve geniş kapsamlı çalışmalara konu teşkil edebilecek durumdadır. Biz burada bunun üzerinde duracak değiliz. Bununla birlikte burada bizi ilgilendiren, bu önemli medrese reformunun¹⁰ genelde taşraya, özelde de Afyonkarahisar'a ne şekilde yansıdığıdır.

Islâh-ı Medâris Nizamnâmesi'nin altı sahifelik *Esbâb-ı Mûcibe Lâyhası* şu cümle ile son bulmaktadır: "*Bi-mennihi'l-kerîm işbu nizamnâme ile İstanbul'da bulunan medârisin ıslâh ve tensîki emrinde oldukça mühim bir hatve atılmış olup bilâd-ı sâire-i Osmaniye'deki medârisin de peyderpey ıslâh ve tensikine ve medâris-i mezkûrenin Daru'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi'nin vahdet-i şâmilisi sahasına isâline muvaffakiyet inâyet-i celîle-i rabbaniyeden mü-*

⁶ Afyon Şer'îye Sicilleri (AŞS), Defter 173, Belge 31.

⁷ AŞS., Defter 173, Belge 1 ve 217.

⁸ Raporlu veya izinli olarak medreseden ayrılacak öğrencilerle ilgili Meşihat'ın 23 R. ewel 1332/12 Şubat 1329/25 Şubat 1914 tarihli Şeyhülislâm imzalı talimatı için bkz. AŞS., Defter 173, Belge 257.

⁹ *Düstur*, II/6, s. 1325-1330.

¹⁰ Bkz. Mübahat Kütükoğlu, *Daru'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi ve Kuruluşu Arafesinde İstanbul Medreseleri*, İslâm Tedkikleri Enstitüsü Dergisi, c. VII, S. 1-2 (İstanbul 1978), s. 1-212; Nesimi Yazıcı, *Osmanlıların Son Döneminde Dingörevlisi Yetiştirme Çabaları Üzerine Bazı Gözlemler*, s. 74 vd.

*temennâ bulunmuştur*¹¹ Yani kısacası başkent İstanbul haricinde, yer yer köylere kadar yayılmış olan medreseler için hemen bir düzenleme söz konusu edilmemiş, onların da peyderpey (azar azar, sırası geldikçe) Daru'l-Hilâfeti'l-Aliyye örneğinde şekillenmesi temennî edilmiştir.¹² Bu temennînin kısmen gerçekleştiğini ve bu gelişim çizgisi içerisinde Afyonkarahisar'ın da bulunduğunu belirtmemiz gerekir.

Yeni dönemde Afyonkarahisar medreseleri veya Islâh-ı Medâris Nizamnâmesi uygulamasının Afyonkarahisar'daki durumu hakkında bilgi vermeden önce, Ekim 1914'te başkent İstanbul'daki bütün medreseleri tek bir öğretim kurumu haline getiren **Daru'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi**'nin perde arkası ve hazırlıkları konusunda bir kaç hususu ifade etmek yerinde olacaktır. Islâh-ı Medâris Nizamnâmesi çıkarılmadan önce çok uzun bir hazırlık dönemi geçirilmiştir. Bu arada teorik çalışmalar yanında, pratik hazırlıklar da yapılmıştır. İstanbul medreseleri Ağustos 1914'te birer birer dolaşmış, her biri hakkında rapor düzenlenmiştir. Böylelikle İstanbul dahilindeki bütün medreselerin maddî kapasiteleri çok açık bir biçimde ortaya çıkarılmış, Daru'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi'nin hangi sınıf veya şubesinin nelerde açılacağı belirlenmiştir. Halen **İstanbul Müftülüğü Şer'îye Sicilleri Arşivi**'nde **Ders Vekâleti Medrese ve Müderris Defteri**'nin içinde yer alan söz konusu raporlar, Mübahat Kütükoğlu tarafından yayınlanmıştır.¹³ Biz medreseler konusundaki ilk çalışmayı yaptığımızda, Meşihat'ın İstanbul medreseleri ile ilgili uygulamasının, yani İstanbul medreselerinin maddî kapasitelerinin eksiksiz belirlenmesi çalışmasının, bölgelerdeki ilmiye mensuplarının durumlarını da içerecek şekilde ve bütün ülkeyi kapsayacak biçimde genişletilmesi yönündeki girişimini belirlemiştik.¹⁴ Fakat aradan geçen za-

¹¹ **Daru'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi Nizamnâme-Ders Cetveli-Suret-i Tedris ve Kitaplar-Talimatnâme**, İstanbul, 1330-1333. Nizamnâmenin Esbâb-ı Mûcibe Lâyıhası, s. 8.

¹² Taşra medreseleri ile ilgili bu elastikiyet ve yumuşak geçişin hedeflenmesinde, 1910'da **Medâris-i İlmiye Nizamnâmesi** ve ona ek olarak taşralar için çıkarılan nizamnâmede ön görülen gelişmelerin, buralarda yeterince gerçekleştirilemediğinden mi kaynaklandığı sorusu belki de ileride yapılacak yeni araştırmalarla cevaplandırılabilir.

¹³ Mübahat Kütükoğlu, A.g.mak.

¹⁴ Nesimi Yazıcı, **Osmanlıların Son Döneminde Dingörevlisi Yetiştirme Çabaları Üzerine Bazı Gözlemler**, s. 78, d.not 40. Önemi dolayısıyla Meşihat'ın bu konudaki tebliğât-ı umûmiyesini buraya aynen alıyoruz:

"Taşra Medârisi Hakkında

Taşrada mevcut medâris hakkında merbut cetvelde muharrer malumâtun istihsâline lüzûm-ı âcil görüldüğünden nevahî ve kurâdaki medârisi de muhtevî olmak üzere mezkûr cetvelin

man içerisinde bunun bir örneğine tesadüf edememiştik.¹⁵ Bu defa Afyonkarahisar Medreseleri ile ilgili araştırmalar yaparken, **Afyon Şer'îye Sicilleri** arasında konuyla ilgili bir kısım belgeye ulaşmamız mümkün oldu. Buna göre *Meşihat*, bir örneğini resmî yayın organı **Ceride-i İlmiye**'de gördüğümüz 28 Receb 1332/10 Haziran 1330/22-23 Haziran 1914 tarihli tebligatıyla, Karahisar-ı Sahib Kadılığı'ndan onbeş gün içerisinde, ekli cetvelde gösterilen bilgileri istemektedir.¹⁶ Bu cetvel belgeye ekli değilse de, bunun üzerine hazırlanan belge bugün elimizde bulunmakta ve hem 1914 Temmuz'unda Karahisar-ı Sahib medreselerini eksiksiz göstermesi, hem de Islâh-ı Medâris Nizamnâmesi'nin hemen öncesinde taşradaki durumu gösteren-şimdilik-yegâne örnek olması dolayısıyla büyük önem taşımaktadır.¹⁷ Meşihat'ın yine Müsteşar imzasıyla gönderdiği ikinci yazı ise, **Ceride-i İlmiye**'deki tebligat-ı umûmiyedekinden onsekiz gün ilerisinin tarihini taşımakta (17 Şaban 1332/28 Haziran 1330/11 Temmuz 1914) ve bölgedeki ilmiye mensuplarının durumlarıyla ilgili detaylı raporlar istemektedir. Bu yazı doğrudan değil, Hüdavendigâr Vilayeti vasıtasıyla Karahisar-ı Sahib'e ulaştırılmış ve mülhakata iletilmesinin gereği de eklenmiştir.¹⁸ Bununla birlikte, burada söz konusu edilen belgeleri ihtiva eden, dosya tarzındaki Afyon Şer'îye Sicilleri 173 numaralı defter içerisinde, bu sırada Afyon'daki ilmiye mensuplarını bir bütün halinde gösteren rapor yer almamaktadır. Bu raporun düzenlenmiş olması kuvvetle muhtemelse de, zaman içerisinde zayıf olmuş olduğunu dü-

tahkikât-ı mevsûkaya müstenit olarak nihayet onbeş gün zarfında imlâsıyla irsâline himmet olunması kemâl-i ehemmiyetle muntazardır. 28 Receb 1332 /10 Haziran 1330.

Cetvel Muhteviyâtı: Medârisin esâmisi, medresenin bulunduğu mahallin ismi, bâ-berât-ı âli müderrisinin esâmisi, Makam-ı Meşihat'tan memuriyetleri icra olunan merkez müderrisinin esâmisi, vakfi var ise vazifeleri miktarı, tedis olunup olunmadığı, mevcut talebin adedi, mü-lâhazât.

Rüteb-i İlmiye Ashabı Hakkında

Dâhil-i daire-i kazaları olan mahallerdeki rüteb-i ilmiye ashabının esâmisiyle mahall-i ikametlerinin ve el-yevm ne ile meşgul olduklarının muvazzahan inbâ ve mülhakât kazalarına dahi ol-vechile tebliğ-i keyfiyete himmet olunması siyakında. 28 Receb 1332/10 Haziran 1330."

Ceride-i İlmiye, S. 3 (Gurre-i Ramazan 1332), s. 127.

¹⁵ Bu husus son olarak Temmuz 1993'te Ayaş'ta sunduğumuz bir tebliğde söz konusu edilmişti. **Ayaş ve Bünyâmin Ayaşı**, Ankara, 1993, s. 129-142.

¹⁶ AŞS., Defter 173, Belge 188.

¹⁷ AŞS., Defter 173, Belge 189. Bu belge Ek III olarak makalemizin sonunda bulunmaktadır.

¹⁸ AŞS., Defter 173, Belge 162. Meşihat'ın yazısı Karahisar-ı Sahib kadılığına 4 Ramazan 1332/14 Temmuz 1330 tarih ve 460 numaralı yazıyla gönderilmiştir.

şünmek de mümkündür. Maamafih defter içerisinde yer alan belgelerden, bir kısım ilmiye mensuplarının durumlarını öğrenmek imkânımız vardır.

1914 Temmuz'unda düzenlenmiş olan rapora göre; Afyonkarahisar merkezinde 21, merkeze bağlı köylerde 4, Şuhut nahiyesinde köyleriyle birlikte 13, Sincanlı nahiyesinde 5 medrese vardır.¹⁹ Ayrıca Afyonkarahisar merkezine bağlı **Müftü-zâde** ve **Molla-zâde** medreseleri de -muhtemelen- yıkılmış olduklarından arsa olarak muhafaza edilmektedir. Böylece o sırada Afyonkarahisar merkezine bağlı köyler ve iki nahiyesindeki medrese sayısının 48 olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu medreselerde toplam 46 müderris (Afyonkarahisar merkez ve köyleri 18 beratsız, 12 beratlı; Şuhut 10, Sincanlı 6 beratsız) görev yapmaktadır. Genelde bir medresede bir müderris bulunmaktadır. Bunun istisnası olarak Afyonkarahisar merkezindeki **Taş Medresesi**'nde 4, **Beyçehirli-zâde** ve **Musa Hoca-zâde** medreselerinde ikişer, Sincanlı nahiyesindeki **Sinan Paşa Medresesi**'nde iki müderris görev yapmaktadır. Bununla birlikte Afyon merkeze bağlı iki köyün medresesi ile Şuhut'a bağlı iki köyün medresesinde müderris kadroları boş bulunmakta, yine Şuhut'a bağlı iki medrese halî diye kaydedilmiş olduğundan, belki de bu sırada öğretime elverişli olmadıkları, dolayısıyla müderrislerinin de bulunmadığı ortaya çıkmaktadır. Medreselerin büyük çoğunlukla vakıf eserler oldukları görülmektedir. Bununla birlikte köy halkı tarafından yapılmış medreseler bulunduğu gibi, **Evkaf idaresi** tarafından inşa ettirilmiş medreseler de bulunmaktadır.²⁰ Elimizdeki belgede 1914 Temmuzunda Afyon medreselerinde öğrenci sayısı da, dökümlü olarak gösterilmiş bulunmaktadır. Buna göre 317'si Afyonkarahisar merkezinde, 15'i köylerinde, 151'i Şuhut'ta ve 14'ü de Sin-

¹⁹ Şuhut ve Sincanlı'nın nahiyeye olmalarıyla ilgili olarak bkz. **Hüdavendigâr Salnâmesi**, Sene 1312H, s. 353-354.

Temmuz 1914'te Karahisar-ı Sahib medreselerini gösteren cetvel Ek III'te bulunmaktadır. Bununla birlikte Afyon Şer'îye Sicilleri üzerinde yaptığımız çalışma sırasında; Şuhut nahiyesine bağlı Karaadilli Karacaviran köyünde cami bitişiğinde bir medrese bulunduğu ve Ekim 1914'te hiç talebesi olmadığını aynı medresenin müderrisi ve camiin hatibi Hacı Mehmed'in bir yazısından öğreniyoruz. (AŞS., Defter 173, Belge 9). Benzer bir belge de aynı tarihli ve Şuhut nahiyesi Efesultan köyündeki medresede kayıtlı altı öğrenciyi göstermektedir. Müderris Recep-zâde İbrahim Hakkı tarafından imzalanmıştır. (AŞS., Defter 173, Belge 8). Bu iki medreseyi bu isimlerle listemizde göremiyoruz. Bu durumun nedeni konusunda, şimdilik bir görüş ileri sürecektir.

²⁰ Semiz-zâde Mehmed Efendi, **Karahisar-ı Sahib**, Beyanul-Hak, S. 136 (28 Z. kâde 1329), s. 2455-2456'da bir ay kaldığı Karahisar-ı Sahib hatıralarını anlatırken; Yoncaaltı'nda iki sene önce yanan cami ile medresenin arsalarının yeniden değerlendirildiğinden, bu arada kârgir bir medresenin 36.000 kuruş sarfiyatıyla Evkaf İdaresi'nce yaptırıldığından bahsetmiştir.

canlı nahiyesinde olmak üzere toplam öğrenci sayısı 497'dir. Fakat medreseler arasında öğrenci sayıları itibarıyla oldukça büyük farklar dikkati çekmektedir. Nitekim Afyonkarahisar merkezinde iki medresede ancak dörder öğrenci varken, hatta dört müderrisi bulanan **Taş Medresesi**'nde öğrenci sayısı on iken, **Cami-i Kebir Medresesi**'nde bir müderris 45, **Musa Hoca-zâde Medresesi**'nde iki müderris tarafından okutulan 60 talebe bulunmaktadır.

İslâh-ı Medâris Nizamnâmesi'nin başkent dışındaki Anadolu ve Rumeli medreseleri için kademeli, bir düzenlemeyi öngördüğünü ifade etmiştik. Anlaşılan odur ki, Afyon örneğinde olduğu gibi, müderrisler ve medrese ilgilileri, mahallî müftüler ve kadılar vasıtasıyla düzenlenen raporlar, Meşihat makamında toplanmıştır. Meşihat bu sayede ülke genelinde medreselerin ve öğretim kadrolarının halihazır durumlarını eksiksiz öğrenmek imkânına kavuşmuş, hem bu verilere ve hem de içinde bulunulan şartların gereklerine uyarak, taşra medreseleriyle ilgili bazı düzenleme çalışmalarına girişmiştir. Bunun için 1915-16 ders yılında aralarında Karahisar-ı Sahib'in de bulunduğu 14 merkez belirlenerek, buralarda beşer yıllık bir öğretimi içeren birer "*médrese-i tâliye*" açılmıştır. Konuyla ilgili Meşihat'ın duyurusu şöyledir: "*Vilâyât-ı Osmaniyyede bulunan medâris-i ilmiyenin dahi ihyasıyla gerek Daru'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi'ne menşe' olmak ve gerek kurâ ve kasabât için ulûm ve fûnûn-ı kâfiye ile mücehhez imam ve hatib ve vaiz ve müderris ve muallim yetiştirilmek üzere müfredatı ber-vech-i âti derc olunan program mucibince beşer senelik birer medrese-i tâliye tesisi takarrur etmiş ve ihtiyacı bulunan umum mevâkîde bütçenin müsaadesi dairesinde peyderpey tatbik edilme*" sine karar verilmiştir.²¹ Taşradaki bu uygulamaya 1916-17'de beş yeni merkez ilave edilmiş,²² 1917-18'de ise bir merkezin daha ilavesiyle toplam sayı 20'ye ulaşmıştır.²³ Bu merkezler şunlardır: Bursa, Eskişehir, Uşak, Manisa, Tire, Ödemiş, Konya, Kayseri, Karahisar-ı Sahib, Amasya, Maraş, Harput, Kastamonu, Edirne, Balıkesir, Bolu, Elmalı, Niğde, Sivas ve Kerkük.

Aralarında Afyon'daki bir medresenin de bulunduğu (İslâh-ı Medâris merkezi olarak **Receb Efendi Medresesi** ayrılmıştı) bu beşer yıllık medrese-i tâliyelerin ders programı şu şekilde idi:²⁴

²¹ **Ceride-i İlmiye**, S. 17 (Z. kâde 1333), s. 216.

²² **Ceride-i İlmiye**, S. 32 (Şevval 1335), s. 915.

²³ **Ceride-i İlmiye**, S. 40 (Safer 1337), s. 1187.

²⁴ **İlmiye Salnamesi**, İstanbul, 1334, s. 668; **Ceride-i İlmiye**, S. 17 (Z. kâde 1333), s. 217.

	1.	2.	3.	4.	5.
Kur'ân-ı Kerim ^(*)					
Ahlâk-ı Kur'aniye	1	1	1	1	-
Tefsir-i Şerif	-	-	-	2	2
Hadis-i Şerif	-	-	-	2	2
Fıkıh	2	2	3	3	2
İlm-i Tevhid	-	-	-	-	2
Arabî Sarf ve Lûgat	5	5	-	-	-
Arabî Nahiv ve Mükâleme	-	-	5	4	2
Türkçe Sarf ve Nahiv Tatbikâtı ve Kitâbet	5	5	4	3	2
Tarih-i İslâm	1	1	1	1	1
Muhtasar Tarih (Umum, Osmanlı, Türk)	1	1	2	2	1
Coğrafya (Umumi, Osmanlı)	1	1	2	-	-
Hesab	4	3	-	-	-
Hendese	-	1	1	1	-
Cebir	-	-	1	-	-
Muhtasar İlm-i Heyet	-	-	-	-	1
Ulûm-i Tabiiye (Fizik, Kimya, Hayvanât, Nebatât, Meâdin ve Tabakât)	-	-	3	3	2
Hıfzı's-Sihha ve Tedâvi-i İbtidâi	-	-	-	-	2
Ziraat	1	1	1	-	-
Malumât-ı Kanuniye ve İktisadiye ve Maliye	-	-	-	-	3
Usûli Terbiye ve Talim	-	-	-	2	2
Elişleri	1	1	-	-	-
Hutût	1	1	-	-	-
Resm-i Hattî	1	1	-	-	-

Terbiye-i Bedeniye (Haftada 3 gün veya her gün yarımşar saat bütün sınıflara), İlahî (Haftada 3 gün veya her gün yarımşar saat bütün sınıflara)

(*) Sabah namazından sonra veya bundan başka uygun zamanda bir saattan az olmamak şartıyla okutulur.

1914'teki medrese ıslâhı çabalarının taşradaki bu **medrese-i tâliyeler**-deki sonuçlarının neler olduğu konusunda geniş kapsamlı değerlendirmeler yapmak için elimizde yeterli veriler bulunmamaktadır. Bununla birlikte düzenlenmiş olan programın, din dersleri yanında **Matematik, Geometri, Fizik, Kimya** gibi çok sayıda fen dersini ihtiva etmiş olmasını, bunlar yanında **Usûl-i Terbiye ve Talim** adı altında Eğitim bilgisine yer verilmesini; hatta **Beden Eğitiminin** medreselere dahil edilmesini önemli bir gelişme olarak kabul etmek gerekeceği kanaatindeyiz. Böylece 1910'da Medâris-i İlmiye Nizam-nâmesi ile öncelik İstanbul medreselerinde olmakla birlikte, bütün ülke genelinde geçerli olması hedeflenerek getirilen programlar, özde geliştirilerek uygulamaya devam edilmektedir. Fakat bu defa daha gerçekçi davranılmış, ülke çapında üçbin civarındaki medrese yerine, bu programın, seçilmiş daha az sayıdaki medresede uygulamaya konulması düşünülmüştür.

Bu vesile ile Islâh-ı Medâris Nizamnâmesi'yle ilgili genel bir değerlendirme çerçevesinde belirtilebilecek bir şey varsa, o da medrese ıslâhatının ülkenin çok kırıktık şartlar altında bulunduğu bir döneme rast gelmiş olduğudur. Bilindiği gibi bu devre, Osmanlı Devleti için sonu felakete bitecek olan **Birinci Cihan Savaşı** yıllarıdır. Tabiatıyla bu durum ülkeyi bir bütün olarak etkilediği gibi, o bütünün bir cüz'ü olan medreseleri de etkilemiştir. Medreselerde okuması gereken çok sayıda talebe, ellerinde kitap, defter yerine, silah tutmak üzere cephelere koşmak mecburiyetinde kalmıştır. Bizzat İstanbul'da **Daru'l-Hilâfeti'l-Aliyye**, kendisi için belirlenen sayının altında bir öğrenci mevcuduyla öğretime başlamak zorunda kalmıştır. 2 Ağustos 1914'te ilan edilen seferberlik sonucu ortaya çıkan durumla ilgili olarak Karahisar-ı Sahib Müftüsü Ali Feyzi Efendi'nin düzenlediği 19 Ekim 1914 tarihli raporda da buna dikkat çekilmektedir.²⁵ Buna göre bu sırada **Islâh-ı Medâris** için ayrılan **Receb Efendi Medresesi**'nde ancak 40 talebe kayıtlıdır. **İsceli-zâde Medresesi** ise talebelerinin hepsi seferberlik dolayısıyla askere gittiğinden tamamıyla kapanmıştır.²⁶ Sebebi açıkça belirtilmemiş olmasına rağmen 9 ve 11 Ekim 1914 tarihli iki belgeden o sırada Şuhut nahiyesine bağlı Karaadilli Ka-

²⁵ AŞS., Defter 173, Belge 13. "Karahisar-ı Sahib merkez-i livası bi'l-cümle medârisinde iki-yüzü mütecâviz talebe-i ulûm olub Medâris-i İlmiye Nizamnâmesi mucibince teşkilât yapılarak Islâh-ı Medâris ünvanında vücuda getirilen Receb Efendi dairesinde fûnûn-ı cedîde-i muntazama tedrisât defterinde mukayyet iseler de bu defa seferberlik münasebetiyle 290 tevellûlûden 309 tevellûtlere kadar olan tûllâbın küllisi kutaât-ı askeriyeye sevk olunduklarından dâire-i mezkûrede 310'dan 315 tevellûtlere kadar şimdilik kırk kişi mevcut olduğu arz olunur".

²⁶ AŞS., Defter 173, Belge 61.

racaviran köyü ile, Sincanlı nahiyesinin Sinan Paşa, Senir, Mihmarî, Düzağaç ve Kötegi köylerindeki medreselerde hiç öğrenci bulunmadığını öğreniyoruz. Halbuki üç ay öncesinde Sincanlı'nın sözü edilen medreselerinde 14 öğrenci kayıtlı idi. Bunların durumlarının da askerlikle ilişkili olduğunu düşünmek kanaatimizce yanlış olmayacaktır.²⁷ İşte bu savaş dolayısıyladır ki, Afyon'da yeni sisteme göre düzenlenen medresede de öğrenci sayısı belirli bir miktarın üzerine çıkamamıştır. Nitekim 1916-17 ders yılında ancak 62 kayıtlı öğrenci bulunmaktadır. Bunlardan 45'i sınıflarını geçmiş, 8 öğrenci askerlik veya başka sebeplerle medreseyi terk etmek mecburiyetinde kalmıştır.²⁸ Ertesi sene ise kayıtlı 52 öğrenciden 38'i bir üst sınıfa geçmiş, 10'u ikmale kalmış, 4'ü askerlik veya başka bir sebep dolayısıyla ayrılmıştır.²⁹

Karahisar-ı Sahib'de **Receb Efendi Medresesi**'nin düzenlenmesiyle oluşan beş senelik yeni medresenin öğretim kadrosundan belirleyebildiğimiz yalnızca **Sofyalı Mehmed Tahir Efendi**³⁰ ve Meşâyih-i Sa'diye'den **Musa Hoca-zâde Ahmed Efendi**'dir. Tahir Efendi burada Tarih dersleri vermektedir. Ahmed Efendi'ninse hangi dersi veya dersleri verdiğini bilemiyoruz.

Bu dönemde medreselerle ilgili bir konu da müderrislerin görevlerine devamı ve maaşları konusudur. Yukarıda sözü edilen Tahir Efendi'nin maaşı 250 kuruştur.³¹ Bunun haricinde, Meşihat'ın isteği üzerine hazırlanan belgelerden öğrendiğimize göre Islâh-ı Medâris Nizamnâmesi'nin uygulamasına geçildiği sırada Afyonkarahisar merkezindeki bazı medrese müderrislerinin "*müstahikkîn-i ilmiye tertibi*" ve bunun haricinde muhtelif görevleri dolayısıyla aldıkları maaşlar aylık 300 ila 100 kuruş arasında değişmektedir. Genellikle müderrisler maaşlarını devlet bütçesinden aldıkları gibi, buna ek olarak yine **müderrislik, cüzhanlık ve zâviyedârlık** benzeri vazifeleri dolayısıyla kendilerine aylık veya senelik ödemeler yapılabilmektedir.³²

²⁷ AŞS., Defter 173, Belge 9, 12.

²⁸ **Ceride-i İlmiye**, S. 32 (Şevval 1335), s. 915.

²⁹ **Ceride-i İlmiye**, S. 40 (Safer 1337), s. 1184.

³⁰ **Mehmed Tahir Efendi, Çarşambalı Hoca Efendi**'den icazet almış, H1326'dan itibaren **Cami-i Kebir Medresesi**'nde müderris **Hüseyin Efendi**'ye yardımcı olmuş, 1329'da boşalan **İsceli-zâde Medresesi**'ne müderris olarak burada Şerh-i Akâid ve Mutavvel okutmuş, seferberlikte öğrencilerinin tamamı askere gittiğinden tekrar **Cami-i Kebir Medresesi**'ne dönmüştür. Burada Kâfiye okutan **M. Tahir Efendi, Islâh-ı Medâris-i İlmiye**'de Tarih dersleri vermektedir. AŞS., Defter 173, Belge 30, 61, 62, 89.

³¹ AŞS., Defter 173, Belge 61, 62.

³² Bu konuda Afyon Şer'iye Sicilleri, Defter 173, Belge 28, 30, 33'te bazı ayrıntı bulmak mümkündür. Bununla ilgili bir çizelge için bkz. Ek IV.

Osmanlı son döneminde medreselerle ilgili üçüncü ve en son düzenleme Nisan 1917 tarihli Medâris-i İlmiye Hakkında Kanun'la yapılmıştır.³³ Bu kanun bir taraftan Daru'l-Hilâfeti'l-Aliyye teşkilâtını vurgularken, bir taraftan da Meşihat'a, taşra medreselerini de bu örneğe göre düzenleme hedefini gösteriyordu. Daha sonra Ekim 1917'de bu kanunla getirilen hükümlerin uygulanmasını sağlamak üzere, 32 maddelik Daru'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesiyle Taşra Medârisi Hakkında Nizamnâme çıkarıldı.³⁴ Bu nizamnâmede taşra medreseleri ile ilgili olarak yer alan hükümlerle, buralarda Sahn benzeri "**derecât-ı selâse**" medreselerinin kuruluş esaslarıyla, bunun haricindeki medreseler müderris ve talebelerinin durumları değerlendiriliyordu. **Meclis-i Mesâlih-i Talebe**'ye yeni bir şekil verilerek gerek **Daru'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi** ve gerekse taşra medreseleri ile ilgili görevleri sayılıyordu. Her beldede Müftünün başkanlığı altında kurulacak **Encümen-i İlmi** hem yeni sisteme uydurulan ve hem de eski düzenini koruyan medreselerle ilgili önemli görevler üstlenmişti. Nisan 1917'de çıkarılan Medâris-i İlmiye Hakkında Kanun ve bunu müteakip yürürlüğe konulan Nizamnâme'nin Afyonkarahisar medreseleri için yeni ve özel bir durum ortaya çıkarmadığı görülmektedir. Yani Islâh-ı Medâris bünyesinde yer alan medrese göreve devam ettiği gibi, bunun haricindeki medreseler de eğitim-öğretime devam etmekte idiler. Bu durumun daha sonra da, yani devletin yıkılışına kadar bu şekilde devam ettiğini tahmin etmek mümkündür.

Müslüman Türklerin elinde uzun yüzyıllara varan bir geçmişi bulunan Afyonkarahisar'ın, eğitim-öğretim hayatında, medreselerin de böyle bir geçmişe sahip oldukları muhakkaktır. Bununla birlikte biz, Afyonkarahisar medreselerinin ancak son dönemi ile ilgili bazı bilgiler vermeyi amaçladığımızdan, Meşrutiyet'ten itibaren devrede medrese ıslâh çalışmalarının Afyonkarahisar'daki akislerini kısaca değerlendirdik. Şimdi makalemizi bağlar-ken, konuya biraz daha geniş bir perspektiften ve bir kısım sayısal veriler yönünden bakalım. Elimizde ilki 1300/1883,³⁵ ikincisi 1316, 1317, 1318, 1320/1898, 1899, 1900, 1902³⁶ ve üçüncüsü Temmuz 1914³⁷ olmak üzere

³³ *Düstur*, II/9, s. 598-600.

³⁴ *Ceride-i İlmiye*, S. 33 (Z. hicce 1335), s. 936-943.

³⁵ *Hüdavendigâr Salnâmesi*, Sene 1301, s. 1216-1217; Sene 1302, s. 471. Bkz. Ek I.

³⁶ Bkz. Ek II. Bu cetvel *Maarif Salnâmelerinden* düzenlenmiştir. Parantezsiz verilen bilgiler 1317H. Salnâmesi (s. 1162-1163)'ne aittir. Parantez içindekiler ise, aynı bilgileri ihtiva eden 1318H. ve 1319H. salnâmelerinden (s. 1298-1299, 574-575) alınmıştır. Köşeli parantez içerisinde

yaklaşık son otuz senedeki Afyonkarahisar medreselerini topluca gösteren üç cetvel bulunmaktadır. Buna göre 1883'te Afyonkarahisar merkezinde 10 medrese bulunmakta, buna ek olarak Şuhut nahiyesinde de 8 medresenin var olduğu kaydedilmektedir.³⁸ Her medresede birer müderrisin görev yaptığı görülmektedir. Bunların en az 5 (**Yeni Cami Medresesi**'nde **Abdülkerim Efendi**), en çok 35 (**Cami-i Kebir Medresesi**'nde **Hafız Ali Efendi**) talebe okuttukları tesbit edilmektedir. Böylece Afyonkarahisar merkezindeki medreselerde toplam 206 talebenin okuduğu anlaşılmaktadır. Şuhut nahiyesindeki medreselerin isimleri kaydedilmediği gibi, müderris ve talebe sayıları da belirtilmemiştir.³⁹

Aradan onbeş sene kadar bir süre geçtiğinde 1898-1902 yıllarını ihtiva eden cetvellerde ise, Afyonkarahisar merkezindeki medreselerin 19 adet olarak belirtildiğini görüyoruz. Sayıdaki bu artışın bu aradaki medrese inşa çabalarının mı bir sonucu olduğu, yoksa daha önce dikkate alınmayan bir kısım medresenin bu defa gösterilmesinden mi kaynaklandığı, araştırılması gereken bir konu olarak karşımızda durmaktadır. Bu defa da her medresede bir müderris görev yapmaktadır. Talebe sayısında ise önemli bir artış gözlenmektedir. Nitekim 1883'te 5 talebe ile Afyonkarahisar merkezindeki medreseler içerisinde en az öğrencisi bulunan **Yeni Cami Medresesi**'nde aradan onbeş sene geçtiğinde 1898-1902 arasındaki üç senede sırasıyla 21, 11, 39 talebe vardır. Yani en az artış iki katından fazladır. 1883'te 35 talebe ile en çok öğrencisi bulunan **Cami-i Kebir Medresesi**'nin ise aradan geçen onbeş seneden sonra ulaştığı öğrenci sayısı 65, 70, 69'dur. Yani artış burada da yaklaşık iki katıdır. Toplamda artış ise üç katını geçmektedir. Buna göre 1883'te Afyonkarahisar medreselerinde 206 talebe varken, 1898'de 740, 1899, 1900'da 703 ve 1902'de 786 talebe bulunmaktadır.

Temmuz 1914'teki Afyonkarahisar medreseleri ile ilgili verileri daha önce belirtmiştik. Bu sırada Afyonkarahisar merkezinde 21 medrese vardı.

deki bilgiler ise 1312H. Salnâmesi (s. 486-487)'nden alınmıştır. Bir defa verilip, daha sonra değiştirilmeyen bilgiler geçerliliklerini daha sonra da korumaktadırlar demektir.

³⁷ Ek III. AŞS., Defter 173, Belge 189.

³⁸ Bir sonraki seneye ait bilgileri içeren 1302H. **Hüdavendigâr Salnâmesi**'nde ise Afyonkarahisar merkezindeki medrese sayısı 13 olarak kayıtlıdır. (s. 470-471) Bu salnâmede bir öncekinden farklı olarak **Dehşetî Efendi**'nin kurduğu ve kendi adıyla anılan **Dehşetî Efendi Medresesi** ile **Demirci-zâde** ve **Beşehir-zâde**'nin medreseleri, **Çil Hafız** ve **Keskin-zâde** medreseleri kayıtlıdır. Buna karşılık **Cami-i Kebir** ve **Musa Amuca** medreseleri gösterilmemiştir.

³⁹ Şuhut medreseleri bir sonraki seneye ait 1302H. **Hüdavendigâr Salnâmesi**nde (s. 471) dokuz olarak gösterilmiş, öğrenci sayısının ise 80 civarında olduğu belirtilmiştir.

Bunlardaki talebe sayısı ise 317 idi. Bu durumda öğrenci sayısında aradan geçen 12-14 sene zarfında yarıdan fazla düşüş olmuştur. Bu sayının bundan sonra da, bir artış göstermemiş olduğunu düşünmek mümkündür.

Afyon medreselerinin yanında, gerek medrese müderris ve öğrencilerinin ve gerekse arzu eden herkesin istifadesine açık, dolayısıyla Afyonkarahisar'ın eğitim ve kültür hayatına önemli katkılarda bulunmuş olduklarından şüphe edilmeyecek olan kütüphaneleri de bu vesile ile hatırlamak yerinde olacaktır. 1301 ve 1302/1884-1885 **Hüdavendigâr Salnâmeleri**'nde Afyonkarahisar'da **Gedik Ahmed Paşa**'nın kendi adıyla veya **Taş Medrese** olarak anılan Kütüphanesiyle, **Receb Efendi** ve **Yeni Cami**'de birer kütüphane bulunduğu kayıtlıdır.⁴⁰ Fakat daha sonraki kayıtlarda (1308/1890'dan itibaren) Yeni Cami veya Cami-i Cedid Kütüphanesi'nin ismine tesadüf edemiyoruz.⁴¹ Böylece İmaret Mahallesi'nde Gedik Ahmed Paşa, Ak Mescid Mahallesi'nde de Receb Efendi Kütüphanesi varlığını Osmanlı Devleti'nin sonuna kadar korumuş olmalıdır.⁴² Bu kütüphanelerdeki kitap sayıları ile ilgili iki kaydı da burada göstereyim. Buna göre 1311-1312R/1895-1896'da Afyonkarahisar'daki iki kütüphanede 647 yazma, 175 matbu olmak üzere toplam 772 kitap bulunmaktadır.⁴³ 1909'da ise ne kadarının yazma, ne kadarının matbu olduğu belirtilmeden Gedik Ahmed Paşa Kütüphanesi'nde 240, Receb Efendi Kütüphanesi'nde ise 953 kitap olduğu gösterilmektedir.⁴⁴

Söz konusu ettiğimiz dönemde Afyon'da, öğretimde okullaşmanın ve modernleşmenin bir sonucu olarak ilk *Rüştiyenin* 1275H/1858-59'da açıldığını biliyoruz.⁴⁵ 19 Ağustos 1311/31 Ağustos 1895'te ise Afyonkarahisar İda-

⁴⁰ **Hüdavendigâr Salnâmesi**, Sene 1301H, s. 1216-1217; Sene 1302H, s. 470-471. Tanzimat öncesi, Afyonkarahisar kütüphaneleri için bkz. İsmail E. Erünsal, **Türk Kütüphaneleri Tarihi II**, Ankara, 1988, s. 34, 171, 249.

⁴¹ **Hüdavendigâr Salnâmesi**, sene 1308H, s. 220; Aynı salnâme, Sene 1316H, s. 442; Aynı salnâme, Sene 1324H, s. 458; **Maarif-i Umumiye Nezareti İdaresinde Bulunan Mekkâtib-i İbtidâiye, Rüştiye, İdadiye, Âliye ile Mekkâtib-i Hususiye ve Ecnebiyenin ve Dersaadet'te Tahriri İcra Kılınan ve Taşrada Mevcut Bulunan Kütüphanelerin İstatistiki (1311-1312 Sene-i Dersiye-i Maliyesine Mahsustur)** (Bundan sonra İstatistik), İstanbul, 1318, s. 59; **Osmanlı Devlet Salnâmesi**, Sene 1328H, s. 414-415.

⁴² **1328 Devlet Salnâmesi**'nde (s. 414-415) **Gedik Ahmed Paşa Kütüphanesi**'nin banisinin **Hafız Sadık Efendi** olduğu, kurulmuş tarihinin bilinmediği belirtilmiştir. **Recep Efendi Kütüphanesi**'nin kurucusu ise **Recep Efendi**'dir ve bunun da kuruluş tarihi belli değildir. Halbuki 1302H. **Hüdavendigâr Salnâmesi**'nde (s. 470-471) bu kütüphane ile ilgili **Mehmed Efendi**'nin ismi geçmektedir.

⁴³ **İstatistik**, s. 59.

⁴⁴ **Devlet Salnâmesi**, Sene 1328H, s. 414-415.

⁴⁵ **İstatistik**, s. 40.

disi öğretime başlamıştır.⁴⁶ Bunun yanında çok sayıda **usûl-i atfka** ve **usûl-i cedîdeye** göre düzenlenmiş olan **İbtidâî** de hem Afyonkarahisar merkezi ve hem de köylerinde öğretime katkıda bulunmaktadır.⁴⁷ Bizim tesbitlerimize göre 1873 ile 1894 arasını ihtiva eden 21 sene itibarıyla Afyonkarahisar Rüştiye'sinde her sene ortalama 89 öğrenci okumuştur.⁴⁸ Aynı şekilde 1895 ile 1906 arasını gösteren istatistiklere göre de belirtilen tarihlerde Afyonkarahisar İdadî'sinin senelik ortalama öğrencisi 80'dir.⁴⁹ Bu rakamların, bu okullarda eğitim-öğretim gören öğrenci sayısı konusunda bize fikir vermeleri, belki de ülkenin diğer yöreleri ile kıyaslama imkânını bahşetmeleri yanında, medreselerin Afyonkarahisar'da bu sırada hâlâ önemlerini koruyan öğretim kurumları olmaya devam ettiklerini göstermeleri açısından da anlamlı oldukları şüphesizdir.

⁴⁶ **1313H. Hüdavendigâr Salnâmesi** (s. 151)'nde Padişahın iradesiyle Afyon Mekteb-i İdadî-i Mülkiye'sinin müdür ve öğretmenlerinin tayin edildikleri ve okulun açılmak üzere olduğu belirtilmiştir. Ertesi senenin salnâmesinde ise, İdadî inşaatının bittiği ve açılış yapıldığı kayıttır. (**1314H. Salnâmesi**, s. 291). Kesin tarih ise 1324H. ve 1325H. **Hüdavendigâr Salnâmelerinde** gösterilmiştir. (Bkz. s. 588 ve 329). Afyon İdadîsinin ilk kadrosu için bkz. **Hüdavendigâr Salnâmesi**, Sene 1314H, s. 268; **Maarif Salnâmesi**, Sene 1316H, s. 1029.

⁴⁷ Birkaç örnek olmak üzere: 1313H. **Hüdavendigâr Salnâmesi**, s. 134 (Toplam 174); 1314H. **Hüdavendigâr Salnâmesi**, s. 418 (183); 1315H. **Hüdavendigâr Salnâmesi**, s. 307 (183 İbtidâîye).

⁴⁸ Bu ortalama aşağıda gösterilen salnâme ve senelerden ortaya çıkarılmıştır. **Devlet Salnâmesi**, Sene 1291, s. 214-215, 43 öğrenci; Sene 1292, s. 153, 40 öğrenci; Sene 1298, s. 284, 60 öğrenci; Sene 1300, s. 205, 82 öğrenci; Sene 1301, s. 387, 113 öğrenci; Sene 1302, s. 409, 129 öğrenci; Sene 1303, s. 333, 135 öğrenci; Sene 1304, s. 319, 75 öğrenci; **Hüdavendigâr Salnâmesi**, Sene 1294, s. 116-118, 40 öğrenci; Sene 1303, s. 40-41, 114 öğrenci; Sene 1306, s. 75, 93 öğrenci; Sene 1308, s. 243, 107 öğrenci; Sene 1310, s. 474-475, 107 öğrenci; Sene 1311, s. 308, 37 öğrenci; Sene 1312, s. 361, 97 öğrenci; Sene 1313, s. 131, 108 Rüştiye öğrencisi.

⁴⁹ Bu ortalama aşağıda gösterilen salnâme ve senelerden ortaya çıkarılmıştır. **Hüdavendigâr Salnâmesi**, Sene 1314, s. 413, 139 öğrenci; Sene 1315, s. 302, 49 öğrenci; Sene 1316, s. 443 ve 367'de 61 ve 65 olmak üzere iki rakam verilmiş; Sene 1317, s. 367, 65 öğrenci; Sene 1318, s. 327, 61 öğrenci; Sene 1319, s. 339, 65 öğrenci; Sene 1320, s. 253, 97 öğrenci; Sene 1321, s. 355, 75 öğrenci; Sene 1322, s. 330-332, 75 öğrenci; Sene 1323, s. 343-344, 92 öğrenci; Sene 1324, s. 589, 110 öğrenci; Sene 1325, s. 330, 109 öğrenci; **Maarif Salnâmesi**, Sene 1316, s. 1029, 61 öğrenci; Sene 1317, s. 1143, 80 öğrenci; Sene 1318, s. 1281, 80 öğrenci; Sene 1319, s. 556, 69 öğrenci; Sene 1321, s. 473, 92 İdadî öğrencisi.

EK 1 1883'te Afyonkarahisar Medreseleri

Medreseler	Talebe	Kütüphane	Bulunduğu Yer	Medrese ve Kütüphanenin İsmi	Müdürrisin İsmi
1	30	1	Karahisar Kasabasında	Gedik Ahmet Paşa	Osman Hilmi Efendi
1	20	1	"	Recep Efendi-zâde	Eyüp Efendi
1	5	1	"	Yeni Cami	Abdülkerim Efendi
1	25	"	"	Yonca Altı	Ahmed Efendi
1	30	"	"	Ziyaeddin	Cemaleddin Efendi
1	35	"	"	Cami-i Kebir	Hadiz Ali Efendi
1	15	"	"	Sert Mahmud Paşa	Mehmed Efendi
1	25	"	"	Hanıza Bey-zâde	Kemaleddin Efendi
1	11	"	"	Musa Amuca	Sofî Ahmed Efendi
1	10	"	"	Hacı Aşık Efendi	Müftü Yunus Efendi
8			Şuhut Nahiyesi		
			(" ")	(Arap Dede)	
			(" ")	(Müezzîn İbrahim Efendi)	
			(" ")	(Hacı Ömer Efendi)	
			(" ")	(Tüfî)	
			(" ")	(Sancaklı)	
			(" ")	(Küçük)	
			(" ")	(Cami)	
			(" ")	(Kebapçı)	
			(" ")	(Kara Yunus)	

(80 katar)

1301 H. Hüdavendigâr Sainâmesi, s. 1216-1217.

() 1302 H. Hüdavendigâr Sainâmesi, s. 471.

EK II. 1898-1902'de Afyonkarahisar Medreseleri

Medresenin İsmi	Mahalli	Müdürris	Talebe Adedi	Medresenin Banisi
1 - Keskin-zâde Medresesi	Hacı Yahya Mahallesinde	Hacı Ahmed Efendi (Ahmed Ata Efendi) [Hacı Ahmed Efendi]	53 (57) [59]	Hacı Hanife Hatun
2 - Câmi-i Kebir "	Câmi-i Kebir "	Hafız Ali Efendi (Ali Rıza Efendi) [Hafız Ali Efendi]	65 (70) [69]	Hafız Ali Efendi (Ali Rıza Efendi) [Hafız Ali Efendi]
3 - Musa Hoca-zâde "	Otpazarı "	-	85 (82)	Ali Efendi (Ali Fevzi Efendi) [Ali Efendi]
4 - Avcı-zâde "	Sinan Paşa "	(Ali Fevzi Efendi) [Ali Şevki Efendi] Sadeddin Efendi (Hacı Nuri Efendi) [Sadeddin Efendi]	12 (7) [17]	Şeyh Mehmed Cemali Efendi
5 - Zülâli "	Anıtuna "	-	45 (65) [42]	Attar Hacı Mehmet Ağa
6 - Necâtiye "	Kâhîl "	(Mustafa Efendi) [Ali Efendi] Ali Galib Efendi (Yunus Efendi)	28 (5) [31]	Yenişehirli Ali Efendi
7 - Hamza Bey "	Kâhîl "	Mustafa Efendi (Galib Efendi) [Mustafa Efendi]	28 (15) [85]	Hacı Bekir Efendi
8 - Fevziye "	İmâret "	Osman Hilmi Efendi (Ali Fevzi Efendi) [Osman Hilmi Efendi]	81 (85) [10]	Demirci-zâde Mehmed Efendi (Demirci-zâde Ömer Efendi)

1317 H. Maarif Salâmıca, s. 1162-1163.

() 1318 H., 1319 H. Maarif Salâmıceleri, s. 1298-1299, 574-575.

[] 1321 H. Maarif Salâmıca, s. 486-487.

Medresenin İsmi	Mahalli	Müerrris	Talibe Adedi	Medresenin Banisi
9 - Taş	"	Ali Osman Efendi (Fahreddin Efendi) [Ali Osman Efendi]	8 (54) [33]	Cedîk Ahmed Paşa
10 - Dehşetî Efendi "	Nurcu Mahallesinde (Buzcu Mahallesinde)	Mustafa Efendi	30 (15) [22]	Dehşetî Efendi
11 - İmâdiye	Sinan Paşa Mahallesinde	Hacı Nuri Efendi (Osman Efendi)	20 (90) [12]	Tuzcu Hacı Mustafa Ağa
12 - Tervikiye	Sahabe'ler Sultan Mahallesinde	Cemalî Efendi (Hicabî Efendi) [Cemalî Efendi]	5 (45) [47]	Hacı Ahmed Efendi
13 - Geldani	"	Hüseyin Efendi (Sadeddin Efendi) [Hüseyin Efendi]	45 (12) [15]	Hüseyin Efendi
14 - Yeni Cami	"	Hacı Ahmed Efendi (Abdülkadir Efendi) [Hacı Mehmed Efendi]	21 (11) [59]	Hacı Mehmed Efendi
15 - Salih Efendi	"	Mustafa Kâzım Efendi (Hacı Mehmed Efendi) [Kâzım Efendi]	35 (35) [90]	Salih Efendi
16 - Ziyâye	"	Cemal Efendi	30 (90) [87]	Hacı Ahmed Ağa

Medresenin İsmi	Mahalli	Müdürris	Talebe Adedi	Medresenin Banisi
17 - Sert Mahmud Paşa Med.	İnâreç	Fahreddin Efendi (Osman Efendi) [Fahreddin Efendi]	85 (5) [59]	Sert Mahmud Paşa
18 - Hacı Aşk Efendi	Kâhil	Müftü Yunus Efendi (Ali Feyzi Efendi) [Yunus Efendi]	57 [98] [19]	Dilâver Paşa
19 - Receb Efendi	Ak Mescid	Eyüb Efendi (Eyüb Sabri Efendi)	7 (32) [90]	Receb Efendi

Ek III Temmuz 1914'te Afyonkarahisar Medreseleri

Medresinin bulunduğu mahallin isimi	Medresinin bulunduğu mahallin isimi	Bâ-berâti-âli müderrisinin ismi	Makâm-ı Meşhûttan memur-yetleri icra olunan müderrisinin esâmisi	Vâkıfın ismi	Vakfi var ise vazifeleri miktarı	Tedris olunup olunmadığı	Mevcut talebenin adedi	Mülâhazat
Medresinin Esâmisi	Karahisar	Bâ-berâti-âli müderrisinin ismi		Kabağaçlı-zâde	-	hiçbir tedris olunuyor	10	-
1- Arslanlı Medresesi		Bâ-berâti Halil Efendi						
2- Hacı Aşık Efendi Medresesi		" Müftü-zâde Bekir Efendi		Dilâver Paşa	şehri 92	-	-	-
3- Beyşehir-zâde Medresesi		" Şükrü ve Tahir Ef.		Beyşehir-zâde Ali Ef.	-	"	4	-
4- Yeni Camii-Şerif Medresesi		" Hacı Hamza-zâde Ali Ef.		Hacı Bâki-zâde İbrahim Bey	-	"	20	-
5- Geldani Medresesi		" Hayrat-zâde Halil Ef.		Ehli Hayrat tarafından	-	"	4	-
6- Kuyulu Medresesi		" Müezzinzâde Hasan Ef.		" "	-	"	6	-
7- Camii Kebir Medresesi		" " " Hüseyin Ef.		Müftü-i sabık merhum Ali Ef.	-	"	45	-
8- Tuzcu Hacı Mustafa Ağa Medresesi		" " Tokadı Veli Ef.		Tuzcu Hacı Mustafa Ağa	şehri 33	"	12	-
9- Taş Medresesi		Berâti-âlişan müf. hisse Müderris İbrahim Ef. Berâti-âlişan rub' hisse Hacı Ziya Ef. Berâti-âlişan rub' hisse Hacı Şükrü Ef. Berâti-âlişan Müd. Dersîam Hacı Bilâl Ef.		Gedik Ahmed Paşa		"	10	-
10- Kırkin-zâde Medresesi		Berâti-âlişan Hacı Rifat Ef.		Ashab-ı Hayrat tarafından	şehri 96	"	25	-

Afyon Şer'iye Sicilleri, Defter 173, Belge 189.

KARAHİSAR-I SAHİB MEDRESELERİ

655

Medresenin Esâmsisi	Medresenin bulunduğu mahallin ismi	Bâ-berât-ı âli müderrisnin ismi	Makâm-ı Meşihatın memuriyetleri icra olunan müderrisnin esâmsisi	Vakfın ismi	Vakfı var ise vazifeleri miktarı	Tedris olunup olunmadığı eğer varsa tedris olunuyor	Mevcut talebenin adedi	Mühâzzat
11- Zîyâye Medresesi	Bâ-berât-ı âli müderrisnin ismi Bilâ-berât Cemâleddin Ef.			Leblebici Sarı Ahmed Ağa	senesi 550	eğer varsa tedris olunuyor	20	Müderris efendi uhdesine tevcih edilmiş de henüz berât alınmamıştır.
12- Sert Mahmud Paşa Medresesi	" " Fahreddin Ef.			Sert Mahmud Paşa	-		10	
13- Zülâli Medresesi	" " Mahmud Ef.			" " "				
14- Feyziye Medresesi	" " Berberzâde İbrahim Ef.			Azar Hacı Mehmed Ağa	şehri 100		8	
15- İscîl-zâde Medresesi	" " Demircî-zâde Osman Ef.			Demircî-zâde Ömer Ef.	-		6	
16- Musa Hoca-zâde Medresesi	" " Tahir Ef.				-		20	
17- Recep Efendi Medresesi	" " Musa Hoca-zâde Ali ve Ahmed Efendiler			Banisi Musa Hoca-zâde Ali Ef. Kamen banî torunu Ali Ef. Recep Efendi-zâde Hacı Mehmed Ef.	-		60	
18- Tıvlikiye Medresesi	Bâ-berât Hicabî Ef.				senesi 990		-	Şimdiiki İalâb-ı Medâris merkezi inihaz edilmiştir.
19- Hamza Bey-zâde Medresesi	" " Ömer Ef.			Evsâf İdâresi tarafından inşa olunmuştur	-		12	
20- Deligeti Efendi Medresesi	" " Nebî ve Ömer Efendiler			Hamza Bey-zâde Hacı Bekir Ef.	-		20	
21- Siroz-zâde Medresesi	" " Ahmed Ef.			Deligeti Ef.	-		20	
22- Salar karyesi Medresesi	" " Münhal			Siroz-zâde Mustafa Ef.	-		5	
23- Mihâl Medresesi	" " Halil Ef.			Karye ahalisi tarafından inşa	-		5	

Medresenin Esâmisi	Medresenin bulunduğu mahallin ismi	Bâ-berât âli müderrisinin ismi	Makâm-ı Meşhûttan memur-yetleri icra olunan müderrisinin esâmisi	Vâkıfın ismi	Vakfı var ise vazifeleri miktarı	Tedris olunup olunmadığı ehyem tedris olunuyor	Mevcut talebinin adedi	Mülâhazat
24- İptaklar Medresesi		Bâ-berât âli Mehmed Ef.		"	-	olunuyor	10	Mülâhazat
25- Diğer Medresesi		" Münhal		"	-		-	
26- Camii Kebir Medresesi	Şuhud Nahiyesi	Bâ-berât Müderris Hacı Bekir ve Ali Efendiler		"	-		30	
27- Hocazâde Medresesi		" Hacı Ziya Ef.		Banisi Nuhlu Hacı Ömer Ef.			20	
28- Büyük Hoca Medresesi		" Ömer Ef.		Ashab-ı Hayır tarafından			20	
29- Arap Dede Medresesi		" İbrahim Ef.		Banisi Üvthâni (?) zâde Hasan Ef.			20	
30- Yal Medresesi		" Mehmed Ef.					30	
31- Hacı Babazâde Medresesi		" Hacı Hüseyin Ef.						
32- Kebabçızâde Medresesi	Hâli							
33- Kuru Medresesi								
34- Çakırozü Karyesinde		Bâ-berât Hacı Halil Ef						
35- Karlık Karyesinde	Münhal							
36- Halik Medresesi								
37- İni Medresesi		Bâ-berât Müderris Hacı Süleyman Ef.		Banisi Hacı Süleyman Ef.			7	
38- Ağzı Kara Medresesi		" Müderris Hacı Ali Ef.		" Hacı Ali Ef.			4	
39- Düzâğaç Karyesinde	Sıncanlı Nahiyesi	" Müderris Hocazâde Mehmed Ef.					4	
40- Kütüphane Medresesi		" Müderris Yusuf Ef.					+	+
41- Sınan Paşa Medresesi		" Müderris Niyazi ve Rifat Efendiler					6	
42- Semir Medresesi		" Müderris Hacı İbrahim Ef.					4	
43- Mihnari Medresesi		" Müderris Süleyman Ef.						
44- Müfüzâde Medresesi Arası	Karahisar			Evkaf İdaresi	2000			
45- Mollazâde Medresesi Arası				"	-		-	

Ek IV Afyonkarahisar'da bazı müderrislerin maaşları

Müstahikkin-i İlmîye Tertibinden alınan ücret	Evkaf'tan Alınan Maaş		Vakfunun İsmi	Görevi	Mülâhazalar
	Senelik	Aylık			
Kuruş 300	Kuruş -	Kuruş -	-	-	Tevfikîye Medresesi Müderrisi Cemâlî Efendi
-	380	-	Yonca Altı Medresesi Vakfı	Müdürlük	Tevfikîye Medresesi Müderrisi Hicabî Efendi
150	-	-	-	-	Ziyâîye Medresesi Müderrisi Cemaleddin Efendi
150	200	-	Şişman-zâde Vakfı	Cüzhân	Geldanlı Medresesi Müderrisi Hafız Halil Efendi
150	1100	-	Hanife Hatun Vakfı	Müdürlük	Ali Keskin-zâde Ahmed Atâullah Efendi-zâde Rif'at Efendi
100	-	-	-	-	Receb Efendi Medresesi Müderrisi Nakîbü'l-Eşraf Kaimmakâmı Ömer Efendi
100	-	-	-	-	(Meşâyih-i Sa'diye'den) Musa Hoca-zâde Ahmed Efendi
-	200	-	Şişman-zâde Vakfı	Cüzhân	Musa Hoca-zâde Ahmed Efendi
-	-	20	Arasta Camii Şerifi Vakfı	Cüzhân	Musa Hoca-zâde Ahmed Efendi
-	-	100	Hazine-i Evkâf'dan	İslâh-ı Medâris'e Muallim	Musa Hoca-zâde Ahmed Efendi
100	-	154	Gedik Ahmed Paşa Vakfından	Cüzhân	Taş Medresesi Müderrisi Hacı Şükrü Efendi
100	345	-	Dıvani Baba Vakfı	Zâviyeler	Sert Mahmud Paşa Medresesi Müderrisi Fahreddin Efendi.

Bu çizelge Afyon Şer'iye Sicilleri Defter 173, Belge 28, 30, 33'ten derlenmiştir.

FİLİBE SERGİSİ

MAHİR AYDIN

Bulgarlar, 1877/78 Osmanlı Rus Harbi'nin sonunda imzalanan Ayastefanos Antlaşması ile "Büyük Bulgaristan" idealine kavuştular. Fakat bu ideal, diğer Balkan milletlerinin sahip oldukları coğrafyaya nazaran büyük bir sahayı ihtiva ettiği için uzun sürmedi ve Bulgaristan Prenslığı, Berlin Antlaşması'na göre, Makedonya ve Şarkî Rumeli Vilayeti'ni dışarıda bırakarak, Balkan Dağları ile Tuna Nehri arasına sıkıştı. Her şeye rağmen, Berlin'de siyasî hüviyetleri tescil olunan Bulgarlar, "Ayastefanos Bulgaristanı"nın sınırlarına yeniden ulaşabilmek için, yoğun bir çaba içerisine girdiler ve Avrupa devletlerinin arasındaki siyasî rekabetten de istifade etmek suretiyle, 1885 senesinde Şarkî Rumeli Vilayeti'ni kendi topraklarına katmayı başardılar¹. Bu gelişmeden sonra, bir taraftan dikkatlerini Makedonya üzerinde yoğunlaştırırken, diğer taraftan, gittikçe artan bir şekilde, siyasî ve iktisadî faaliyetlerde bulundular. Bu çalışmada, Bulgarların, iktisadî bakımdan giriştikleri bu türlü teşebbüslere bir misal olmak üzere, 1892 senesinde Filibe'de tertipledikleri "Ziraat ve Sanayi Sergisi" hakkında bilgi vermek istiyoruz².

3 Ağustos 1887 tarihinde kurulan Stefan Nikolof Stanbulof hükûmeti ile birlikte Bulgaristan'da, ticaret ve sanayii yaygınlaştırmak, ahalinin iktisadî hayata iştirakini sağlamak, genellikle zengin toprak sahiplerinin kontrolünde bulunan ekonomiyi canlandırmak ve böylece, maddî refah seviyesini yükseltmek bakımından, yeni bir dönem başlamıştır. Bu dönemde, Bulgaristan'ın sahip olduğu tarım, sanayi ve yerli malların durumunu tespit etmek ve memleket sathında yaygınlaşmasını sağlayabilmek için, I.E. Geşof'un fikri ve M. Görgiyef'in teşviki ile 1892 Ağustosunda Filibe'de bir sergi düzenlenmesi kararlaştırılmıştır³.

¹ Bu konuda teferruatlı malumat için bk. Mahir Aydın, *Şarkî Rumeli Vilayeti*, Ankara 1992.

² Osmanlı topraklarında açılan ilk sergi, 1863 İstanbul Sergisi'dir. Milletlerarası yabancı sergiler olarak da, I. Londra (1851), New York (1853), I. Paris (1855), II. Londra (1862), II. Paris (1867) sergilerini görüyoruz. Bu konuda daha teferruatlı malumat için bk. Rifat Önsöy, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Katıldığı İlk Uluslararası Sergiler ve Sergi-i Umûmi-i Osmani" (1863 İstanbul Sergisi), *Belleten* (1984), XLVIII/198, s. 195-235.

³ Dobrin D. Miçev; "Birinci Bulgar Tarım ve Sanayi Sergisi ve Tarım-Sanayi Panayırını, Filibe 1892", *Istoriceski Pregled* 11 (1955), c. V, s. 62.

Bu maksatla, önce Maliye Müdürü⁴ G. Naçoviç'in başkanlığında olan M. Görgiyef, V. Atanasof, H. Fetvaciyef gibi, Bulgaristan'ın iktisadi hayatında söz sahibi şahıslardan meydana gelen, dokuz kişilik bir komisyon kurulmuştur. Gerekli hazırlıkları tespit etmek düşüncesiyle Sofya'da bir toplantı yapan bu komisyon, âzâlarından bir kısmını, sergi binasının inşaatı için, diğer kısmını da, sergiye konulacak malzemeyi tespit ve tedârik için, Bulgaristan'ın köy ve kasabalarını dolaşmakla vazifelendirmiştir. Özellikle, serginin idare heyetinde bulunan V. Atanasov, Güney Bulgaristan'ı dolaşarak, halkı, sergiye kaulmaları için teşvik etmiştir⁵. Sofya'da ise, şehrin bütün fabrika sahipleri, sanatkârları ve tüccarları, bir toplantıya davet edilerek, kendilerinden, bu sergiye katılmaları istenmiştir⁶. Böyle geniş muhtevalı bir tertibin zorluğunu hafifletmek ve idare heyetine yardımcı olmak için, her sancak ve kazâda, birer özel komisyon teşkil edilmiştir. Bu komisyonlar, bölgenin mutasarrıf ve kaymakamları başkanlığında, idare meclisi âzâları ile ziraat muallimlerinden meydana gelmiştir. Ayrıca, bir mimar, bir başmühendis ve bir bahçıvan ile çeşitli memurların yer aldığı bir çalışma heyeti de, hazırlık faaliyetlerine iştirak etmiştir⁷.

1892 senesinin Ocak ayında başlanan hafriyat çalışmaları ile metrük bir kabristan, kullanım alanı 86.000 metrekare olan bir sergi sahası haline getirilmiştir. Bu sahanın 16.000 metrekaresi binalardan, 70.000 metrekaresi de bahçe, havuz ve yollardan meydana gelmiştir. İnşa olunan binalar içerisinde, Bulgaristan mallarının teşhirine ayrılanlar başta olmak üzere, iki adet idarehane, birer adet polis ve yangın dairesi, beş adet ahır, makine teşhiri için dört adet sundurma, lokantalar ve hariçten iştirak eden tüccarın emtiasına tahsis olunan mahaller ile birlikte, toplam 52 bina yer almıştır. Ahşaptan yapılan ve herhangi bir mimarî özelliği bulunmayan bu binalar, 50 metrekareden 2.100 metrekareye kadar değişen genişlikte olup, masrafları, Bulgaristan Emâretü tarafından karşılanmıştır. Diğer bir ifade ile, Avrupa'da açılmakta olan sergilerin bir türlü taklidinden ibaret bulunan ve masrafları Bulgar hükümeti tarafından karşılanan bu binaların en muntazamlarını ise, Viyana

⁴ Bulgar hükümetinin âzâlarını, bağımsız bir devlet idaresinde olduğu gibi, "nâzır" şeklinde değil de, Osmanlı Devleti'ne bağlı bir prenslik olmasından dolayı, arşiv vesikalarının değerlendirmesi ile, "müdür" olarak adlandırıyoruz.

⁵ Osmanlı Arşivi, *Yıldız Sadaret Hususî (YSH)*, nr. 264/212, lef 3; Dobrin Miçev, *Aynı makale*, s. 58.

⁶ Dobrin Miçev, *Aynı makale*, s. 58.

⁷ *YSH*, nr. 264/212, lef 3.

ve Paris'ten getirtilen bir kaç numüne teşkil etmiştir. Ayrıca, önemli sancaklardan Sofya, Rusçuk ve Varna gibi mahallerin eşyası için müstakil binalar inşa olunurken, masrafları, her bir sancağın kendi bütçesinden karşılanmıştır. Yine, Avusturya -Macaristan ve Çek tüccarına ait binalar bizzat kendileri tarafından inşa edilmekle birlikte, Bulgar hükûmeti, bu konuda 45.000 franklık yardımda bulunmuştur. Fakat, sergiye katılan diğer yabancı ticaret malları için ayrı daireler hazırlanmayıp, bunların, yerli mallar gibi, Bulgaristan tarafından yapılan binalarda ve ücretsiz olarak teşhir edilmeleri kararlaştırılmıştır⁸.

Sergide, hazırlanmış itibariyle kolay ve sade, fiyat bakımından ucuz ve mahallî ihtiyaçlara en elverişli olmak gibi, tercihe şâyân özellikler taşıyan eşyaların sahiplerine, teşvik mükâfatı olarak verilmek üzere, birer diploma ile altın, gümüş ve bronz madalyalar hazırlanmıştır⁹. Hatta, bu konuda tespitlerde bulunabilmek için, bir takdir heyeti kurulmuş ve bu heyet kendi arasında, 4 kalem ve 15 şubeye ayrılmıştır. Heyetin âzâları ise, önemli malî tesislerin müdürleri, muteber tüccar, ziraat ve sanayi erbabı olan, 85 kişiden meydana gelmiştir¹⁰.

Diğer taraftan, sergiye konulan eşyaların taşıma ve diğer ücretleri sahipleri tarafından ödenmiş ise de, nakliyatında belirli bir kolaylık sağlamak maksadıyla, Viyana Demiryolu İdaresi'nden müsaade alınmış ve Rumeli Demiryolları Kumpanyası, bu konuda % 50 nispetinde tenzilat yapmıştır¹¹. Ayrıca, yabancı tüccarın eşyasından gümrük resmi alınmamakla beraber, satılanlarından, makul nispette vergi alınması kararlaştırılmıştır¹².

Serginin açılışına bir kaç gün kala, Prens Ferdinand'ın Rila Manastırı'nı ziyaret ettiği ve Başmüdür Stanbulof'un eşini almak üzere Varna'ya gittiği esnada, serginin açılış merasimine katılmaları istenen kişilere davetiyeler gönderilmeye başlanmıştır¹³. Maliye Müdürü Naçoviç'in imzasını taşıyan ve Filibe Sergisi'nin "Son Altesses le Prince" emriyle tertiplendiğini belirten bu davetiyelerden bir kısmı da, 23 Ağustos 1892 tarihinde, Sadrazam Cevat Paşa

⁸ YSH, nr. 264/212, lef 3.

⁹ Bronz madalyalar, biri 5, diğeri 2 frank ve üçüncüsü de 50 santimlik madeni para ebadında olmak üzere, üç şekilde hazırlanmıştır (Bk. *Sabah Gazetesi*, 10 Ramazan 1309, sayı 943).

¹⁰ YSH, nr. 264/212, lef 3.

¹¹ *Sabah Gazetesi*, 9 Ramazan 1309, sayı 942.

¹² YSH, nr. 264/212, lef 3.

¹³ *Sabah Gazeesi*, 2 Safer 1310, sayı 1070.

ve bazı devlet ricali adına gönderilmiştir¹⁴. Davetiyede, açılışa icabet konusunda bir cevap istendiği halde Bâbîâli, cevap verilmemesini daha uygun bulmuş ve bunun sebeplerini de, 26 Ağustos 1892 tarihinde Bulgaristan Kapıkethüdası'na¹⁵ bildirmiştir¹⁶.

Osmanlı Devleti'nin bu sergide nasıl ve kimin tarafından temsil edileceği, 1869 senesinde Süveyş Kanalı'nın açılış merasiminde olduğu gibi, hassas bir protokol meselesi haline gelmiştir. Zira, Bulgaristan'ın hukukî bakımdan kendisine bağlı olması ve Osmanlı tüccarının iştiraki münasebetiyle, Bâbîâli'nin temsil edilmesi gerekmektedir. Fakat serginin açılışında, Bulgaristan prensinin müstakil bir hükümdar gibi hareket etmesi veya merasim sırasında Osmanlı Devleti'nin aleyhinde sözler sarfetmesinden endişe edilmiştir. Bu yüzden mesele, Bâbîâli'de hassasiyetle görüşülmüş ve Sultan II. Abdülhamid, bir Osmanlı memurunun, gûyâ geçici bir vazife ile Avrupa'ya giderken, Filibe'ye de uğruyormuş intibai ile serginin açılışına katılmasını, 11 Ağustos 1892 tarihinde kararlaştırmıştır¹⁷. Fakat bu karardan, her halde Bulgarları gücendirmemek maksadıyla vazgeçilmiş ve ertesi günü, Ziraat Bankası ve Ziraat İdaresi Umumi Müdürü Cemaleddin Beyefendi ile Ziraat-i Fenniye Heyeti Müdürü Aram Efendi'nin doğrudan doğruya Filibe'ye gönderilmesi uygun bulunmuştur. Daha sonra, iki memurun birden gitmesine gerek olmadığı, bu konuda Cemaleddin Beyefendi'nin gönderilmesinin kâfi geleceği ve Bulgaristan Komiserliği ikinci kâtibi Fethi Bey'in de, Filibe'de kendisine tercümanlık yapmasına karar verilmiştir¹⁸.

Fakat bu defa da, serginin açılış esnasında Cemaleddin Beyefendi'nin Prens Ferdinand ile "ne yolda mülakat" edebileceği ve ayrıca, açılış konuşmaları yapılırken orada bulunmamasının daha doğru olacağı hususu ortaya çıkmıştır. Bu konuda Bulgaristan Komiserliği Başkâtibi Reşid Bey, gerek

¹⁴ Klişesi Ek 5'de yer alan bu davetiye için bk. *Bulgaristan İrade (Bİ)*, nr. 998, lef 1.

¹⁵ Prenslik idaresine kavuşmasında; sonra, Bulgaristan ile Bâbîâli arasındaki ilişkilerde vasıta olması için iki teşkilat kurulmuştur. Bunlardan biri, Sofya'da bulunan ve Osmanlı memurlarının görev aldıkları "Bulgaristan Komiserliği", diğeri de, İstanbul'da bulunan ve bir Bulgar memurun görevlendirildiği "Bulgaristan Kapıkethüdalığı"dır.

¹⁶ *Bİ*, nr. 998; *YSH*, nr. 263/119.

¹⁷ *Bİ*, nr. 991. Bâbîâli'nin bu husustaki hassasiyeti, sadece bir "gurur ve istiskal meselesi"nden ibaret değildir. Zira bir taraftan Bulgaristan'ın, sergiye tekaddüm eden günlerde, 2. Filibe ve 5. Ruscuk fırkalarına ait 28.000 ihtiyat askerini, 21 günlük süre için silah altına alması ve diğer taraftan Sırbistan'ın Bulgaristan sınırına askerî yığınak yapması söz konusudur (Bk. *Bİ*, nr. 989; *YSH*, nr. 263/76, lef 2).

¹⁸ *Bİ*, nr. 996; *YSH*, nr. 263/71.

Stambulof ve gerekse Grakof ile ayrı ayrı görüşmüş ve bu görüşmeler sırasında Bulgarlar, Cemaleddin Beyefendi'nin gelişinden dolayı duydukları memnuniyeti belirttikleri gibi, Bâbîâli'nin bu konudaki endişelerini de gidermeye çalışmışlardır. Mesela Stambulof, Prens tarafından yapılacak konuşmanın, Bulgaristan'daki zirâî ve sınaî gelişmelere ait olacağını ve herhangi bir siyasî yönünün bulunmadığını bildirirken, Grakof da, daha inandırıcı olması için, konuşma metninin bir sûretini, Reşid Bey'e göstermiştir¹⁹.

Buna rağmen, hem Bâbîâli'nin de sergide temsil edilmesi, hem de Bulgarların gücendirilmemesi maksadıyla, Cemaleddin Beyefendi'nin, "bir münasip özür" ile açılışın ertesi günü Filibe'ye gitmesine karar verilmiştir. Memuriyeti gereği Sofya'da bulunduğu halde, Reşid Bey'in de, Cemaleddin Beyefendi ile aynı günde sergiye katılması tespit edilmiştir²⁰. Bu meyanda Osmanlı Bankası da, idare memuru Edward Richard tarafından açılış merasiminde temsil edilmiştir²¹.

Filibe Sergisi'nin açılış tarihi, daha önce 14 Ağustos 1892 olarak kararlaştırıldığı halde, hazırlıkların tamamlanamaması yüzünden, bir süre ertelenmiştir²². Bu arada Bulgarlar, bir müdürler heyetini, serginin resmini ihtiva eden bir mahfaza ile Bulgaristan mamulatundan meydana gelen bazı eşyayı, padişaha takdim etmek üzere, İstanbul'a göndereceklerini komiserlik başkitabetine bildirmişlerdir. Bunun üzerine Bâbîâli, Bulgarların bu "cemîle"sine bir mukabele olmak maksadıyla, gelecek olan heyetin, "nişan-ı âli" ile taltif edilmesini kararlaştırmışsa da, Sultan II. Abdülhamid, öncelikle böyle bir hareketin diğer devletler ve özellikle Rusya tarafından nasıl karşılanacağını bilinmesini istemiştir²³. Neticede, Bulgar mebuslarından meydana gelen bir heyet, İstanbul'a gelmiş ve ziyaret süresince çeşitli ihsan ve iltifatlara mazhar olmuştur. Bu teveccüh, Bulgarları ziyadesiyle memnun ettiği içindir ki, Sofya'ya döndüklerinde, komiserhaneye gelerek, memnuniyet ve teşekkürlerini bildirmişlerdir²⁴.

¹⁹ *Bİ*, nr. 999, lef 1.

²⁰ *Bİ*, nr. 999; *YSH*, nr. 263/112; *YSH*, nr. 264/9.

²¹ *Sabah Gazetesi*, 3 Safer 1310, sayı 1071.

²² *YSH*, nr. 263/76, lef 2.

²³ *YSH*, nr. 306/78.

²⁴ *YSH*, nr. 310/89, lef 1.

Hazırlıkları tamamlanan Filibe Sergisi, Prens Ferdinand tarafından, 28 Ağustos 1892 tarihinde ve saat dokuz buçuk sularında açılmıştır²⁵. Açılış merasiminde, önce Maliye Müdürü Naçoviç ve daha sonra Prens Ferdinand, birer konuşma yapmışlardır. Bu konuşmasında Naçoviç, Bulgaristan'ı, sıkıntılı bir döneminde idaresini eline alan, gerekli ıslahatları yaparak memleketin gelişmesine çalışan ve bu serginin düzenlenmesinde büyük gayretler sarfeden Prens Ferdinand'a, Bulgar milleti adına teşekkür etmiştir. Ferdinand da, Bulgaristan'ın kanı ve canı pahasına elde ettiği serbest idareyi iyi kullanmak istediğini, kendisinin de elinden geldiği kadar bu maksat için çalışacağını, 15 sene gibi kısa bir zaman sonra böyle bir sergi düzenlemenin büyük bir başarı sayılmasını, Bulgaristan için yeni ve parlak bir devrin yakın olduğunu belirterek, sergiye katılan milletlere teşekkür etmiştir. Daha sonra, açılışa katılan davetlilerle birlikte, sergide teşhir olunan yerli ve yabancı malların sergilendiği reyollar gezilmiştir. Bu sırada Bulgaristan Hariciye Müdürü, Cemaleddin Beyefendi'nin ne zaman geleceğini, Fethi Bey'den sormuş ve muhtemelen bir gün sonra Filibe'de olacağını öğrenmesi üzerine, infial ve teessürünü belirtmiştir²⁶.

Serginin gezilmesinden sonra, davetlilere öğle yemeği verilmiş ve yemeğin sonunda, Maliye ve Dahiliye müdürleri ile Prens tarafından birer konuşma daha yapılmıştır. Konuşmacılar, bu sergiyi tertiplemenin, Bulgaristan için arzu olunan gelişmelere vesile olacağını, hükûmetçe takip edilen siyasetin doğruluğuna bir delil teşkil ettiğini ve bunun, Bulgarlar için bir iftihar vesilesi olarak değerlendirilmesinin gerektiği üzerinde durmuşlardır. Açılış merasimini takip eden gazete muhabirleri de böyle bir organizasyonun, "küçük bir millet" için büyük bir başarı olduğunu ve Bulgaristan'ın pek çok şeylere lâyık bulunduğunu ifade ettikten sonra, asıl maksadın, Avrupa'

²⁵ Rûmî takvim ile Milâdî takvim arasında, bu dönem için geçerli olan 12 günlük fark dikkate alınmadığı takdirde, yapılan tarih tespitleri baştan yanlıştır. Ayrıca, Sadrazam Cevat Paşa'ya gönderilen davetiyede, serginin açılış tarihi 27 Ağustos 1892 olarak verilmekte ise de (bk. *Bl*, nr. 998, lef 1 veya Ek 5), açılışa bizzat katılan Bulgaristan Komiserliği İkinci Kâtibi Fethi Bey'in, "Filibe'de tertüb edilen Zirâat ve Sınâat Sergisi'nin bu gün zevâli saat dokuz buçuk raddelelerinde Prens Ferdinand tarafından resm-i küşâdının icrâ edildiği..." ifadesi ile başlayan tahriri, Rûmî 16 Ağustos 1308 tarihli yani, Milâdî 28 Ağustos 1892 tarihini taşımaktadır (bk. *SRH*, nr. 264/42, lef 2). Fethi Bey'in tahriri bir sûret şeklinde olmayıp, kendi mührünü taşıdığı için, bu konudaki ki tereddütlerimizi izale ederek, davetiyede yer alan tarihin, önceden tespit edilmiş bir "protokol tarihi" olduğunu ve serginin, 28 Ağustos 1892 tarihinde açıldığını ortaya koymaktadır.

²⁶ *YSH*, nr. 264/42, lef 2.

nın siyasî çevreleri tarafından daha iyi anlaşılacak olduğunu ve bunun da, bu sergi münasebetiyle gerçekleşebileceğini dile getirmişlerdir²⁷.

Ertesi gün Filibe'ye gelen Cemalettin Beyefendi, bu konuda duyulan endişelerin hilâfına, sergi komisyonu tarafından fevkalade bir şekilde karşılanmış ve kendisine ziyadesiyle saygı ve iltifat gösterilmiştir²⁸. Bu sebeptendir ki, Cemalettin Beyefendi, kendisine gösterilen ilgiyi, sergiye ait birer plân, resim ve layiha ile birlikte Bâbiâli'ye arzettiğinde, bu konuda duyulan memnuniyet, 28 Eylül 1892 tarihinde, komiserlik vasıtasıyla Bulgaristan hükûmetine bildirilecektir²⁹.

Sergi için, Bulgaristan'ın diğer şehirlerinden 26.000 ve yabancı devletlerden de 7.000 kişi gelmiş ve böylece 34.000 olan Filibe'nin nüfusu, 67.000'e yükselmiştir³⁰. Sergiye giriş ücreti olarak, kişi başına, ilk iki gün 1 frank alınmış ve bu ücret, üçüncü günden itibaren 50 ve daha sonra da 20 santime tenzil edilmiştir. Haftada bir gün için, ziyaretçilerden giriş ücreti alınmayarak, herkesin sergiyi görebilmesine imkân sağlanmıştır³¹. Serginin açılmasından 15 gün sonra dahi, ziyaretçi miktarının, günde 150 ila 200 kişi arasında değiştiğini görebiliyoruz³².

İdare heyetinin aldığı bir karara göre, sergide görev alan erkek ve kadın Bulgarlar, millî elbiselerini giyerek, her ne kadar bazı yabancı tüccarın iştiraki söz konusu ise de, serginin "millî" olma karakterini vurgulamaya çalışmışlardır³³.

Sergide teşhir olunan eşyalar; ziraat, sanayi, hayvancılık ve güzel sanatlar olmak üzere başlıca dört gruba ayrılmıştır. Çeşitli alt şubelerden meydana gelen bu grupların, Bulgaristan'a ait olanlarını yerli, diğerlerini de yabancı olarak adlandırmak mümkündür. Bulgaristan'ın toplam 23 sancağına ait tarım ürünleri ve fabrika mamulâtı, 13 ayrı şubede teşhir olunmuştur³⁴.

²⁷ YSH, nr. 264/42; *Sabah Gazetesi*, 5 Safer 1310, sayı 1073.

²⁸ *Sabah Gazetesi*, 8 Safer 1310, sayı 1086.

²⁹ YSH, nr. 264/212, lef 1, 2; YSH, nr. 264/195.

³⁰ *Sabah Gazetesi*, 8 Safer 1310, sayı 1086.

³¹ YSH, nr. 264/212, lef 3; *Sabah Gazetesi*, 20 Safer 1310, sayı 1098.

³² *Sabah Gazetesi*, 8 Safer 1310, sayı 1098.

³³ *Tercüman-ı Hakikat Gazetesi*, 10 Ramazan 1309, sayı 4116.

³⁴ YSH, nr. 264/212, lef 3; Dobrin Miçev, *Aynı makale*, s. 60-61. Bu şubeler hakkında daha teferruatlı bilgi için bk. Ek 1.

Sergiye davet edilen ve Avusturya-Macaristan, İtalya, Almanya, Belçika, Hollanda ve Osmanlı Devleti tebasından olan tüccardan bir kısmı, eşyalarını karma olarak sergilerken³⁵, bazıları da, Avusturya ve Çek Şubeleri³⁶, Macar Şubesi, Rumeli Şimendöfer Kumpanyası Şubesi ve Vakaro Şubesi gibi, ayrı bölümler halinde teşhir etmişlerdir³⁷.

Yukarıda belirtilen şubeler haricinde, bazı şirketler de sergiye iştirak etmişlerdir. Sayıları fazla olmamakla birlikte, bu grubun en önemlilerini, her türlü ziraat makineleri ile Almanya'nın Frankfurt şehrindeki Mayfart, Magdeburg'daki Wolf ve Kolonya'daki Mayer firmaları; dikiş makineleri ile Amerika'nın Singer firması; triko ürünlerini sergileyen Manchester'in İngiliz fabrikatörleri ve yağ makinelerini teşhire sunan Belçika'nın Veroye'deki Fetvayis fabrikası meydana getirmiştir³⁸.

Bulgarların, daha sergi hazırlıklarına başladığı günlerde, Bulgaristan Komiserliği Kâtibi Nebil Bey, serginin bir plânını ve Osmanlı Devleti'nin bu sergiye katılmasının ticarî bakımdan büyük faydalar sağlayacağı konusundaki mütalaasını, 27 Ocak 1892 tarihinde Bâbîâli'ye göndermiştir³⁹. Bâbîâli tarafından müspet karşılanan bu teklif üzerine, sergiye katılmaları için başlangıçta, sadece Bulgaristan Eمارeti'ne sınırı bulunan Edirne ve Selanik vilayetlerinin ahalisine müsaade edilmiş, fakat daha sonra, bu konudaki tahdid kaldırılmıştır. Bununla birlikte, gerek Filibe'ye gidecek tüccarın, gerekse bunların beraberlerinde götürecekleri eşyanın, defterler halinde tespit olunarak sadarete bildirilmesini istemiştir. Bu maksatla mesele, Bulgaristan Komiserliği İkinci Kâtibi Fethi Bey ile görüşülmüş ve Osmanlı tüccarının, kendi vilayetlerinin vali, mutasarrıf ya da kaimmakamlarından alacakları bir tezkireyi, Filibe'ye vardıklarında, "isbât-ı vücûd" için komiserhanede ibraz ve kaydetmelerini kararlaştırılmıştır⁴⁰.

³⁵ Dobrin Miçev, *Aynı makale*, s. 60.

³⁶ *YSH*, nr. 264/212, lef 3.

³⁷ *YSH*, nr. 264/42, lef 2; *YSH*, nr. 264/212, lef 3; Vakaro Şubesi, ismini, İtalyan tebasından bir tüccar olan Vakaro'dan almaktadır. Bu şubelerde teşhir olunan eşyalar hakkında daha taferruatlı bilgi için bk. Ek 2.

³⁸ *YSH*, nr. 264/212, lef 3.

³⁹ *Bİ*, nr. 957, lef 1.

⁴⁰ *Bİ*, nr. 989; *YSH*, nr. 263/76, lef 2. Bu uygulamayı, başka misallerini de gördüğümüz, II. Abdülhamid döneminde yurt dışına çıkmanın, pek hoş karşılanmayışına ve bu konudaki taleplerin çok sıkı kontrol edilmesine küçük bir delil olarak da sayabiliriz.

Osmanlı tüccarına ait eşya, nakliyat sırasında müştereken hareket etmek ve devletin imkânlarından faydalanmak için, Numunehane-i Osmanî vasıtasıyla Filibe'ye gönderilmiştir. Bu maksatla, herhangi bir suistimale meydan vermemek için Rüşumat Emaneti'nce görevlendirilen iki memur tarafından, sergiye gidecek eşya hususî bir deftere yazılmış ve bu defter, delil olmak üzere Bâbiâli'de muhafaza edilmiştir. Neticede Osmanlı tüccarı, Rumeli Demiryolu Kumpanyası'nın nakliyat tarifelerinde yaptığı geçici tenzilattan faydalandığı gibi, Nafia Nezareti'nden Bâbiâli'ye yapılan ve kabul gören bir teklif ile, eşyanın gümrükten çıkışı ve geri dönüşü sırasında, ihracat ve ithalat vergisinin alınmamasına dair muafiyetten de istifade etmiştir⁴¹.

Filibe Sergisi'ne iştirak eden Osmanlı tüccarının, az sayıda olduklarını ve İstanbul, Bursa, Kırklareli, Dedeoğaç, Üsküp, Ohri, Midilli, Razlık ve Ahi-çelebi vilayetleri ahalisinden meydana geldiklerini görüyoruz. Tamamı gayrimüslim olan bu tüccarın teşhir ettikleri eşyalar, daha ziyade halı, kilim ve kumaşlar; kundura, pabuç ve fotinler; şarap ve rakılar; lokum, muhtelif şekerleme ve tatlılar; koza, ipek böceği, zeytin yağı ve salamura balık; çeşitli masa ve iskemleler; çalar saat, debbağ ve doğramacılık aletlerinden meydana gelmiştir⁴².

Numunehane-i Osmanî'den gönderilen eşyalar içerisinde, serginin "ziraat ve sanayi" karakteri ile pek telif kabul etmeyecek eşyalar yer almıştır. Bu eşyalar içerisinde, daha ziyade, kürk, altın çalar saat, altın sigara kutusu, elmas yelpaze, mineli el aynası, gümüş kaşık, kristal şerbet kadehi, mineli gümüş yazı masası, çeşitli porselen eşyalar, ipekli peştemal ve kuşaklar, secade, halı ve havlular görüyoruz⁴³. Bu arada, Osmanlı vilayetlerinden gelen eşyanın bulunduğu kısmı süslemek için, sergi idaresinin talebi üzerine, 17 adet Osmanlı sancağı da Filibe'ye gönderilmiştir⁴⁴.

⁴¹ *Sabah Gazetesi*, 4 Rebiülevvel 1310, sayı 1112. Sergiye gönderilen ya da satılmayıp geri gelen eşya, dikkatli bir şekilde defterlere kaydedilmiş ve her defasında Bâbiâli'ye sunulmuştur. Bu konuda bk. *YSH*, nr. 264/17, lef 1, 3; 264/27, lef 1, 3; 264/37, lef 1; 264/102, lef 1, 3; 264/119; 264/204, lef 1, 3; 265/31; 265/86; 265/121, lef 1, 2; 266/94, lef 1, 3; 266/158, lef 1, 2; 304/19, lef 1.

⁴² *YSH*, nr. 264/17, lef 2; 264/39, lef 2; 264/102, lef 2; 264/204, lef 2; 265/121, lef 3; 266/94, lef 2. Osmanlı tüccarının eşyası için bk. Ek 3.

⁴³ *YSH*, nr. 264/42, lef 2; 304/19, lef 2. Numunehane-i Osmanî'den gönderilen eşyaların teferruatlı bir listesi için bk. Ek 4, 6.

⁴⁴ *YSH*, nr. 264/87; 265/126; 304/19, lef 2.

Sergi esnasında Bulgarlar, bileti bir franktan satılan ve 1 adet 20.000, 5 adet 1.000, 100 adet 50 ve 1.000 adet 10 frank ikramiye veren, bir piyango tertipleyerek, gelir elde etmeye çalışmışlardır⁴⁵. Bu piyango'nun en büyük ikramiyesi olan 20.000 frank, İstanimaka'da Gül Fabrikası sahibi İstaviridis Steris'e çıkacaktır⁴⁶.

Ayrıca, serginin ilk günlerinde, gösteri mahiyetinde olmak üzere, bir kaç defa balon uçurtulmuştur. Bunların birinde, baloncu Godar ile mühendis Mayer, sergi bahçesinden havalanarak bir süre yükselmişler ve daha sonra aşağı inerlerken, balonu bağlayan ip kopmuştur. Serbest kalan balon tekrar yükselmiş ve seyircilerin heyecan ve telaşlı bakışları arasında, bir kaç dakika içinde gözden kaybolmuştur. 9 Eylül 1892 tarihinde bulunan balonun, Filibe'ye üç kilometre mesafede ve Tatarpazarcığı'nın kuzey-batısındaki bir mahalle düştüğü görülmüştür⁴⁷.

Bulgarlar bu sergiyi, kendi ziraat ve sanayilerinin gelişmesi için iyi bir fırsat olarak değerlendirmişlerdir. Mesela Tselina Gazetesi'nde, bu konuda kaleme alınan bir yazıda: Her üreticinin sergiyi dikkatlice gezmesi, kendi konusuna uygun olan yararlı ve ucuz eşyayı iyice incelemesi, özellikle yabancı meslektaşları ile fikir teâtisinde bulunması ve evine döndüğünde, kendi mahsulünü aynı seviyeye çıkarması tavsiye edilmiştir⁴⁸. Ziyaretçi bakımından, sergiye gösterilen ilginin bir hayli fazla olduğunu, ilk 20 gün içerisinde 31.266 kişinin gezdiğini⁴⁹, aynı ilginin, serginin kapanmasına kadar devam ettiğini⁵⁰ ve sergiyi ziyaret edenler içerisinde Yunanistan'ın Sofya Konsolosu Arkidopulos'un bulunduğunu da tespit edebiliyoruz⁵¹.

Nihayet, 28 Ağustos 1892 tarihinde başlayan Filibe Sergisi, 79 gün açık kaldıktan sonra, 14 Kasım 1892 tarihinde kapanmıştır. Kapanış merasimi, 500 kişilik bir ziyafetle, Prens Ferdinand başta olmak üzere, umumî müdürler, Sobranya mebusları, Sofya'da bulunan İngiltere, Avusturya ve Romanya'nın siyasî temsilcileri ve Filibe'deki konsolosların iştiraki ile yapılmıştır. Merasim münasebetiyle, önce Maliye Müdürü Naçoviç tarafından yapılan bir

⁴⁵ YSH, nr. 264/212, lef 3; *Sabah Gazetesi*, 8 Safer 1310, sayı 1086.

⁴⁶ *Sabah Gazetesi*, 4 Cümadelülâ 1310, sayı 1172.

⁴⁷ *Sabah Gazetesi*, 17 Safer 1310, sayı 1095.

⁴⁸ Dobrin Miçev, *Aynı makale*, s. 56.

⁴⁹ *Sabah Gazetesi*, 27 Safer 1310, sayı 1095.

⁵⁰ *Sabah Gazetesi*, 6 Rebiülahir 1310, sayı 1144.

⁵¹ *Sabah Gazetesi*, 25 Rebiülevvel 1310, sayı 1133.

konuşmada, Bulgaristan'daki refah seviyesinin, Prens Ferdinand sayesinde yükseldiği, ziraat ve ticaretin geliştiği ve dolayısıyla, sergi tertip edebilecek derecelere gelindiği, sitayişle dile getirilmiştir. Daha sonra söze başlayan Prens Ferdinand ise, bu icraatın gerçekleşmesinde kendisine yardımcı olan müdürler heyetine ve Bulgar milletine teşekkür borçlu olduğunu, şahsına duyulan güvene karşılık, kendisinin de, memleket ve ahalinin mutluluğunu temine çalıştığını ifade etmiş ve bu sergi münasebetiyle, Bulgarların Avrupa devletleri tarafından tamamen tanınmış olacağını belirtmiştir. Ayrıca, küçük bir millet için büyük bir başarı olan bu sergi sayesinde, Bulgarların manen pek çok menfaatler elde edeceklerini dile getirerek, serginin kapanışını ilan etmiştir⁵².

Bu konuşmalardan sonra, sergi bahçesinde tertiplenen ziyafette de, gerek Prens Ferdinand ve gerekse İstanbulof tarafından, siyasî konulardan uzak, istikbalde Bulgaristan için tatbiki düşünülen plânlar hakkındaki temenniler dile getirilmiştir. Prensın ayrılmasından sonra, ısrarla söz isteyen ve bu talebi kabul olunmadığı halde, kendiliğinden söze başlayan Sofya Temyiz Mahkemesi Başkanı Hırsto Ostoyanoviç, sarhoş olmasının da tesiriyle, siyasî bir konuşma yapmıştır. Bu konuşmasında, Balkanların eskiden Bulgar, Sırp ve Yunan milletlerine ait olduğunu, bu topraklara yeniden sahip olabilmek için, bu üç milletin aralarında ittifak yapmaları gerektiğini belirten Ostoyanoviç, bu düşüncesi ile, 1912 Balkan Harbi'ne esas teşkil edecek olan siyaseti, 20 sene öncesinde dile getirmiştir. Fakat, gerek sergi münasebetiyle meydana gelen "müspet imaj"a gölge düşürmemek ve gerekse Bâbî-âli'yi gücendirmemek maksadıyla olacak ki, bu konuşmaya kimse itibar etmemiş ve hatta, Stanbulof ve Garafof, ceviz kırmak bahanesiyle, yemek masasının üzerine şiddetle vurarak, Hırsto Ostoyanoviç'in sesini basturmaya çalışmışlardır⁵³.

Filibe Sergisi'ni tertip etmek, Bulgarlara, takriben 900.000 franka mal olmuştur. Bu beyanda, binaların inşası için 245.000 frank; bahçenin tanzimi için 100.000 frank; gece aydınlatmasında kullanılan 22 adet büyük ve 60 adet küçük elektrik lambası için 20.000 frank; sergi süresince birkaç defa uçurtulan balon için 33.000 frank ve sergi görevlilerinin maaşları ile diğer masraflar için toplam 500.000 frank, Bulgaristan tarafından harcanmıştır. Geriye kalan 400.000 frankın 250.000'i, ayrı daireleri bulunan sancak ve ka-

⁵² YSH, nr. 266/161, lef 2.

⁵³ YSH, nr. 266/161, lef 2.

zaların bütçesi ve 150.000'i de, sergi süresince zarurî olarak yapılan masraflara ait olmak üzere, yine Bulgar hükûmeti tarafından ödenmiştir. Ayrıca, yerli ve yabancı tüccarın, eşya teşhiri konusunda yaptığı masraflar ile lokantalar için harcanan para, bu yekûna dahil değildir⁵⁴.

Bu masraflara mukabil, düzenlenen piyango ve giriş ücretinden, yaklaşık 200.000 franklık bir gelir elde edilmiştir⁵⁵. Ayrıca, sergi süresince satılan eşyadan makul nispette vergi alındığından, bir miktar gelir de, bu şekilde elde edilmiştir. Fakat, Bulgar hükûmetinin maksadı, maddî menfaatten ziyade, siyasî avantajlar elde etmek olduğu için, Filibe Sergisi'nin nasıl bir malî bilanço ile kapandığı fazla önemli değildir. Bu düşünce ile ki Bulgaristan, sergi için büyük miktarda dış borçlanmaya gittiği halde, iştirakçi yabancı devletlerin tüccarına, hem bazı muafiyetler tanımış, hem de bir kısım masraflarını karşılamıştır⁵⁶.

Filibe Sergisi hakkında bir değerlendirme yapmak gerekirse, şu noktalara işaret etmek gerekecektir: Ziraat, sanayi, hayvanat ve güzel sanatlar olarak dört kısımdan meydana gelen serginin en muntazam kısmını, sınaî emtia ile güzel sanatlar meydana getirmiştir. Müspet taraflarının yanı sıra, teknik gelişmelerin tam manasıyla aksettirilememesi, ziraat makinelerinin fazla yer almaması, yağ, peynir ve diğer tarım ürünlerinin dağınık bir şekilde teşhir edilmesi ile sebze ve meyveler şubesinin içerisine hiçbir şey konulmaması, dikkati çeken hususlar olmuştur. Bu sergide yer alan mallara göre, Bulgaristan mamulâtının; çuka, şayak, aba, iplik, gaytan, sabun, tuğla, kiremit, çimentodan mamul mermer taklitleri, meşin, şarap, konyak, ispiroto, ipek, mısır, patates, mısır buğdayı, arpa ve diğer hububat çeşitlerinden ibaret olduğunu söyleyebiliriz⁵⁷.

Bu sergi sayesinde, Bulgarların millî servetleri açığa çıkmış ve daha önce mahallî bir çerçeve içerisinde kalan bazı ürün ve mamulâtın, bütün memleket çapında yaygınlaşmasına imkân hazırlanmıştır. Teşhire konulan eşyanın kontrolü esnasında, hazır bulunan davetliler tarafından yapılan takdir, her sınıf erbabını, mesleğinde ilerlemek bakımından teşvik etmiştir. Ayrıca, gerek sergiyi gezen yabancı ziyaretçiler, gerekse siyasî temsilciler, Bulgaristan'ın bu konuda gösterdiği gayretten, sitayişle söz etmişlerdir. Filibe'de bu-

⁵⁴ *YSH*, nr. 264/212, lef 3.

⁵⁵ *Sabah Gazetesi*, 20 Safer 1310, sayı 1098.

⁵⁶ *Sabah Gazetesi*, 2 Ramazan 1309, sayı 935.

⁵⁷ *YSH*, nr. 264/212, lef 3; Dobrin Miçev, *Aynı makale*, s. 61.

lunan Avrupa gazetelerinin muhabirleri de, bu başarıdan bahisle, Bulgaristan'ı, Balkan Yarımadası'nda yer alan hükümetlerin en kuvvetlisi olarak değerlendirmişlerdir⁵⁸. Yine bu türlü değerlendirmelerden olmak üzere, Prens Ferdinand'ın, sergiye katıldıkları için Avusturya İmparatoru'na bir teşekkür telgrafı göndermesi üzerine, imparator, Filibe Sergisi'nin Bulgaristan'a büyük menfaatler sağladığını, istikbaldeki yeni gelişmelerden ümitli bulunduğunu ve Avusturya ile Bulgaristan arasındaki ticarî münasebetlerin daha iyi olmasını istediğini, belirtmiştir⁵⁹.

Bulgarlar, Filibe Sergisi'nin kapanmasından iki hafta sonra, meydana gelen müspet kamuoyundan da istifade ile sanayilerinin gelişmesine yardımcı olacak konuları Sobronya'da görüşmüşler ve neticesini, bir layiha halinde tespit etmişlerdir. Buna göre⁶⁰:

- 1) Yerli sanayi için yatırım yapacak müteşebbislerin, on sene süresince bütün vergilerden muaf tutulması,
- 2) Hammadde ile makinelerin hiçbir vergiye tabi tutulmadan, serbestçe ülkeye ithal edilmesi,
- 3) Yerli imalatın nakli için taşıma ücretinin tenzil edilmesi,
- 4) Fabrika inşası için lazım olan arazinin, zorla da olsa istimlak edilebilmesi,
- 5) Bulgaristan'da imal edilen eşyaya, dışarıdan gelen eşyanın fiyatına nispetle % 10 fazla verilerek satın alınması konusunda, ülkedeki fabrika sahipleriyle kontrato yapılması,
- 6) Bu imtiyazlardan istifade etmek isteyen fabrika sahiplerinin, en az 20.000 frank sermaye koyması ve hiç olmazsa 20 işçi çalıştırması kararlaştırılmıştır.

Netice olarak Bulgarlar, Filibe Sergisi ile, hem iktisadî gelişmesini tamamlamak, hem de siyasî itibar kazanmak ve böylece, diğer Balkan milletleri gibi, bağımsızlığa layık olduklarını, Avrupa kamuoyuna anlatmak gibi, iki önemli maksadı temine çalışmışlardır. Bu konuda beklenen neticenin, büyük ölçüde elde edildiğini söyleyebilmek mümkündür. Zira Avrupa kamu-

⁵⁸ YSH, nr. 264/42, lef 2.

⁵⁹ YSH, nr. 264/172.

⁶⁰ Sabah Gazetesi, 9 Cümadelülâ 1310, sayı 1177.

oyunda, Bulgaristan'ın bir çok bakımdan gelişmesini tamamladığı ve sıranın artık siyasî başarılarla geldiği ifade edilerek, "siyasetin sınırlarına vakıf oldukça" bunun da mümkün olacağı şeklinde, değerlendirmeler yapılmaya başlanmıştır. Nitekim Bulgaristan, kısa bir zaman sonra, 5 Ekim 1908 tarihinde bağımsızlığına kavuşacak ve Balkan devletleri arasındaki yerini alacaktır⁶¹.

⁶¹ Serginin kapanmasından önce İstanbul'a dönen Cemaleddin Beyefendi, bu konudaki teferruatlı bir değerlendirmesini, 21 Eylül 1892 tarihinde Bâbü'ali'ye takdim etmiştir (YSH, nr. 264/212, lef 3). Ayrıca Bulgarların ziraat konusunda giriştikleri teşebbüsleri de, bir rapor halinde kaleme almıştır (YSH, nr. 264/212, lef 2). Özellikle, biri Ruscuk'ta ve diğeri Filibe civarındaki Sadova'da bulunan Ziraat Mektebi hakkında verdiği malumat, Bulgaristan'daki mektepler üzerinde çalışacak araştırmacıların dikkate almalarını gerektirecek derecededir.

Ek 1

FİLİBE SERGİSİ'NDE TEŞHİR OLUNAN YERLİ MALLAR		
ŞUBESİ	SAHASI	EŞYASI
Bulgaristan Umumi Dairesi	2.000 metrekare	Halı ve kilimler, yerli kumaşlardan mamul oda takımları, ateşe dayanıklı demir kasalar, kokulu ve adi sabunlar, ipek kumaşlar, çuka ve abalar, meşin sahtiyan, çimentodan mamul mermer taklidi tuğlalar, tabak ve çömlek takımları, gümüş ve bakırdan mamul evani, hububat çeşitleri, gülyağı, konyak, ipek kozası, yağ, peynir, Sofya Sanayi Mektebi'nde yapılmış marangoz işleri ve resimler ile diğer mamulat.
Orman	1.400 metrekare	Bulgaristan'da yetişen her türlü ağaç numunesi, ormanlarında yaşayan hayvan kürklerinden meydana gelen bir koleksiyon, ıhlamur çiçeği, kestane meyvesi, kömür misali ormanlara ait mahsulat, baston, yaba, tırmık, çamçak, çotra, Bulgaristan nehirlerinde ve sahillerinde bulunan balıklar, balık avlamak için kullanılan çeşitli ağlar ve diğer aletler, Bulgaristan ormanlarının büyüklük ve taksimatını gösteren haritalar.
Madenler	95 metrekare	Maden örnekleri, maden suları, maden kömürü, jeoloji haritaları, bina inşaatında kullanılan taşlardan ibaret bir kollokyum ve petrografiye, litografya taşları ve maden ocaklarında kullanılan alet ve edevat.
Milli Kıyafetler	200 metrekare	Bulgar erkek ve kadınlarının, gerek eskiden ve gerekse bu dönemde giymekte oldukları ve Bulgar simasını tasvir eden heykeller üzerinde sergilenen elbiseler, birçok milli resim ve Bulgaristan'da kullanılan çalgı takımları.
Müskirat	250 metrekare	Alt katı mahzenli olan bu binada, Bulgaristan'da yapılan müskiratın her türü teşhir edilmiş ve hazırlanan büfelerde arzu eden ziyaretçilere, ücreti mukabilinde verilmiştir.

FİLİBE SERGİSİ'NDE TEŞHİR OLUNAN YERLİ MALLAR		
ŞUBESİ	SAHASI	EŞYASI
Sofya	200 metrekare	Sabun, alçı heykeller, ipekli işlemler, kürkler, yün, hububat numuneleri, şarap ve müskirat, çuka, şayak ve aba, çimentodan mamul mermer taklidi tuğla, Samakov demiri, demir ocağı ile Sofya şehrinin haritası.
Varna	180 metrekare	Buğday, arpa, darı, mısır buğdayı ve keten tohumu gibi, hububatın çeşitli türleri ile afyon, peynir, tereyağı, kokulu sabunlar, meşin, ipekli işlemler, şayaklar, saraç işleri ve meşrubat çeşitleri.
Ruscuk	150 metrekare	En iyi kalite yün ve meşinler, beyaz ve siyah sabunlar, Bulgaristan süvarisi için mamul at kaltakları, sigara kâğıtları, kırmızı topraktan mamul yaldızlı lüle ve çömlek, mahallî tersanede yapılan küçük şimendöfer lokomotifi, dokumalar, ince bez, tülbind ve elişlemleri, yağlı boya ile yapılmış resimler, çeşitli meşrubat, şarap, hububat ve un numuneleri. Ayrıca sergi süresince, 12 Bulgar kızı, Ruscuk dokuma fabrikasına ait makinelerde, dokuma faaliyetini serginin ziyaretçilerine tatbiki olarak göstermiştir.
Tatarpazarlığı	120 metrekare	Pirinç, keten ve keten tohumu, buğday ve arpa, kaşkaval peyniri, pastırma, sucuk, afyon, gül, ceviz yağları, tütün, şarap, konyak, çeşitli likörler, kokulu sabunlar, kıldan mamul çullar, abalar, saraç takımları ve Bellova kömürü.
Istanimaka	90 metrekare	Her türlü şarap ve likör, ipek ve ipekli kumaşlar, havlular, işlemler, şekerlemeler, meşinler, her türlü hububat ve keten.
İslimye	120 metrekare	İslimye Sancağı'nın meşhur çuka ve şayakları, fasonalar, fanilalar, kilimler, gümüşten mamul evani, ceviz dolaplar, meşin sahtiyan, keçi derisi, kokulu sabunlar, kaba hasırlar, tüfek, çakı, mıkrazlar, şarap, konyak ve her türlü ziraî mahsulat.
Karlova	100 metrekare	Çuka, şayak, gaytan, ipek, gülyağı, kürk, kundura çivisi ve diğer mamulat.
Gabrova	50 metrekare	Bulgaristan'ın en kıymetli şayak, çuka, gaytan, iplik ve perdelik kumaşları.

Ek 2

FİLİBE SERGİSİ'NDE TEŞHİR OLUNAN YERLİ MALLAR		
ŞUBESİ	SAHASI	EŞYASI
Avusturya ve Çek	2.100 metrekare	Mefruşat ve kumaş takımları, hendese alet ve edevatı, hurdebînler, bazı ziraat makineleri, mutfak takımları, buhar ve el ile işleyen un değirmenleri, billur ve porselen takımları, şarap ve bakkaliye eşyası.
Macar	1.550 metrekare	Her türlü tohum, ziraat makineleri, değirmenler, yangın tulumbaları, ahır modelleri ve çeşitli sınaî mahsulat ile fabrika makineleri.
Rumeli Şimendöfer Kumpanyası	65 metrekare	Bazı haritalar, elektrik vasıtasıyla şimendöfer çanlarını işletmek için kullanılan çeşitli makineler.
Vakaro	350 metrekare	Amerikan Wooden Fabrikası'nda imal olunan orak makineleri ve sabanları, Bohemya'da imal olunan torpitler, İtalya'dan getirtilen ve ipek teli çıkarmaya mahsus makine, çeşitli zirai tohumlar ile ziraate dair bazı istatistik cetvelleri.

Ek 3

FİLİBE SERGİSİ'NDE TEŞHİR OLUNAN OSMANLI MALLARI		
TÜCCARI	MAHALLİ	EŞYASI
Melik Pepeyan	İstanbul	10 adet sedef kaplı masa, 4 adet etajer.
Georgi Nomikosi	İstanbul	100 adet lüle, 39 sandık lokum ve şekerleme.
Paskalidi Kardeşler	İstanbul	Koza ve ipekböceği tohumu.
Roçiya Vakarof	İstanbul	39 sandık ziraat makinesi.
Noroz	İstanbul	1 sandık ipek mensucat.
İsak	İstanbul	1 denk halı.
Çubukçıyan Kumpanyası	İstanbul	12 adet gümüş işlemeli baston.
Hacı Polov	İstanbul	Bir tarafında "Yaşa Prens Ferdinand" diğer tarafında "Yaşa Bulgar Milleti" ibaresi bulunan 80 cm. ebatlarında süslü resim çerçevesi.
Basil Balit	İstanbul	7 çeşit Bursa ve Şam kumaşı.
İstamatof Kardeşler	İstanbul	3 parça 18 metre şayak.
Mardiros Karagözyan	Bursa	Çeşitli Anadolu ve Acem halı ve kilimleri, Bursa seccadeleri, el işlemesi antikalar, mendil, çevre ve uçkurlar, döşemelik-perdelik ipek kumaş, küçük sedef masalar, işlemeli yastıklar, çeşitli koşum takımları.
Dimitri Velasidi	Edirne	200 şişe Edirne şarabı.
Dimitri oğlu Yovanço	Edirne	59 şişe ve 200 kiloluk 1 fıçı şarap.
Melislos Hıristodoni	Kırklareli	100 şişe şarap ve rakı.
Hacı Hıristo-Bob Görgiyef	Kırklareli	100 parça çeşitli şayak.
Stoyof Stoyanof	Kırklareli	4'ü âlâ 6 parça halı.
Stefan Mişkof	Kırklareli	3 yastık yüzü, 1 peşkir, 3 ekme örtüsü, 2 makrame, 7 mendil
Giryen Dançoğ	Kırklareli	1 kadın elbisesi.
Ivan Dimitri Çoçoliyan	Razlık	Debbağ ve kunduracılık aletleri.
Dodiyonov Toşin	Razlık	Doğramacılık aletleri.
Suhar	Dedeagaç	1 sandık çeşitli eşya, 2 sandık ağaç heykel.
Dimitrof	Üsküp	2 sandık sırmalı elbise.
Dimitri Heyona	Midilli	Zeytin ağacından 1 adet sandık ve yazıhane.
Tudor Yovan-Hacı Radenof	Siroz	2 metre boyunda çalar saat makine ve rakkası.
Dimitri Toçkof	Ohri	50 parça çeşitli kürk.
A.G. Kotroni	Ortaköy	4 sandık konyak, 1 sandık zeytinyağı, 1 sandık salamura balık.

Ek 4

NUMUNEHANE-İ OSMANÎ'DEN GÖNDERİLEN				
Eşyanın Cinsi	Parça Adedi	Kıymeti		Satılan Eşya Adedi
		Kuruş	Frank	
Teneke içerisinde barita	9	42	-	42
Şam kutnu	5	250	-	-
Hurşidiye	3	126	-	-
Mahliha	4	216	-	-
Lisanülaskur	4	200	-	-
Sevali	1	170	-	-
Çarşeb	1	60	-	-
Bursakârî krep	12	48	-	-
Çuka işleme seccade	4	240	-	-
Siyah şayak	-	-	47,50	-
Siyah şayak	-	-	94,00	-
Laciverd şayak	-	-	57,50	-
Beyaz şayak	-	-	94,95	-
İşleme atlas seccade	1	240	-	-
İşleme çuka seccade	1	120	-	-
Divarlık kanade	1	48	-	-
Tel işlemeli yastık	1	96	-	-
İtmasyon işlemeli yastık	1	24	-	-
İşleme muhacir havlusu	2	58	-	-
İşleme muhacir havlusu	1	36	-	-
İşleme muhacir havlusu	1	36	-	-
İşleme muhacir havlusu	1	18	-	-
İşleme yastık yüzü	1	72	-	-

NÜMUNEHANE-I OSMANÎ'DEN GÖNDERİLEN				
Eşyanın Cinsi	Parça Adedi	Kıymeti		Satılan
		Kuruş	Frank	Eşya Adedi
Mahreme	2	60	-	-
Hadi	2	60	-	-
Mahreme	2	60	-	-
Başörtüsü	3	63	-	-
İşleme yastık yüzü	1	72	-	-
İşleme yastık yüzü	3	72	-	-
Canfes yastık	2	96	-	2
Kanade yastık	2	72	-	-
Kanade yastık	4	192	-	-
Boyun sargısı	3	60	-	2
Tiftik çorap	2	60	-	-
Kılabdanlı bohça	1	-	35	1
Kılabdanlı yastık	4	-	20	4
Kılabdanlı perde	1	-	350	1
Kılabdanlı perde	2	-	500	-
İpekli peştemal	3	-	30	-
İpekli peştemal	3	-	18	-
İpekli peştemal	3	-	15	-
İpekli peştemal	1	-	20	-
İpek kuşak	1	-	-	-
Vaşak nafesi	1	1.800	-	-
Boğaz nafesi	1	600	-	-
Boğaz elması	1	500	-	-
Façık nafesi	1	250	-	-

NUMUNEHANE-İ OSMANİ'DEN GÖNDERİLEN				
Eşyanın Cinsi	Parça Adedi	Kıymeti		Satılan Eşya Adedi
		Kuruş	Frank	
Samur nafesi	1	1.200	-	-
Siyah porsuk	1	800	-	-
Beyaz porsuk	1	450	-	-
Tilki behlesi	1	1.200	-	-
Siyah çil nafesi	1	800	-	-
Beyaz tilki boğazı	1	100	-	1
Kafrula	1	-	150	-
Kafrula	1	-	135	-
Gecelik elbise	1	-	180	-
Gecelik elbise	1	-	180	-
Gömlek	1	-	100	-
Gömlek	1	-	100	-
Zenne donu	1	-	23	-
Zenne donu	1	-	23	-
Frenk gömleği	5	-	100	-
Karyola yastığı	1	-	50	-
Lübnankârî karyola örtüsü	1	-	120	-
Lübnankârî perde bağı	4	-	10	4
Lübnankârî yastık yüzü	6	-	30	-
Bornoz	2	-	200	-
Maşlah	1	-	300	-
İbrişim kuşak	10	-	80	-
Şamkârî kemer	2	-	6	-
Şamkârî kemer	5	-	30	-
Kürdistankârî kebir halı	1	-	1.000	-
Yazı takımı	-	-	100	-
Seccade	1	-	70	1
Yazı çekmecesı	1	-	40	-
Kavanoz	1	-	10	-
Üçlü çekmece	5	-	30	-
Tabaka	2	-	8	-
Beyaz ipekli boyunbağı	2	-	4	2
Ganet potin	1	-	20	-
Şişe içinde kremruj	2	-	100	2

NUMUNEHANE-İ OSMANÎ'DEN GÖNDERİLEN				
Eşyanın Cinsi	Parça Adedi	Kıymeti		Satılan Eşya Adedi
		Kuruş	Frank	
Şişe içinde ham yodan jotal	2	-	110	-
Kristal bosfor	2	-	120	-
Ayaktozu dolu vazo	2	-	50	-
Vazo tozu flamos?	2	30	-	-
Flakon şampuan solyoluyor?	6	60	-	-
Flakon şampuan bini	6	30	-	-
Kristal kremruj	6	60	-	-
Flakon kremruj ron?	6	30	-	-
Flakon krobeş tuvalet?	10	50	-	-
Flakon inkoz	12	60	-	-
Küçük fırça	18	9	-	-
Taş?	18	90	-	-
Tırnaklık	4	20	-	-
Sertlik verici yaprak	12	12	-	12
Cam mahfaza	2	300	-	-
Ayak imali için model	1	-	-	-
Sakal için hikâye	1	-	-	-
Masa örtüsü	3	-	45	-
Kılabdan yandufıla?	8	-	40	-
Küçük masa örtüsü	1	-	9	-
Dantelalı yastık yüzü	4	-	12	-
Dantelalı hindi	2	-	4	-
Dantelalı hindi	6	-	3	-
Küçük oyuncak mamak?	3	-	9	-
Küçük oyuncak kedi	1	-	4	-
Gümüş işleme kristal ve porselen fincan ile tabak	10	-	300	1
Vazo	2	-	600	-
Su bardağı ile tabak	2	-	320	-
Su kadehi	2	-	100	-
Altın üzerine işleme pırlanta ve zümrüt yüzük	1	-	1.400	-
Altın üzerine işleme yakutlu ve pırlantalı yüzük	1	-	1.450	-

NUMUNEHANE-İ OSMANİ'DEN GÖNDERİLEN				
Eşyanın Cinsi	Parça Adedi	Kıymeti		Satılan Eşya Adedi
		Kuruş	Frank	
Altun üzerine işlemeli zümrütlü bilezik	1	-	5.800	-
Altun üzerine işleme pırlanta tuğralı broş	1	-	1.000	-
Elmaslı sigara kutusu	1	-	3.800	-
İncili pırlantalı küpe	1	-	1.200	1
Brozeli pırlantalı küpe	1	-	1.000	-
Pırlantalı yüzük	1	-	900	-
Pırlantalı bilezik	1	-	200	1
Yakutlu gül ? yüzük	1	-	700	-
İncili pırlanta bilezik	1	-	3.000	-
Pırlantalı bilezik	1	-	4.500	-
Altun çalar koyun saati	1	-	1.000	-
Altun ve elmaslı kese	1	-	950	-
Ortası brozeli pırlanta bilezik	1	-	1.200	-
Ortası brozeli pırlanta broş	1	-	1.600	-
Ortası brozeli pırlanta küpe	1	-	1.000	-
Yakut ve pırlantalı bilezik	1	-	700	-
Ortası brozeli pırlanta bilezik	1	-	1.900	-
Pırlanta ve yakutlu broş	1	-	950	-
Kurdeleli broş pırlanta ve zümrüt?	1	-	3.500	-
Pırlanta ve yakutlu broş	1	-	1.000	1
Elmaslı üzüm	1	-	230	-
Elmaslı üzüm	1	-	100	-
Gümüş sigara kutusu	1	-	230	-
Gümüş sigara kutusu	1	-	220	-
Elmaslı altın sigara kutusu	1	-	1.000	-
Elmaslı altın sigara kutusu	1	-	720	-
Mineli gümüş yazı hokkası	1	-	300	-
Mineli gümüş şamdan	2	-	300	-
Mineli gümüş elmaslı dürbün	1	-	7.000	-
Elmaslı ve saatli yelpaze	1	-	2.500	-
Elmaslı yelpaze	1	-	1.000	-
Mineli kahve fincanı	12	-	750	-
İnci ve pırlantalı yüzük	1	-	650	-
İnci ve pırlantalı yüzük	1	-	600	-
Broze ve pırlantalı yüzük	1	-	500	-

NUMUNEHANE-İ OSMANİ'DEN GÖNDERİLEN				
Eşyanın Cinsi	Parça Adedi	Kıymeti		Satılan Eşya Adedi
		Kuruş	Frank	
Sim kahve tepsisi	1	-	700	-
Sim kahve fincanı	12	-	400	-
Mineli el aynası	1	-	600	-
Porselen tabak ile kahve fincanı	1	-	120	1
Mineli porselen kahve fincanı gümüş	2	-	100	-
Fotoğraf çerçevesi	1	-	200	-
Kristal şerbet kadehi ile tabak	1	-	150	-
Porselen kahve fincanı ile tabak	11	-	330	-
Porselen kahve fincanı ile tabak	10	-	300	-
Gümüş billur kadeh	6	-	315	-
Kristal su kadehi	1	-	50	1
Gümüş Galata Kulesi	1	-	800	1
Mahfazalı gümüş mineli kahve fincanı	2	-	140	-
Mineli gümüş kaşık	15	-	4.500	-
Mineli gümüş kaşık	18	-	3.600	-
Mineli gümüş kaşık	5	-	160	-
Mineli gümüş kaşık	3	-	99	-
Mineli gümüş kaşık	2	-	80	-
Mineli gümüş kaşık	1	-	45	-
Mineli gümüş kaşık	3	-	225	-
Mineli gümüş kaşık	8	-	140	-
Mineli gümüş kaşık	5	-	135	-
Mineli gümüş kaşık	3	-	84	-
Şeker maşası	3	-	105	-
Şeker maşası	3	-	120	-
Gümüş mineli kol düğmesi	4	-	50	-
Kravat iğnesi	24	-	360	-
Gümüş kristal yağ?	2	-	50	-
Mineli bilezik	1	-	45	-
Mineli bilezik	3	-	120	-
Mineli bilezik	2	-	100	-
Mineli bilezik	1	-	40	-
Mineli kordon	1	-	35	-

NUMUNEHANE-İ OSMANİ'DEN GÖNDERİLEN				
Eşyanın Cinsi	Parça Adedi	Kıymeti		Satılan Eşya Adedi
		Kuruş	Frank	
Mineli kordon	1	-	90	-
Gümüş mineli broş	29	-	290	-
Gümüş porselen kahve fincanı ile tabak	5	-	150	-
Porselen gümüş tepsi	1	-	130	-
Porselen kahve fincanı ile tabak	2	-	60	-
Bardak ile tabak	2	-	320	-
Kahve fincanı	6	-	90	-
Gümüş porselen tepsi	1	-	120	-
Kahve fincanı ile tabak	1	-	30	-
Porselen tepsi	1	-	200	-
Mineli yuvarlak saksı	1	-	170	-
Maden üzerine mineli sigara tabağı	2	-	180	-
Maden üzerine mineli sigara tabağı	2	-	140	-
Gümüşlü çay takımı	2	-	460	-
Bir kutu içerisinde 14 metre ??	-	-	84	14
Şekerleme kutusu	5	-	5	-
Yekûn	638	42.423,95	11.527	53

Par ordre de S. A. R. le Prince,
le Ministre des Finances a l'honneur d'inviter
son Altesse Djavad Tacha
Grand Vizir

à assister à l'inauguration de la Première Expo-
sition Nationale, qui aura lieu à Philippople le
15/27 Août 1892.

R. S. V. S.

G. D. Natchovits.

فہم سرکیسہ کوئٹہ ریلوے

فہم سرکیسہ	رقبہ	استا	باج	فرائضہ	فہم	رقبہ
کوئٹہ	کوئٹہ	کوئٹہ	کوئٹہ	کوئٹہ	کوئٹہ	کوئٹہ
تہام درویش باغیچہ ماریوہ	۷	۷	۹		۷۷	
تہام درویش	۷	۸	۵		۷۵	
خوردہ		۵	۷		۱۶۷	
محلہ		۷	۷		۷۶	
لسانہ لہو		۶	۷		۷۰	
سوالہ		۱	۱		۱۷	
چاہیہ		۷	۱		۶	
روس ٹری قیدہ	۷	۱۷	۱۷		۷۸	
خوردہ اشیا		۶	۷		۷۵	
{ سیاہ سیاہ	۶	۱		۷۷,۵۰		
درجہ سیاہ		۷		۹۷,۱۱		
بچہ سیاہ		۵		۵۷,۵۰		
اشیا لہو سیاہ		۶		۹۷,۹۵		
اشیا لہو سیاہ	۹	۷	۱		۷۵	
اشیا لہو سیاہ		۱	۱		۱۷	
دو لہو سیاہ		۷	۷		۷۵	
تہام درویش			۷	۷۷,۹۵	۱۷۹۶	
اشیا لہو سیاہ		۶	۱		۷۶	
اشیا لہو سیاہ		۷	۱		۷۷	
		۸	۷		۵۸	
{ اشیا لہو سیاہ		۹	۱		۷۶	
		۱۰	۱		۷۶	
		۱۱	۱		۱۸	
اشیا لہو سیاہ		۱۷	۱		۷۷	
محلہ		۱۷	۷		۶۰	
محلہ		۱۷	۷		۶۰	
باجہ اور لہو		۱۶	۷		۷۶	
اشیا لہو سیاہ		۱۷	۱		۷۷	
اشیا لہو سیاہ		۱۸	۷		۷۷	
محلہ		۷۰	۷		۹۶	
تہام درویش		۷۱	۷		۷۷	
دفعہ سیاہ		۷۷	۷		۱۹۷	
			۷۵	۷۷,۹۵	۷۵۶	

فہم کتبہ گونہ بیروت

تاریخ	نمبر	اسما	بار	فراوند	نقشہ	تاریخ
بزرگ ہمارے	۱۰	۴	۴	۱۰	۲۰	۱۰
نقشہ جوڑی	۱۱	۴	۲	۱۰	۲۰	۱۰
قدیم جوڑی	۱۲	۲۲	۱	۴۵	۱۰	۱۰
قدیم جوڑی	۱۳	۲۴	۴	۲۰	۱۰	۱۰
قدیم جوڑی	۱۴	۲۶	۱	۴۵	۱۰	۱۰
قدیم جوڑی	۱۵	۲۵	۲	۵۰	۱۰	۱۰
ایٹھار	۱۶	۴	۲	۴۰	۱۰	۱۰
ایٹھار	۱۷	۵	۲	۱۸	۱۰	۱۰
ایٹھار	۱۸	۳	۲	۱۰	۱۰	۱۰
ایٹھار	۱۹	۷	۱	۲۰	۱۰	۱۰
ایٹھار	۲۰	۱۴	۱	۱	۱۸۰۰	۱۰
ایٹھار	۲۱	۱	۱	۱	۲۰۰	۱۰
ایٹھار	۲۲	۲	۱	۱	۵۰۰	۱۰
ایٹھار	۲۳	۴	۱	۱	۲۵۰	۱۰
ایٹھار	۲۴	۴	۱	۱	۱۴۰۰	۱۰
ایٹھار	۲۵	۷	۱	۱	۱۴۷۱	۱۰
ایٹھار	۲۶	۱۰	۱	۱	۹۵	۱۰
ایٹھار	۲۷	۸	۱	۱	۸۰۰	۱۰
ایٹھار	۲۸	۸	۱	۱	۴۵۰	۱۰
ایٹھار	۲۹	۱۰	۱	۱	۱۴۰۰	۱۰
ایٹھار	۳۰	۱۲	۱	۱	۸۰۰	۱۰
ایٹھار	۳۱	۱۲	۱	۱	۱۰۰	۱۰
ایٹھار	۳۲	۱۰	۱	۱	۱۵۰	۱۰
ایٹھار	۳۳	۱۵	۱	۱	۱۵۰	۱۰
ایٹھار	۳۴	۱	۱	۱	۱۴۵	۱۰
ایٹھار	۳۵	۲	۱	۱	۱۸۰	۱۰
ایٹھار	۳۶	۴	۱	۱	۱۸۰	۱۰
ایٹھار	۳۷	۵	۱	۱	۱۰۰	۱۰
ایٹھار	۳۸	۳	۱	۱	۱۰۰	۱۰
ایٹھار	۳۹	۷	۱	۱	۴۴	۱۰
ایٹھار	۴۰	۸	۱	۱	۴۴	۱۰
ایٹھار	۴۱	۹	۵	۱	۱۰۰	۱۰
ایٹھار	۴۲	۱۰	۱	۱	۵۰	۱۰
ایٹھار	۴۳	۱۰	۱	۱	۱۰۰	۱۰
ایٹھار	۴۴	۱۰	۱	۱	۵۰	۱۰
ایٹھار	۴۵	۱۰	۱	۱	۱۰۰	۱۰
ایٹھار	۴۶	۱۰	۱	۱	۵۰	۱۰
ایٹھار	۴۷	۱۰	۱	۱	۵۰	۱۰
ایٹھار	۴۸	۱۰	۱	۱	۵۰	۱۰
ایٹھار	۴۹	۱۰	۱	۱	۵۰	۱۰
ایٹھار	۵۰	۱۰	۱	۱	۵۰	۱۰

فہرست کتب کوئٹہ دیوانہ

نام	صفحہ	قرآنہ	بارہم	ابنہ	فولادہ
		پوری	پوری	پوری	پوری
کتابہ فارسی بر مرغانی	۰۰	۰۰	۰۰	۶	۰۰
دفتیس بریندیہ پوزوی	۰۰	۰۰	۰۰	۷	۰۰
پورنوئے	۰۰	۰۰	۰۰	۱۰	۰۰
مثنوی	۰۰	۰۰	۰۰	۱۵	۰۰
ابرتیقو نامہ	۰۰	۰۰	۰۰	۱۶	۰۰
شم فارسی کر	۰۰	۰۰	۰۰	۱۷	۰۰
پورنوئے	۰۰	۰۰	۰۰	۱۸	۰۰
کوئٹہ نامہ فارسی کبھی	۱۷	۰۰	۰۰	۱۹	۰۰
بازن ہفت	۱۸	۰۰	۰۰	۲۵	۰۰
سوارہ	۰۰	۰۰	۰۰	۲۶	۰۰
بازن جاگیر	۰۰	۰۰	۰۰	۲۸	۰۰
قرآنہ	۰۰	۰۰	۰۰	۳۱	۰۰
اولی حکیم	۰۰	۰۰	۰۰	۳۲	۰۰
طمانہ	۰۰	۰۰	۰۰	۳۴	۰۰
بیمہ اسلم بیوشی	۱۹	۰۰	۰۰	۳۸	۰۰
غانتہ بیکہ	۴۰	۰۰	۰۰	۴۱	۰۰
شہہ درویش فرمود	۰۰	۰۰	۱۶۸	۰۰	۱۱۷۷۶
دفتیس عم پوزوئے رومانگ	۴۱	۰۰	۰۰	۰۰	۰۰
قریبان کوہو	۰۰	۰۰	۰۰	۴	۰۰
ایمانہ پوزوی عم وازو	۰۰	۰۰	۰۰	۴	۰۰
وازلو پوزوی فیندوس	۰۰	۰۰	۰۰	۵	۰۰
فدوقوئے شاموئے سولوپور	۰۰	۰۰	۰۰	۶	۰۰
دفتیس بنی	۰۰	۰۰	۰۰	۷	۰۰
قریبان کترود	۰۰	۰۰	۰۰	۸	۰۰
فدوقوئے کترود رومہ	۰۰	۰۰	۰۰	۹	۰۰
فدوقوئے کترود فوالت	۰۰	۰۰	۰۰	۱۰	۰۰
دفتیس اسفوز	۰۰	۰۰	۰۰	۱۱	۰۰
کوجہ فرط	۰۰	۰۰	۰۰	۱۲	۰۰
من سہ ریاسی لمانی	۰۰	۰۰	۰۰	۱۳	۰۰
طربانامہ	۰۰	۰۰	۰۰	۱۵	۰۰
سرخ وری بیوانہ	۴۱	۰۰	۰۰	۱۶	۰۰
جم محفلہ	۴۰	۰۰	۰۰	۴۱	۰۰
		۶۷۸	۴۸۵۰	۱۱۵۴۷	۰۰

فہرست کتب کتب خانہ

ردیف	عنوان	تعداد	قیمت	ملاحظات
۱	ایمانیہ اخبار	۱	۲۰	
۲	صحافت اکبریتہ خطابہ	۱	۲	
۳	ماہنامہ اوریوس	۲۶	۵۶	
۴	فہرستہ ماہنامہ اوریوس	۱	۵۴	
۵	صحف ماہنامہ اوریوس	۲۶	۲	
۶	داخنامہ ماہنامہ اوریوس	۲۶	۱۴۶	
۷	{ دفعہ سی	۱	۱۴۵	
۸	{ دفعہ سی	۱	۱۴۶	
۹	حصہ اول نمبر ۱	۱	۱۴۷	
۱۰	دفعہ سی	۱	۱۴۸	
۱۱	قلمی کتب خانہ	۲۴	۱	
۱۲	قلمی کتب خانہ	۱۴	۲	
۱۳	قلمی کتب خانہ	۱۲	۲	
۱۴	قلمی کتب خانہ	۱۵	۲	
۱۵	قلمی کتب خانہ	۱۶	۲	
۱۶	دارو	۱	۲	
۱۷	صور و قلمی کتب خانہ	۲	۴۱۸	۵۹۴۶۹۵۱۱۵۵۷
۱۸	صور قلمی	۲	۲	۲۰
۱۹	انجمنہ اوریوس	۱۰۸۸۹	۲	۱۶۰۰
۲۰	دفعہ سی	۱۰۷۴۴	۲	۱۶۰۰
۲۱	دفعہ سی	۹۱	۲	۵۸۱۱
۲۲	دفعہ سی	۱۰۸۸۹	۲	۱۶۰۰
۲۳	المجلسی سنہ ۱۲۸۰	۴۸	۲	۲۸۰۰
۲۴	انجمنہ اوریوس	۱۱۱۴۵	۲	۱۶۰۰
۲۵	روزنامہ اوریوس	۱۱۱۷۰	۲	۱۶۰۰
۲۶	روزنامہ اوریوس	۱۰۹۸۷	۲	۹۰۰
۲۷	دفعہ سی	۸	۲	۵۰۰
۲۸	ما قلمی کتب خانہ	۱۱۱۶۶	۲	۷۰۰
۲۹	انجمنہ اوریوس	۱۱۱۴۶	۲	۴۰۰۰
۳۰	روزنامہ اوریوس	۱۱۴۰۰	۲	۴۰۰۰
۳۱	انجمنہ اوریوس	۲۸	۲	۱۰۰۰
۳۲	انجمنہ اوریوس	۲۹۶۹	۲	۲۰
۳۳	انجمنہ اوریوس		۲۴۶	۲۴۴۵۶۹۵۱۱۵۵۷

فہم سرگیم کوئید سہیلا

ردیف	موضوع	فرانسیز معدی	پانچم معدی	ایسٹا نمبر	تاریخ
۱	اوتہ سی روزہ برلظہ بیہ زیبا	۱۴۰۰	۱	۱۱۱۶۴	۱۱/۱۱/۱۱
۲	دفعہ سہ روزہ	۱۶۰۰	۱	۱۱۱۷۸	۱۱/۱۱/۱۱
۳	دفعہ سہ روزہ	۱۰۰۰	۱	۱۱۱۴۹	۱۱/۱۱/۱۱
۴	باقیہ و برلظہ بیہ زیبا	۷۰۰	۱	۱۰۰۰۵	۱۱/۱۱/۱۱
۵	اوتہ سی روزہ برلظہ بیہ زیبا	۱۹۰۰	۱	۸۰	۱۱/۱۱/۱۱
۶	برلظہ و قوتی اے مدیہ	۹۵۰	۱	۱۰۶۴۶	۱۱/۱۱/۱۱
۷	قوتہ لہ بلی روزہ برلظہ و مدیہ	۴۵۰۰	۱	۱۰۶۱۶	۱۱/۱۱/۱۱
۸	برلظہ و قوتی اے مدیہ	۱۰۰۰	۱	۸۵	۱۱/۱۱/۱۱
۹	المسلی اوزم	۴۵۰	۱	۱۰۱۷۴	۱۱/۱۱/۱۱
۱۰	کعبہ سفارہ قوتی	۱۰۰	۱	۱۰۶۱۰	۱۱/۱۱/۱۱
۱۱	دفعہ سہ روزہ	۴۵۰	۱	۱۰۶۲۷	۱۱/۱۱/۱۱
۱۲	المسلی اوتہ سفارہ قوتی	۱۰۰۰	۱	۱۰۶۹۷	۱۱/۱۱/۱۱
۱۳	قبتہ قوتہ ناری سفارہ	۷۵۰	۱	۱۰۹۴۴	۱۱/۱۱/۱۱
۱۴	دفعہ سہ روزہ	۴۰۰	۱	۹۴۴	۱۱/۱۱/۱۱
۱۵	قبتہ قوتہ المسلی دورہ	۱۸۴۶,۹۵,۱۱۵۴۷	۴۵۴	۹۴۴	۱۱/۱۱/۱۱
۱۶	المسلی و سفارہ سفارہ	۷۰۰۰	۱	۱۷۸۵	۱۱/۱۱/۱۱
۱۷	المسلی سفارہ	۴۵۰۰	۱	۴۱۸۰	۱۱/۱۱/۱۱
۱۸	قبتہ قوتہ سفارہ	۱۰۰۰	۱	۹۴۱	۱۱/۱۱/۱۱
۱۹	قبتہ قوتہ سفارہ	۷۵۰	۱	۹۴۵	۱۱/۱۱/۱۱
۲۰	اوتہ و برلظہ لہ بلی	۶۵۰	۱	۱۱۱۴۹	۱۱/۱۱/۱۱
۲۱	دفعہ سہ روزہ	۶۰۰	۱	۱۰۹۴۴	۱۱/۱۱/۱۱
۲۲	بروزہ و برلظہ لہ بلی	۵۰۰	۱	۱۰۷۴۴	۱۱/۱۱/۱۱
۲۳	سہ روزہ قبتی	۷۰۰	۱	۱۴۴۴	۱۱/۱۱/۱۱
۲۴	سہ روزہ قبتی	۴۰۰	۱	۱۴۴۹	۱۱/۱۱/۱۱
۲۵	قبتہ اے اے	۶۰۰	۱	۱۹۸۴	۱۱/۱۱/۱۱
۲۶	نویسندہ سفارہ قبتی	۱۴۰	۱	۱۰۰۰	۱۱/۱۱/۱۱
۲۷	سہ روزہ سفارہ قبتی	۱۰۰	۱	۱۵۶۶	۱۱/۱۱/۱۱
۲۸	قبتہ قوتی سفارہ	۴۰۰	۱	۱۰۴۵۰	۱۱/۱۱/۱۱
۲۹	قبتہ قوتی سفارہ	۱۵۰	۱	۱۰۸	۱۱/۱۱/۱۱
۳۰	نویسندہ قوتہ قبتی سفارہ	۴۵۰	۱	۱۵	۱۱/۱۱/۱۱
۳۱	دفعہ سہ روزہ	۴۵۰	۱	۱۵	۱۱/۱۱/۱۱
۳۲	دفعہ سہ روزہ	۴۵۰	۱	۱۵	۱۱/۱۱/۱۱
۳۳	دفعہ سہ روزہ	۴۵۰	۱	۱۵	۱۱/۱۱/۱۱
۳۴	دفعہ سہ روزہ	۴۵۰	۱	۱۵	۱۱/۱۱/۱۱
۳۵	دفعہ سہ روزہ	۴۵۰	۱	۱۵	۱۱/۱۱/۱۱
۳۶	دفعہ سہ روزہ	۴۵۰	۱	۱۵	۱۱/۱۱/۱۱
۳۷	دفعہ سہ روزہ	۴۵۰	۱	۱۵	۱۱/۱۱/۱۱
۳۸	دفعہ سہ روزہ	۴۵۰	۱	۱۵	۱۱/۱۱/۱۱
۳۹	دفعہ سہ روزہ	۴۵۰	۱	۱۵	۱۱/۱۱/۱۱
۴۰	دفعہ سہ روزہ	۴۵۰	۱	۱۵	۱۱/۱۱/۱۱
۴۱	دفعہ سہ روزہ	۴۵۰	۱	۱۵	۱۱/۱۱/۱۱
۴۲	دفعہ سہ روزہ	۴۵۰	۱	۱۵	۱۱/۱۱/۱۱
۴۳	دفعہ سہ روزہ	۴۵۰	۱	۱۵	۱۱/۱۱/۱۱
۴۴	دفعہ سہ روزہ	۴۵۰	۱	۱۵	۱۱/۱۱/۱۱
۴۵	دفعہ سہ روزہ	۴۵۰	۱	۱۵	۱۱/۱۱/۱۱
۴۶	دفعہ سہ روزہ	۴۵۰	۱	۱۵	۱۱/۱۱/۱۱
۴۷	دفعہ سہ روزہ	۴۵۰	۱	۱۵	۱۱/۱۱/۱۱
۴۸	دفعہ سہ روزہ	۴۵۰	۱	۱۵	۱۱/۱۱/۱۱
۴۹	دفعہ سہ روزہ	۴۵۰	۱	۱۵	۱۱/۱۱/۱۱
۵۰	دفعہ سہ روزہ	۴۵۰	۱	۱۵	۱۱/۱۱/۱۱
۵۱	دفعہ سہ روزہ	۴۵۰	۱	۱۵	۱۱/۱۱/۱۱
۵۲	دفعہ سہ روزہ	۴۵۰	۱	۱۵	۱۱/۱۱/۱۱
۵۳	دفعہ سہ روزہ	۴۵۰	۱	۱۵	۱۱/۱۱/۱۱
۵۴	دفعہ سہ روزہ	۴۵۰	۱	۱۵	۱۱/۱۱/۱۱
۵۵	دفعہ سہ روزہ	۴۵۰	۱	۱۵	۱۱/۱۱/۱۱
۵۶	دفعہ سہ روزہ	۴۵۰	۱	۱۵	۱۱/۱۱/۱۱
۵۷	دفعہ سہ روزہ	۴۵۰	۱	۱۵	۱۱/۱۱/۱۱
۵۸	دفعہ سہ روزہ	۴۵۰	۱	۱۵	۱۱/۱۱/۱۱
۵۹	دفعہ سہ روزہ	۴۵۰	۱	۱۵	۱۱/۱۱/۱۱
۶۰	دفعہ سہ روزہ	۴۵۰	۱	۱۵	۱۱/۱۱/۱۱
۶۱	دفعہ سہ روزہ	۴۵۰	۱	۱۵	۱۱/۱۱/۱۱
۶۲	دفعہ سہ روزہ	۴۵۰	۱	۱۵	۱۱/۱۱/۱۱
۶۳	دفعہ سہ روزہ	۴۵۰	۱	۱۵	۱۱/۱۱/۱۱
۶۴	دفعہ سہ روزہ	۴۵۰	۱	۱۵	۱۱/۱۱/۱۱
۶۵	دفعہ سہ روزہ	۴۵۰	۱	۱۵	۱۱/۱۱/۱۱
۶۶	دفعہ سہ روزہ	۴۵۰	۱	۱۵	۱۱/۱۱/۱۱
۶۷	دفعہ سہ روزہ	۴۵۰	۱	۱۵	۱۱/۱۱/۱۱
۶۸	دفعہ سہ روزہ	۴۵۰	۱	۱۵	۱۱/۱۱/۱۱
۶۹	دفعہ سہ روزہ	۴۵۰	۱	۱۵	۱۱/۱۱/۱۱
۷۰	دفعہ سہ روزہ	۴۵۰	۱	۱۵	۱۱/۱۱/۱۱
۷۱	دفعہ سہ روزہ	۴۵۰	۱	۱۵	۱۱/۱۱/۱۱
۷۲	دفعہ سہ روزہ	۴۵۰	۱	۱۵	۱۱/۱۱/۱۱
۷۳	دفعہ سہ روزہ	۴۵۰	۱	۱۵	۱۱/۱۱/۱۱
۷۴	دفعہ سہ روزہ	۴۵۰	۱	۱۵	۱۱/۱۱/۱۱
۷۵	دفعہ سہ روزہ	۴۵۰	۱	۱۵	۱۱/۱۱/۱۱
۷۶	دفعہ سہ روزہ	۴۵۰	۱	۱۵	۱۱/۱۱/۱۱
۷۷	دفعہ سہ روزہ	۴۵۰	۱	۱۵	۱۱/۱۱/۱۱
۷۸	دفعہ سہ روزہ	۴۵۰	۱	۱۵	۱۱/۱۱/۱۱
۷۹	دفعہ سہ روزہ	۴۵۰	۱	۱۵	۱۱/۱۱/۱۱
۸۰	دفعہ سہ روزہ	۴۵۰	۱	۱۵	۱۱/۱۱/۱۱
۸۱	دفعہ سہ روزہ	۴۵۰	۱	۱۵	۱۱/۱۱/۱۱
۸۲	دفعہ سہ روزہ	۴۵۰	۱	۱۵	۱۱/۱۱/۱۱
۸۳	دفعہ سہ روزہ	۴۵۰	۱	۱۵	۱۱/۱۱/۱۱
۸۴	دفعہ سہ روزہ	۴۵۰	۱	۱۵	۱۱/۱۱/۱۱
۸۵	دفعہ سہ روزہ	۴۵۰	۱	۱۵	۱۱/۱۱/۱۱
۸۶	دفعہ سہ روزہ	۴۵۰	۱	۱۵	۱۱/۱۱/۱۱
۸۷	دفعہ سہ روزہ	۴۵۰	۱	۱۵	۱۱/۱۱/۱۱
۸۸	دفعہ سہ روزہ	۴۵۰	۱	۱۵	۱۱/۱۱/۱۱
۸۹	دفعہ سہ روزہ	۴۵۰	۱	۱۵	۱۱/۱۱/۱۱
۹۰	دفعہ سہ روزہ	۴۵۰	۱	۱۵	۱۱/۱۱/۱۱
۹۱	دفعہ سہ روزہ	۴۵۰	۱	۱۵	۱۱/۱۱/۱۱
۹۲	دفعہ سہ روزہ	۴۵۰	۱	۱۵	۱۱/۱۱/۱۱
۹۳	دفعہ سہ روزہ	۴۵۰	۱	۱۵	۱۱/۱۱/۱۱
۹۴	دفعہ سہ روزہ	۴۵۰	۱	۱۵	۱۱/۱۱/۱۱
۹۵	دفعہ سہ روزہ	۴۵۰	۱	۱۵	۱۱/۱۱/۱۱
۹۶	دفعہ سہ روزہ	۴۵۰	۱	۱۵	۱۱/۱۱/۱۱
۹۷	دفعہ سہ روزہ	۴۵۰	۱	۱۵	۱۱/۱۱/۱۱
۹۸	دفعہ سہ روزہ	۴۵۰	۱	۱۵	۱۱/۱۱/۱۱
۹۹	دفعہ سہ روزہ	۴۵۰	۱	۱۵	۱۱/۱۱/۱۱
۱۰۰	دفعہ سہ روزہ	۴۵۰	۱	۱۵	۱۱/۱۱/۱۱

فہم سرگیم کونہ بیلا

نمبر	منہ	فرانسہ عروس	بام عروس	اینا عروس	نظرو عروس	جنس اسپاگس
		۴۵	۲	۲		کونہ بیلا- فرانسہ
		۵۰	۱	۵		فرانسہ بیلا عروس
		۸۰۰	۱	۹۹۹		کونہ بیلا عروس
		۱۶۰	۱	۱۵۶		کونہ بیلا عروس
		۱۴۰	۲	۱۵۰		
		۴۶۰	۱۴	۱۵۱		
		۱۸۰	۲	۱۵۴		
		۱۸۰	۲	۱۵۴		
		۱۸۰	۲	۱۵۴		
		۱۸۰	۲	۱۵۵		
		۱۸۰	۲	۱۵۶		
		۱۸۰	۲	۱۵۷		
		۱۸۰	۲	۱۵۸		
		۱۸۰	۲	۱۵۹		
		۱۴۵	۵	۱۶۰		
		۱۷۵	۵	۱۶۱		
		۹۰	۴	۱۶۴		
		۸۶	۴	۱۶۴		
		۹۰	۴	۱۶۴		
		۹۰	۴	۱۶۵		
		۹۰	۴	۱۶۶		
		۶۹	۴	۱۶۷		
		۷۵	۴	۱۶۸		
		۱۰۵	۴	۱۶۹		
		۹۰	۴	۱۷۰		
		۴۰	۱	۱۷۱		
		۲۰	۲	۱۷۴		
		۶۰	۱	۱۷۴		
		۴۴	۱	۱۷۴		
		۴۴	۱	۱۷۵		
		۴۰	۱	۱۷۶		
		۴۰	۱	۱۷۷		
		۶۵		۱۷۸		
		۲۸۶۹,۹۵,۱۱۵۷	۵۴			

فہم کونہ بیلا

فہرست کتب کوئٹہ پبلشنگ

فہرست کتب	صفحہ	فرانزس پوری	بارچہ پوری	ایسا پوری	ظہور پوری
شکر مائیں	۰	۰	۱	۱۷۹	۰
"	۰	۰	۱	۱۸۰	۰
"	۰	۰	۱	۱۸۱	۰
"	۰	۰	۱	۱۸۲	۰
گوسہ فیما فیما دو گوسہ	۰	۰	۱	۱۸۳	۰
قرآنہ ایسی	۰	۰	۱	۱۸۴	۰
گوسہ فیما فیما باغ فیما	۰	۰	۱	۱۸۵	۰
گوسہ قرآنہ باغ فیما	۰	۰	۱	۱۸۶	۰
فیما فیما	۰	۰	۱	۱۸۷	۰
"	۰	۰	۱	۱۸۸	۰
فیما فیما دو گوسہ	۰	۰	۱	۱۸۹	۰
"	۰	۰	۱	۱۹۰	۰
فیما فیما	۰	۰	۱	۱۹۱	۰
گوسہ فیما فیما بروسہ	۰	۰	۱	۱۹۲	۰
<hr/>					
گوسہ پورسہ پورہ فیما فیما	۰	۰	۱	۲۰۷	۰
پورسہ پورسہ	۰	۰	۱	۱۵۰	۰
پورسہ پورہ فیما فیما	۰	۰	۱	۱۴۰	۰
پورسہ پورہ فیما فیما	۰	۰	۱	۱۳۰	۰
پورسہ پورہ فیما فیما	۰	۰	۱	۱۲۰	۰
پورسہ پورہ فیما فیما	۰	۰	۱	۱۱۰	۰
پورسہ پورہ فیما فیما	۰	۰	۱	۱۰۰	۰
پورسہ پورہ فیما فیما	۰	۰	۱	۹۰	۰
پورسہ پورہ فیما فیما	۰	۰	۱	۸۰	۰
پورسہ پورہ فیما فیما	۰	۰	۱	۷۰	۰
پورسہ پورہ فیما فیما	۰	۰	۱	۶۰	۰
پورسہ پورہ فیما فیما	۰	۰	۱	۵۰	۰
پورسہ پورہ فیما فیما	۰	۰	۱	۴۰	۰
پورسہ پورہ فیما فیما	۰	۰	۱	۳۰	۰
پورسہ پورہ فیما فیما	۰	۰	۱	۲۰	۰
پورسہ پورہ فیما فیما	۰	۰	۱	۱۰	۰
پورسہ پورہ فیما فیما	۰	۰	۱	۰	۰
<hr/>					
	۰	۰	۱	۲۴۸	۰

SUMERLİLERDEN YAHUDİLİK, HİRİSTİYANLIK VE MÜSLÜMANLIĞA ULAŞAN ETKİLER VE DİN KİTAPLARINA GİREN KONULAR

MUAZZEZ İLMİYE ÇIĞ

Konumuz, en eski yazılı belgelerine sahip olduğumuz Sumer kültürünün, Ortadoğu'da çıkan Yahudilik, Hıristiyanlık ve Müslümanlığa olan etkisi ve onlardan Tevrat ve Kur'ân'a geçen konulardır.

Sumerliler bundan en az 6000 yıl önce Asya'dan göç ederek Güney Irak'a, Dicle ve Fırat nehirleri arasına gelip yerleşmiş ve orada, izleri zamanımıza kadar ulaşan büyük ve köklü bir uygarlık kurmuşlardır.

Bu uygarlığın en önemli buluşu dillerine göre bir yazı icat etmeleridir. Bundan hemen hemen 5000 yıl önce icat edilen bu yazı, evvelâ anlatılmak istenen nesnenin resmini yapmakla başlamış, yüzyıllar boyu geliştirilerek her istenilene yazacak hale getirilmiştir. Yazıyı oluşturan çizgilerin çiviye benzermesi nedeni ile bugün Çiviyazısı olarak adlandırılan bu yazıyı, Sumerliler zamanındaki komşu milletler ve daha sonra gelen Babilliler, Asurlular, Hititler, Hurriler, Urartular alarak kendi dillerini yazmışlar, Ugarit-ve Persler de bundan harf yazısı yaparak yararlanmışlardır.

Bu yazı tablet adını verdiğimiz yumuşak kil levhalar üzerine yazılmış, güneş ve fırınlarda kurutulmuş olduğundan binlerce yıl toprak altında çürümeden kalabilmişlerdir.

Bu tabletler geçen yüzyılda başlayan kazılarda meydana çıkarılmış, kısa sürede yazıları okunmuş, dilleri çözülmüş ve böylece Sumerlilerle birlikte Ortadoğu milletlerinin tamamıyla unutulmuş 3000 yıllık tarihi gözler önüne serilmiştir.

Sumer belgeleri arasında edebî metinler büyük bir önem taşır. Bunlar Sumerlilerin hayal güçlerini, dünya görüşlerini, sosyal düzenlerini ve dinsel inanışlarını yansıtır. Şiirler, ilâhiler, ağıtlar, destanlar, efsaneler, atasözleri gibi çeşitli konuları kapsayan bu edebiyatın¹ Ortadoğu milletlerine büyük et-

¹ Kazılardan çıkarılan Sumer edebiyatına ait tabletlerin hemen hemen üçte biri İstanbul Arkeoloji Müzelerinin zengin Çiviyazılı Belgeler Arşivinde bulunmaktadır. Bu yüzyılın, özellikle

kisi olmuştur. Bu etki özellikle gerek çok tanrılı, gerek tek tanrılı dinlerde görülmektedir.

Sumer dini çok tanrılı bir dindi. Dünyada görülen, hissedilen her nesnenin bir tanrısı vardı. Tanrılar insan görüntüsünde, fakat ölümsüz ve insanüstü güçlere sahipti. İnsanlar gibi onların da çocukları ve eşlerinden oluşan aileleri bulunuyordu. Bu aileler kral gibi bir baş tanrı altında toplanmışlardı. Tanrılar da insanlar gibi sever, üzülür, kızar, kıskanır, kavga eder, kötülük yapar, hastalanır, hatta yaralanabilirdi. Yer, gök, su, hava tanrıları yaratıcı, diğerleri idare edici tanrılarıdır.

Sumerliler bu tanrılar âlemi ile ilgili pek çok hikâye geliştirmişler, şiirler yazmış, ilâhiler bestelemiş, törenler düzenlemiş ve bütün bunları yazıya geçirerek, zamanımıza kadar ulaşmasını sağlamışlardır. Sumerlilerin edebiyatları ile birlikte dinleri de daha sonraki milletleri etkisi altına almıştır. Onların kurdukları çok tanrılı din yavaş yavaş tek tanrıya dönüşerek bugünkü dinlerin temelini meydana getirmiştir. Fakat bu arada diğer tanrılar da tamamıyla yok olmayarak bu dinlerde melekler, cinler, şeytanlar halinde varlıklarını korumaktadırlar.

Her üç dinde de ortak noktalar şunlardır: Tanrının yaratıcı ve yok edici gücü, yargılaması, tanrı korkusu, kurbanlar, ilâhiler, dualar ve tütsülerle tanrıyı memnun etmek, iyi ahlâklı, dürüst ve âdil olmak, büyüklere ve küçüklere saygı göstermek, sosyal adalet ve temizlik. Temizlik Sumerlilerde çok önemli idi. Tapınağa gidenlerin, dua edenlerin, kurban kestirenlerin vücutça temiz olmaları gerekti. Düşmanların yıktıkları şehirler için onların yazdıkları bir ağıtta:

Artık Karabaşlı halk (Sumerliler) tören için yıkanamıyor,

Kirliyi beğenmek onların kaderi oldu,

Görünüşleri değişti.

ikinci yarısından sonra, S.N. Kramer, Hatice Kızılyay ve Muazzez Çığ tarafından yayınlanan bu tabletleler, Sumer edebiyatına ait yeni konular ortaya çıkmış ve birçok konular da tamamlanabilmiştir. Bunlar hakkında bilgi için: Muazzez İlmiye Çığ, *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Çiviyazılı Belgeler Arşivinin Sumer Edebiyatına Katkıları*, X. Türk Tarih Kongresi (Ankara 1990), s. 481-497. Sumer edebiyatı hakkında daha geniş bilgi için: S.N. Kramer, *History Begins at Sumer, Tarih Sumer'de Başlar*, çeviren: Muazzez İlmiye Çığ (Ankara 1990).

denmektedir². Bir de "Yıkanmamış elle yemeğe dokunma" atasözü vardır. Yeni yapılan binalar, içine girilmeden önce dinsel bir temizlikten geçirilirdi.

Kralların nasıl sarayları varsa tanrıların da evleri olmalı idi. Bunun için görkemli tapınaklar, yanlarında basamaklı kuleler yapılmıştı. Daha sonra bu tanrı evleri sinagoga, kiliseye ve camilere yerini verdi³. Sumer tapınak okulları Müslümanlıkta medreselere dönüştü. Camilerin ve minarelerin üstündeki yarım ay, Sumer ay tanrısının sembolüdür⁴.

Sumer kralları, tanrının yeryüzündeki vekili sayılıyordu. Bu inanç Hıristiyanlıkta Papa'ya, Müslümanlıkta Halifeye geçerek devam etmiştir.

Sumer kanunu Hammurabi kanununun temelini oluşturmuş, ondan Musa'nın kanunu ve İslâm kanunu etkilenmiştir. Musa'nın kanununda bulunan anaya babaya saygı, kimseyi öldürmeyeceksin, zina yapmayacaksın, çalmayacaksın, yalan tanıklık etmeyeceksin, komşunun karısına ve malına göz dikmeyeceksin gibi kurallar Sumer Kanununda da aynı. Yalnız Sumer Kanunu daha insancıl, göze göz, dişe diş yok cezalarda. Ne yazık ki, Sumer kanunları yazılı olan tabletler çok kırıklı, belki de toprak altından daha çıkarılamayanlar da var. Bu yüzden tam karşılaştırma yapılamıyor. Buna karşın daha sonra Samiler tarafından yapılan kanunların, Sumer kanunlarına dayandığı kuşku götürmez. Buna açık bir örnek olarak, İbrahim Peygamberin karısı ile cariyesi arasındaki olayı gösterebiliriz. Sumer kanununa göre kısır bir kadının kocasına verdiği cariyesi çocuk doğurunca, hanımına karşı büyüklük taslayamaz, öyle yapmaya kalkarsa cezalandırılır. Tevrat ve Kur'an'da yazıldığına göre İbrahim Peygamberin kısır olan karısı Sara, cariyesi Hacer'i çocuk yapmak üzere kocasına veriyor. Cariye çocuk

² S.N. Kramer, *The Sumerians, Their History, Culture and Character*, Chicago 1963, p. 143.

³ Sumer'deki "tanrı evi" deyimini, Kur'an'da "Allahın mescitleri" (sure 9: 17,18) şeklinde bulunmaktadı. Sumer'de mabet veya saray anlamına gelen "e.gal" kelimesi Tevrat'ta "hegal" olmuştur.

Max I.Dimont, *Jews, God, and History*, (New York 1962) p. 65'de "Babil toprağında Yahudiler iki yeni düşünce geliştirdiler, bunlar o zamandan beri insanlığın malı oldu. Kurban için tanrı evi yerine, dinsel toplantı için sinagoglar yapılar. Buralarda törenler yapmak yerine dua etmeyi koydular. Sinagoglar Hıristiyanlıkta kiliselerin, Müslümanlıkta camilerin temelini oluşturdu. Dua, bu insanlar arasında tanrıya adanan bir sembol haline geldi." şeklinde yazılmaktadır.

⁴ Sumer dininde ay kültürünün önemli bir yeri vardır. Ay'ın ilk görüldüğü gün, 15 günlük olduğu ve görünmediği günlerde törenler yapılır, hatta bazı yiyecekler yenilmezdi. İslâmiyet'te de oruç ve bayramlar Ay'ın görünüşüne göre yapılmaktadır.

doğurup kendisini üstün görmeye başlayınca oğlu İsmail ile çöle götürülüp kocası tarafından atılıyor⁵.

Tevrat'a göre büyük erkek çocuğa mirastan özel bir pay verilir, çocuklar isterse babanın sağlığında bu payı alabilirler. Aynı kural Sumer'de de var: Lipit-İştar 32. (Mebrure Tosun, Kadriye Yalvaç, *Sumer, Babil, Assur Kanunları ve Ammi Saduqa Fermanı* (Ankara 1975), s. 69. Hammurabi kanunu mad. 165.

Araplarda zina yapan kadınların taşlanması âdeti Tevrat'ta olmasına karşın (Tesniye 13-23), Kur'an'da böyle bir ceza yoktur. Zina cezası ile ilgili dört âyet bulunuyor. Bunlar:

Sûre 4: 15

Kadınlarınızdan zina yapanlara karşı içinizden dört şahit getirin. Eğer şahitlik ederlerse, o kadınları ölüm alıp götürünceye kadar, yahut Allah onlara bir yol açıncaya kadar evinizde tutun. İçinizden zina yapan her iki tarafa ceza verin! Eğer tövbe edip uslanırsa artık onlara ceza verip eziyet etmekten vazgeçin, çünkü Allah tövbeleri çok kabul eden ve çok esirgendir.

Sûre 24: 2

Zina eden kadın ve erkekten her birine yüz sopa vurun. Müminlerden bir grup da onlara şahit olsun!

3. Zina eden erkek ancak zina eden veya putperest olan kadınla, zina eden kadın da zina eden veya putperest olan erkekle evlenebilir.

Taşlanma cezası Sumerlilerin eski çağlarında varmış, fakat değişik bir nedenden. İ.Ö. 2200'lerde Lagaş Kralı Uruinimgina (Urukagina) tarafından yapılmış sosyal reform metninde, geçmiş zamanlarda olduğu gibi iki koca almaya kalkan kadınlar ve hırsızların, bu fena hareketlerinin yazılı olduğu taşlarla taşlanacakları bildirilmektedir⁶. Daha sonra yazılan kanunlarda bu taşlanma konusu bulunmuyor.

⁵ C.L. Wooley, *The Sumerians* (New York 1965) p. 102 vd. Hammurabi Kanunu mad. 146.

⁶ S.N. Kramer, *The Sumerians* p. 322.

- Prof. Horst Steible'nin bana lütfen yeni gönderdiği kitabına göre, taşlanma ile ilgili anlaşılması zor cümle için yeni anlamlar öne sürüldüğünden bu çeviriden vazgeçilmiştir.

Horst Steible, *Die Altsumerischen Bau-und Weihinschrift Teil I* (Wiesbaden 1982) S. 319 da buna ait satırlar şöyle:

20- Eskiden kadınlar

Sumer kanunlarında zina ile ilgili maddeler, kırıklıkları dolayısı ile olsa gerek, yoktur. Buna karşın Hammurabi kanununda bulunuyor. *Sumer, Babil, Asur Kanunları*, s. 198 Madde 129. Eğer bir adamın karısı bir başka erkekle yatarken yakalanırsa onları bağlayıp suya atacaklar. Eğer kadının kocası yaşatırsa, kral da yaşatacak.

130. Eğer bir adam, başka bir adamın babasının evinde oturan karısını, zor kullanıp koynunda yatırırken yakalanırsa, o adam öldürülecek, kadın özgür olacaktır.

Sumer'de bekâret konusu önemli görünüyor. Sumer kanunları yazılı olan tabletlerin, kırık ve okunamayan yerleri çok. Okunabilen iki madde bunu kanıtıyor. Bunlardan birinde, bir kölenin zorla bıkırını bozan 5 şekel (tahminen 40 gram) gümüş vermek zorunda. Diğerinde, dul olarak evlenen bir kadın, kocasından boşandığında, kız olarak evlenen kadının alacağı tazminatın yarısını alabiliyor⁷.

Tevrat'ta kural daha katı. Bir kız evlendiğinde bâkire olmadığı kanıtlanırsa taşla öldürülüyor (bak Tesniye 22: 13-21). Buna karşın, Kur'an'da bekâret konusu yok.

Sumer'de zorla tecavüz de ele alınmış. "Hür bir adamın kızı yolda tecavüze uğrarsa, anne-babası onun yolda olduğunu bilmemişlerse, kız onlara 'tecavüze uğradım' derse, anne, baba onu zorla erkeğe karı olarak verecekler." (*The Ancient Near East Supplementary Texts and pictures Relating to old Testament*, Editted by James B. Pritchard, Prinçton 1969, p. 90 madde 7).

Zorla tecavüz, Sumer efsanesine bile konu olmuş. Tanrı Enlil, tanrıların başı olduğu halde, evlenmeden önce karısını aldatarak zorla tecavüz ettiği için tanrılar meclisince yeraltı dünyasına sürülmüştür (S.N. Kramer, *The Sumerians*, 146-147).

21-22- İki erkek alırlardı.

23- Bugünün kadınlarına gelince

24- düşürülürler. (noktalar anlaşılmayan kelimeler). Bu satırlar hakkındaki açıklamalar için bk. aynı kitap Teil II, S. 162-164 not 25-29. İslâmiyet'ten önce bazı Arap kabileleri anaerkil olup kadınlar birkaç koca alabiliyorlarmış (Hayrullah Örs, *Hazreti Muhammed*, İstanbul 1963, s. 160-161). İslâmiyet'ten sonra da bazı kabileler arasında anaerkil âdetin sürdüğünü, oldukça eski bir tarihte Stern mecmuasındaki, bir Alman kadın yazarının, Arabistan kabileleri arasında yaptığı araştırma hakkındaki yazısında okumuştum.

⁷ Prof. Dr. Mebrure Tosun, Doç. Dr. Kadriye Yalvaç, *Sumer, Babil ve Asur Kanunları ve Ammi-Sadaqa Fermanı*, (Ankara 1975), s. 40. Ā. 5-7.

Aynı olay Tevrat'ta (bak: Tesniye 22: 28-29): "Eğer bir adam kız olan nişanlanmamış bir genç kadınla yatarsa ve onları bulurlarsa adam genç kadının babasına 50 şekel (şekel Sumerce'den Akadca'ya geçen bir ağırlık ölçüsü birimi) gümüş verecek ve kadın onun karısı olacak". Eğer adam nişanlı bir kızla şehirde yatarsa her ikisi de taşlanarak öldürülüyor.

Kur'an'da bu konu yok.

Sumer'de sosyal adaleti koruyan tanrıça, senede bir kere insanları iyi veya fena hareketlerinden dolayı yargılar, kötülerini cezalandırır⁸. Bu inanış İslâm'a, Şaban ayının onbeşinde Berât kandili olarak girmiştir.

Sumer tanrılarının esas adlarından başka, niteliklerine göre diğer adları da vardı. Babilliler bu adlardan 50 tanesini yeni yarattıkları tanrı Marduk'a vererek tek tanrı düşüncesine doğru bir adım atmışlardı.

İslâm dininde Allah'a verilen 99 ad, aynı geleneğin bir devamı gibi görünüyor.

Sumerlilere göre ölümler, kur adlı karanlık, dönüşü olmayan bir yer altı dünyasına gidiyorlar. Tevrat'ta bu Şeol, Yunan'da Hades, İncil'de cehennem, İslâm'da ahret olarak devam etmektedir. Sumerlilere göre burada tekrar dirilme yok. Fakat yeraltı dünyası oranın tanrıları, rahipleri ve ölenlerin gölgeleriyle bir hayli hareketli yer. Buradan bazı özel durumlarda gölgeler yeryüzüne çıkarılabiliyorlar. Gilgamiş'in çağrısı üzerine arkadaşı Enkidu'nun gölgesi çıkarak iki arkadaş konuşuyorlar. Tevrat Samuel I: 28'de Kral Saul'un isteği üzerine Samuel'in gölgesi yer altından çıkıyor. *Tarih Sumer'de Başlar*, s. 133-134.

Sumer'de yer altındaki ölümlerin ruhları için yiyecek ve kurbanlar sunulmazsa, onlar yeryüzüne çıkarak insanlara rahatsızlık veriyorlar. Ölenlerin arkasından çok fazla ağlayıp sızlanmak onları rahatsız ediyor. İslâmiyet'te de ölümler için yapılan dualar, kurbanlar bu inanışın bir devamı olmalı. Bizde de "çok ağlayıp ölünün ruhunu rahatsız etmeyin" sözü vardır.

Yahudilere, Babil tuksaklığından sonra Perslerin etkisi ile, Zerdüşt dininden ölümler tekrar dirileceği, cennet, cehennem ve sırat köprüsü girmiştir: Hayrullah Örs, *Musa ve Yahudilik*, (İstanbul 1966), s. 361.

Tevrat'ta Elohim insanların tanrı gibi hareket ettiklerine kızıp birbirlerini anlamamaları için birçok dil meydana getiriyor. Sumer'de ise bilgelik

⁸ *Tarih Sumer'de Başlar*, s. 87.

tanrısı hava tanrısına kızıyor ve insanlar tek dil konuşurken, birbirlerini anlamayacak şekilde birçok diller oluşturuyor.

Sumerliler kendilerinin, tanrılar tarafından seçilmiş üstün bir halk olduğunu yazmışlar, Tevrat'ta Yahve, Kur'an'da Allah İsrail oğullarını üstün bir kavim yapmıştır: Tesniye 14.6, Sûre 45: 16; 2: 27).

Sumerliler kadınları bir tarlaya benzetmişler. Aynı deyim hem Tevrat, hem Kur'an'da var. Kur'an'da "kadınlarınız sizin için bir tarladır, tarlanıza nasıl derseniz öyle varın." yazılı (Sûre 2: 223). Bunu müfessirler çeşitli şekilde tefsir etmişler. Bk. Turan Dursun, *Din Bu 3* (İstanbul 1991), s. 27-28.

Sumer'de tanrılar "ol" der ve herşey olur. Kur'an'da aynı deyim "Allah yalnız ol der" şeklinde geçmektedir sûre 36: 82.

Sumerliler, dünyadaki bütün olayların gökte yıldızlarla yazılı olduğuna inanırlardı. Kur'an'da gökteki "levhi mahfuz"da yazılı olduğu söyleniyor (Sure 22:2). Sumerliler insanların kaderinin tuğlada yazılı olduğunu inanırlardı, bizde insanın alınına yazılı, deriz.

Sumerlilerde 7 sayısı çok önemlidir, 7 gün geçmek, 7 dağ aşmak, 7 ışık, 7 ağaç, 7 kapı gibi. Aynı şekilde Tevrat ve Kur'an'da da 7 sayısı bol olarak bulunmaktadır. İslâm'a göre cennetin 7 kapısı vardır; Sumer Yeraltı Dünyası'nın da 7 kapısı bulunuyor.

Sumerliler tanrılarını sevindirmek, onlardan bir istekte bulunmak, hastalıklardan kurtulmak için veya yaptıkları adaklara karşılık kurban kestirirlerdi. Bu kurbanlar sakatsız ve hastaliksız olmalı ve kurban sahibi vücutça temizlenmeli idi. Kurbanlar rahipler tarafından özel dualarla kesilirdi. Kurbanın sağ kalçası ve iç organları tanrıya takdim edilir, gerisi etrafta olanlara dağıtıldı. İslâmlıkta da kurbanlar aynı koşullarda kesiliyor. Yalnız hocanın kesmesi zorunlu değil. Kurbanın sağ kalçası ile iç organları tanrı yerine kurban sahibine bırakılır, gerisi dağıtılır.

Sumer'de Erhanedan devrinde Ur kral mezarlarına göre, kral ve kraliçeler askerleri ve etrafındakilerle birlikte gömülürdü. Fakat metinlerde her türlü kurban yazılmasına karşı insan kurbanı yoktur. Buna mukabil İsrail'de, Yunan'da insan kurbanı yapılmış⁹. Araplarda da olduğunu, hatta Muham-

⁹ Cyrus Gordon, *The Common Background of Greek and Hebrew Civilization* (New York 1965) p. 255. İbrânilerde ölü veya dirileri kıvandırmak veya şahısların sağlığını korumak için insan kurbanı yapılmış, Tevrat Samuel II 21:6-9, Hayrullah Örs, *Mûsa ve Yâhudilik*, İstanbul 1966) s. 142.

med'in büyük babasının "eğer on oğlum olursa birini tanrıya (veya tanrılara) kurban edeceğim" dediğini bir kitapta okumuştum. Mezopotamya'dan gelen İbrahim peygamber bu ilkel âdeti kaldırmıştır.

Sumerlilerde, okul tabletlerine göre 6 gün çalışma 7'nci gün dinlenme var. Bu Yahudilere Sabbath olarak geçmiş. On emirde "Sabbat"ı düşün, onu kutsal gün olarak gör!" deniyor. 6 gün çalışıp yedinci günü tanrıya adanmış bir dinlenme günü oluyor. Yahudilere göre tanrı 6 günde dünyayı yaratıp yedinci gün dinlenmiş. Bu günün Cumartesi olması da Babillilerden geçmiş. Babilliler her ayın 7'nci gününde (*Şapatu*) bir kutlama yaparlardı. Bu üzgünlüğü ve nefis terbiyesini ifade eden ve Satürn gezegenine adanmış bir gündü, (Saturday, satürn gezegeninden gelen bir gün adı, yani Cumartesi). Satürn kötü güçlerin temsilcisi idi. Yahudiler bu günün anlamını değiştirerek onu neşeli bir hale koymuşlardır. Onlar Cumartesi gününü tanrıya dua ederek, kitaplar okuyarak çeşitli eğlencelerle geçirirler ve en ufak bir işe el sürmezler. İslâmiyete bugün Cuma'ya dönüştürülerek daha hafifletilmiş kuralla alınmıştır.

Sumer yazarlarına ve ilâhiyatçılarına göre her insanın ve ailenin bir şahsi tanrısı veya başka bir deyimle tanrısal baba yerine geçen iyi bir meleği vardı. Bu bir fal, bir rüya veya doğrudan doğruya görünen tanrı ile bir anlaşma yapılarak belirlenirdi. Bunun görevi, baş tanrılardan, ait olduğu kimse için sağlıklı ve uzun ömür dilemek ve onun isteklerini tanrılar meclisine iletmek. Tevrat'ta (Tekvin 31:53). "İbrahim'in, Nahor'un allahı, babaların allahı aramızda hükümsün!" deniyor. Bu da Sumerlilerin şahsi tanrısının bir yansıması, İbrahim'in allahı, İbrahim ile, onu tanıyacağına, kendine allah yapacağına dair bir ahit yapıyor, onu da sünnet edilmek suretiyle pekiştiriyor.

Kur'an Sûre 86:41

"Hiç kimse yoktur ki, onun üzerinde bir koruyucusu ve denetleyicisi bulunmasın." denmektedir ki, bu da Sumerlilerdeki bireylerin özel tanrılarını yansıtır.

Tanrı cezası ve ulusal felâket: Yahve, İsraililere kızarak üzerlerine komşu düşmanları saldırıyor. Kur'an'da da allahın insanlara kızarak şehirleri yıktığı anlatılıyor¹⁰. Aynı şekilde Akad kralına kızan hava tanrısı dağlardan

¹⁰ Allahın yok etmesi: sûre 53:49-54. "Doğrusu Şi'ra yıldızının Rabbi O'dur. İlk Ad milletini, Samud milletini yok edip geri bırakmayan O'dur. Daha önce de Nuh milletini yok eden

çekirge sürüleri gibi düşman Guti'leri indirerek Akad'ı, hatta Sumer'i yok ediyor¹¹. Sumer tanrılarının gökte toplandıkları *duku* adında bir yerleri var. İslâm inancına göre de Allah yedi kat göğün üzerinde Arş'da oturuyor. Sûre 7:54, 9:3, 11:7, 25:59, 32:11, 56:4.

Kur'an'a göre (sûre 42:51) Allah bir insanla ancak vahiy yolu ile, perde arkasından veya bir elçi gönderip dilediğini ona bildirir.

Tevrat'ta tanrı ile şahıslar (peygamberler dışında Musa'nın kardeşi, kölesi, İbrahim'in karısı gibi) karşılıklı konuşuyorlar veya insan şekline girmiş melekler tanrıdan haber getiriyor veya tanrı isteğini rüyada bildiriyor.

Sumer'de tanrı duvar arkasından konuşuyor (Bilgelik tanrısı Enki, Tufan'ın olacağını, Nuh'un karşılığı olan Ziusudra'ya duvar arkasından söylemiş.) veya tanrılar insanlara yapacakları işleri rüyalarda bildiriyor. Bunlardan başka fal ve kehanet yolu ile insanlar tanrılarının isteğini öğreniyorlar.

Tevrat'taki ilâhiler, atasözleri ve deyimlerin Sumerlilerden kaynaklandığı anlaşılmaktadır¹². Sumer atasözleri Tufan kahramanı Ziusudra'ya babası Şuruppak tarafından, Tevrat'ta Süleyman'a babası Davut tarafından söyleniyor. Kur'an'da ise Lokman tarafından adı verilmeyen oğluna öğüt veriliyor. Lokman'ın kimliği hakkında çok çalışılmış, bazıları onun peygamber olduğunu, bazıları da çok dindar olduğundan tanrı tarafından uzun ömür veril-

O'dur, çünkü onlar çok zalim ve pek taşkun kimselerdi. Lut milletinin kasabalarını yere batıran, onları gömdükçe gömen O'dur."

¹¹ S.N. Kramer, *The Sumerians* p. 66.

¹² Robert Cooper, *The Inquirer's Text-Book, Being Substance of Thirteen Lectures on the Bibel*, (Bostan, London 1846), p. 111. Bu kitap, Tevrat ve İncil'i kısım kısım eleştiren 13 konferans kapsıyor. Daha çivi yazıları yeni çözülmeye başladığı ve tabletlerden, hele Sumer'den kimsenin haberi olmadığı bir zamanda yazılmış. Bunda bugün Sumerlilerden geldiğini kanıtladığımız Tevrat'taki birçok konuların, İsraililer tarafından yazılmış olamayacağı, bunların başka bir dilde yazılmış metinlerden alındığı öne sürülmüş olması çok ilginç ve ileri görüşlülük.

Burada, "Tevrat'taki ilk 5 kitap Musa tarafından yazılmış olamaz, çünkü o zaman henüz papirus kullanılmıyor, ancak taşlar üzerine yazılıyordu", deniyor. Ünlü Yahudi filozofu Spinoza'ya (16. yy.) göre Yahudiler'in Babil dönüşünden en az yüz yıl sonra bunlar yazılmış olmalı imiş. P. 111'de Tevrat'ta bulunan Atasözleri kitabının Kral Süleyman'ın olamayacağı, bunların Yahudilerden başka bir kavme ait deyimler koleksiyonu olduğu, Süleyman'ın adının ona eklendiğini, yazıyor R. Cooper. Çünkü "Süleyman'ın Meselleri" bölümünde Bab 25'in ilk satırlarında "Bunlar Süleyman'ın meselleridir, bunları Yahuda Kralı Hezekiah toplayıp yazdırmış." demektedir. Halbuki bu kral, Süleyman'dan 250 yıl sonra yaşamış. Bu kadar aradan sonra, yayım olmadığı halde nasıl bilmişler bunların Süleyman'a ait olduğunu, diyor yazar. Bunlar hakkında ayrıca bkz. Hayrullah Örs, *Musa ve Yahudilik*, s. 241, Samuel Noah Kramer, *In the World of Sumer, An Autobiography* (Detrait 1986), p. 225.

diğini, yaşamı boyunca bilgisinin arttığını söylüyor. O, 560 yıl yaşamış ve bir adı da Sumerce Ziusudra gibi ölümsüz anlamına gelen *Lubad* imiş. Arami edebiyatında Ahiqar, Bizans'ta Planudes olarak ortaya çıkıyor. Bunların hepsi Sumer'deki Ziusudra'ya dayanmaktadır (Paul Lunde, *Aesop of the Arabe*, Aramco 1974 March-April, P. 2 ff.).

Sumer'de rüyalar tanrı bildirisi olarak yorumlanıyor. Bu rüyalardan bazılarının etkisi Tevrat ve Kur'an da görülmektedir. Bunlardan en ilginç Ya-kub'un oğlu Yusuf'un rüyasıdır. Yusuf "rüyamda tarlanın ortasında demetler bağlıyorduk. Benim demetim kalktı dikildi. Sizin demetiniz onun etrafını kuşatıp benim demetime eğildiler" deyince kardeşleri "bu bizim üzerimize kral mı olacak?" dediler. Yusuf'un ikinci rüyasında güneş, ay ve 11 yıldızın kendisine eğildiklerini söylemesi üzerine kardeşleri onu öldürmeye karar veriyorlar (Tekvin 97:7, 9, Sure 12:4)¹³.

Aynı şekilde Sumer Kralı Urzababa'nın yanında çalışan Sargon gördüğü rüyayı krala söyleyince, kral benim yerime kral olacak, korkusu ile, Sargon'u öldürmek istiyor (Jerrold S. Cooper, *Sargon and Joseph, Dream come True. Biblical and related Studies, Presented to Samuel Iwery (Indiana) p. 333-35.*

Sumer mabet ve saraylarının yapılışında izlenen yol, bunlar hakkında yazılan ilahilerde belirtilmiştir. Yapıya başlamak için önce tanrının önermesi gerek. Bu da genellikle rüyada bildiriliyor. Bundan sonra yapı malzemesi ve sanatkarlar toplanıyor. Yapıya başlamadan ve bittikten sonra temizlik törenleri yapılıyor. Bu yapıların görkemliliği öğülüyor, adanma hikâyesi anlatılıyor. Bazı ilahilerde yapıyı yaptıran, tanrı tarafından kutsanmak suretiyle ödüllendiriliyor¹⁴. Tevrat'ta da aynı yol izleniyor.

Sumer tanrı evleri hangi tanrı için yapılmış ise o tanrının ve ailesinin heykelleri içine konurdu. Kiliselerdeki İsa ve Meryem'in heykel ve resimleri bu âdetin bir uzantısıdır.

Sumerlilerde rahibeler tapınaklara tanrının gelini olarak çeyizleriyle girerlerdi. Bu Hıristiyanlık'ta devam etmektedir. Törenlerde Meryem'in heykelinin taşınması, Sumer törenlerinde tanrı heykellerinin gezdirilmesini yansıtır.

¹³ Kur'an'da Yusuf'un ikinci rüyası yazılı, birincisi yok.

¹⁴ Gudea'nın Eninnu mabedini yapması, Kramer, *The Sumerians*, p. 137-140.

Hıristiyanlık'ta olduğu gibi Sumer'de de günah çıkaran rahipler vardı, bunlar kırmızı elbise giyerlerdi.

Baş örtme: Sumer tapınaklarında rahibeler genel kadın görevi yapıyorlardı. Bunlar tanrı namına seks yaptıklarından kutsal sayılmış ve diğer kadınlardan ayrılmaları için başları örttürülmüştür¹⁵. Daha sonraları, İ.Ö. 1500 yıllarında bir Asur Kralı yaptığı bir kanunun kırkinci maddesi ile evli ve dul kadınları da başlarını örtmeye mecbur etmiştir. Fakat kızlar, cariyeler ve sokak fahişelerinin örtünmesi yasak, örtünürlerse ceza var (Prof. Mebure Tosun - Doç. Dr. Kadriye Yalvaç. *Sumer, Babil, Assur Kanunları ve Ammi-adaqu Fermanı*, (Ankara 1975) s. 252 madde 40. Böylece meşru seks yapan evli ve dul kadınları da mabet fahişeleri düzeyinde saymışlardır.

Bu gelenek Yahudilere geçmiş, dindar Yahudi kadınları evlenince saçlarını traş ettirip bir peruk veya başörtüsü ile başlarını örtmüşler. Hıristiyanlık'ta rahibeler aynı şekilde başlarını örtüyorlar, İlginç olanı Tevrat'ın son yazıldığı zamana kadar Yahudiler arasında tanrı namına fuhuş yapan kadın ve erkekler varmış. Tevrat Tesniye 23:18'de "İsrâil oğullarından ve kızlarından kendilerini fuşşa vakfetmiş kimseler olmayacaktır. Kadınlar! fuşşun ücretini herhangi bir adak için Allahın Rabbin mabedine getirmeyeceksin, çünkü bunların ikisi de Allahın rabbe mekruhtur." şeklinde yazılıyor. Yahudi fahişeleri yüzlerine peçe koyuyorlarmış (Tevrat Sayılar 5:8). Bunun Araplarda da olduğunu duydum ama yazılı bir kanıt bulamadım. İslâm'a örtünme, erkekten kaçma şeklinde geçmiş. Buna karşın erkeksiz bir yerde Kur'an okunurken veya dua ederken kadınların başını örtmesi, Sumer geleneğinin bir devamıdır. Kur'an'da örtünme ile ilgili âyetler:

Sûre 7:26-32

Ey Adem oğulları! size çirkin yerlerinizi örtecek giysi, süslenecek elbise indirdik. Tekvan (iman) elbisesi ise daha hayırlıdır. Ey Adem oğulları! her mescide gidişinizde zinetli elbiseler giyiniz. Yiğit için, fakat israf etmeyin!

Sûre 16:81

Allah yaratıklarından sizin için gölgeler yaptı. Dağlarda sizin için barınaklar yarattı ve sizi sıcağından koruyacak elbiseler ve savaşta sizi koruyacak zırhlar yarattı.

¹⁵ Hartmut Schmökel, *Kulturgeschichte des Altenorient*, (Stuttgart 1961), s. 37.

Sûre 24:31

Mümin kadınlara söyle: gözlerini korusunlar, namus ve iffetlerini esirgesinler. Görünen kısımları müstesna olmak üzere ziynetlerini teşhir etmesinler. Baş örtülerini yakalarının üstüne örtsünler. Kocaları, babaları, kocalarının babaları, kendi oğulları, erkek kardeşleri, erkek kardeşlerinin oğulları, kızkardeşlerinin oğulları, kendi kadınları, ellerinin altında bulunan erkeklerden kadına ihtiyacı kalmamış hizmetçiler, yahut henüz kadınların gizli kadınlık hususiyetlerinin farkında olmayan çocuklardan başkasına ziynetlerini göstermesinler. Gizlemekte oldukları ziynetleri anlaşılın, diye ayaklarını yere vurmasınlar (bu ayetteki “ziynetler” nedir? bu çeşitli şekilde yorumlanmış. Kimi kadının vücudu, kimi de takılar ziynettir, demiş).

Sûre 24:60

Bir nikâh ümidi beslemeyen, çocuktan kesilmiş yaşlı kadınların ziynetlerini göstermeksizin, dış elbiselerini çıkarmalarında kendilerine bir vebal yoktur. Yine de iffetli olmaları kendileri için daha hayırlıdır (burada “ziynet” kadının vücudu olacak.)

Bazı Sumer rahibeleri evlenseler bile çocukları olmamalı idi. Kazara böyle doğan çocuklar öldürülürdü. Çünkü bu kadınlar tanrının karısı olduğundan, doğan çocuklar da tanrının çocuğu sayılıyordu. Sumerliler bir ölümlüden tanrının çocuğunu istemiyorlardı. Bu ve Kur'an'daki bir âyet İsa'nın neden tanrının oğlu olarak kabul edildiğine bir açıklık getiriyor. Kur'an Sûre 3:35-37: “İmran'ın karısı şöyle demişti”: “Rabbim karnımdakini azatlı bir kul olarak sana adadım. Adağımı kabul buyur. Rabbim onu kız doğurdum, ona Meryem adını verdim. Kovulmuş şeytana karşı onu ve soyunu sana ısmarlıyorum.” dedi. Rabbi ona hüsnü kabul gösterdi ve güzel bir bitki gibi yetiştirdi. Zekeriya'yı (teyzesinin kocasını) rabbi onun bakımı ile görevlendirdi. Zekeriya onun yanına, mabede her gelişinde orada bir rızık bulur 'bu sana nereden geliyor' derdi. O da 'Allah tarafından' derdi. Bu ayetten anlaşıldığına göre o zaman mabetler vardı (Tevrat ve İncil'de de mabetlerin bulunduğu yazılı). Meryem mabede adanmış ve orada yetişmiş bir kızdı. Herhangi bir şekilde, bazı kitaplara göre de nişanlısı Yusuf'tan hamile kalmıştı. Onu gidip ücra bir yerde doğurması, tanrının çocuğu diye öldürülmesinden korktuğu için olmalı. İsa büyürken tanrının oğlu olduğu kendisine aşılansın bulunduğundan “ben tanrının oğluyum” diyerek ortaya çıkması geç de olsa ölümüne neden olmuş, olmalı.

Mezopotamya'daki eski çağlardan başlayarak Yeni Babil devrine kadar adak olarak veya kıtlıktan korumak üzere çocuklar mabede verilirdi. Mer-yem hikâyesinde de bu geleneğin sürdüğü anlaşılıyor (L.O. Oppenheim, *Ancient Mesopotamia*, Chicago 1964, p. 107).

Gelelim Sumer efsanelerinden bu dinlere geçen konulara:

Yaratılış: Sumer efsanesine göre evrende ilk olarak Tanrıça Nammu adında, büyük uçsuz bucaksız bir su vardı. Tanrıça o sudan büyük bir dağ çıkarıyor. Oğlu hava tanrısı Enlil, onu ikiye ayırıyor. Üstü gök oluyor, gök tanrısı onu alıyor, yer olan altı da yer tanrıçası ile hava tanrısının oluyor. Bilgelik tanrısı ile hava tanrısı yeri bitkiler, ağaçlar, sularla donatıyor. Hayvanlar yaratılıyor ve hepsini idare edecek tanrılar meydana getiriliyor¹⁶.

Tevrat Tekvin 1:2-9

"Suların yüzü üzerinde Allahın ruhu hareket ediyordu. Allah suların ortasında kubbe olsun, suları ayırsın" dedi ve Allah kubbeyi yaptı. Altta olan suyu üstte olan sudan ayırdı ve Allah kubbeye gök ve alttaki kuru toprağa "yer" dedi." Bundan sonra yerin bitkiler ve hayvanlarla donatımı geliyor.

Kur'an Sûre 21:30

"Gökler ve yer yapışık iken onları ayırdığımızı, bütün canlıları sudan meydana getirdiğimizi bilmezler mi?"

Burada Sumer ile Tevrat hikâyesi birbirine çok yakın. Kur'an çok yüzeysel. Fakat ana fikir, gök ve yerin başlangıçta bitişik olması, bunların sudan çıkması aynı¹⁷.

¹⁶ *Tarih Sumer'de Başlar*, s. 64-69.

¹⁷ Kur'anda yaratılış ile ilgili diğer ayetler:

Sûre 10:3

Şüphesiz ki, sizin Rabbiniz gökleri ve yeri 6 günde yaratan, sonra da işleri idare ederek arşa yerleşendir.

Sûre 11:7

O, arşı su üzerinde iken gökleri ve yeri 6 günde yaratandır.

Sûre 25:59, 32:4 iki ayette aynı.

Gökleri ve yeri ve ikisinin arasındakileri 6 günde yaratan, sonra arşa yerleşen Rahmandır.

Sûre 37:11

Ey Muhammed Allaha eş koşanlara sor! kendilerini yaratmak mı daha zordur, yoksa bizim yarattığımız gökleri yaratmak mı? Aslında biz kendilerini özlü çamurdan yaratmışızdır.

Sûre 41:9, 11-12

Ey Muhammed! Size yeri iki günde yaratamı mı inkâr ediyorsunuz ve ona eş koşuyorsunuz?

İnsanın Yaratılışı

Sumer'de: Tanrılar, özellikle dişi tanrılar çoğalmaya başlayınca işlerinin çokluğundan, yiyeceklerini hazırlamanın zorluğundan yakınıyorlar ve bütün tanrıları var eden deniz tanrıçası Nammu'ya bir çare bulması için yalvarıyorlar. O da bilgelik tanrısına bilgeliğini ve marifetini göstermesini söylüyor. Bilgelik tanrısı yumuşak kilden şekiller yapıyor ve tanrıçaya¹⁸:

Ey annem! adını vereceğim yaratık oldu,
Onun üzerine tanrıların görüntüsünü koy¹⁹
Dipsiz suyun çamurunu karıştır,
Kol ve bacakları meydana getir.
Ey annem! yeni doğanın kaderini söyle!

Sonra duman halinde bulunan göğe yöneldi ve ona ve yeryüzüne "isteyerek veya istemeyerek buyruğuma gelin" dedi. İkisi de "isteyerek geldik" dediler. Allah bunun üzerine 2 gün içinde 7 gök yarattı ve her göğün işini kendisine bildirdi. Yakın göğü ışıklarla donatık ve bozulmaktan koruduk (Burada hem Allah, hem üçüncü şahıs konuşuyor).

¹⁸ S.N. Kramer, *The Sumerians*, p. 150-151.

¹⁹ Buradan anlaşılacağı üzere Sumer'de tanrılar insanı, kendi görünüşlerinde yaratmışlardı. Bu da onların tanrıları insan gibi düşündüklerine bir kanıt oluyor. Aynı deyimii Tevrat'ta buluyoruz.

Tekvin Bab 1:27: Ve Allah insanı kendi suretinde yarattı, onları erkek ve dişi olarak yarattı.

Tekvin Bab 9:6: Çünkü Allah kendi suretinde Adam'ı yaptı. Yahvecilere göre, tanrı bahçede dolaşır, uyur, insanla güreşir. *Musa ve Yahudilik*, s. 35.

Kur'an Sûre 5:64: Yahudiler "Allahın eli sıkıdır" dediler. Dediklerinden ötürü elleri bağlansın. Lânet olsun! Hayır! onun iki eli de açıktır, nasıl dilerse sarf eder." Sûre 3:115: Doğu da batı da Allahındır. Nereye dönerseniz Allahın yüzü oradadır. Sûre 38:71.

Rabbın meleklere demişti ki, "Ben muhakkak çamurdan bir insan yaratacağım. Onu tamamlayıp içine ruhumdan üfürdüğüm zaman derhal ona secdeye kapanın!" Melekler toptan secde ettiler. Yalnız İblis secde etmedi, zira o büyüklük tasladı, kâfirlerden oldu. Allah: "ey İblis! iki elimle yaratığıma secde etmekten seni meneden nedir? Böhürlendin mi, yoksa yücelerden mi oldun?" dedi. İblis "Ben ondan hayırlıyım, beni ateşten, onu ise çamurdan yarattın." dedi.

Bu konu ile ilgili yorumlar hakkında daha geniş bilgi için: Dr. Muhammed Ul-Behiy, çeviren Fuat Sezgin, *İslâm Düşüncesinin İlahî Tarafı* (İstanbul 1948) s. 26-29.

Bir hadiste Muhammed "yüce tanrı yaratıklarını yaratma işini bitirince sırt üstü uzandı. O sırada bir ayağını öbür ayağının üzerine koymuştu. Bunun benzerini yapmak hiç kimseye uygun değildir" demiş. Bunun yazıldığı yerler için bk. Turan Dursun, *Tabu Can Çekiyor* DİN BU2, (İstanbul 1991) s. 209. Bu da Muhammed'in Allahı insan şeklinde algıladığını göstermektedir.

Roger Arnaldez, *Hazreti Muhammed* (Hadis ve Sözlere), Tercüme, Burhanettin Sem (İstanbul 1982) s. 163'e göre, şeriatçılar Allahı göklerde tahtında oturmuş, gözü, kulağı, eli, ayağı olan bir insan gibi tasavvur ediyorlar. Hatta bazı bilim adamları onun vücudunu evvela etten kemikten oluşan bir varlık olarak bile düşünmüşler.

Akılçılar ise Allahı böyle düşünmek puta benzetmek olur, diyor. Onlara göre o manevi bir güçtür.

İşte o bir insan!

Bu iş esnasında bütün tanrıların annesi, yer tanrıçası, doğum tanrıçası ve bilgelik tanrısı olmak üzere 4 tanrı birlikte bulunuyorlar. Tevrat, Tekvin 2:7: "Rab allah yerin toprağından Adam'ı yaptı, ve onun yüzüne hayat nefesini üfledi ve Adam yaşayan can oldu."

Tevrat'ta insanın yaratılışı iki türlü anlatılmıştır.

Tekvin Bab 1:26, Allah yeri, göğü, yıldızları, bitkileri, hayvanları yarattıktan sonra "Allah dedi: Suretimizde benzeyişimize göre insan yapalım! O yer yüzünde herşeye hâkim olsun. *Ve Allah insanı kendi suretinde yarattı ve onları erkek ve dişi olarak yarattı. Böylece yaratılmanın son günü, 6. gün bitiyor. Talmud'a göre Adem'le birlikte yaratılan kadının adı Lilit'dir. Bu kadın kendini Adem'le eşit görüp, onun sözünü dinlememiş ve bir dişi cin olmuş, erkeklere sataşmaya başlamış. Yakaladığı bir erkeği bırakmamış. Özellikle aynı yedinci günü erkekler için büyük tehlike imiş. Bu Lilit Sumer aşk tanrıçası İnanna'nın ağacına yuva yapıp onu kestirtmeyen bir cinin adı. bk. Hartmut Schmökel, *Das Land Sumer*, (Stuttgart 1962) s. 141.

Yaratılışın 6. gününde insan "erkek ve dişi" olarak yaratıldığı halde, bundan sonraki sahife Tekvin 2:5-23 de görüleceği gibi, yeniden Adem'in çamurdan, kadının da onun kaburgasından yaratıldığı bildiriliyor.

Kur'an'da insanın yaratılışı çeşitli surelerde değişik tarzda geçiyor:

Sure 23:12, "insanı süzme çamurdan yaratık."

55:14 "Allah insanı pişmiş çamura benzeyen balçıktan yarattı."

3:19 Allahın nezdinde İsa'nın durumu Adem'in durumu gibidir. Allah onu topraktan yarattı."

32:7 "O ki, yarattığı herşeyi güzel yapmış ve ilk başta insanı çamurdan yaratmıştır."

6:2 "Çünkü bizi çamurdan yaratan, ölüm zamanını takdir eden ancak odur."

15:26 "And olsun ki, biz insanı (pişmiş) kuru bir çamurdan, şekillenmiş cıvık bir balçıktan yaratık." Bu ayetin diğer bir çevirisi de: "And olsun ki, insanı balçıktan, işlenebilen kara topraktan yaratık." Ayet 27-28: Rabbin meleklere: "ben, balçıktan, işlenebilen kara topraktan bir in-

san yaratacağım, onu yapıp ruhumdan üflediğimde ona secdeye kapanın.” demişti: 30-31. Bunun üzerine, İblisin dışında bütün melekler hemen secde ettiler. Allah: Ey İblis! seni secde edenlerle beraber olmaktan alıkoyan nedir?” dedi 33. “balçıktan, işlenebilen kara topraktan yarattığın insana secde edemem” dedi: 34. Öyle ise defol oradan sen artık kovulmuş birisin, doğrusu hesap gününe kadar lanet sanadır” dedi.

Görüldüğü gibi her üç dinde de insan çamurdan yaratılmış. Fakat Sumer’de insanın yaratılma nedeni ve nasıl yaratıldığı ayrıntılı olarak anlatılmıştır.

Adem’in Cennetten Kovulması

Sumer’de: Dilmun adında, saf, temiz, parlak tanrıların yaşadığı bir ülke var. Hastalık ve ölüm bilinmeyen *yaşam ülkesi*. Fakat orada su yok. Su tanrısı, güneş tanrısına, yerden su çıkararak orasını tatlı su ile doldurmasını söylüyor. Güneş tanrısı söyleneni yapıyor. Böylece Dilmun meyve bahçeleri, tarlaları ve çayırıları ile tanrıların bahçesi haline geliyor. Bu cennet bahçesinde yer tanrıçası 8 bitki yetiştiriyor. Bu ağaçlar meyvelenince bilgelik tanrısı Enki her birinden tadıyor. Buna yer tanrıçası çok kızıyor, tanrıyı ölümle lânetleyerek ortadan yok oluyor. Bilgelik tanrısı çok ağır hastalanıyor. Diğer tanrılar büyük güçlüklerle yer tanrıçasını bularak bilgelik tanrısını iyi etmesi için yalvarıyorlar. Tanrıça, tanrının 8 bitkiye karşı hasta olan 8 organı için birer tanrı yaratıyor. İlginç olan, yaratılan tanrılardan beşi tanrıça (bu doktorlukta ilk uzmanlaşmayı da göstermesi bakımından önemli). Hasta olan organlardan biri kaburga. Onu iyi eden tanrıçanın adı “kaburganın hanımı anlamına gelen *Ninti*’dir. Bu kelimede *Nin* hanım, *ti* kaburgadır. *Ti*’nin bir anlamı da *hayat*’dır.

Eğer ikinci anlamıyla tercüme edersek tanrıçanın adı “hayatın hanımı” olur²⁰.

Bu hikâye, Tevrat’ta Tekvin 2:5-23.

Ve henüz yerde bir kır fidanı yoktu ve bir kır otu henüz bitmemişti; çünkü Rab Allah yerin üzerine yağmur yağdırmamıştı; ve toprağı işlemek için adam yoktu ve yerden buğu yükseldi ve bütün toprağı suladı. Ve Rab Allah yerin toprağında Adam’ı yaptı; ve onun burnuna hayat nefesini üfledi ve

²⁰ *Tarih Sumer’de Başlar*, s. 123-127.

adam yaşayan can oldu. Ve Rab Allah şarka doğru Aden'de bir bahçe dikti ve Adam'ı oraya koydu ve Rab Allah, görünüşü güzel ve yenilmesi iyi olan her ağacı ve bahçenin ortasına da "hayat ağacını" ve "iyilik ve kötülüğü bilme ağacını" yerden bitirdi ve bahçeyi sulamak için Aden'den bir ırmak çıktı ve oradan bölünerek dört kol oldu (Bunlardan ikisi Dicle ve Fırat). Ve Rab Allah baksın ve onu korusun diye Adam'ı oraya koydu ve Rab Allah Adam'a, "bahçenin her ağacından ye, fakat iyilik, kötülük bilme ağacından yemeyeceksin! Yersen ölürsün!" dedi ve Rab Adam'ı yalnız bırakmamak için bütün hayvanları topraktan yaptı ve onlara ad koymak için Adam'ı getirdi. Fakat Adam yalnız idi. Rab Adam'a derin bir uyku verdi, onun kaburga kemiklerinden birini aldı ondan bir kadın yaptı ve onu Adam'a getirdi ve Adam dedi: "Şimdi bu benim kemiklerimden kemik ve etimden ettir, buna *nisa* denilecek!" Bundan sonra yılanın kadını kandırarak yasak meyveyi yedirdiği ve bahçede olan Allah ile konuşmaları geliyor. Allah yılanı lanetliyor. Allah Adem (burada Adam yerine Adem deniyor)²¹ ve karısına giymeleri için kaptan yapıyor. Kadını ağırlı çok çocuk yapması ve Adem'i de toprakla uğraşması ile cezalandırarak onları Aden bahçesinden kovuyor. Buraya kadar nedense karısının adı verilmemiş. Ancak Bab 4'ün başında karısının adının Havva olduğu ve Habil Kain'i doğurduğu yazılı.

Görüldüğü gibi Tevrat'ta (Bab 1:27) yaratılışın altıncı ve son gününde Allah insanı erkek ve dişi olarak yaratmış olduğu halde, Adam'ı tekrar yerin toprağından, eşini de onun kaburgasından yaratıyor. Buna göre Bab 2:4-23'de anlatılanlar, Sumer hikâyesinden alınmadır.

Kur'an'da bu konu çok yüzeysel ve çeşitli sûrelerde parça parça anlatılıyor.

Sûre sırası ile:

Sûre 2:31

Allah Adem'e her şeyin ismini öğretti,

Sûre 2:32:

"Ey Adem! Eşyanın isimlerini meleklere anlat." dedi.

²¹ Adem, Amortice'de Adamu, İbrance'de Adam veya Ha-Adam, anlamı insan, daha doğrusu "kırmızı toprak". Daha geniş bilgi için I.M. Diakonoff, *Father "Adam"*, Afo Beiheft 19. s. 16 vd.

Sûre 2:35-37

“Ey Adem! Eşin ve sen cennette kalın! orada olanlardan istediğiniz yerden bol bol yiyin, yalnız şu ağaca yaklaşmayın, yoksa zalimlerden olursunuz” dedik. Şeytan orada ikisini de ayarttı, onları buldukları yerden çıkarttı. Onlara “birbirinize düşman olarak inin, yeryüzünde bir müddet için yerleşip geçineceksiniz” dedik. Adem Rabbinden emirler aldı, onları yerine getirdi, Rabbi de bunun üzerine tövbesini kabul etti.

Sûre 7:19-26

“Ey Adem! sen ve eşin cennette kalın ve istediğiniz yerden yiyin, yalnız şu ağaca yaklaşmayın, yoksa zalimlerden olursunuz.” Şeytan ayıp yerlerini kendilerine göstermek için onlara fısıldadı: “Rabbimizin sizi bu ağaçtan menetmesi, melek olmanızı veya burada temelli kalmanızı önlemek içindir.” Doğrusu ben size öğüt verenlerdenim” diye ikisine yemin etti. Böylece onların yanılmalarını sağladı. Ağaçtan meyve tattıklarında kendilerinin ayıp yerlerini gördüler. Cennet yapraklarından onları örtmeye koyuldular. Rabbi onlara “ben sizi o ağaçtan menetmemiş miydim? Şeytanın size apaçık bir düşman olduğunu söylememiş miydim?” diye seslendi. Her ikisi “rabbimiz kendimize yazık ettik, bizi bağışlamaz ve bize merhamet etmezsen biz kaybedenlerden oluruz” dediler. “Birbirinize düşman olarak inin, siz yeryüzünde bir müddet için yerleşip geçineceksiniz, orada yaşar, orada ölürsünüz, orada dirilirsiniz” dedi.

Sûre 20:115-132:

“And olsun ki, biz daha önce Adem’e ahd vermiştik, fakat unuttu, onu azimli bulmadık. Meleklerle ‘Adem’e secde edin’ demiştik, İblisten başka hepsi secde etmiş, o çekinmişti. “Ey Adem! doğru bu, senin eşinin düşmanıdır, sakın sizi cennetten çıkarmasın, yoksa bedbaht olursun. Doğrusu cennette ne acı kırsın ne de çıplak kalırsın, orada ne susarsın ne de güneşin sıcağında kalırsın” dedik. Ama şeytan ona vesvese verip: “Ey Adem! sana sonsuzluk ağacını ve sana çökmesi olmayan bir saltanatı göstereyim mi?” dedi. Bunun üzerine ikisi de o ağacın meyvesinden yedi, ayıp yerleri görünürdü. Cennet yapraklarıyla örtünmeye koyuldular. Adem Rabbine baş kaldırdı. Rabbi yine de onu seçip doğru yolu gösterdi.”

Görüldüğü gibi bu hikâye Sumer ve Tevrat’ta birbirine oldukça paralel. İkisinde de bir tanrı bahçesi, dikilmiş ağaçlar, bahçeden su çıkarılması, yasak

meyvenin yenmesi, lanetlenme. Sumer'de kaburgayı iyi etmek için tanrıça yaratılıyor, adı kaburganın hanımı. Hikâye Tevrat'a geçerken kadın kaburgadan yaratılmış ve adı Sumer'deki ikinci anlamı olan *Hayatın Hanımı*'nın (yaşatan hanım) İbranice karşılığı Havva olmuştur.

Kur'an da cennet bahçelerine ait değişik surelerde çeşitli ayetler var²². Yasak ağacın "sonsuzluk ağacı" olduğu yalnız Sure 20:20'de belirtilmiş. Cennetten yılan değil Şeytan çıkartıyor; ne Havva'nın adı, ne de kaburgadan yaratıldığı yazılı.

İslam mitolojisinde, Adem'in yaratılması ve cennetten kovulması daha değişik (Meydan Larousse *Adem*). "Allah, Cebrail, Mikâil, Azrail, İsrail adlı meleklerine 7 kat yerden 7 avuç toprak getirmelerini emretti. Fakat yer yuvarlağı bu toprağı vermeye razı olmadı. Azrail toprağı zorla aldı. Allah bu toprak üzerine günlerce yağmur yağdırdı, onu yumuşattı, melekler yoğurdu. Ve Allah şekillendirdi. Adem 80 yıl şekilsiz toprak olarak, 120 yıl da ruhsuz bekledi. Şekil ve renk kazandıktan sonra meleklerle, Adem'e secde etmesi emredildi. Bu emri yalnız şeytan dinlemedi. Bu yüzden cennetten kovuldu. Cennetteki iyiyi kötüden ayırmaya ölçü olan elma ağacından yemesi Adem'e yasak edilmişti. Cennetten kovulmasına kızan şeytan, yılan ile anlaşıp Adem ile Havva'yı, yasak meyve yedirterek cennetten kovduruyor. Adem yaptığına pişman olarak yalvarıyor. Cebrail vasıtası ile af edilip Mekke'de Arafat'a

²² Sûre 55: 49

Rabbine karşı durmaktan korkan kimseye 2 cennet vardır.

48. Bu iki cennet türlü ağaçlarla doludur.

50. Bu cennetlerde akan 2 kaynak vardır.

62. Bu iki cennetten başka iki cennet daha vardır. İkisinde de fıskıran 2 su vardır.

Sûre 61:12

İşte o takdirde O, sizin günahlarınızı bağışlar, sizi zemininden ırmaklar akan cennetlere Adn (Aden) cennetlerindeki güzel meskenlere koyar. İşte en büyük kurtuluş budur.

Sûre 47:15

Müttekilere vadolunan cennetin durumu şöyledir: İçinde bozulmayan sudan ırmaklar, tadı değişmeyen süttan ırmaklar, içenlere kuvvet veren şaraptan ırmaklar ve süzme baldan ırmaklar vardır. Orada meyvelerin her çeşidi onlarındır. Bunlardan da öte, Rablarından bir bağışlama vardır."

Sûre 19:61-62

Tövbe eden, iman eden ve iyi davranışta bulunanlar hiçbir haksızlığa uğratılmaksızın cennete, yani çok merhametli Allahın kullarına gıyaben vadettiği Adn cennetlerine girecekler. Şüphesiz O'nun va'di yerini bulacaktır.

Sûre 38:49-50

Doğrusu Allah'a karşı gelmekten sakınanlara güzel bir gelecek vardır. Kapıları yalnız kendilerine açılmış Adn cennetleri vardır.

gönderiliyor. Orada Havva ile buluşuyor. Adem'e Mekke'yi yapması emrediyor. Cebrail'de hac merasimini öğretiyor; ve böylece insan nesli türüyor. "Bunda Havva'nın nasıl yaratıldığı bildirilmemiş. Görüldüğü gibi, bu efsane ile Kur'an arasında oldukça büyük farklılık var. İlginç olan insanın yaratılmasında Allaha 4 melek yardımcı oluyor. Sumer'de de 4 önemli tanrı. Burada cennette bulunan elma ağacı. Bu ağaç, Sumer efsanelerinde çok geçen, özellikle aşk tanrıçası ile ilgili bir ağaçtır. Kur'an'da bir defa bunun sonsuzluk ağacı olduğu yazılmış. Sumer'de yasak meyveyi, bilgelik tanrısı Enki'ye, iki yüzü olan veziri İsimut veriyor. Bu işi Tevrat'ta yılan, Kur'an'da şeytan, bu efsanede ikisi birden yapıyor. Burada Adem'in, Allah tarafından affedilmesini Cebrail sağlıyor. Sumer'de tanrıların yalvarması ile, ana tanrıça, bilgelik tanrısını iyi ediyor.

Sumer'de bilgelik tanrısı Enki, insanlara, diğer tanrılardan haber getiriyor. İslam'da aynı işi Cebrail yapıyor. Cebrail'in kudret sahibi olması, kemale eriştiricilik nitelikleri de (Meydan Larousse, Cebrail) Bilgelik tanrısına uygundur. İslam efsanesinde Havva'nın nasıl yaratıldığı belirtilmemiş. Adem ve Havva'nın çocukları Habil ve Kain hikâyesi:

Tevrat, Tekvin Bab 4:1

Ve Adem karısı Havva'yı bildi ve gebe kalıp Kain'i doğurdu ve yine kardeşi Habil'i doğurdu. Habil koyun çobanı oldu. Fakat Kain çiftçi oldu. Ve Kain günler geçtikten sonra, toprağın semeresinden Rabbe takdime getirdi. Habil de sürüsünün ilk doğanlarından ve yağlarından getirdi. Ve Rab Habil'e ve onun takdimesine baktı, fakat Kain'e ve onun takdimesine bakmadı. Ve Kain çok öfkelenildi ve Rab Kain'e dedi: "Niçin öfkelenedin ve suratını astın? Eğer iyi davranırsan o yükseltilemeyecek mi? Ve iyi davranmazsan günah kapıda pusuya yatmıştır. Ve onun istediği sensin, fakat sen ona üstün ol. Ve Kain kardeşi Habil'e söyledi ve vaki oldu ki, kırdı oldukları zaman Kain kardeşi Habil'e karşı kalktı ve onu öldürdü.

Bu konu Kur'an'da yine çok kısa ve bu adlar da yok.

Sure 5:27-31

"Onlara, Adem'in iki oğlunun haberini gerçek oku: Hani bir kurban takdim etmişlerdi de birisinden kabul edilmiş, diğerinden kabul edilmedi. "Andolsun seni öldürecekim" dedi. Diğer de ancak sakınanlardan kabul eder." dedi. Andolsun ki, sen öldürmek için bana elini uzatsan, ben sana

öldürmek için el uzatacak değilim. Ben alemlerin Rabbi olan Allahtan korkarım.” “Ben istiyorum ki, sen hem benim günahımı, hem de kendi günahını yüklenip ateşe atılacaklardan olasın: Zalimlerin cezası budur.” dedi. Nihayet nefsi onu, kardeşini öldürmeye itti de onu öldürdü. Bu yüzden de kaybedenlerden oldu. Derken Allah, kardeşinin cesedini nasıl gömeceğini ona göstermek için yeri eşeleyeni bir karga gösterdi: “Yazık bana! Şu karga gibi olup da kardeşimin cesedini gömmekten âciz mi oldum” dedi ve ettiğine yananlardan oldu.”

Tevrat ve Kur’an’da Havva’nın biri kız biri oğlan doğan ikiz çocuklarından söz yok. Bunlar efsanelerde olmalı.

Sumer’de bu hikâye iki ayrı şekilde görülüyor: Birisinde çoban tanrısı Dumuzi ile Çiftçi tanrısı Enkimdu aşk tanrıçası İnanna’ya aşık olurlar. Herbiri İnanna’ya kendi ürününü över ve sonuçta tanrıça çoban tanrısı Dumuzi’nin ürünlerini beğenerek onunla evlenir. Enkimdu bu seçimi dostça kabul ederek onlarla arkadaş olur.

Diğer bir hikâye de şöyle: *emeş yaz, enten* kış. Hava tanrısı Enlil’e, kış çeşitli hayvanları, yavrularını, yağ ve süt getiriyor. Yaz da ağaçlar, bitkiler ve değerli taşları getiriyor. Her ikisi kendi getirdiklerini daha değerli olduğunu söyleyerek tartışıyorlar. Bu kavgayı gören tanrı, kışın getirdiklerini daha üstün buluyor. Yaz da bunu kabul ederek kışa boyun eğiyor. Sumerliler, sığır ve tahıl, kuş ve balık, ağaç ve kamış, gümüş ve bakır, kazma ve saban gibi varlıkları, herbiri kendi özelliklerini ortaya koyarak tartışmışlardır. Bu tartışma tarzı Ortaçağ’ın sonlarına doğru Avrupa halkı arasında yapılan tartışmaların ilk örnekleri sayılıyor.

Havva’nın ikiz çocukları belki söylence olarak bunlardan çıkarılmıştır²³.

Sumer efsanesinden geçen bir konu da, birine kızan tanrının, bütün ülkeye çeşitli felaketler vermesi. Sumer’de Aşk tanrıçası İnanna, bir bahçenin kenarında uyuya kalıyor. Bunu gören bahçenin sahibi gidip tanrıçaya tecavüz ediyor. Buna kızan tanrıça ülkeye çeşitli felâketler veriyor. Bu konu, çok güneşli olduğu için bahçesinde birşey yetiştiremeyen bir bahçıvanın, geniş yapraklı ağaçlar dikerek bahçeyi yararlı hale getirmesini anlatan şiirin bir bölümünde yazılı:

²³ S.N. Kramer, *The Sumerians*, p. 218-219.

Bir gün kraliçem, göğü dolaştıktan, yeri dolaştıktan sonra,
 İnanna göğü dolaştıktan, yeri dolaştıktan sonra,
 Kutsal fahişe (İnanna) yorgunluk içinde (bahçeye) yaklaştı.
 Derin uykuya daldı.
 Onu bahçemin köşesinde gördüm,
 Tecavüz ettim ona, öptüm onu,
 Bahçemin köşesine döndüm.
 Şafak attı, güneş doğdu,
 Kadın korku ile etrafına bakındı,
 İnanna korku ile etrafına bakındı,
 Sonra kadın nasıl bir felaket yaptı!
 İnanna utancından ne yaptı!
 Ülkede bütün kuyuları kan ile doldurdu,
 Odun taşıyan köleler kandan başka birşey içemediler,
 Su dolduran köleler (kadın), kandan başka birşey dolduramadılar.
 (Bu metnin tümü için: *Tarih Sumer'de Başlar*. s. 59-62).
 Suların kana çevrilmesi konusu Tevrat, Çıkış Bab 7:14-25:

Rab Musa'ya dedi: "Firavun'un yüreği inatçıdır, kavmi salıvermek istemiyor. Sabahleyin nehrin kenarına çıkan firavuna git, ona 'çölde bana ibadet etmeleri için kavmimi salıver, diye İbranilerin allahı beni sana gönderdi, ben elimdeki değnekle ırmaktaki sulara vuracağım ve kana dönecekler." Musa Rabbin dediğini yaptı. Değneğini ırmaktaki sulara vurdu. Bütün sular kana döndü. Mısırlılar içecek su bulamadılar.

Bu olay Kur'an'da Sûre 7:132-133:

"Bizi sihirlemek için ne mucize gösterirsen göster, sana inanmayacağız" dediler. Bunun üzerine su baskını, çekirgeyi, güveyi, kurbağaları ve kanı birbirinden ayrı mucizeler olarak onlara musallat ettik, yine de büyüklük taslayıp suçlu bir millet oldular.

Bu olayda müşterek nokta, tanrının ülkede tek bir şahsa kızıp (Mısır'da Firavun) bütün insanlara felaketler vermesi ve bunlardan birisinin de suların kana döndürülmesidir. Öyle ki, halk kandan başka içecek su bulamıyor.

Tufan:

Çok eski çağlarda, insanları yok etmek amacı ile tanrı tarafından büyük bir tufan yapıldığı hikâyesinin, yalnız ilk kutsal kitap Tevrat'da yazılı olduğu biliniyordu. Fakat geçen yüzyıl içinde Ninive'de yapılan kazılarda çıkan Asur

Kralı Asurbanipal'in kütüphanesi içindeki bir tablette aynı hikâye okununca (1872) büyük bir şaşkınlık yaratmış ve bu inancı kökünden sarsmıştı. Gilgameş destanının son kısmını oluşturan bu hikâye ölümsüzlüğü arayan Gilgameş'e, Tufandan kurtulup tanrılar tarafından ölümsüzlük verilen Utnapiştim tarafından anlatılmıştı.

Buna göre kısaca: İnsanlar öyle çoğalmıştı ki, tanrılar onların gürültü ve şamatasından uyuyamaz olmuşlar. Bunun üzerine dört büyük tanrı bu insanları bir tufan ile yok etmeye karar veriyorlar. Bilgelik tanrısı (Enki) yarattıkları insanların ortadan kaldırılmasına çok üzülüyor ve Şuruppak şehrinde yaşayan Utnapiştim'e evinin duvarından seslenerek tanrıların bir tufan yapmaya karar verdiklerini, bir gemi yapmasını söylüyor. Geminin tarifini veriyor. Adam söylediği şekilde gemiyi 7 günde tamamlıyor. Gemi yapıldığı müddetçe çeşitli hayvanlar kesiliyor, beyaz, kırmızı ve su katılmamış şaraplar nehir suyu gibi bol olarak içiliyor, adeta yılbaşı törenlerine benzer şenliklerle işler yapılıyor. Utnapiştim geminin içine ailesini, akrabalarını, sanatçıları, evcil ve yaban hayvanlarını dolduruyor. Bu arada altın da almayı unutmuyor. Geminin kapısı kapanır kapanmaz şiddetli bir fırtına ile birlikte yağmur boşanıyor. Sular yalnız gökten boşanmakla kalmıyor, yer tanrıları da yerden fıskırtıyor suları. Tufan öyle azgınlaşıyor ki, onu yaptıran tanrılar bile korkuyor. Bu kıyamet 6 gün 6 gece sürdükten sonra yedinci gün gemi Nisir Dağına oturuyor. 7 gün bekledikten sonra Utnapiştim bir güvercin salıyor dışarı. O konacak yer bulamadığı için geri dönüyor. Daha sonra bir kırlangıç gönderiyor, fakat o da geri geliyor. Son olarak uçurduğu kuzgun geri dönmeyince dışarı çıkıyorlar. Utnapiştim dağın tepesine kurbanlarla içkiler sunuyor. Altlarında çeşitli ağaçların odunları yanan ocaklara 7 tekrar 7 kazan konarak kurban etleri pişiriliyor. Onların tatlı kokusunu duyan tanrılar üşüşüyorlar. Tufanı yaptıran tanrı Enlil gelip gemiyi ve insanları görünce çok kızıyor, kim bunları kurtardı, diye. Bilgelik tanrısı ona karşı çıkarak, günah yapanı, kurallara karşı geleni cezalandır ama bu kadar ağır ve ölümcül olma, diye onu yatıştırıyor. Böylece Utnapiştim ve karısı ölümsüz bir yaşam ile nehrin ağzındaki tanrılar bahçesine yerleştiriliyorlar²⁴.

Bu hikâye Sami bir dil olan Akadca ile yazılmıştı. Halbuki, içinde geçen adlar başka bir dile aitti. Buna göre bu hikâye o dili konuşan Sumerliler tarafından yaratılmış olmalıydı. Hakikaten daha sonra Philadelphia Üniversitesi

²⁴ N.K. Sanders, *The Epic of Gilgamesh*, Revised Edition Incorporating New Material, (Penguin Books 1972) p. 108-113.

Müzesi'nde bulunan yarısı kırık bir tablet bunu kanıtladı. Bu tablette Tufan hikâyesi Sumerce ve şiir tarzında yazılı idi. Ne yazık ki, metnin en az yarısı yoktu. Fakat bulunan kısımlar konu hakkında oldukça aydınlatıcıdır. Bunda da tanrılar insanlara kızarak bir tufan yapmaya karar veriyorlar. Ziusudra isimli birine bir tanrı tarafından durum bir duvar arkasından bildiriliyor. Bu satırlar şöyle:

Alçak gönüllü, saygılı olan,
 Hergün tanrısal görevlerine dikkat eden,
 Ziusudra'ya tanrı Enki,
 "Duvardan bir söz söyleyeceğim, sözümü tut!
 Kulak ver söyleyeceklerime!
 Bizden bir tufan kült merkezlerini kaplayacak,
 İnsanlığın tohumu yok olacak,
 Tanrılar meclisinin sözü karardır,
 An ve Enlil'in emirleriyle
 Krallık, hükümdarlık son bulacaktır."

Bundan sonra tabletin kırık kısmı geliyor. Burada geminin nasıl yapılacağı bildirilmiş olmalı. Metnin tekrar okunan kısmında tufan'ın bütün şiddetiyle memleketi kapladığı, 7 gün, 7 gece sürdüğü, bittiğinde Ziusudra'nın tanrılara kurbanlar yaptığı yazılı.

Sonunda:

Ziusudra, kral, tanrı An ve Enlil önüne attı kendini.
 Onu sevdiler, bir tanrı gibi yaşam verdiler, ona,
 Bitkilerin adını, insanlığın tohumunu, koruyan,
 Ziusudra'yı güneşin doğduğu yere,
 Dilmun ülkesine yerleştirdiler²⁵

²⁵ *Tarih Sumer'de Başlar*, s. 128-132. Sumer şairleri Tufan'ı yalnız hikâye olarak anlatmakla kalmamışlar, ayrıca onun yaptığı felaketi başka konulara ait kompozisyonlarda da söz gelişi anlatmışlardır. Ele geçen böyle iki metinden Tufan ile ilgili satırlar:

1. *numun* bitkisinin meydana gelişi hakkındaki şiirden:
 Rüzgâr yağmur getirdikten sonra,
 Bütün yapılmış duvarlar yıkıldıktan sonra,
 Kudurmuş fırtına yağmur getirdikten sonra,
 Bir adam, ikinci bir adama karşı çıktıktan sonra,
 Tahıl yetiştikten, ot bittikten sonra,

Aynı olayın Tevrat'taki anlatılışı: Tevrat'ta (Tekvin Bab 6-9) bu konu çok uzun. Onda insanlar fena ve bozulmuş olduklarından Rab onları yok etmeye karar veriyor. Nuh Allahı tanıyan, onunla birlikte giden biri. Rab ona insanları yok etmek için bir Tufan yapacağını, kendisine bir gemi yapmasını söylüyor ve geminin nasıl yapılacağını, içine neler alacağını bildiriyor. Nuh söyleneni yerine getiriyor. Tufan başlıyor. Bunda o, 40 gün sürüyor. Yeryüzünde herşey yok oluyor. Sular ancak 150 günde azalıyor. Gemi 7'nci ayda, ve ayın 17'nci gününde Ararat dağına oturuyor. Tekrar 40 gün bekliyor, Nuh. Sonra suların tamamıyla çekilip çekilmediğini anlamak için ewela bir kuzgun salıyor dışarı. O geri gelince bekliyor, bir güvencin uçuruyor. Üçüncü defa gönderdiği güvercin dönmeyince karaya çıkıyorlar. Kurbanlar kesiyor Nuh. Rab hoş kokuları duyunca artık tekrar Tufan yapmamaya karar veriyor. Nuh ile konuşarak bir daha yeryüzünde Tufan yapmayacağına ahdediyor. Tekvin Bab 9:12 ve Allah dedi: benimle sizin ve ebedî devirlerce sizinle beraber olan her canlı mahlukun arasında yapmadığım ahdin alameti şudur: Yayımla buluta koydum ve benimle yerin arasında bir ahit alameti olacaktır. Yerin üzerine bulut getirdiğim zaman, yay da bulutta görünecektir.

Fırtına "yağmuru getireceğim" dedikten sonra,
 O, "yağmuru yapılmış duvarların üzerine boşaltacağım" dedikten sonra,
 Tufan "her şeyi silip süpürecek" dedikten sonra,
 Gök emir verdi, yer doğurdu,
numun bitkisini doğurdu,
 Yer doğurdu, gök emir verdi,
numun bitkisini doğurdu.

2. Lağaş şehrinin başlangıcından Guda'nın zamanına kadar (İ.Ö. 2500-2150) olan olayları kapsayan yarı tarihsel bir belgedeki Tufan ile ilgili bölüm:

Tufan her şeyi silip süpürdüktan sonra,
 Ülkenin yıkılması tamamlandıktan sonra,
 İnsanlık sonuna kadar dayandıktan sonra,
 İnsanlığın tohumu korunduktan sonra,
 Karabaşlı Sumer halkı kendisini yeniden kalkındırdıktan sonra,
 An ve Enlil insanı adıyla çağdırdıktan sonra,
ensi-lik kurulduktan sonra,
 Fakat henüz gökten krallık inmemişti.

S.N. Kramer, *In the World of Sumer, an Autobiography*, (Detroit 1986), p. 99. Bu iki belge, şair ve ozanların Tufanın getirdiği felâketi ve etkilerini bildiklerini gösteriyor. Kramer'e göre, güney Mozopotamya'da zaman zaman büyük su baskınları olmuş. Bu yüzyıl içinde 1925, 1930, 1954 yıllarında büyük felaketlere neden olmuş su baskını. 7, 8'inci yüzyıllarda Abbasiler zamanında, 10, 11, 12'nci yüzyıllarda önemli ve yazıya geçmemiş su baskınları olmuş.

Nuh 950 yıl yaşadıktan sonra ölüyor. Kurtulan canlılardan ve Nuh'un oğullarından yeni insanlar türüyor.

Görüldüğü gibi bu üç hikâye temelde birbirinin aynıdır. Tanrıların insanlara kızması ve Tufan'a karar vermesi, gemi yapılması önerisi, geminin yapılması, canlıların içine alınması, Tufan'ın olması, gemidekilerin kurtulması, kurbanlar, bunların korkusuna tanrı veya tanrıların gelişi.

Ayrılan noktalar: Babil efsanesinde tanrılar insanların çoğalması dolayısı ile gürültülerinin artarak tanrıları rahatsız ettikleri için Tufan yapmaya karar veriyorlar. Sumer ve Tevrat'ta insanların fena olması yüzünden. Sumer ve Babil metninde bu kararı gizlice bildiren Bilgelik tanrısı. Tevrat'ta Allahın kendisi. Tufan Sumer'de 7 gün, Babil'de 6 gün, 6 gece, 7'nci gün bitiyor. Tevrat'ta 40 gün, gemiden çıkmaları için de aylarca bekliyorlar. Babil'de Tufan'ı başlatan tanrı Enlil kurtarıldıkları için çok kızıyor, fakat bilgelik tanrısı onu yatıştırıyor ve kurtulana ölümsüz bir yaşam verilerek tanrıların bahçesine gönderiliyor. Tevrat'ta Tufan'a karar veren, Nuh'u kurtaran, yaptığına pişman olan, Nuh'u uzun ömürle ödüllendiren hep tek tanrı.

Kur'an da bu olay çok yüzeysel yazılmış. 29 sure içinde çeşitli ayetlerde çoğunluğu Nuh'un kavmi ile olan inanç problemleri ile ilgili. "Tufan" kelimesi yalnız bir kere geçiyor. Tufan ile ilgili sûrelerdeki ayetler sıra ile şöyle:

Sûre 7:59: And olsun ki, Nuh'u elçi olarak kavmine gönderdik. Dedi ki, "Ey kavmim Allah'a kulluk edin, sizin ondan başka tanrınız yoktur. Doğrusu ben üzerinize gelecek azaptan korkuyorum." Sûre 10:73: yine de onu yalanladılar. Biz hem onu, hem de gemide onunla beraber bulunanları kurtardık ve onları halifeler kıldık. Ayetlerimizi yalanlayanları da suda boğduk. Bak, uyarılanların sonu nasıl oldu.

Sûre 11:36-44:

Nuh'a vahyolundu ki, artık kavminde iman etmiş olanlardan başkası asla inanmayacak. Öyle ise onların işlemekte oldukları günahlardan üzülmeye. Bizim gözlerimiz önünde bildirdiğimiz gibi gemiyi yap ve zulm edenler hakkında bana söyleme, çünkü onlar mutlaka boğulacaktır. Nuh gemiyi yaparken kavminden ileri gelenler her uğradıkça onunla alay ediyorlardı. Dedi ki, "Eğer bizimle alay ediyorsanız, iyi bilin ki, siz nasıl alay ettiyseniz biz de sizinle alay edeceğiz. Nihayet emrimiz gelip sular kaynayınca Nuh'a dedik "Her cinsten birer çifti ve aleyhinde hüküm verilmiş olanlar dışında, aileni

ve iman edenleri gemiye yükle." Pek az kimse onunla birlikte iman etmişti. Nuh dedi ki, "gemiye binin, onun yüzüp gitmesi de, durması da Allah'ın izniyledir." Gemi dağlar gibi dalgalar arasında olanlarla birlikte yüzüp gidiyordu. Nuh gemiden uzakta bulunan oğluna "yavrucuğum bizimle beraber bin, kâfirlerle beraber olma!" diye seslendi. Oğlu "beni sudan koruyacak bir dağa sığınacağım." dedi. Nuh "Bugün Allah'tan başka koruyucu yoktur." dedi. Aralarına dalga girdi. Oğlu da boğulanlara karıştı. "Ey yer suyu yut, ey gök sen de suyu tut!" denildi, su çekilip azaldı, iş bitti, gemi Cüdi'ye oturdu. "Haksızlık yapan millet Allah'ın rahmetinden uzak olsun" denildi.

Sûre 23:26-29

Nuh "Rabbim beni yalancı çıkarmalarına karşı bana yardım et!" dedi. Bunun üzerine ona şöyle vahyettik: "gözcülüğümüz altında ve bildirdiğimiz şekilde gemiyi yap, bizim emrimiz gelip sular kaynayınca her cinsten birer çifti, içlerinden daha önce kendisi aleyhine hüküm verilmiş olanlar dışında aileni al. Onlar için bana yalvarma! Zira onlar kesinlikle boğulacaklardır. Sen yanındakilerle o gemiye yerleştiğinde 'bizi zalimler topluluğundan kurtaran Allah'a hamdolsun'de ve de ki, beni bereketli bir yere indir, sen konuklatanların en hayırlısısın!"

Sûre 26:117-120

Nuh "Rabbim! kulum beni yalanladı. Artık benimle onların arasında sen hükmünü ver, beni ve beraberimdeki inananları kurtar!" dedi. Bunun üzerine biz onu ve beraberindekileri yüklü geminin içinde kurtardık, geri kalanları suda boğduk.

Sûre 29:14-15

Andolsun ki, biz Nuh'u kendi kavmine gönderdik de o dokuzyüz elli yıl onların arasında kaldı. Sonunda onlar zulmlerini sürdürürken Tufan kendilerini yakalayiverdi. Ama biz Nuh'u ve gemide olanları, kurtardık ve bunu alemlere ibret kıldık.

Sûre 51:46

Bunlardan önce de Nuh kavmini helâk etmiştik. Çünkü onlar da yoldan çıkmış bir kavimdiler.

Sûre 36:41-43

Onlara bir delil de, soylarını dolu bir gemiye taşımamız ve kendileri için bunun gibi daha nice binerleri yaratmış olmamızdır. Dilesek onları da suda boğardık, ne kurtaran bulunur, ne de kendileri kurtulabilirdi.

Görüldüğü gibi bu hikâyeden 7 sûre içinde 20 kadar ayette değişik şekillerde söz edilmiş. Bunlarda yalnız bir kez “Tufan” kelimesi geçiyor. Geminin nasıl yapılacağı, Tufanın ne kadar sürdüğü, gemiden nasıl çıktıkları, Nuh’un neden 950 yıl yaşadığı bildirilmemiş. Buna karşılık tanrının insanlara kızması, olayın bir kimseye bildirilmesi, gemi, gökten ve yerden suların taşması, geminin bir dağa yanaşması, bir kısım insanların kurtulması, uzun ömür, Sumerlilerden gelen izlerdir²⁶.

Eyüp Peygamber hikâyesi: Dilimizden pek eksilmeyen, din kitaplarına girmiş “Eyüp peygamberin sabrı” hikâyesinin de, Sumerlilerden kaynaklandığı ancak bu yüzyılın ikinci yarısından sonra anlaşılabilmiştir. Bu metnin yazıldığı tabletin bir kısmı Philadelphia Üniversitesi Müzesi’nden, diğer kısmı İstanbul Arkeoloji Müzeleri’nde bulundu. Bunlar ayrı ayrı okunup birleştirilince 135 satıra ulaşan şiir tarzında yazılmış bir hikâye ortaya çıktı. Fakat parçaların birçok yerleri kırık veya bozuk olduğundan metnin tümü tam olarak elde edilemedi.

Hikâyenin ana fikri, insanın felakete uğradığı zaman, bunu yapan tanrıya lanetler saçacağı yerde, onu yücelterek, ona yalvarıp yakararak kalbini yumuşatıp, bu felaketlerden kurtulabileceğidir. Sumer’de yalvarılan tanrı, insanın kendi tanrısıdır. O, tanrılar meclisine bu duaları götürerek iyi sonuç alıyor.

Bu şiir, evvelâ insanın tanrısını övmesini, yüceltmesini, ağlayıp sızlamalarla kalbini yumuşatmasını öğüt vererek başlıyor. Ondan sonra adı verilmeyen bir adama, akraba ve arkadaşları tarafından yapılan fena davranışlar anlatılıyor. Adam başına gelen felaketlerden söz ediyor. Arkadaşlarının da kendi üzüntülerine katılmasını istiyor. Bundan sonra başına gelen bu hallerin kendi günahları yüzünden olabileceğini söyleyerek tanrısına affetmesi

²⁶ Sumerlilerin yazdıkları kral listesine göre (bkz. C.L. Woolley, *The Sumerians*, p. 21; S.N. Kramer, *The Sumerians*, p. 328). Tufan’dan önce, binlerce yıl yaşayan 8 kral saltanat sürmüştü. Tevrat’ta da (Tekvin 5) Adem’den başlayarak Nuh’a kadar 365-960 yıl arasında yaşayan 9 şahsın adı var. Bunlardan birini Allah almış ve yok etmiş. Geride Sumer’deki gibi 8 ad kalıyor. Tevrat’ta bunlara kral denmiyor, peygamber olarak da belirtilmiyor.

için yalvarıyor. Şiir, tanrısının onu affettiğini bildiren bir kısım ile son buluyor.

Sumer şiirinden bazı bölümler: *Tarih Sumer'de Başlar*, s. 96-98.

Ben anlayışlı insandım, şimdi bana kimse değer vermiyor,

Doğru sözüm yalana döndü.

Hilenin adamı beni güney rüzgârı gibi sardı, ona iş yapmaya zorlandım.

Bana saygı duymayan, senin önünde beni utandırdı.

Bana durmadan yeni üzüntüler verdin,

Eve girdim ruh ağır, sokağa çıktım kalp sıkıntılı,

Cesur, dürüst çobanım bana kızdı, düşmanca baktı,

Düşmanı olmadığım çobanım bana fenalık aradı,

Yoldaşım doğru bir söz söyleyemedi bana,

Arkadaşım dürüst sözümü yalanladı,

Hilenin adamı bana tuzak kurdu,

Ve sen tanrım ona engel olmadın!

Ben bilgin, neden genç cahiller içine sokuldum?

Ben anlayışlı, neden bilgisizler arasında sayıldım?

Her yerde yiyecek var, şimdi benim aşım açlık!

Herkese paylar verilirken, benim payım üzüntü oldu!

Tanrım önünde durmak istiyorum,

İniltili sözlerimi söylemek istiyorum,

Acılarımı bildirmek istiyorum...

Tanrım gün ışıdı, benim günüm karanlık,

Gözyaşları, ağıt ve sıkıntı sardı beni,

Gözyaşlarımdan başka bir seçeneğim yokmuş gibi üzüntü kapladı beni,

Kötü kader eline aldı beni, çalıyor yaşam soluğumu,

Fena hastalıklar yakıyor bedenimi

Tanrım, beni var eden babam, başını kaldır,
Ne zamana kadar beni ihmal edecek, beni korumayacaksın?
Ne kadar zaman beni rehbersiz bırakacaksın?

Bir doğru söz söylüyor akıllı bilginler,
“Asla günahsız bir çocuk annesinden doğamaz,
Günahsız bir genç, en eski zamandan beri yoktu.

Bundan sonra mutlu sonuç şöyle:

İnsanın tanrısı onun acı gözyaşlarına ve ağlamalarına kulak verdi,
Genç adamın yalvarış ve yakarışları tanrısının kalbini yumuşattı.
Söylediği doğru sözü tanrısı kabul etti,
Adamın dua dolu tövbeli sözünü.
Tanrısı fenalıklardan elini çekti,
Kanatlarını geren hastalık cinlerini uzaklaştırdı,
Adamın üzüntüleri sevince döndü,
Tanrısı yanına koruyucu bir cin koydu,
Ona müşfik bir melek verdi.

Tevrat Eyüp:

Tevrat'ta bu hikâye birçok bilge dolu sözlerle süslenmiş 1040 satırı kapsayan bir şiir halinde anlatılmıştır.

Hikâyenin başında Rab şeytana, Eyüp'ün iyi bir kul olduğunu söylüyor. Şeytan da, “eğer onu fena duruma düşürürsen bak sana nasıl lanet edecek tir.” diyor. Şeytan Eyüp'ün vücudunu tabanından tepesine kadar çıbanlarla dolduruyor. Eyüp sesini çıkarmıyor. Karısı ona “bunu veren Allah'a lanet et!” diyor. Eyüp de “Allah'ın iyiliğini nasıl kabul ediyorsak, kötülüğünü de öyle üstlenmeliyiz.” karşılığını veriyor.

Bundan sonra Eyüp başına gelen felaketleri, dünyaya gelmemesi gerektiğini, Allah'ın bunu haksız olarak kendisine verdiğini şiir halinde anlatıyor. Arkadaşları ise tanrının haksız iş yapmayacağını, kendisinin bunu hak ettiğini söyleyerek Allah'ı savunuyorlar. Bunlardan sonra Allah ile Eyüp karşılıklı tartışıyorlar. Her ikisi de kendi yaptıkları iyi işleri sayıp döküyor. Sonunda Eyüp söylediklerine pişman olup tövbe ediyor. Allah da onun tövbe-

sini kabul ederek sağlığına kavuşturuyor ve mal mülkünü de iki kat yapıyor. Böylece Eyüp arkadaşlarının yanında saygınlığını kazanıyor²⁷.

Tevrat'taki şiirden, Sumer şiirine paralel olan bazı satırlar:

- Bab 6:15-16 Kardeşlerim hainlik ettiler, bir vadi gibi,
Akıp giden vadilerin yatağı.
- Bab 7:3 Miras olarak bana sefalet ayları verildi,
Pay olarak da meşakkat geceleri
- Bab 7:11 Ruhumun sıkıntısı ile söyleyeyim,
Canımın acılığı ile şekva edeyim.
- Bab 7:11 Niçin günahımı bağışlamaz,
Fesadımı gideremezsin?
- Bab 10:2 Allah! diyeyim, beni mahkum etme!
Niçin benimle çekişiyorsun, bana bildir!
- Bab 13:1 Bana günahımı ve suçumu bildir,
Niçin yüzünü göstermiyorsun?
- Bab 13:23 Fesatlarım ve suçlarım ne kadar?
Bana günahımı ve suçumu bildir!
- Bab 16:6 Ağlamaktan yüzüm kızardı.
- Bab 19:2 Ne zamana kadar canımı üzecek,
ve beni sözle ezeceksin?
- Bab 19:13 Kardeşlerimi benden uzaklaştırdı,
ve tanıdıklarım bana bütün bütün yabancı oldular.
- 14 Akrabalarım gelmez oldu,
Yakın dostlarım da beni unuttu.
- 19 Hep sırdaşlarım benden ikrah ediyorlar,

²⁷ Robert Cooper, p. 110'da: Bu hikâyenin Yahudi kompozisyonu olamayacağı yazılı. "Bu Tevrat'ta bulunan kitaplardan hiçbiri ile ilgili değil, 'it stand alone in its glory, o, kendi ihtişamı içinde başlı başına duruyor.' Birçok Yahudi bilginleri bu kanıda. Bu muhakkak ki, başka bir dilden Yahudiceye çevrilmiştir. Dahice yazılmış bir kompozisyon ve onda anlatılan drama Yahudi-lere ait olamaz." diyor. Kutsal hayalet tarafından yazılmış, diyenler de varmış.

- Sevdiklerim de yüz çevirdiler.
- Bab 30:1 Yaşca benden küçük olanlar üzerime gülmekte!
- Bab 34: 5 Hakkım varken yalancı sayılmaktayım.
- Bab 30:26 Ben ışık beklerken karanlık geldi,
Ruhum kırıldı, günlerim karardı.
- Bab 34:6 Hakkım varken yalancı sayılmaktayım.
- Bab 42 Şiirin sonu: Eyüp Allah'a söylüyor:
Anlamadığım şeyleri söyledim,
Benden üstün olanı, bilmediğim, şaşılacak şeyleri
Niyaz ederim, dinle de ben söyleyeyim!
Sana sorayım da, bana anlat!
Senin için kulaktan işitmişim,
Şimdi ise seni gözlerim gördü.
Bundan ötürü kendimi hor görmekteyim,
ve tozda külde tövbe etmekteyim

Daha önce de belirtildiği gibi Eyüp'ün tövbesi tanrı tarafından kabul edilerek, daha büyük mutluluğa erişiyor.

Görüldüğü gibi, Sumer ve Tevrat metinleri konu olarak aynı. Tevrat'taki, Sumer şiirinden en az bin yıl daha geç yazılmış. Daha derin ve kapsamlı, şiirsel bir dil ve bilgelik dolu sözlerle donatılmış. Sumer şiiri daha yalın. Fakat Sumer metninde birçok yerlerin kırık olmasından okunamayan, anlaşılamayan bir hayli satır var. Her ikisinde de bu felaketlerin kendi günahları yüzünden ceza olarak verildiği söyleniyor. Yalnız Sumer inancına göre, zaten her çocuk günahı ile doğuyor. Ötekinde bu belirtilmemiş. Tevrat'ta Eyüp Allah'ı görüyor.

Kur'an'a gelince: bütün konularda olduğu gibi bu da çok yüzeysel, ancak dört sûre içinde birkaç ayette bulunuyor. Sûre 4:163, Sûre 6:84'de İbrahim'den başlayarak bütün peygamberler arasında Eyüp'e de vahiy edildiği yazılı..

Sûre 21:83-94

Eyüp'e gelince: o rabbine "başıma bu dert geldi, sen merhametlilerin en merhametlisisin!" diye niyaz etmişti. Bunun üzerine biz, tarafımızdan bir

rahmet ve kulluk edenler için bir hâtura olmak üzere onun duasını kabul ettik. Kendisinde dert ve sıkıntı olarak ne varsa giderdik ve ona aile efradını, ayrıca bunlarla birlikte bir mislini daha verdik.

Sûre 38:41-44

Kulunuz Eyüp'ü de an! O rabbine nida etmiş ve: "doğrusu şeytan bana bir yorgunluk ve azap verdi." diye seslenmişti. "ayağını yere vur! işte yıkana-cak, içilecek soğuksu!" Bizden bir rahmet ve olgun akıl sahipleri için de bir ibret olmak üzere ona, hem ailesini, hem de onlarla beraber bir mislini bağışladık. "Eline bir sap al da onunla vur, yeminini bozma!" Gerçekten biz Eyüp'ü sabırlı bulmuştuk. O ne iyi bir kuldu, daima Allah'a yönelirdi."

Konu çok kısa yazılmış olmasına rağmen şeytanın azap vermesi, sabır, tanrıya yakarış, duanın kabul edilmesi, ödüllendirilme diğer kaynaklarla paralel.

Tevrat araştırmacılarını yüzlerce yıldan beri meşgul eden ve nedenini bulamadıkları bir konu da yine Sumer metinlerinin çözülmesi ile açıklanabildi. O da Tevrat'ta bulunan "Süleyman'ın Şarkılar Şarkısı" bölümü. Açık saçık şiirlerden oluşan bu bölüm Tevrat'ta niçin bulunuyordu? Görünüşe göre onlar ne dinle, ne de tarihle ilgili idi. Bu şiirlerde bir seven bir de sevilen vardı. Bunu kilise papazları, İsa'yı seven, kiliseyi sevilen, İbraniler ise yahve'yi seven, İsrail'i sevilen olarak yorumlamışlardı. 19'uncu yüzyılda ise bunların İsrail düğünlerinde yapılan tören ile ilgili olduğu söylenmiş.

Bu yüzyılın ilk yarısından sonra, özellikle İstanbul Arkeoloji Müzeleri Arşivi'ndeki Sumer edebi metinleri okunup çözülünce "Süleyman'ın Şarkılar Şarkısı"ndaki şiirlere benzer şiirler bulundu. Yapılan incelemelerde bunların, Sumerlilerin yeni yıl bayramlarında, sazlar eşliğinde söylenen şarkılar ve ilâhiler olduğu anlaşıldı²⁸.

Sumer ekonomisi tarıma dayalı olduğundan, onlar için tarımla ilgili konuların en önemlisi, ülkelerinde bolluk ve bereketin olması idi. Bunun için

²⁸ *Tarih Sumer'de Başlar*, s. 252-260.

Samuel Noah Kramer, *The Sacred Marriage Rite, Aspects of Faith, Myth, and Ritual in Ancient Sumer*, (Indiana 1969).

İncil, Matta 22:1-14'de anlatılan "gök krallığının düğünü" Sumer'in "Kutsal evlenme törenini" yansıtır gibi.

Tevrat, Hezekiel Bab 16'da anlatılan fahişe, Sumer'in aşk tanrıçası İnanna gibi ve onun kültürünün kaldırılması çabaları ile ilgili görünüyor.

onlar, aşk tanrıçaları İnanna ile çoban tanrısı Dumuzi'yi (bu başlangıçta bir kral idi, sonradan tanrı yapılmış nasılsa) evlendirirlerse, onların verimlilik gücünü ve ölümsüzlüklerini paylaşacaklarına ve bu yolla ülkelerinde bolluk ve bereketi sağlayacaklarına inanmışlardı. Bu inanca uyarak Sumer şair ve ozanlar onlarla ilgili uzun bir efsane yaratmışlar ve bunu yazıya geçirerek zamanımıza kadar ulaştırmışlardır. Bu hikâyeyi kısaca özetleyelim:

Aşk tanrıçası İnanna ile Dumuzi birçok zorluklardan sonra evleniyorlar. Bu evlilikten sonra tanrıça yeraltı dünyasına gidiyor. Fakat orası "gidip de dönülmeyen ülke". Kurala göre, tanrıça olmasına rağmen, O, yeryüzüne bırakılmıyor. Bilgelik tanrısı Enki'nin yardımı ile tanrıça, kendi yerine birini göndermek üzere, yeraltı yaratıkları ile dışarı çıkıyor. Tanrıça her gittiği yerde tanrı ve tanrıçaların, kendisinin yokluğundan çuvallar giyerek, yerlerde sürünerek yas tuttuklarını görüyor ve hiç birini göndermeye kıyamıyor. Fakat kocasının bulunduğu şehre gelip, onu, karısının yokluğuna aldırmayarak keyifle tahunda oturduğunu görünce, büyük bir kızgınlıkla "alın bunu!" diyerek cinlere veriyor. Daha sonra yaptığına pişman olan, fakat kocasının cezasız kaldığını da istemeyen tanrıçanın yardımı ile, Dumuzi'nin kız kardeşi rüya tanrıçası Geştinann'ın, kardeşi yerine yarım yıl yeraltında kalması, tanrılar meclisinde kabul ediliyor.

Böylece Dumuzi kış aylarında yarım yıl yer altında kaldıktan sonra bahar zamanı dışarı çıkıp tekrar karısı ile birleşiyor.

Bu birleşmeyi, zamanın kralı ile baş rahibe evlenerek kutluyorlar. Bunun için büyük törenler yapılıyor. Artık yeni bir yıl başlamıştır, ortalık uyanıyor. Ağaçlar yeşilleniyor, hayvanlar çoğalıyor.

İşte bu törenlerde okunmak üzere, kralın ve rahibenin veya tanrının ve tanrıçanın ağzından birbirlerine karşılıklı söylemeleri için aşk dolu, sevgi dolu, açık saçık şiirler yazılmış ve bunlar bestelenerek şarkı haline getirilmiştir.

Sumer bereket kültürünü oluşturan bu törenler, bugün "Kutsal Evlenme Törenleri" olarak nitelendirilmiştir. Bu Törenlerin Batı Samilerinde uygulandığı hakkında bk. *MUSA ve Yahudilik* s. 29.

Bu bereket kültürünün İsa'nın zamanına kadar, hatta daha geç zamanlara kadar sürdüğü anlaşılıyor. İşte bu yüzden Tevrat'tan birçok dinle ilgili olmayan konular çıkarıldığı halde, bu şiirler bırakılmış olmalı. Bu törenlerin Süleyman zamanında büyük bir ihtişamla devam ettiği, şiirlerin ona ait olarak gösterilmesi ile kanıtlanabilir. *MUSA ve Yahudilik* s. 29.

Sumer ve Tevrat şiirlerinden bazı bölümleri karşılaştıralım:

İstanbul Arkeoloji Müzesi Arşivinde bulunan ve bir rahibe tarafından Kral Şusin'e söylenmek üzere yazılmış bir şiirden bölümler:

Güvey kalbimin sevgilisi,
 Senin neşen hoştur, bal tatlısı!
 Arslan! kalbimin sevgilisi,
 Senin neşen hoştur, bal tatlısı!

Beni büyüledin, karşında titreyerek durayım!
 Güvey senin tarafından yatak odasına götürüleyim!
 Beni büyüledin, karşında titreyerek durayım,
 Arslan! senin tarafından yatak odasına götürüleyim.

Güvey seni okşayayım!
 Yatak odasında bal dolu,
 Senin güzelliğinle neşelenelim,
 Arslan! seni okşayayım!

Tevrat Neşideler Neşidesi Bab 1:2-4

Beni kendi ağzının öpüşleriyle öpsün:
 Çünkü okşamaların şaraptan daha iyidir.
 Kokuca ıtırın ne güzel!
 Senin adın kabından dökülen ıtır gibidir,
 Bundan ötürü seni kızlar seviyor.
 Beni kendine çek, biz senin ardınca koşarız,
 Kral beni iç odalarına götürdü,
 Seninle biz ferahlanıp seviniriz,
 Senin okşamalarını şaraptan ziyade anarız,
 Seni sevmekte onların hakkı var.

Bab 4:9-11

Kaptın gönlümü, kızkardeşim, yavuklum!
 Gözlerinin bir bakışı ile,

Gerdanının tek zinciri ile gönlümü kaptın.
 Okşamaların ne güzel, kızkardeşim, yavuklum!
 Şaraptan ne kadar hoştur okşamaların,
 İtirin güzel kokusu da her çeşit baharattan!
 Ey yavuklum! bal dudakların.
 (Sumer'de tanrı Dumuzi, İnanna'ya "Kızkardeşim" der.)

Bab 3:1

Ey Sion kızları! çıkın, Kral Süleyman'ı taç ile görün,
 O taç ki, onun düğün gününde ve yüreğinin sevinci gününde,
 Anası onu başına giydirmişti.

Bu satırlar kutsal evlenme törenlerinin Kral Süleyman zamanında devam ettiğini kanıtıyor. Tevrat'a göre Süleyman'ın her dinden 700 karısı varmış ve onların dinlerini de Süleyman sürdürmüştü.

Bab 2:10-12

Sevgilim cevap verdi, ve bana dedi: sevgilim, güzelim, kalk da gel.
 Çünkü, işte, kış geçti:
 Yağmurlar geçip gitti;
 Yerde çiçekler görünüyor;
 Terennüm vakti geldi,

Bu satırlar da kutsal evlenme töreninin baharda yapıldığını anlatmaktadır.

Bab 6:10

Bakışı seher gibi,
 Ay gibi güzel,
 Güneş gibi temiz,
 Sancak açmış ordu gibi korkunç,
 Bu kadın kim?

Bu satırlar da tanrıça İnanna niteliklerine uymaktadır.

Bab 2:4-6

Kuru üzümle bana kuvvet verin, elma ile beni canlandırın,
 Çünkü aşk hastasıyım ben.
 Sol eli başımın altında olsun,
 Sağı da beni kucaklasın.
 Sumerce'de buna paralel olan satırlar:
 Sevgilim, kalbimin adamı,
 "Sağ elini vulvama koydun,
 Sol elin başımı okşadı,
 Ağzını ağzıma dayadın,
 Dudaklarımı başına basturdın.

Görüldüğü gibi, birkaç Sumer şiirinde bile paralellikler bulunuyor. Kuşkusuz bunlar gibi daha pek çok şiir vardı Sumer'de. Fakat bunların büyük kısmı halâ toprak altında olmalı! Belki bazı müzeler ve koleksiyonlarda da henüz okunmayanlar vardır.

Sumer aşk tanrıçası İnanna, Akad'larda İştar, İsrail'de Astarta, Yunanlılarda Afrodit, Romalılarda Venüs adı altında saygı görmüş ve varlığını sürdürmüştür.

Bugün de İsa'nın annesi Meryem'e, İnanna'ya ait nitelikler yakıştırılıyor. O da İnanna gibi, göğün hakimesi, sosyal adaletin savunucusu, fakirlerin, ezilenlerin koruyucusu sayılıyor. Bazı çevrelerde tanrıça seviyesine getirildiğinden, oğlundan daha çok ona tapıldığından, annelerin, savaşanların, üzüntü çeken ailelerin yardım için ona dua ettiklerinden söz ediliyor: *The Search of Mary, Richard N. Osling, Handmaid Or Feminist? The Time*, December 1991, p. 52-56.

İsa'nın durumu da Dumuzi'ye benziyor. Dumuzi'nin dövülerek, eziyet edilerek yeralına götürülüşü, tekrar yeryüzüne çıkışı, İsa'ya yapılanlar ve her yıl yeryüzüne çıkışı düşüncesi, Dumuzi'nin serüvenini andırıyor.

Dumuzi, takvimimizde Temmuz ay adı olarak sürüyor. Musevilerde de Tammuz şeklinde. Bu ayın 17'sinde İsrail kadınlarının oruç tutarak mabet kapısına gidip ağlamaları, Dumuzi'nin yeralına götürülüşü dramını canlandırıyor.

Ülkemizde Mayıs ayı başında bahçelerde, hatta mezarlıklarda (Tahtakuşlar köyünde) kutlanan Hıdırellez şenlikleri bu kutsal evlenme törenlerinin bir devamı gibi görünüyor. Çünkü şenlik, Hızır ile İlyas Peygamberin biraraya gelmesi nedeni ile yapılıyor. Ayrıca bu günlerin gecesinde yapılan bir niyetin olacağı, iki yıldızın birleştiğinin görülmesine bağlı imiş. Bunun için niyet yapanlar sabaha kadar bu olayı beklerlermiş (Yaşar Kemal'in Ağrı Dağı Efsanesinden).

Bu kutsal evlenme törenlerinin izleri, bir Çağatay şairi tarafından Hicrî 950'de mesnevi şeklinde yeniden kaleme alınmış olan Bediülcemal ve Seyfelmülük hikâyesinde bulunmuştur. Bkz. Gönül Tekin, *Seyfelmülük ve Bediülcemal Hikâyesinde Eski Yakın Doğu Kültüründen Kalma Unsurlar Hakkında*, Journal of Turkish Studies, Türk Bilgisi Araştırmaları (Massachusetts 1985) p. 277-300. (Bu çok değerli makalenin fotokopisini bana veren yazarın kardeşi Sayın Prof. Dr. Güney Kut'a candan teşekkürlerimi sunarım).

Bütün bunlardan anlaşılacağına göre Sumerlilerin kurdukları din ve yarıttıkları zengin edebiyat, Ortadoğu milletlerine büyük etki yapmış, hatta dinlerinin temelini oluşturmuştur.

Yalnız, bu etki Sumerliler'den İsraililer'e doğrudan doğruya olmamıştır. Çünkü İsrail'in tarih sahnesinde görülmeye başlamasından en az bin yıl önce Sumerliler varlıklarını yitirmişti.

Öyle ise bu kültür onlara nasıl ulaşmıştı?

Bu ulaşmanın çeşitli yollarla olduğu bugün kanıtlanabiliyor.

Sumer devletinin, güçlü olduğu çağlarda, sınırları doğuda Hindistan'a (Dilmun?), batıda Akdeniz'e (Ebla, Martu) hatta Kıbrıs'a, kuzeyde Orta Asya'nın batısına (Aratta, Hurrum), Güneyde Mısır ve Habeşistan'a (Magan, Meluhha) kadar genişlemişti. Oralara giden asker ve tüccarlar, oralardan ticaret amacı ile gelen insanlar Sumer kültürü ile bir bağlantı kurmuşlardı.

İ.Ö. 2400 yıllarında İsraililer gibi Samî bir ırktan olan Sargon adında biri Sumer'i ele geçirerek bir Akad Krallığı kurmuştu. Onun ve ondan sonra gelen sülâlesi zamanında Samiler Mezopotamya'dan Ortadoğu'ya kadar yayılmaya başlamış ve Akad dili de konuşulan dil haline gelmişti.

Suriye'de eski adı Ebla olan yerde, bu yüzyılın ikinci yarısında yapılan kazılarda İ.Ö. 2400 yıllarına tarihlenen 15000 kadar tablet bulundu. Bunlar Civi yazısı ile ve Samî bir dilde yazılmıştır. Bu tabletler arasında bulunan Su-

mer edebi kompozisyonlarına ait parçalardan, Eblahlıların daha o çağlarda, yalnız Sumer yazısını almakla kalmayıp, Sumer edebiyatını da Suriye topraklarına götürdükleri anlaşılıyor.

Bir müddet sonra Sumerliler yeniden canlanarak bir Sumer Devleti kurdular. O da oldukça kısa bir süre sonra parçalandı. Yine Samî bir halk olan Amoritler, Babil Krallığı adı altında bütün Sumer ülkesine egemen oldular. Bu geçiş devrinde Sumer okulları ve akademilerinde Sumer dili ve yazısı en yüksek düzeye çıkarıldı. Buralarda, Sumerlilerin yaratıkları dinî ve edebî yapıtları birçok kopyalar halinde yazılarak, diğer şehirlerdeki eğitim kurumlarına, kütüphanelere gönderildi. Ülkede gittikçe çoğalan Samîler Sumerce'yi öğrenmek, Sumerliler de Akadca'yı öğrenmek zorunda kaldıklarından, okullarda her iki dilde eğitim yapıldı. Babil Devleti kurulduktan sonra Sumerce halk dili olmaktan çıktı, fakat Sumerlilerin eğitim tarzı, dinleri, efsaneleri ve edebî yapıtları Babil okullarında öğretilmeye devam edildi. Sumerce, Ortaçağ'daki Latince gibi dinsel bir dil olarak hemen hemen İsa'nın doğumuna kadar sürdü.

Babilliler Sumer tanrılarını, adlarını değiştirerek kendilerine tanrı yapmışlar, bu tanrılara ait mabetler, dinsel törenler korunmuş, ilâhiler, dualar Sumerce okunmuştur.

İ.Ö. 1500 yıllarında Akadca ve Çiviyazısı Ortadoğu'da uluslararası bir dil ve yazı haline geldi ve o ülkelerde, en azından yazarların bu dili öğrenme zorunluğu ortaya çıktı. Bu yüzden Sumer okulları ve programları oralarda uygulandı. Böylece Babillilerin Sumerlilerden aldıkları kültür, dilleri ve yazısı yoluyla o ülkelere yayıldı.

Yahudilerin, Hıristiyan ve Müslümanların atası olarak kabul edilen İbrahim peyamber ve ailesi, Tevrat'a göre, Mezopotamya'da Kalde'li Ur'dan Harran'a göçmüş, oradan da bir tüccar kolonisi olarak Filistin'e girmişti. Onun askerleri ve para gücü ile kendi şahsî tanrısını onlara tanrı olarak kabul ettirmiş ve bu arada Mezopotamya'dan getirdiklerini halka aşılamıştı²⁹.

²⁹ Tevrat, Tekvin bab 14'de İbrahim'in doğuşçu, tüccar prens olduğu yazılıyor. Evinde bulunan 308 uşak veya askerini, kardeşi oğlu Lût'u kurtarmak için çeşitli krallarla savaşmış. Cyrus Gordon'a göre (The Common Background of Greek and Hebrew Civilizations, p. 26) bu tür topluluklar askerî olduğu kadar tüccar da oluyorlar ve buldukları ülkenin sınırlarını koruyorlardı.

En son olarak Babil Kralı Nabukadnesar'ın (604-562) Filistin'i ele geçi-rip bütün Yahudi bilginlerini Babil'e sürgün götürmesi, bu bilginlere Babil kütüphanelerini inceleme olanağı verdi.

Görüldüğü gibi, Sumer dini ve edebiyatı İsraililere çeşitli çağlar ve yollardan ulaşmıştır. Tevrat'ın, özellikle Musa tarafından yazıldığına inanılan ilk 5 kitabın, 12. yüzyılda yaşayan Yahudi otoritesi Eben Ezra ve 16. yüzyılda yaşayan Yahudi filozofu Spinoza, Musa tarafından yazılmadığını, ancak Babil tutsaklığından sonra yazılmış olduğunu söylemişlerdir (Robert Cooper, *Thirteen Lectures on Bibel*, s. 107). Yahudilere Babil tutsaklığının yaptığı etkiler hakkında daha geniş bilgi için Max I. Dimont, *Jews, God and History*, (New York 1962) p. 69-72.

Bu yazımızla, din kitaplarına Sumerlilerden geldiğini açıklamaya çalıştığımız konular hakkında bilgilerimizi, yine onların icat ettiği yazıya ve yazı malzemesi olarak kullandıkları kile borçluyuz. Onlar bozulan veya eriyen bir nesne üzerine yazmış olsalardı, bunların hepsi çözülmeyen bir sır olarak kalacaktı.

Kapaktaki resmin açıklaması: İ.Ö. 3000 yıllarına ait bir silindir mührü. Üzerinde boynuzu ile bir tanrı, karşısında bir kadın orta yerde ağaç, ağaçta iki taraflı yılan, tanrının arkasında da yukarıya doğru uzanmış başka bir yılan bulunuyor. Bu kompozisyon Tevrat tekvin 3: 8-14'deki yasak ağaç ve yılanın kadını kandırmasını yansıtıyor, gibi yorumlanmak istenmiştir.

HÖYÜCEK KAZILARI - 1990

REFİK DURU

Höyücek Höyüğü'nde, Burdur Müzesi Müdürlüğü'nün başkanlığında, bizim bilimsel başkanlığımız ve yönetimimizde yapılan kazıların ikinci dönem çalışmalarına, 21 Temmuz - 8 Eylül 1990 tarihleri arasında devam edildi¹. Höyücek kazılarının birinci mevsimi olan 1989'da, Höyüğün en yüksek kesimindeki J/5, 7,8 karelerinde çalışılmış, arada kalan J/6 plankaresi, buradan geçen köy yolunun kesilmemesi için kazılmamıştı (*Duru 1992, Lev. 1;3*). İlk kazı mevsiminde yer yer -2.50 m. derinliğe inilmesine rağmen, herhangi bir mimari kalıntıya rastlanılmamış, buna karşılık bol miktarda çanakçömlek parçasıyla, taş keski, figürin ve idol gibi eserler ele geçmişti (Bütün derinlikler, höyüğün en yüksek yeri olan J-K/6-7 noktasındaki nirengi ± 0 m. kabul edilerek ölçülmüştür). 1990 yılı çalışmaların ilk günlerinde, J/7-8 plankarelerinde kazılara devam edilerek, hemen her yerde -2.60 m. derinliğe inilmiş, ancak yine hiçbir mimarlık kalıntısına rastlanılmaması üzerine, bu açmalar terkedilerek, J/6 plankaresine geçilmiştir. Bu yeni açmada, höyük yüzeyinin hemen altında, yoğun ve çok karışık bir yangın katmanından sonra, -0.60 m. lerde *in-situ* durumda ilk mimari kalıntılar gelmeğe başlamış, bunların düzenli yapılara ait olduğu ve temellerin doğuya doğru geliştiği anlaşılınca, K/5 ve K/6 kareleri de kazı alanına eklenmiştir (Lev. 1/1). Çukurlar arasında bırakılan 1 m. lik

¹ Kazılar Yard. Doç. Dr. Gülsün Umurtak (Kazı başkan yardımcısı) ile, lisans öğrencilerimiz Mustafa Avcı, Hande Altan, Gülbin İlemer, Nadiye Sönmez ve Ömer Çelik'ten oluşan bir kurul tarafından sürdürüldü. Çalışmalarımız, her zaman olduğu gibi, büyük ölçüde Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü tarafından finanse edilmiş, bazı küçük harcamalar da İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Dekanlığı, Türk Tarih Kurumu Başkanlığı ve Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Başkanlığı'na karşılanmıştır. Kazının gerçekleşmesine olanak sağlayan, yukarıda isimlerini saydığımız kuruluşların yöneticilerine, kazılar sırasında gösterdikleri ilgi ve yardımlardan ötürü Burdur Valisi Sayın Memduh Oğuz'a, Bucak Kaymakamı Sayın Tahsin Cumhuriyet Ersoy'a, Bucak Belediye Başkanı Sayın Arsal Sarı'ya, Burdur Müzesi Müdür Vekili, meslektaşımız Sayın Ali Harmanakaya'ya, kamp kurduğumuz İncirdere Köyü İlkokulu Müdürü Sayın Nuri Yıldız'a, kazı kurulunda görev yapan, başta meslektaşımız Dr. Gülsün Umurtak olmak üzere bütün öğrencilerimize ve kazı resimlerinin basımını yapan, İstanbul Arkeoloji Müzeleri Fotoğraf Uzmanı Arkeolog Sayın Turhan Birgili'ye en içten teşekkürlerimizi sunarız.

ara duvarlar da bir süre sonra kaldırılmış ve kazılar, J-K/5-6 karelerinde 400 m² lik bir alanda sürdürülmüştür (Lev. 2; 4/1). İkinci dönem kazılarının bitiminde, yeni açmalarda, en derin nokta -2.50 m. olmak üzere, ortalama 2 m. inilmiştir.

Bu yıl kazılan 2 m. lik birikim içinde, yeniden eskiye doğru, "Kutsal Alanlar Dönemi" ve "Tapınak Dönemi" olarak isimlendirilen, iki yapılaşma evresinin varlığı saptanmıştır².

Mimarlık

Kutsal Alanlar Dönemi (KAD): Höyücek'in en geç yerleşmesinin çok bozuk durumdaki duvarlarına J-K/5 karelerinde rastlanıldı (Lev. 2;3). Bu yerleşim döneminin kuzey-güney yönünde, birbirine paralel olarak gelişen duvarları 40 cm. kalınlığındadır ve taş temelsiz olarak, en alttan itibaren, ince dikdörtgen prizması biçimli kerpiçlerden, çok düzenli şekilde örülmüşlerdir. Yer yer 6-7 kerpiç sırasının korunduğu bu duvarların bazılarının yüzeylerinde, defalarca yenilenmesinden dolayı 3 cm. kalınlığa varan sıva tabakası oluşmuştu. 1989'da J/5 karesinde rastlanan küçük duvar parçasını da sayarsak (a.y., 3, Lev. 3/1), bu yapı katında birbirine paralel dört duvar parçasının bulunması ve bunların birbirleriyle ilişkili olduklarının anlaşılmasına rağmen, duvarların ait oldukları yapıların planları tam olarak öğrenilememiş ve herhangi bir taban parçasına da rastlanılmamıştır. Sadece K/5 karesinin ortalarında, iki paralel duvar arasındaki bir alanın, yangın sonucu pişerek tuğlalaşmış iri kil blokları ile döşendiği ve üzerinin sıvandığı görülmüştür (Lev. 2;3/2). Bu alanda, ileride sözünü edeceğimiz çok sayıda figürin, idol ve çok değişik bazı ritüel eşya ile oval planda bir ateş yakma yeri/ocak bulunuyordu. Bu eşyalara dayanarak biz bu alanı "1. Kutsal Alan" olarak isimlendirdik. K/6 karesinin doğu kenarı yakınında aynı nitelikte ikinci bir alan daha saptandı: "2. Kutsal Alan" (Lev. 2). Bu alanın tabanı bastırılmış topraktandı ve burada da topluca ve çoğu *in-situ* durumda olmak üzere, figürin, idol ve taş kesimler bulunuyordu. Bu iki kutsal alan ile, yakınlarındaki duvar kalıntılarının ilişkisi saptanamadı. KAD duvarlarda gözlenen ilginç bir durum, bunların hepsinin kuzey uçlarının, yatay düzleme göre yaklaşık 10° lik bir eğimle derine düşmeleridir

² İlk kazı dönemlerinde varlığı saptanan iki ayrı yapılaşma evresine, önceleri kesin isim verilmemiş ve bunlar, tabakalaşma durumunun ileride değişebileceği gözönünde tutularak, geçici olarak isimlendirilmişti (Duru 1992, 155 vd.; Duru 1993, 147 vd.). 1992 kazı mevsiminde tabakalaşma durumu anlaşıldığından, gecikerek yayınlanabilen bu raporumuzda, karışıklığa meydan vermemek için, tabakalar kesin isimlerine göre tanıtılmaktadır.

(Lev. 3/1). Höyüğün o zamanki yüzeyi eğimli olsa bile, duvarların bu eğime uygun yapılmış olması düşünülemezden, bu durum ancak daha sonra olan, büyük bir çökme veya bir depreme bağlanabilir. Bazı yerlerde çok yoğun olan ve höyüğün yüzeyine kadar çıkan yanık moloza ve duvarlarda kullanılan kerpiçlerin çok sağlam şekilde piştiğine bakılırsa, yerleşmenin büyük bir yangın sonucu yıkıldığı kesindir.

Tapınak Dönemi (TD): Şimdilik sadece J-K/6 karelerinde saptanan bu yerleşmenin bazı duvarlarının en üst kerpiç sırası, KAD'ın duvarlarının en alt kerpiç dizisiyle, hemen hemen aynı derinliklerde, höyük yüzeyinin 30-40 cm. kadar altında başlamaktadır (Lev. 4/1). Bu yerleşim evresinin biri tamamıyla, diğerinin ancak bir bölümü anlaşılabilir durumda olmak üzere, iki yapısı ortaya çıkarılmıştır (Lev. 2). Bütünü ile kazı alanı içinde kalan birinci yapının dış duvarları, yanyana iki kerpiçle, ortalama 1 m. kalınlıkta örülmüştür (Lev. 4/1). Temellerde taş kullanılmamış, duvarların iç yüzleri kalın bir sıva ile sıvanmıştır. Evin planı kabaca dikdörtgendir. Başlangıçta büyük olasılıkla tek odalı olarak yapılan ve dıştan dışa ölçüsü 11.50 x 8.50 m. olan yapı, daha sonra bir bölme duvarıyla iki odalı hale getirilmiştir. Tabanında sert ve kalın bir sıva tabakası olan büyük odanın ortalarında, tavanı desteklemek için konulduğu anlaşılan bir ağaç dikmenin bastığı, birkaç yassı taş vardır. Daha küçük ve dar olan ikinci odanın tabanı, değişik zamanlarda yükseltilmiş ve bazı tabanların altına çakıl taşı döşenmiştir (Lev. 4/2). Odanın orta kesiminde iki yerde, yuvarlak kesitli ağaç dikmelerin boşlukları vardır. Taban üzerindeki yıkıntı molozu içinde, dikdörtgen prizması biçimli normal kerpiçler yanında, üstü kaplumbağa sırtı şeklinde dış bükey yüzeyli kerpiçler de (plano-konvex) bulunmuştur (Lev. 8/1; 45/2.). Kaplumbağa sırtlı kerpiçlerin hangi duvarda kullanıldığı anlaşılamamıştır. Batı duvar dışı kayarak yıkılmış (Lev. 4/1) ve bu sırada köşelerde duvarların birleşme yerleri açılmıştır (Lev. 4/2). Güneybatı köşede ortaya çıkan bu türden bir aralık, daha sonra normal duvarlardan biraz farklı bir kerpiç malzemeyle örülüp kapatılmıştır. Duvarlarının bir kısmı 2 m. yükseğe kadar korunmuş durumda günümüze kadar gelen bu yapının kapı yerini, kesin olarak saptayamadık. Büyük bir yangınla kerpiçleri pişen ve sağlamlaşan güney, batı ve kuzey duvarlarında herhangi bir kapı aralığı yoktur. Evin pek iyi durumda olmayan doğu duvarında bir kapı düşünülebilir. Kuzey duvarda önceleri varolan geniş bir aralık, daha sonra üstünkörü örülerek kapatılmıştır. Taban üzerindeki yıkıntı içinde bulunan ve bir ocak

kenarının insan yüzü tasvirli uç kısmı olduğu anlaşılan parça (Lev. 45/3), odanın içinde bir ocağın varlığını kanıtlamaktadır.

Evi iki odaya ayıran bölme duvarı, dış duvarlara oranla biraz incedir. Ara duvarın iki ucunda, yan duvarların üst kısımlarının dışa kayıp açılmasıyla ortaya çıkan 30-35 cm. lik aralıklar, daha sonra kerpiçle doldurulmuştur. Bölme duvarının orta kesiminde 1.10 m. genişlikte bir aralık daha vardır ve burası da, daha sonra kapatılmıştır. Yapının son kullanım evresinde yapılan ara duvarın iki ucundaki dar aralıklar dikkate alınmazsa, odalar arasında geçiş için, bir kapının olmadığını kesin olarak söyleyebiliriz. Bu odaya girişin nasıl sağlandığı konusunda, şimdilik herhangi bir öneri yapmaktan kaçınıyoruz. Ev çok sağlam durumda olmasına rağmen, mermerden bir çanaktan başka, içinde hiçbir eşya bulamadık. Yapı içindeki eşyalar, yangın sırasında boşaltılmış olmalıdır.

TD'nin bir bölümü ortaya çıkartılan ikinci yapısı, yukarıda sözü edilen büyük ev ile, açmanın batı kenarı arasında kalan dar alanda yer almıştır (Lev. 2;4/1;5/1). Bu yapının genişliği 8 m. kadardır ve batıya, kazı alanının dışına doğru gelişmektedir. İç düzeni ve buluntularının niteliklerini göz önünde tutarak, bu yapının küçük bir tapınak veya şapel olarak kullanıldığını düşündük. Tapınağın doğu duvarı bağımsız yapılmış ve bitişiğindeki büyük evin batı duvarına yaslanmıştır. Oldukça sağlam haldeki bu duvarda, dikdörtgen biçimli normal kerpiçlerle kaplumbağa sırtlı kerpiçler, kesin olarak saptayamadığımız bir düzen içinde, birarada kullanılmıştır. Yapıda bazıları duvarlara yaslanmış, bazıları da ortada tek başına duran, yuvarlak kesitli ağaç dikmeler kullanılmıştır. Taban bastırılmış kildir.

Tapınağın kuzey, batı ve güney duvarları sağlam durumda değildir ve bu nedenle planı pek iyi anlayamamıştır. Odanın kuzeydoğu köşesinde, kapısı oda içine açılan, dolaba benzeyen dar bir hücre ile, bu hücrenin duvarına güneyden yaslanmış, 5 küçük basamaklı bir merdiven vardır (Lev. 6/1,2;10/1). Kuzey kenardaki küçük hücrenin duvarları taban düzleminde 50 cm. kalınlıkta başlamakta ve 40 cm. kadar yükseldikten sonra kesilmektedir. Üstü özenle sıvanmış olan bu düzlemin üzerinde de, ince bir paravana yükselmektedir. Paravananın iç kısmına, tapınağın pek çok yerinde görülen teknikle, dikine, yan yana kamışlardan oluşan bir perde konmuş ve sonra bunun iki yanı kille sıvanmıştır (Lev. 5/2;9/1,2; 10/1). 10-25 cm. kalınlığındaki bu kil paravana duvarların ne kadar yükseldiğini

bilmiyoruz. Küçük hücrenin içinde 8-10 cm. çapında bir ağaç dikme, kapı eşliğinde ve tabanda geyik boynuzları, geniş getiren büyükbaş hayvanlara ait alt çene kemikleri ve 8-10 kadar aşık kemiği bulunmuştur.

Hücrenin kapısının hemen sağındaki merdivenin basamaklarının yüksekliği 10 cm., derinliği 15 cm. dir (Lev. 6/2,2;10/1). Tümüyle masif kerpiçten yapılmış olan merdivenin, gerçekte altı basamaklı olduğu ve son basamaktan sonra, üstte dar bir alan kalacağı anlaşılmaktadır. Basamakların önünde, taban üzerinde *in-situ* durumda mermer bir çanak ve bu çanağın içinde pişmiş topraktan bir kase ile taştan iri bir keski ve bunların biraz açığında, çizme biçiminde bir kap vardır (Lev. 6/2;10/1).

Yapının içi pek çok taşınmaz eşya ile doludur. Doğu duvarın kuzey ucunda, yerden 90 cm. kadar yukarıda, bir konsol-platform ve onun üzerinde, kenarları ince kil levhalardan yapılmış bir kutu bulunmaktadır (Lev. 10/1). Biraz güneyde duvar dibine, tabana, yine ince kil kenarlı ve dörtgen biçimli bir kutu konulmuştur (Lev. 10/2). Yan duvarları 25 cm. yüksekliğe kadar sağlam durumda olan kutunun içinde, yanık tahıl taneleri bulunuyordu. Bu kutunun bitişiğinde, duvardan ileri çıkmış 60 cm. yükseklikte bir payanda-konsol ve bunun üzerinde dörtgen biçimli bir kutu vardı (Lev. 10/2). Kutunun kenarları bir önceki kutuda olduğu gibi yapılmıştı ve içinde bir taş keski ile böbrek biçimli bir kap bulunuyordu. Bu kutunun yanında, duvara yaslanmış bir ağaç dikme ve bunun hemen güneyinde, duvara yapışık ve bu kez tabana oturtulmuş iki büyük kutu, veya başka bir tanımlama ile iki ambar-silo vardır. Ambarların kenarları 8-10 cm. kalınlığında kil levhalardan yapılmıştır. Kenarları ve köşeleri yuvarlatılmış (Lev. 7/2), geniş yüzeyleri de dikkatle açılanmış olan bu levhalar büyük olasılıkla önceden fırınlanmışlardı. Bazı ambarların kenarları, ikinci bir levha yapıştırılarak sağlamlaştırılmış veya onarılmıştır. Levhalarından hemen hepsinin köşelerinde, yapım sırasında, kil henüz sertleşmeden açılmış delikler vardır ve bu delikler yardımıyla levhalar birbirine bağlanmış olmalıdır. Çok iyi durumdaki ambarları bozmak istemediğimiz için, levhaların tam ölçülerini veremiyoruz. Eğer ilk ölçümlerimiz ve gözlemlerimiz doğru ise, levhaların ölçüleri birbirine çok yakındır ve önceden bir başka yerde ayrı ayrı yapıлып, oda içinde istenen yerde monte ediliyordu. Ambarların yapımında bir tür prefabrik tekniğin (!) uygulandığı anlaşılmaktadır. İçlerinde tahıl vb. yiyecek kalıntısı ele geçmeyen ambarlardan birinin içinde, pişmiş topraktan yapılmış, minyatür bir masa modeli bulunmuştur (Lev. 37; 39).

Odanın orta kesiminde, küçük, beş basamaklı merdivenin önünde, 1.5 m. genişliğinde bir boş alandan sonra bir kerpiç yüselti-platform ve onların arkasında, yan yana üç geniş ambar yer almıştır (Lev. 2;5/1;10/2). Platformun, tabandan 45-55 cm. yükseklikteki üst yüzeyi sıvanmış ve kenarları kille yuvarlatılarak, üzerine oturulmaya veya bazı eşya koymaya elverişli bir sedir (?) haline getirilmiştir (Lev. 5/2). Platformun doğu ucunda bir ağaç dikmenin boş kalmış deliği ve sedirin arka tarafında ince bir paravana duvar vardır. Bu paravananın tavana kadar yükselmesi halinde, odanın ikiye ayrılmış olması gerekecektir. Odanın güney yarısındaki üç ambarın yapım yöntemi, yukarıda betimlediğimiz ambarlarda olduğu gibidir. Bu ambarların da içleri boştu ve birinin tabanı düzleminde, *in-situ* durumda sağlam bir mermer çanak vardı. Söz konusu ambarların tahtadan kapakları olduğunu düşünüyoruz.

Bu yerleşim evresinin yukarıda betimlenen yapısı, plan özellikleri bakımından, son derece ilginçtir. Kapı yeri belli olmadığı için nereden ve nasıl girildiği konusunda herhangi bir fikrimiz yoktur. Yapının içinde nasıl dolaşıldığı da anlaşılır gibi değildir. Merdivenin önündeki çok küçük bir boş alan dışında her yer, yukarıda anlatılan taşınmaz eşyalarla doldurulmuştur. Buranın normal bir ev olması ve içinde sürekli olarak yaşanması herhalde olanaksızdı. Merdivenin çok küçük olması ve tabandan 60 cm. yükseklikte bitmesi, bunun bir üst kata çıkma amacıyla yapılmadığını göstermektedir. Merdiven ve yanındaki dar hücre, çok büyük olasılıkla, içinde ve önünde dinsel törenler yapılan, tanrılara adaklar sunulan, çok kutsal bir yer olmalıdır. Hücrenin kapısı önüne ve merdivenin alt ucunda yere konmuş mermer çanak, çanak içindeki kase ve taş keski ile çizme biçimli kap da bu kaniyi güçlendirmektedir. Tapınağın güney bölümü, erzak ve başka eşyanın depolama yeri olarak kullanılmış olmalıdır. Odanın ortasındaki ambarlar-silolar herhalde tavana kadar yükselmiyor, 50-60 cm. yükseklikte kesiliyorlardı. Buna rağmen iki bölüm arasında geçiş olanağı kalmadığı için, depo kısmına giriş, ayrı bir kapıdan olmalıydı.

Tranşenin batı kenarı boyunca ortaya çıkartılan bazı duvar parçalarının gerçek anlamlarını ve tapınak ile ilişkilerini tam olarak bilmiyoruz. Ancak tapınağın daha batıya devam ettiğinden kuşkuymuz yoktur.

1990 çalışmaları sırasında TD'nin taban düzeyinde bazı duvar izlerine rastlanılmıştır. Bunlardan bir kısmı, tapınağın doğu duvarının kenarında ve siloların altında da devam eden bir set görünümündeydiler. Bu izlerin

kuzeyde, dik açı yaparak batıya yöneldiği ve daha sonra, ambarların altından güneye döndüğü ve 2 m. kadar devam ettiği gözlemlendi. Bu duvarlar acaba tapınağın daha eski bir evresine mi aittirler, yoksa daha erken bir yerleşmenin duvarları mıdır, şimdiden kesin konuşmak istemiyoruz. J/5 karesinin güney kesiminde ve tapınağın kuzey duvarına bitişik olan kalıntılar için de aynı şeyleri söyleyebiliriz (Lev. 2-Kesik taramalı duvarlar). Bu alanda bazı duvarlar izlenmiş ve bunların çevirdiği alan içinde hafif yükseltilmiş yalağı ile bir ateş yakma yeri (Lev. 7/1) ve üç tane kil kenarlı kutu, kısmen sağlam durumda ele geçmiştir. Kalıntılar bu alanda bir yapının varlığını göstermektedir. Ancak bunların da bağımsız bir yapı katı olup olmadıkları konusunda henüz kesin bir kanaata varmış değiliz.

TD, batı, kuzey ve doğuya doğru genişlemektedir. Güneyde J/7 karesi, bu evrede yerleşimin dışında kalmaktadır ve bu karenin kuzey kesiminde, kaplumbağa sırtlı kerpiçlerden yapılmış bir duvar izlenmektedir (Lev. 8/2).

Çömlekçilik

KAD yıkıntısı içinde, bazıları çok kuvvetli bir yangın sonucu biçimleri bozulmuş durumda olmak üzere, pek çok tüm kap bulundu. Koyu gri veya kahverengi hamurlu, kendinden astarlı ve genellikle iyi açıklanmamış olan bu kat çanakçömleğinde kase, çanak, derin çanak, boyunlu testi, çömlek ve saplı kepeç gibi, oldukça sınırlı ve basit bir form repertuarı vardır (Lev. 11-14). Hiçbir kapta tutamak veya kulp kullanılmamış, buna karşılık bazı kapların ağızlarında içte veya dışta, yahut her iki yüzde, değişik boylarda dikey ve şekilsiz yumrular, çıkıntılar yapılmıştır (Lev. 11/1; 12/1; 13/6). 1989 kazı döneminde bulduğumuz aynı türden parçanın da, KAD'a ait olduğu anlaşılmaktadır (a.y., Lev. 9-11). Genelde bezemesiz olan bu katın özgün keramiğinin yanında, yabancı görünümde olmak üzere ve göreceli olarak az sayıda, kırmızı boya astarlı, açkılı mallarla, kabartma (Lev. 11/3; 14/2) ve boya ile süslemeli olanlara da rastlanmıştır (Lev. 12/2, 3; 14/3). Boyalı kaplardan birinin üzerindeki fantastik betimler, büyük olasılıkla bir öyküyü anlatmaktadır (Lev. 12/2).

TD çömlekçiliği tamamiyle değişik niteliktedir. Kapların hamurları temizdir, iyi açıklanmış, iyi pişirilmiş ve bu nedenle çoğu kabın yüzeyi yağlımsı bir görünüm almıştır. Bu evrenin keramiği form açısından da, üst evreninkinden çok farklıdır. Kaseler, çanaklar, derin çanaklar ve çömlek-

ler (Lev. 15; 17; 18), değişik bir özeni ve zevki yansıtmaktadır. Kulp yoktur. Dikine ip delikli silindir tutamaklarla (Lev. 15/6,7;17/2), parmak delikli tutamaklar (Lev. 15/3,4;17/3,4) pek yaygındır. İp delikli tutamaklar çoğu kez karşılıklı dörder, parmak delikli tutamaklar ise, karşılıklı ikişer tane-dir. Bir çömlekte parmak delikli basit bir tutamağın karşısına, hayvan başı biçiminde bir tutamak konulmuştur (Lev. 15/5; 17/5). Hayvan başı kabartmalı, dolu tutamaklara da rastlanmıştır (Lev. 15/2).

TD'nin çanakçömlek buluntuları içinde, çok değişik formda iki tüm kap vardır. Bunlardan birincisi, tapınaktaki merdivenin önünde, taban üzerinde bulunan 'çizme' biçimli kaptır (Lev. 16/1; 19/1). Kahverengi hamurlu ve iyi açkılanmış olan kabın ön kısmında, dikine derin paralel oluklar, topuğun yanlarında ise, düzensiz sığ çizgiler vardır. Silindirik konç'un üst kısmına ip delikli, küçük silindirik tutamaklar konmuştur. İkinci kabı, tapınağın doğu duvarındaki konsol üzerinde duran kil kutulardan birinin içinde bulduk (Lev. 16/2; 19/2) ve benzetme yoluyla isim vermekte çok zorlandıktan sonra, bir ölçüde böbreğe benzediği için, 'böbrek' biçimli kap olarak isimlendirdik. Kahverengi hamurlu, iyi açkılanmış ve oldukça yüksek ısı veren bir fırında pişirilmiş olan kabın iki yanında, hayvan başı biçiminde ip delikli küçük tutamakları vardır ve tabanına da haç biçimli bir kabartma yapılmıştır.

TD'de bulunan üç mermer çanağı da, bu bölümde tanıtıyoruz. Kirli beyaz-grimsi renkli ve oldukça yüksek kaliteli mermerden yapılan kaplardan en büyüğü, tapınak içinde, minyatür merdivenin önünde bulunmuştur (Lev. 10; 20/3; 21/3). Boş halde ağırlığı 10 kg. olan, içine 17 litre su alabilen, 32 cm. çapındaki bu dev çanak, geçirdiği yangın sonucu çok parçalanmış bir durumdaydı³. Tapınağın orta kesimindeki silolardan birinin tabanı altında ele geçen ikinci mermer çanak düz profillidir ve du-dağı dışında, ip delikli dört silindirik tutamağı vardır (Lev. 20/2; 21/2). Sonuncu mermer çanak, iki odalı evin ara duvarındaki bir girinti içinde bulunmuştur. Haff S profilli ve ip delikli dört silindir tutamağı olan çanak, dört küçük ayak üzerinde durmaktadır (Lev. 20/1; 21/1).

³ Kazının son günlerinde çıkartılan ve köydeki kampımızda onarılması olanaksız olan bu mermer çanakla kilden masa (Lev. 37/39), Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğünün izniyle İstanbul'a getirilmiş ve İ.Ü. Edebiyat Fakültesi, Protohistorya ve Önasya Arkeolojisi Anabilim Dalı Laboratuvarında, Restoratör Arkeolog Dr. Sait Başaran tarafından onarılmıştır. Meslektaşım Dr. Başaran'a içten teşekkürlerimi sunuyorum.

Küçük buluntular

Höyücek küçük buluntu bakımından çok zengindir. Tabakalaşmanın saptanamadığı 1989 kazı mevsiminde de pek çok insan figürünü, idol ile taş keski-balta gibi eserler bulmuş, ancak bunların hangi yerleşme katına ait olduğunu öğrenememiştik. Bu yıl küçük eserlerin sayısı daha da arttı ve bunların yardımıyla, bir önceki yılın tabakası belirsiz buluntuların bir kısmının ait oldukları yerleşme evresi hakkında bilgiler edinildi. Buluntuların sayısal bakımdan en büyük grubunu yine taş keski-keskiler oluşturmaktadır. Her iki yapılaşma döneminde, şekilleri birbirinden pek farklı olmayan, 2 cm. den 15 cm. e kadar değişen boylarda, 50 den fazla tüm keski-balta ele geçti (Lev. 43). Bunlardan büyük çoğunluğu, KAD'ın kutsal alanlarından gelmiştir. Örneğin 2. Kutsal Alan da 20 kadar keski bir arada bulundu. Keski-keskilerin söz konusu alanda idol ve figürinlerle birlikte ele geçmesi, bunların işlevleri konusunda yeni değerlendirmeler yapmayı gerektirmektedir.

Sayısal açıdan ikinci kalabalık buluntu grubu, pişmiş topraktan kadın figürinleri ve idollerdir. Tümüyle KAD'tan gelen bu eserlerin 30 kadarı, K/6 karesindeki 1. ve 2. Kutsal Alan'larda bulunmuştur. 1. Kutsal Alan'ın kerpiç döşeli ve sıvalı tabanı (!) üzerindeki (Lev. 2; 3/2) yıkıntı içindeki figürin ve idoller karışık durumda idiler ve bunların orijinal konumları öğrenilemedi. 2. Kutsal Alan'da bulunan birkaç figürin ve idol ise, taban üzerinde *in-situ* durumdaydı.

Figürinlerden bazılarında kadın vücutları doğal biçimlerine oldukça uygun betimlenmiştir. Bu grupta kadınlar bir iskemle üzerinde (Lev. 22; 33/1) yahut bağdaş kurarak oturmaktadırlar (Lev. 23; 34). Bunlar genellikle simetrik ve durağan şekillerde gösterilmiş olmakla birlikte, bir örnekte simetri bozulmuş ve kadın bir ayağını altına alarak oturmuştur (Lev. 24; 33/2). Kadın vücutları oldukça iridir ve kollar göğüs önüne getirilmiştir. Memeler ve karın çok abartılmamış, buna karşılık kaba etler ve bacakların üst kısımları çok iri gösterilmiştir. Bir figürinin bacakları arasındaki yuvarlak çıkıntı (Lev. 23; 34), büyük olasılıkla, tanrıçanın doğurmakta olduğu bebeğinin başıdır. Figürinlerin yüzlerinde, gözler, çene girintisi ve saçlar çizgiyle belirtilmiş, burun ve kulak ise hafif kabartı şeklinde gösterilmiştir. İskemle üzerinde oturur şekilde betimlenen bir kadın figürininin üzerindeki boya izleri, kadının süslü bir giysisi olduğunu vurgulamaktadır (Lev. 22;33/1).

İkinci grup betimlerde, kadın vücutları az veya çok stilize edilmiştir. İdol olarak nitelediğimiz bu gruptaki eserlerin kısmen stilize edilenlerinde, kadın vücutlarının steatopijisi bir oranda vurgulanmış, kollar, bacaklar, göğüs, göbek, bacaklar ve cinsel organ belli edilmiştir. Doğala yakın betimlenen figürinlerde olduğu gibi, bu tür idollerde de kadınlar iskemle üzerinde oturmuş (Lev. 26/1; 35/2; 27/1; 35/4) veya bağdaş kurmuş, kollar göğüs önünde birleştirilmiştir (Lev. 25; 35/1; 26/2,3; 27/2; 35/3). Sadece bir idolde sol kol dirsekten kıvrılmış ve el yukarıya kaldırılarak, klişeleşmiş duruş şekli bozulmuştur (Lev. 26/1; 35/2). Bu gruptan idollerin ikisinde, vücudun ön kısmına ve sırtta çok sayıda nokta yapılmıştır (Lev. 26/1,2; 35/2,3). İdollerden bir kısmı ise basitçe biçimlendirilmiş, ileri derecede stilize edilmişlerdir. Bunlarda da kadınlar bağdaş kurmuş, kollar göğüs önüne getirilmiş ve bazen kadınlık bir üçgenle belirtilmiştir (Lev. 28/1,2; 36/1). Bazı idollerde, vücudun alt kısmı bir çuval şeklinde gösterilmekle yetinilmiş, hemen hiçbir organ ve ayrıntı verilmemiştir (Lev. 28/3; 29; 36/2).

Stilize edilmiş kadın betimlerinin ortak bir özelliği, başsız olmalarıdır. Başın bulunması gereken yerde, omuzlar arasında yuvarlak bir delik vardır. Delik, çoğunlukla vücudun ortalarında bitmekte (Lev. 27; 28/2,3), bir iki örnekte ise vücudu dikine, boydan boya geçmektedir (Lev. 28/1; 29/2). İdollerdeki bu deliklere, kuşkusuz başka bir maddeden yapılan, ince uzun sopa biçiminde başlar sokulmaktaydı. "Sokmabaşlı idoller" olarak isimlendirilebilecek bu tiplerde, başların bazen kilden yapıldığı bilinmektedir ve biz bu tipten bazı örnekleri 1989'da bulmuştuk (a.y., Lev. 19/5,7). İdollerin bazılarında da, bu deliklerde, kesitinde konsantrik daire izleri olan kil dolgu vardır. Bu kalıntılar, idollerin bazılarının iyi pişmemiş kilden yapılan başlarının da olabileceğini göstermektedir. 1990 çalışmalarında bu sokmabaşlı idollerin bir kısmının taştan yapılmış başları olduğuna işaret eden bir örneği, 2. Kutsal Alan'da bulduk (Lev. 41/4; 42/4). Kesik koni biçimli silindirik baş üzerinde gözler ve çene çizgi ile gösterilmiştir. Aynı kutsal alanda ele geçen çuval vücutlu bir idolün baş deliğinin dibinde, bazı kemik parçaları vardı. Bu alanda figürin, idol ve taş keskilerden başka, bazı uzun silindirik kemikler de bulunuyordu ve bunlardan bazılarının üzerinde çizgiyle insan yüzü betimlenmişti (Lev. 41/1-3; 42/1-3). Kuzu veya oğlakların *ulna* ve *femur*'larından kesilmiş olan bu silindirik kemiklerden, kırık durumda parçalar da bulmuş ve bunların bazılarını yapışturarak tamamlamaya çalışmıştık. Daha sonra kısmen tüm-

lenen bu kemiklerden biri, deliğinin içinde kemik parçaları bulunan idolün, *in-situ* durumundaki kırıklarıyla birleşti (Lev. 30; 36/3), ve böylece bazı idollerin kemikten başları olduğu saptandı. İdol yapılırken, uzun silindirik kemik baş deliğe sokulup yerleştirildikten sonra, kemiğin iç kısmına bir miktar kil doldurulmuş ve başın durumu sağlamlaştırılmıştır. İdolümüzün kemik başının ön tarafında, göz, çene gibi ayrıntular belirtilmemiş, arka tarafta ensede ise, 4 mm. çapında bir delik açılmıştır (Lev. 30). Böylesi delikler, diğer kemik başlarda da vardır.

Oturan figürinlerin yanında, biri tüm diğeri kırık durumda olmak üzere iki tane de ayakta duran insan figürünü vardır. 1. Kutsal Alan'da bulunan birinci örnek çok değişik bir tiptir (Lev. 31/1; 36/4). Sokmabaşlı olan bu tasvirde, figürün cinsiyeti belli edilmemiştir. Göğüsler ve seks alanı gösterilmemiş, kaba etler ve kalçalar düz yapılmıştır. Burada kadından çok bir erkeğin betimlenmiş olabileceği akla gelmektedir. KAD yıkıntısı içinde bulunmuş bir diğer insan figürünü, yukarıda tanıtılandan oldukça farklıdır. İri, kaba dikdörtgen prizması biçiminde bir kil blokundan yapılan bu figür de sokmabaşlıdır (Lev. 32; 36/4). Göğüsler ve karın düzdür, kadınlık organı alanı vurgulanmıştır. Figürün bacakları birbirinden derin bir çizgi ile ayrılmış ve bacakların alt kısmı, sık noktalarla doldurulmuştur. Belin hemen altına üçgen bir alan yapıldığına bakılırsa, burada bir kadın söz konusu olmalıdır.

1. Kutsal Alan'da figürinlerin yanı sıra, değişik şekil ve nitelikte, pek çok başka eşya daha ele geçmiştir. Bu eşyanın bir grubunu kilden yapılmış dikdörtgen prizması biçimli nesnelere oluşturmaktadır. Bunlardan iyi durumda olan birinin hafif bombeli yüzeyleri üzerine noktalama yapılmıştır. (Lev. 31/3; 42/5). Geniş yüzeylerin biri üzerindeki noktalarla bir insan yüzü betimlenmek istenmiş gibidir. Arka ve dar yan kenarlardaki sık noktaların dağılımından herhangi bir anlam çıkartulamamıştır. Benzer biçimdeki ikinci kil nesnenin üzerindeki belli belirsiz noktalamadan da, pek birşey anlayamamaktadır (Lev. 31/4). Kutsal alanlarda bulunan kil eşyalar arasında, 5 tane de yuvarlak, yassı disk biçimli nesne -pul- vardır (Lev. 31/5). Bu eşyaların anlam ve işlevleri konusunda herhangi bir öneri yapmak istemiyoruz. 1. Kutsal Alan'ın bir başka buluntusu, kilden yapılmış, çok kaba bir çanak parçasıdır (Lev. 31/2). Bu çanağı kutsal alanda yapılan tören sırasında kullanılan bir eşya olarak düşündüğümüz için, çanakçömlek içine almadık.

Pişmiş topraktan bir başka önemli buluntu türü, dört ayaklı küçük masa modelleridir. TD tapınağındaki silolardan birinin tabanında, bu tür masalardan tüm bir örnek bulunmuştur. Gayet gevrek pişirilmiş olan masanın kareye yaklaşan tablasının kenar ölçüleri 18.5x20 cm. ve kalınlığı 4 cm. kadardır (Lev. 37/1, 2; 39/1,2). Masanın, orta kesimi 1 cm. kadar çukurlaştırılan tabla kısmı, uzun, konik bacaklar üzerinde durmaktadır. Kalın kil ayakların içlerindeki dikey, ince silindirik boşluklar (Lev. 37/2), kuşkusuz bacakları tablaya sağlam şekilde bağlamak için konulan dal veya kamışların yerleridir. Bacakların dış taraflarına kabartma hayvan başları applike edilmiştir. Uzunca yüzü olan hayvanın cinsini kesin olarak söylemek mümkün değildir. Masanın bacaklarında ve tablasının değişik yerlerinde, kalınca beyaz astar üzerine kırmızı boya ile yapılmış band (?) izleri vardır. Benzeri masalara ait parçalar ilk kazı döneminde de bulunmuştur.

Her iki yerleşim evresinde, pişmiş topraktan, tabla olarak nitelendirilebilecek pek çok buluntu ele geçmiştir; biz bunlardan üç tanesini tanıtıyoruz (Lev. 38; 40). Tablaların hafif çukurlaştırılan üst yüzeyleri dörtgen, köşeleri yuvarlatılmış dörtgen veya yuvarlak, ve dörtgen yahut yuvarlak kesitli masif, kısa kaideler veya kalın halka dipler üzerinde durmaktadır.

Küçük buluntular arasında, iki ucu kabartma hayvan başlı bir kemik nesne (Lev. 41/5), taştan yapılmış, yatay yivli silindirik boncuk tanesi (Lev. 31/6), üzeri sarmal yivli askı tanesi (Lev. 31/7) ile yine taştan minyatür çizme-pabuç betimi vardır (Lev. 31/8; 42/6). Çizme KAD yıkıntısı içinde bulunmuştur.

Yontmataş buluntular

Sileks ve obsidiyenden aletlerin ayrıntılı tanıtımı bu raporda yapılmayacak, sadece ilginç buluntulardan birkaçının resimlerinin verilmesiyle yetinilecektir. KAD'ta çok sayıda sileks alet bulunmuştur. Bunlardan çoğu basit dilgilerdir. 15 kadar iri dilgi çekirdeği, bu katın en önemli sileks buluntularındandır (Lev. 44/1).

TD'deki yontmataş endüstrisinin de çeşit açısından fazla zengin olduğu söylenemez. Buluntulardan büyük kısmı obsidiyen ve sileks dilgiler ile daha az sayıda olmak üzere, küçük boy dilgi çekirdekleridir. Bu grubun en ilginç buluntuları, tapındaki merdivenin arka tarafında, tabana açılmış küçük bir çukur içinde ele geçen sileks dilgilerdir (Lev. 44/2). Bunların sayısı, küçük ve kırık parçalar sayılmazsa, 3500 den fazladır. Boy-

ları 1 cm. ile 4.5 cm. arasında değişen, küçük ve çok çabuk kırılacak incelikteki dilgilerin hiçbirinde, kullanım izi yoktur (Lev. 44/3). Binlerce dilginin, özel bir amaçla bu küçük çukur içine konulduğunu ve bunların tapınağın diğer değişik taşınmaz eşyaları, alışılmamış biçimdeki kapları ve mermer çanakları gibi, ritüel törenlerle ilgili olduklarını tahmin ediyoruz.

Bazı gözlemler ve karşılaştırmalar

İkinci mevsim çalışmaları sonunda, Höyücek'teki yerleşmelerin son dönemlerinin tabakalaşma durumu, bir oranda anlaşılmıştır. En son yerleşme KAD ile bir önceki yerleşme TD arasında çok kapsamlı farklılıklar vardır. Farklılıkların başlıcalarını şöyle sıralayabiliriz :

- KAD'ın mimarlığı hakkında fazla bir bilgimiz olmamakla birlikte, kerpiçlerin göreceli olarak küçük olduğunu ve daha erken yapı katı TD'nin kaplumbağa sırtlı kerpiçlerinin, son yerleşim evresinde kullanılmadığını söyleyebiliriz. İki yerleşim evresinin yapıların plan açısından karşılaştırmasını yapma olanağına, bugün için sahip değiliz; ancak TD'nin özgün mimari uygulamalarının pek çoğunun KAD'ta devam etmediği kesindir.

- KAD ve TD yerleşmelerin çömlekçiliği arasındaki farklılıklar çok kapsamlı ve belirgindir. İki evrenin keramiğinin malzemesi ve yapım yöntemleri birbiriyle ilişkisizdir. Formlar arasında hemen hiçbir ortak öge yoktur. Örneğin TD'nin ip delikli silindirik tutamakları, KAD'ta tümüyle ortadan kalkmıştır. KAD'ın omurgalı, dudağı kabartmalı türleri de, TD'de hiç bilinmiyor gibidir. KAD'ın çanakçömleği arasında, oranı az olsa da boya bezemeliler varken, daha eski yerleşmelerde bunlar yok denecek kadar az sayıdadır. TD'nin çömlekçiliğinden hemen hiçbir öge daha sonraki evreye geçmemiş gibidir.

- KAD'ta 40'a yakın figürin ve idol ele geçmesine karşılık, TD'de bu türden tek bir eser bile bulunmamıştır.

İki yapı katı arasındaki yukarıda sayılan önemli farklılıklar yanında, birkaç ortak nokta vardır. Örneğin:

- İki yerleşme evresinde de taş kesimler, normal sayılmayacak kadar çoktur ve birbirlerine benzemektedirler.

- Pişmiş topraktan tablalar, her iki dönemde benzer şekillerde yapılmışlardır.

- Tapınaktaki çizme biçimli kabın, taştan yapılan çok küçük bir benzeri, son yerleşimin yıkıntısı içinde bulunmuştur. Bu benzerlik iki yer-

leşme arasındaki elle tutulur tek ilişki gibi görünmektedir; ancak bu minyatür çizmenin alt kattan herhangi bir şekilde bir üst kata karışması da olasıdır. Bu arada, höyük yüzeyinin karışık katmanında taştan küçük bir çizme modelinin, 1989 kazı mevsiminde ele geçmiş olduğunu anımsatmak istiyoruz (a.y., 20/4; 21/4).

İki yerleşmenin temelleri arasında çok az birikim olmasına ve bazı buluntulardaki benzerliklerine karşın, bu yerleşimlerin birbirini kesintisiz izlemedikleri ve hatta aynı kültür evresine ait olmadıkları söylenebilir. KAD'ın bir önceki yerleşmenin devamı olmadığı kesindir.

Höyücek'in bu yıl kazılan yapı katlarının kronolojik konumları ve ait oldukları kültür basamağını saptamak amacı ile, her buluntu türü için yapılması gerekli ayrıntılı analogik araştırmalara, bu kısa önruporda girişmeyeceğiz. Burada sadece önemli gördüğümüz bazı ön saptamaları sunmak istiyoruz. Önümüzdeki kazı sezonlarında belgeler çoğaldıkça, bu konuda söyleyeceklerimiz elbette çok daha sağlıklı olacaktır.

Höyücek mimarlığını, çömlekçiliğini ve diğer bazı küçük buluntu gruplarını değerlendirmek için gerekli karşılaştırmalara Hacılar ve Kuruçay ile başlayacağız. Kuruçay Neolitik ve Erken Kalkolitik Çağlarının (EKÇ) sivil ve dinsel mimarlığının özellikleri konusunda hemen hiç bilimiz yoktur. Hacılar Neolitik yerleşmelerinin mimarlık özellikleriyle, Höyücek TD mimarlığı arasında ise hem bazı benzerlikler, hem de bazı farklılıklar vardır. Burdur Bölgesi'nin güney kesiminin taş temelsiz duvar yapma geleneğine kuzeyde rastlanmazken, TD'nin dal ve kilden duvar (wattle and daub) yapma tekniği, duvar nişleri ve konsollar üzerine kil kenarlı kutular koyma, iri ambar-silo uygulamaları, Hacılar Neolitik yapı katlarında çok iyi bilinmekte (*Mellaart 1970, Lev. XV; XVI/b; XIX/b*) ve yine Höyücek'in kaplumbağa sırtlı plano-konveks kerpiçlerine benzeyen kerpiçler, Hacılarlı yapı ustaları tarafından da kullanılmaktadır (a.y., 11).

Höyücek'in en son evresinin özgün çömlekçilik yapıcılığının örneklerine, kuzey bölgelerde çok sınırlı oranda rastlanılmıştır. Dudakdaki kabartma çıkıntılar, yumrular Kuruçay Geç Neolitik (GNÇ) ve EKÇ keramiği içinde sadece bir iki örnek halindedir (*Duru 1988, 659 vd., Lev. 31/4,5*). Höyücek'te ilk kazı mevsiminde karışık malzeme olarak ele geçen, bölgeye yabancı görünümlü kalan boya bezekli parçalarla (*Duru 1992, 10, Lev. 11/4; 12/8,11; 15/4-7*), bu yıl KAD'ın yıkıntısı içinde bulduğumuz kırmızı astarlı, açkılı parçalar ve boya bezemeli kaplar, büyük olasılıkla, Burdur

Bölgesi'nin kuzey kesimlerinden Höyücek'e getirilmiş olmalıdır. Bucak yöresinde boya bezeme geleneğinin hiç olmadığı dahi söylenebilir. Tümüne yakın kısmını kazdığımız Kuruçay Höyüğü ile Hacılar'ın GNÇ ve EKÇ yerleşmelerinin çanakçömleği içinde, Höyücek'in her iki yerleşim evresinin özgün yapım ve biçimleriyle, çizme ve böbrek biçimli fantastik kaplarına, hiç rastlanılmamıştır.

Höyücek'in ayaklarına hayvan başı kabartmaları eklenmiş masasının çok yakın paralelleri olmasa da, Kuruçay'da dört ayaklı, dörtgen tablalı pek çok masa parçası vardır. Hele EKÇ'nin erken evrelerine ait 10-9. katlarda bulunan, sığ tablalı ve kenarlarında boğa başı kabartması olan masanın (*Duru 1988*, 663, Lev. 26/1), kullanım ve bezeme esprisi açısından Höyücek örneği ile ilişkisi olduğu açıktır.

İki bölge birbirinden kuşucumu 25-30 km. uzaklıkta olmasına ve aralarında aşılması zor bir doğal engel olmamasına rağmen benzerliklerin az, buna karşılık, özellikle çömlekçilikteki ayrılıkların, göreceli olarak daha çok olmasının açıklaması nasıl yapılacaktır? Acaba Hacılar ve Kuruçay Neolitik yerleşmeleriyle Höyücek yerleşmeleri ayrı zaman düzlemlerinde midir? Sanmıyoruz. Hacılar'ın Neolitik yapı katlarıyla Höyücek arasında, mimarlık ve küçük buluntu repertuarındaki bazı farklılıklara karşın, Hacılar VI. katı ile Höyücek TD' nin mimarlık uygulamalarında gözlenen yakınlıklar ve sayıları çok olmasa da, dudağı yumrulu ve boya bezemeli çanakçömleğin Burdur bölgesinin güney ve kuzeyinde görülmeleri, Hacılar-Kuruçay ve Höyücek'in sözkonusu yaşam evrelerinin, tümüyle çakışmasa da, hiç olmazsa bir zaman süresi için çağdaş olduklarının ve iki yörede yaşayan halkların birbirlerini tanıdıklarının kanıtları sayılabilir. Özellikle Höyücek ile Hacılar Neolitik katlarındaki mimari teknik ve uygulamaları arasındaki bazı sıcak yakınlıklar, bu iki merkezde yaşayan insanların ortak yapım geleneklerine sahip olduklarına işaret etmelidir.

Ana Tanrıça figürin ve idollerinin sayı ve çeşit bakımından Hacılar ve Kuruçay'da çok zengin olduğu bilinmektedir. Höyücek'in de bu tür buluntudan çok bol ve değişik örnekler vermesi, Burdur Bölgesi'nin güneyinde de Ana Tanrıça Kültüne inanışın çok yaygın olduğunu göstermektedir. Höyücek'te 1989'da bulunan, steatopik özellikleri vurgulanmış ve oldukça doğal biçimde ve ayakta durur pozisyonundaki tanrıça figürinlerinin (a.y., Lev. 19/1; 21/1), Hacılar-Kuruçay figürinleriyle akrabalığı çok açıktır. Ancak ne var ki, bu tür figürinler 1990 kazılarında bulunmamış ve do-

layısıyla bunların ait olduğu yerleşim evreleri saptanamamıştır. Höyücek'in son kazı mevsiminde ele geçen figürin ve idolleri ise, bazı yüzeysel paralellikler bir yana bırakılacak olursa, Hacılar-Kuruçay grubundan tamamıyla farklıdır. Oturma pozisyonunun, kuzeyde EKÇ sonuna kadar -Hacılar VI. kattaki bazı figürinler dışında-, tanrıçalar için konvansiyonel duruş şekli olmadığı söylenebilir. Bölgenin kuzey kesiminde tanrıçaların, Neolitik ve EKÇ'de daima ayakta durur şekilde düşünülmüş ve tasvir edilmiş olduğunu biliyoruz. Höyücek'in sokmabaşlı idollerine benzeyen örnekler, yalnız Hacılar VI. katta ve sınırlı bir zaman içinde yapılmışlardır (Mellaart 1970, Lev. CLX- Fig. 233). Bunların sokmabaşları, ya kilden yassı çubuklar şeklindedir, yahut tahtadan yapılmışlardır (a.y., 175 vd.). Anadolu'da bulunan taştan yapılmış ince, uzun başların da, aynı amaçla kullanılmış olabileceği önerilmiştir (Mellaart 1954, 186, Fig. 87); Teselya'da Rahmani höyüğünün III. evresinde de, taştan uzun başlı bir hayli idolün varlığı, yüzyılımızın başından beri bilinmektedir (Wace-Thompson 1912, Fig. 25/a,c; 28/g). Höyücek'in kemik başlı idolü ile, şimdiye kadar varlığını bilmediğimiz yeni bir idol tipi ve değişik bir baş uygulaması, Batı Anadolu'nun idol repertuarına katılmış olmaktadır. Anadolu'da gerek uzun boyunlu başların (Bilgi 1980, Res. 5), gerek omuzları arasında delikleri olan idollerin sayısı hayli fazladır (a.y., Res. 1, 6 (7) 10). Meslektaşımız Önder Bilgi, uzun başların bazılarının kafatası kültü ile ilgili olabileceğini, bazılarının da idollerde kullanıldıklarını düşünmektedir (a.y., 8 vdd.). Höyücek'te örneklerini bulduğumuz, bir bacağı alta alarak oturma pozisyonu ile, iskemle üzerinde oturan, yüksek poloslu tanrıça tipleri de, Anadolu'da pek az değildir (a.y., Fig. 10; Silistireli 1990, Lev. II/3,4; III; V/1).

Höyücek'in her iki yapı katının özgün buluntuları ve uygarlıklarıyla uzak komşu bölgeler ve merkezler arasındaki ilişkiler konusunda, şimdilik fazla bir şey söyleyecek durumda değiliz. Meslektaşımız Mehmet Özdoğan'ın bize bildirdiğine göre, Höyücek'teki ambarların yapım teknik ve uygulamaları, Çayönü'nün keramiksiz dönemi yapılarından birinde bulunan ambara çok benzemektedir (Çambel 1990, 70). Bir eşyanın yapım yönteminin birbirinden çok uzak coğrafi bölgelerde ve büyük olasılıkla ayrı zaman dilimlerinde, birbirine benzer şekillerde görülmesi elbette ilginçtir ama, bundan gerçekçi sonuçlar çıkartmak doğru değildir.

Höyücek ile Konya Ovası Neolitik uygarlıkları arasında, mimari ve diğer buluntular açısından, açık seçik bir benzerlikten söz edilemez. Sadece Çatal Höyük III. katında bulunmuş olan kilden dört bacaklı masanın

(Mellaart 1962, 55, Fig, 9/3), Höyücek masasının şimdilik en yakın paraleli olduğunu söyleyebiliriz. Buna, Höyücek'te kazılara başlamadan önce, höyük yüzeyinde bulunmuş sileksten ok ucunun, Çatal Höyük'ün baskı yöntemi ile yapılmış uçlarıyla ilişkilerini eklemek isteriz (Duru 1992, 8,11, Lev. 24/1). Köşk Höyük ve Höyücek figürinleri arasındaki bazı benzerliklerden yukarıda söz etmiştik.

Höyücek ile Kuzeybatı Anadolu arasındaki ilişkilere gelince; Höyücek ile Fikirtepe kültür grubunda ortak olan masa veya kutularla bunların bacaklarına kabartmalar eklemek, ya da şişkin yapmak gibi özellikler (Bittel 1971, Fig.10/2,3), çok güvenilir analogik benzerlikler sayılmasa da, not edilmesi gerekli hususlardır. Höyücek'in 1989 buluntuları arasındaki turnak izli, çentik ve nokta bezemeli çanak çömleğin (Duru 1992, Lev. 12/12-15; 18/5-8) Demircihöyük'ten (Seeher 1987, Lev.21/1-9) sonra, Ilıpınar Höyüğü'nün IX ve VIII. katlarında da ele geçmesi (Roodenberg 1990, Fig.10/5,7,10, 11;12/1-4), dikkat çekmektedir. Bölgemiz ile Kuzeybatı Anadolu Neolitik yerleşmelerin buluntuları arasındaki benzerlikler, giderek çoğalır gibidir.

Çizme biçimli kaplar, bilindiği gibi Anadolu'da Assur Koloni Çağı merkezlerinde bir hayli yaygındır. Bunların Anadolu'da daha eski örneklerinden biri, İkiztepe'nin Geç Kalkolitik katlarında bulunmuştur⁴. Höyücek eseri bu formdaki kapların Neolitik Çağ içlerine kadar geri gittiğini göstermektedir. Yugoslavya'da Vucedol'da bulunan çizme biçimli kaplar (Vucedol. *Three Thousand Years B.C., Zagreb, 1988*, Fig.74;75 üst), buluntu yeri ve zamanı bakımından, Höyücek eseriyle ilişkisizdir. Böbrek biçimli kabımızı Anadolu'dan tanımıyoruz. Filistin'de bulunmuş yayık biçimli kaplar, genelde biçimleri, uzun boyunları ve işlevleri ile (Commenge-Pellerin 1987, Fig.37,38), kabımızdan oldukça farklıdır. Ayrıca Filistin'in bu kapları, Höyücek eserine göre daha geç bir tarihe aittir. Dört ayaklı masamıza benzeyen bir masa Tesalya'da, Rahmani IV. katta bulunmuştur (Wace-Thompson 1912, Fig.25/f). Rahmani masasının tarihi Höyücek masasına göre bir hayli geçtir. Biçimlerdeki, büyük olasılıkla rastlantısal benzerliklere dayanarak elbette analogik saptamalar yapmak istemiyoruz. Taştan sokmabaşlı Rahmani idolleri ile Höyücek sokmabaşlı idolleri arasındaki benzerlikleri de aynı şekilde değerlendirmek gerekmektedir.

⁴ Henüz yayınlanmamış olan bu kabın İkiztepe kazılarının 1976 dönemi çalışmalarında bulunduğunu Prof. Dr. Önder Bilgi bildirdi. Meslektaşına teşekkürlerimi sunarım.

Tarihleme

Höyücek'in son yapı evresiyle Hacılar-Kuruçay kültürünün GNÇ yerleşmelerinin çömlükçiliği arasında, yukarıda belirttiğimiz bazı benzerlikler vardır. Sokmabaşlı idoller Hacılar'da GNÇ'nin son yapı katlarından gelmiştir. 1989 yılı kazıları sırasında höyüğümüzün yüzeye yakın derinliklerinde ele geçen ve bu nedenle KAD'a ait olduğunu düşündüğümüz damga mühürler ise, Hacılar EKÇ katlarında bulunmuşlardır (*Duru 1992, Lev. 20/6-9;22/4-7*). Burdur Bölgesinin kuzey ve güneyindeki bu iki yerleşim yeri, GNÇ -ve belki EKÇ'in ilk dönemleri- içinde, bir süre de olsa, çağdaş yaşamış gibi görünüyorlar⁵. KAD için M.Ö. 6. binyılın ilk yarısını düşünüyoruz. Bu kattan bir hayli eski olduğu anlaşılan TD'nin ait olduğu kültür basamağının göreceli tarihsel konumunu saptamak için, henüz güvenilir arkeolojik belgelere sahip değiliz. Hacılar ve Kuruçay gibi merkezlerle ilişkiler beklenenden daha az gibi görünüyor. Bazı mimari uygulamalar ve oldukça yaygın bir kullanımı olduğu anlaşılan mermer kaplar bize, Höyücek 'in bu katunun Neolitik çağın bir hayli eski bir evresine ait olduğu kanısını vermektedir. Bu kanımızı destekleyen diğer bir olgu da, silindirik delikli tutamakların, genelde Batı Anadolu'da Neolitikün erken dönemlerinde görülmesidir.

TD'nin kesin tarihlendirilmesi için, bu dönem yapılarında kullanılan diği anlaşılan iki ağaç dikme ile J/5 plan karesinde bulunan bir ağaç dikmeden C14 ölçümleri yapılmıştır⁶. Bu üç örnekten alınan sonuçlar şöyledir:

Radyoaktif yaş	Kalibre edilmiş yaş
G.ö. 7350±70	M.ö. 6100
G.ö. 7350±50	M.ö. 6110-6190
G.ö. 7540±45	M.ö. 6350-6440

En eski tarihi veren örneğe bakılırsa, TD yapılarının tarihinin M.Ö. 7. binyılının ikinci yarısına kadar inmesi gerekecektir.

⁵ Höyücek Kazıları-1989 raporumuzda, teorik olarak varlığını düşündüğümüz daha geç bir evrenin, Orta Kalkolitik Çağ'ın söz konusu olmadığı anlaşılmaktadır.

⁶ TD yapılarında kullanılan ağaç dikmelerin, kömür haline gelen parçalarının C14 ölçümleri, Heidelberg Üniversitesi Laboratuvarlarında yapılmıştır. Heidelberg Üniversitesi yetkililerine ve ölçümlerin yapılmasına olanak sağlayan dostum ve meslektaşım Prof. Dr. Manfred Korfmann'a müteşekkirim.

Höyücek gibi çok küçük ve gösterişsiz bir höyüğün böylesine ilginç mimari ve zengin buluntular vermesi şaşırtıcıdır. Aslında bu durum, bizim Anadolu tarihöncesi çağları konusunda ne kadar az şey bildiğimize işaret etmektedir. Dinsel mimarlığının özgün nitelikleri, kaplumbağa sırtlı kerpiçler, çok değişik çanakçömlek repertuarı, fantastik biçimli kaplar, küçük bir alanda sayıları üçe varan mermer kap ve pişmiş toprak masalar, şimdiye kadar varlığından haberdar olmadığımız bir kültürün, hiç düşünülemez türde ve zenginlikteki yeniliklerini sergilemektedir. Figürin ve idollerin çokluğu ve çeşitliliği, Ana Tanrıça kültünün bölgedeki yaygınlığını belgelediği gibi, Höyücek'i daha şimdiden, Anadolu'daki bu tür figürinler veren merkezlerin en önemlilerinden biri durumuna getirmiştir. Son yerleşim evresinin tam plastik insan betimlerinde gözlenen çeşitliliğin, vücut üzerini noktalarla doldurmak, bir eli yukarıya kaldırmak, kemikten baş takmak ve ayakta duran erkek (!) tasviri gibi, Anadolu'da ilk kez karşımıza çıkan pek çok yeni figürin tipinin, önümüzdeki yıllarda, höyüğümüzün henüz kazılmayan kesimlerinde çoğalarak devam edeceğini ümit etmek, aşırı bir beklenti sayılmamalıdır. Ana Tanrıça figürin ve idolleri Anadolu'nun bazı başka merkezlerinde de çok sayıda ele geçmiş olmakla birlikte, Hacılar VI. kat buluntularını saymazsak, böylesine bir form zenginliğine, bugüne kadar hiçbir merkezde rastlanmamıştır.

HÖYÜCEK EXCAVATIONS, 1990

(Summary)

The second season of excavations at Höyücek was conducted from July 21 to September 8, 1990⁷. We started the campaign by opening Squares J/5 and J/7-8, which had yielded no architectural features whatsoever in the previous season. Upon recognizing a fair quantity of architectural remains immediately below the surface, we opted to open Squares K/5-6 as well; we thus worked over an area of 400 m², removing an overall average of two meters of deposit (Pl.1/1). This year we were able to distinguish two architectural phases: "The Sanctuaries Phase" and "The Shrine Phase".

Architecture

The Sanctuaries Phase (KAD)⁸. Walls of the KAD, located in Squares K-J/5, were few in number and poorly preserved. We could ascertain neither the relationship between these four parallel segments of wall, nor the nature of the structures to which they belonged (Pls.2;3/1). An area paved with mudbrick (Pl.3/2), however, did come to light between the two walls in the middle of Square K/5. Here we found a great number of figurines and idols of baked clay, as well as a variety of other finds. Considering this to represent a sacred area with votive offerings, we have designated it as Sanctuary 1. A second sacred area similar in character appeared some five meters east of Sanctuary 1.

The Shrine Phase (TD)⁹. Two structures from the TD were uncovered in Squares J-K/6; one was completely exposed, the second only partially excavated (Pls.2;4/1). The first building, comprised of two rooms, measured 11.5 m. by 8.5 m. The walls, about one meter thick, were of masonry construction without any stone foundations. From the lowest course upward, both normal and plano-convex bricks (the latter in the

⁷ Thanks are due to my colleague Mrs. Jean D. Carpenter Efe, who kindly translated this summary of the excavation report into English.

⁸ KAD is the abbreviation used in the Turkish text for the Sanctuaries Phase (Kutsal Alanlar Dönemi)

⁹ TD in the Turkish text stands for the Shrine Phase (Tapınak Dönemi).

shape of tortoise shells) were used (Pls.8/1,2;45/1,2). The floor of the larger room was coated with a hard plaster; in the middle there were flat stones which we interpret as the base for a central pillar. A less substantial wall separated the smaller room from the larger (Pl.4/2). Although there was at first no doorway apparent, we discovered that an original opening at the center of this division wall had at some point been blocked up.

The second, only partially excavated, structure of the TD was at the very western edge of the trench (Pls.2;5/1,2). The exterior walls, 100 cm. in width, were of the same construction technique, which employed both rectangular and plano-convex bricks. Due to certain interior architectural features as well as the small finds, we assume that this buildings served a religious purpose; we named it the Shrine. In the northeast corner of the Shrine there was a cubicle with a small staircase of five shallow steps, each ten centimeters in height, against it (Pls.5/1,2;6/1, 2;7/1;10/1). On the floor of this cubicle we found deer antlers, the lower jaw bones of large ruminants, and eight to ten as tragali. At the foot of the steps was a large marble bowl with a smaller ceramic bowl (Pls.6/2;20/3;21/3) and stone chisel inside it, and a boot-shaped vessel (Pls.16/1;19/1) immediately beside it. In the floor immediately beyond the small staircase was a pit containing thousands of small flint blades (Pl.44/2). Against the eastern wall of the room there were boxes constructed of clay panels, some of these upon platforms and others located at the base of the wall alongside grain storage bins (Pl.5/1). The sides of the boxes consisted of panels of clay built with twigs as internal reinforcement; the clay walls of the bins, however, were formed by massive slabs up to 10 cms. thick (Pls.7/2;10/2). Three more large storage bins stood side-by-side in the middle of the room (Pl.5/1).

The plan of the Shrine remains unclear. The entrance lies most probably in the unexcavated area. A hearth and wall remnants to the north of the stairs and cubicle cannot yet with certainty be assigned to this phase.

The Pottery

As a result of a large conflagration at the site, we were able to recover many complete vessels in the gray and brown poorly burnished wares of the KAD. Although many of these are deformed, the pottery repertory is clear, consisting mainly of bowls, some quite large, with all forms generally simple in profile (Pls.11-14). In addition to plastic articulations at the rims, protruding either toward the interior or the exterior, upon occasion in both directions (Pls.11/1;12/1), there is other relief ornament

(Pls.11/3;14/2). Most striking is the absence of lugs and handles of any kind.

The pottery from the TD is completely different in character. Although the color of the clay is again generally brown or dark gray, the firing and burnishing is better (Pls.15;17;18). Vessels often boast cylindrical lugs with string-holes, or pierced lug handles. Two vessels from this settlement are particularly of note; one is boot-shaped (Pls.16/1;19/1), the second kidney-shaped (Pls.16/2;19/2).

The Small Finds

From each building level more than fifty tools of stone -chisels and celts- were recovered (Pls.43). The idols and mother-goddesses of baked clay constitute a second large group of small finds. Some of these are quite naturalistic, modelled in the round without being truly steatopygic (Pls.22-24;33;34). On the more stylized figurines and idols as well, there are some indications of breasts, navels, and pubic regions; the bodies of two are adorned with dots (Pls.25;26;35). The idols, those very schematically portrayed, represent the majority (Pls.28; 29; 36/1,2). These have no heads; between the shoulders is a round socket which must have received a rod-like projection on the heads of wood, clay, or stone. We can even cite the existence in Sanctuary 2 of such a head in bone (Pls.30;36/3). Whereas a few of the figurines are modelled as if seated on chairs, the great majority are depicted with upright torsos and folded knees, as if seated on the ground. Two of these figurines from Sanctuary 1 stand in an upright position (Pls.31/1;32;36/4,5).

Among the other finds of baked clay from the KAD are small rectangular prisms with dots on the surface (Pls.31/3,4;42/5) and flat round discs (Pl.31/5). An unusual find from the TD is a small clay table (Pls.37;39). The legs boast plastic applications in the form of animal heads, and there are traces of red painted designs over the cream-colored slip. Also recovered from the same settlement were several clay trays (Pls.38;40).

Stone objects from the KAD include the conical head of an idol (Pls.41/4;42/4) and a boot-shaped pendant (Pls.31/8;42/6). Of note among the bone artifacts are again heads of idols (Pls.41/1-3; 42/1-3). Objects of stone from the TD include three complete marble bowls (Pls.20-21) as well as flint cores and the thousands of small flint blades recovered from the pit (Pl.44/1-3).

Conclusions

In respect to both architecture and finds, the two settlement phases excavated in our second campaign present a striking contrast. The toroise-shaped bricks used in the earlier architectural phase, for example, have not been found employed in the later settlement. The ceramic traditions of the two settlements would appear totally unrelated in technique as well as in form repertory. Whereas nearly forty figurines and idols appeared in the KAD, not a single example was recovered from the lower. The only parallels to be cited between the two phases are in the types of stone chisels and celts found in number in both settlements, and in the similarity between a boot-shaped vessel of the TD and a marble counterpart in the Sanctuary Phase. From this we could conclude that the inhabitants of the two phases of settlement at the site were unacquainted with one another; there was most likely a hiatus between the two phases. To judge from the finds, relationships between the population of Höyücek and that of the two significant Neolithic and Early Chalcolithic sites Hacılar and Kuruçay Höyük only thirty kilometers to the north must also have been tenuous. Contact, if limited, is shown by a few examples of the KAD Höyücek pottery in the Neolithic and Early Chalcolithic strata of Kuruçay. The painted pottery of Höyücek would also suggest a relationship with the tradition of painted ornament common to the pottery of Hacılar and Kuruçay. We would assume that the population of the latest phase of Höyücek inhabited the site during a period at least partially contemporary with the settlements at Hacılar and Kuruçay, most probably for a relatively short span towards the end of the Neolithic and at the beginning of the Early Chalcolithic Period. Although the analyses of C 14 samples from Höyücek have not yet been completed, it cannot be far wrong to assign the earlier architectural phase to the end of the seventh millenium B.C. and the later settlement to the middle of the sixth millenium B.C.¹⁰.

¹⁰ Carbon samples from two posts found employed in the TD and one from a post in Square J/5 were sent to the Heidelberg University Laboratories. The laboratory report, which has arrived subsequent to the writing of this article, provides the following analyses:

Radyoactive age	Calibrated date
7350±70 B.P.	6100 B.C.
7350±50 B.P.	6110-6190 B.C.
7540±45 B.P.	6350-6440 B.C.

Sincere thanks are due to our friend and colleague Prof.Dr. Manfred Korfmann, who kindly arranged to have the analyses carried out.

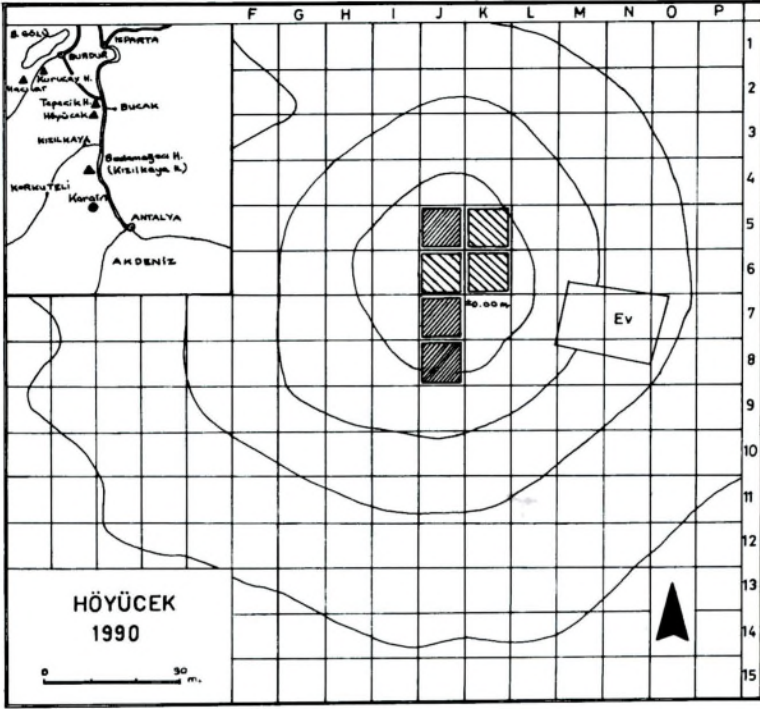
BİBLİYOGRAFYA

- BİLGİ, Ö.; "Yeni Bulunmuş Eserlerin Işığı Altında Anadolu'da Bronz Çağı
1980 Öncesi İnsan Figürleri Hakkında Yeni Gözlemler", *Belleten*,
XLIV, s.1-24.
- BITTEL, K.; "Bemerkungen über die Præhistorische Ansiedlung auf dem
1971 Fikirtepe bei Kadıköy (İstanbul)", *Istanbul Mitteilungen*,
19/20 (1969-70), 1-9.
- COMMENGE-PELLERIN, C.; *La Poterie d'Abou Matar et de L'ouadi Zou-*
1987 *meili (Beersheva) au IV e millenaire Avant l ere Chretienne*,
Paris.
- ÇAMBEL, H. ve bşk. ; "1988 Yılı Çayönü Kazıları", *XI. Kazı Sonuçları*
1990 *Toplantısı I*, Ankara.
- DURU, R.; "Kuruçay Höyüğü Kazıları. 1986-1987 Çalışmaları Raporu",
1988 *Belleten*, LII, s.653-666.
- _____ ; "Höyücek Kazıları-1989", *Belleten*, LVI,s.551-563 (Summary, 1992
p.564-566).
- _____ ; "Höyücek Kazıları-1990",
1992 *Kazı Sonuçları Toplantısı*, Ankara, s. 155-161.
- _____ ; "Höyücek Kazıları-1991",
1993 *Kazı Sonuçları Toplantısı*, Ankara, s. 147-153.
- MELLAART, J.; "Preliminary Report on a Survey of Preclassical Remainsin
1954 Southern Turkey", *An.St.*, IV s.175-240.
- MELLAART, J.; "Excavations at Çatal Höyük. First Preliminary Report,
1962 1961", *An.St.*, XII, s. 41-65.
- _____ ; *Excavations at Hacılar. I - II*, Edinburgh.
- ROODENBERG, J.J.,L.THISSEN VE H.BUITENHUIS; "Preliminary Report on
1990 the Archaeological Investigations at Ilıpınar in Anatolia",
Anatolica, XVI, 61-144

SEEHER, J.; *Demircihüyük. Die Ergebnisse der Ausgrabungen 1975 1978,*
1987 *III,1, Die Keramik 1,* Mainz.

SİLİSTİRELİ, U.; "Köşk Höyük Figürin ve Heykelcikleri", *Bellekten*, LIII,
1990 s.497-504.

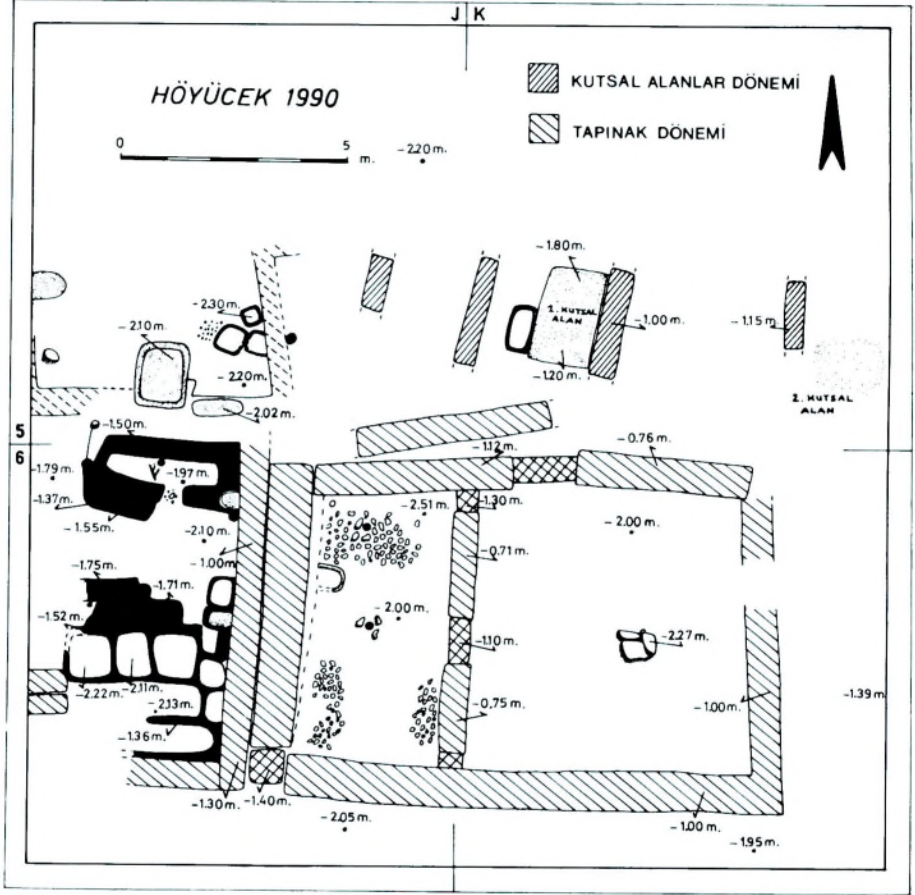
WACE, A.J.B. VE M.S.THOMPSON; *Prehistoric Thessaly,* Cambridge.
1912

Levha 1/1 - Höyücek ve kazı alanlarının topografik planı.

Levha 1/2 - Höyücek (Batdan).

Levha 2 - Kazı alanı ve yapı kalıntıları (Çizim Dr.Gülsün Umurtak).

Levha 3/1 - Kutsal Alanlar Dönemi (KAD) duvarları.

Levha 3/2 - KAD duvarları ve ortada 1. Kutsal Alan'ın kerpiç dolgusu.

Refik Duru

Levha 4/1 - Tapınak Dönemi (TD) genel görünümü.

Levha 4/2 - Aynı dönemin büyük evinin batı odası.

Levha 5/1 - Tapınak (Kuzeyden).

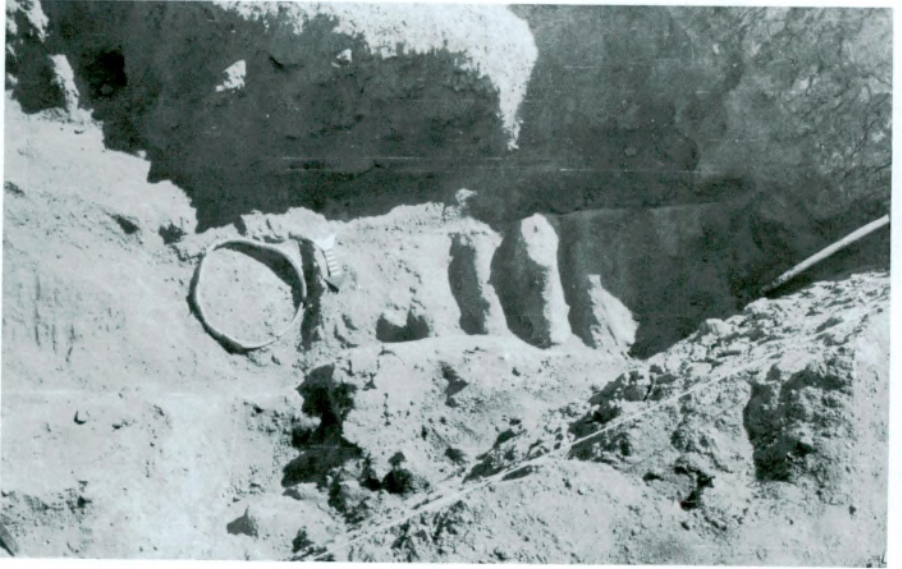

Levha 5/2 - Tapınağın orta kesimi.

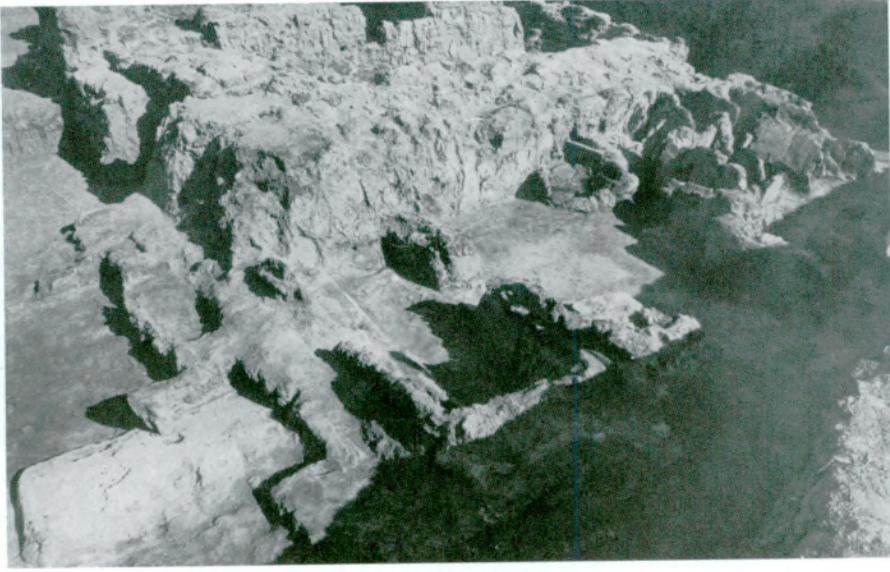
Refik Duru

Levha 6/1 - Tapınak içindeki minyatür merdiven.

Levha 6/2 - Kazı sırasında merdiven ve basamak önünde mermer çanak (Çizim Dr.Gülsün Umurtak).

Levha 7/1 - Merdiven yanındaki küçük hücre ve J/5 karesindeki ocak yeri.

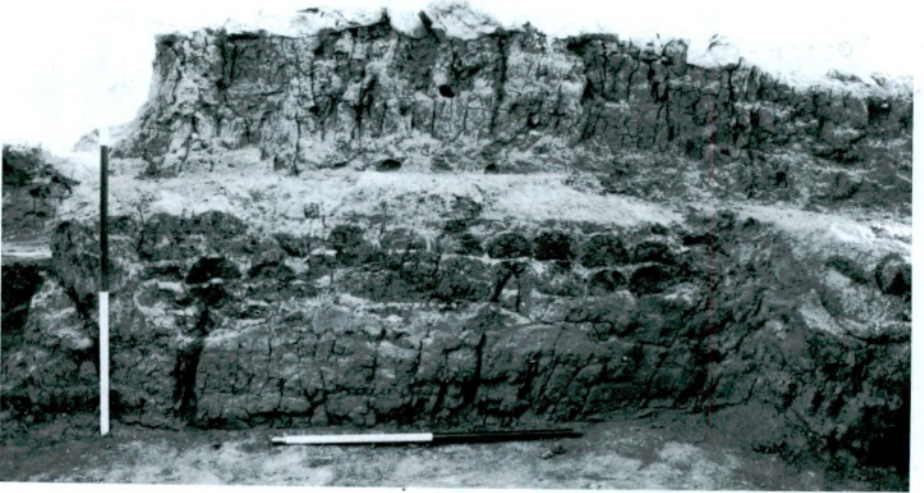

Levha 7/2 - Silolardan birinin kenar levhası.

Refik Duru

Levha 8/1 - Kaplumbağa sırtlı (plano-konvex) kerpiçler.

Levha 8/2 - Kaplumbağa sırtlı kerpiçlerden örülmüş bir duvarın kesiti.

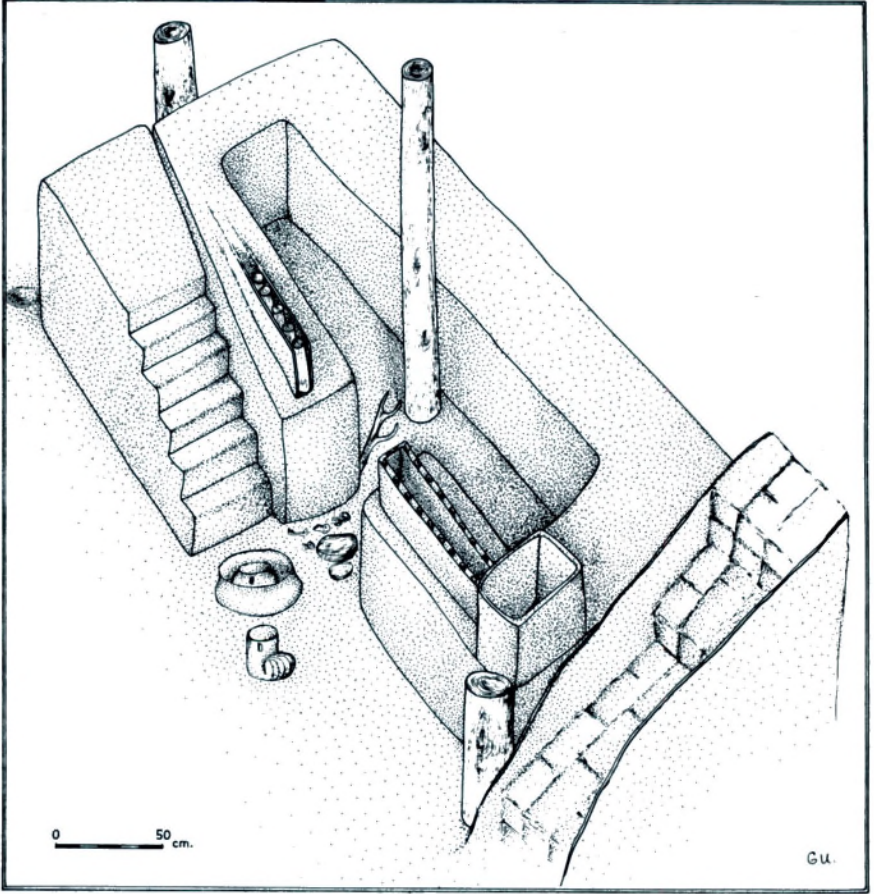

Levha 9/1 - İçi kamış perdeli, kil paravana.

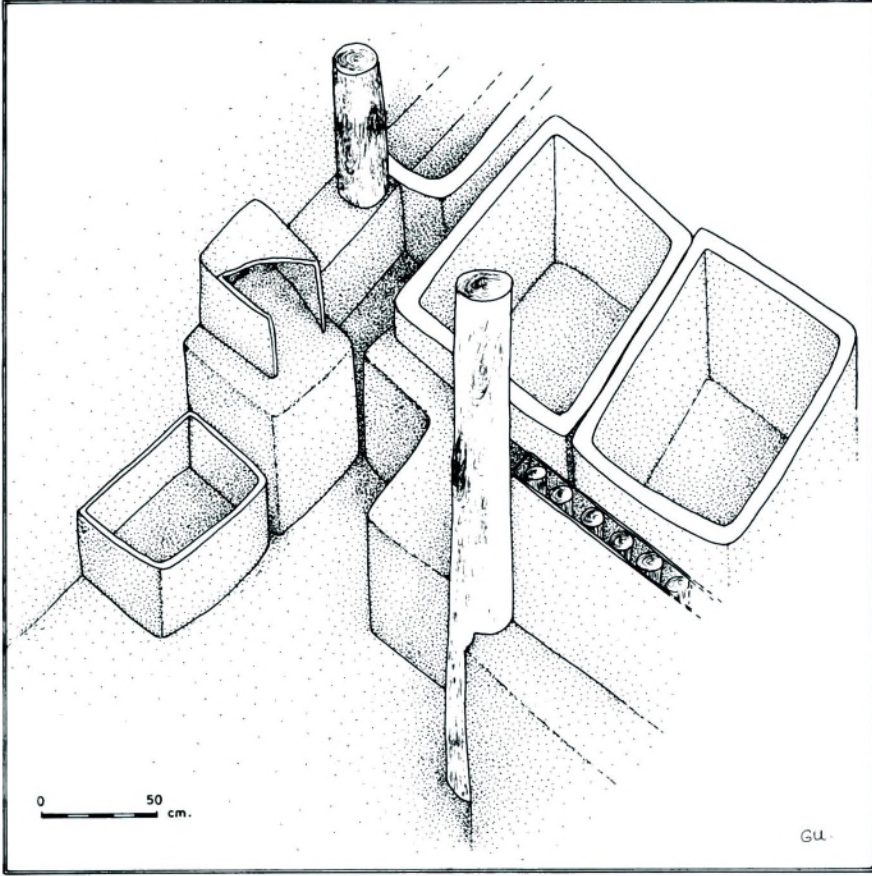

Levha 9/2 - Bazı duvarlarda kullanılan dal perde-kil tekniği.

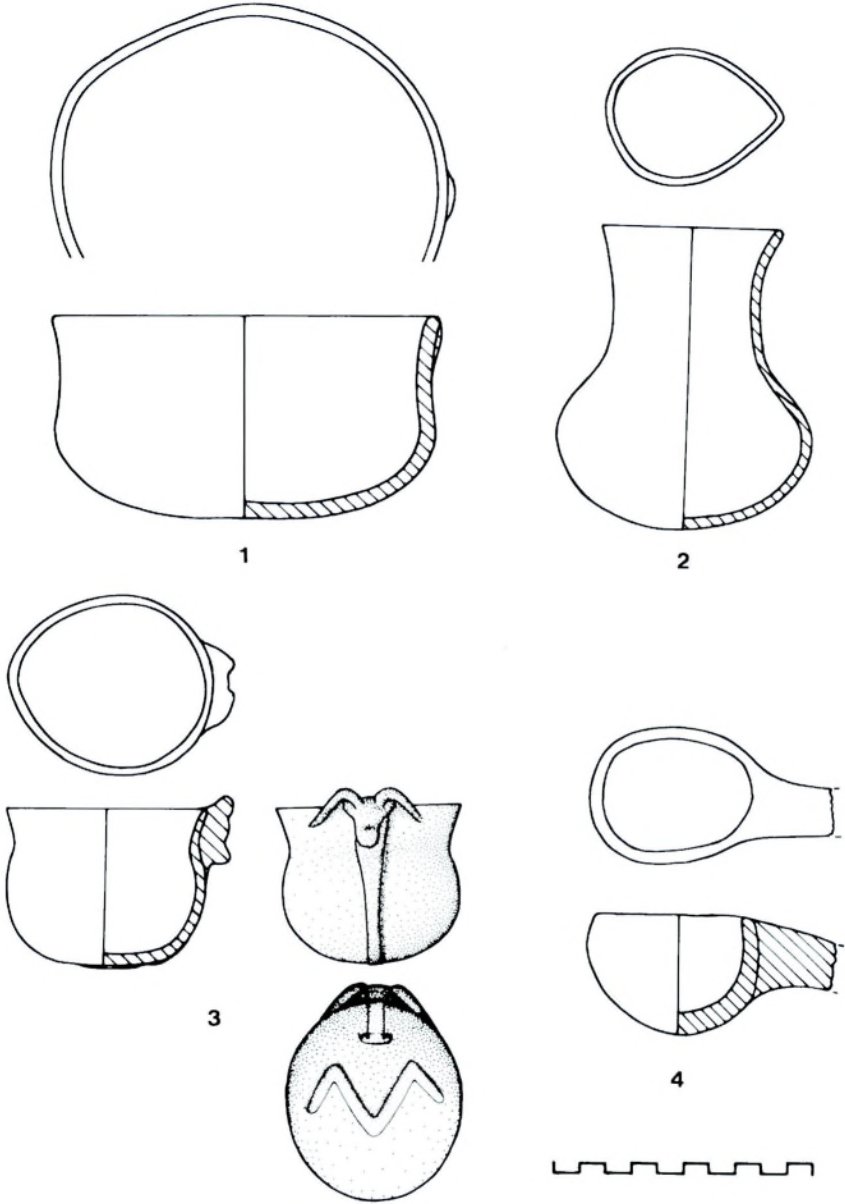
Refik Duru

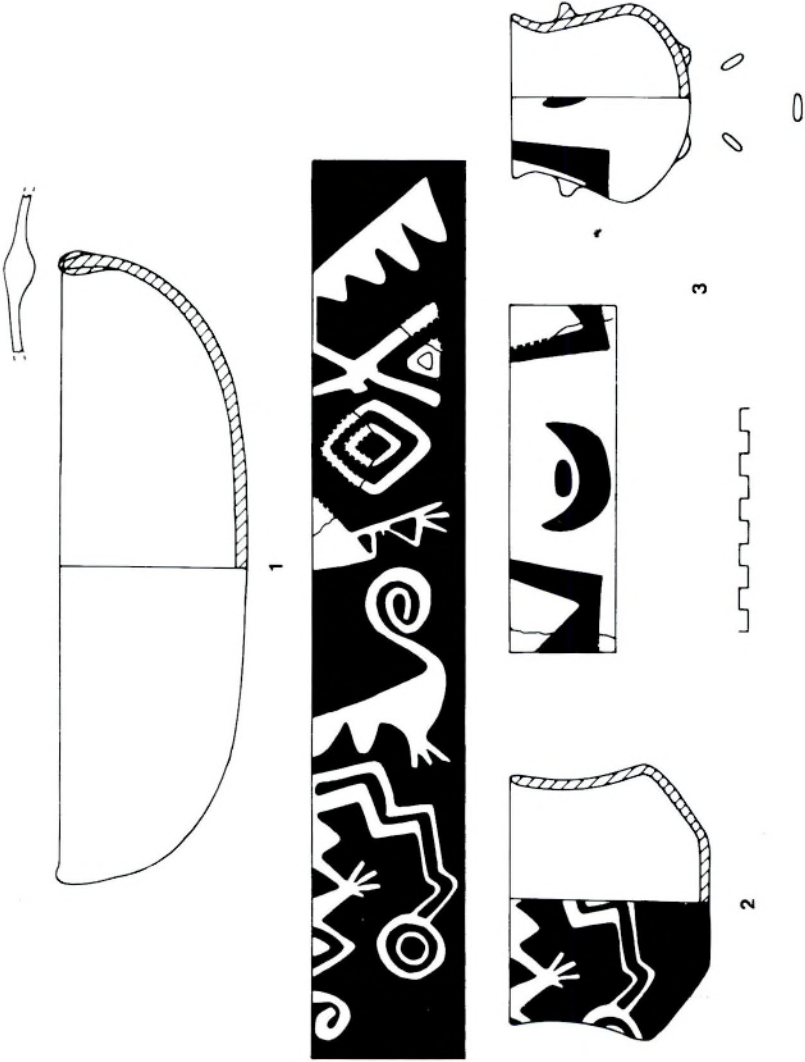
Levha 10/1 - Tapınağın kuzey kesiminin isometrik planı.

Levha 10/2 - Tapınağın doğu ve orta kesiminin isometrik planı.

Levha 11 - KAD çanak-çömleği.

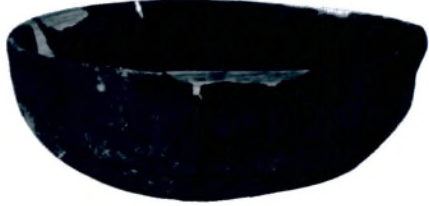
Levha 12 - KAD'tan dudadı kabartmalı ve boya bezekli kaplar.

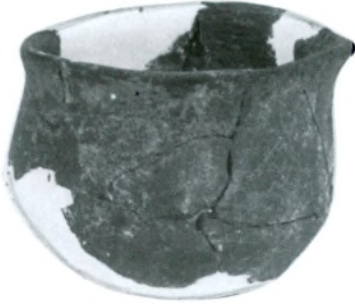
1

2

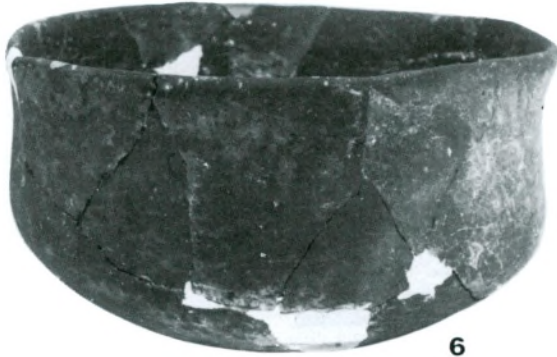
3

4

5

6

Levha 13 - KAD çanak-çömleği.

1

2

3

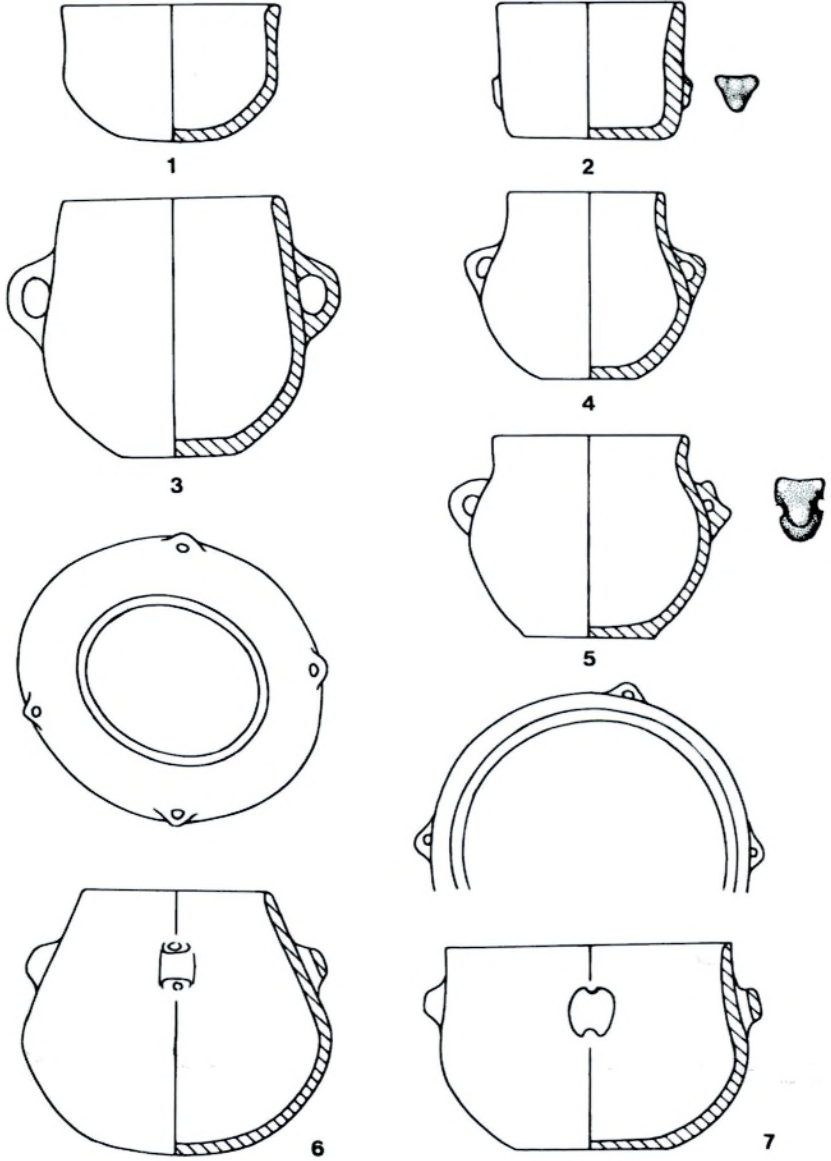

4

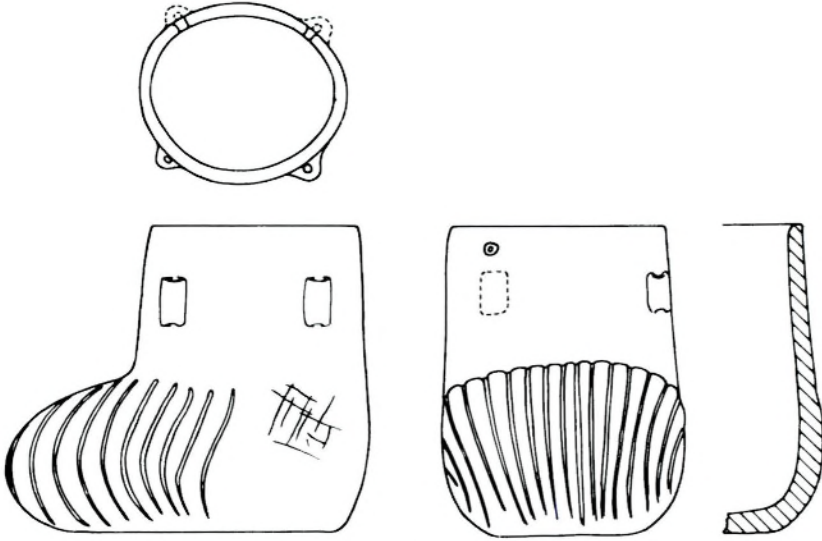

Levha 14 - KAD çanak-çömleği.

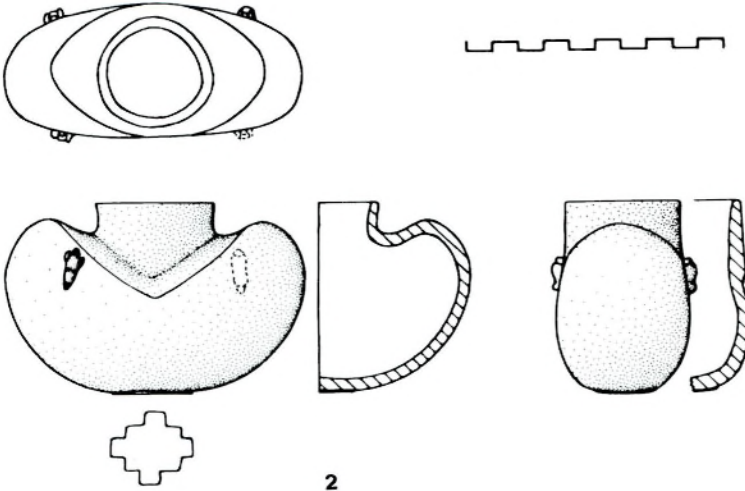
Refik Duru

Levha 15 - TD çanak-çömleği.

1

2

Levha 16 - TD'nin fantastik biçimli kapları.

Refik Duru

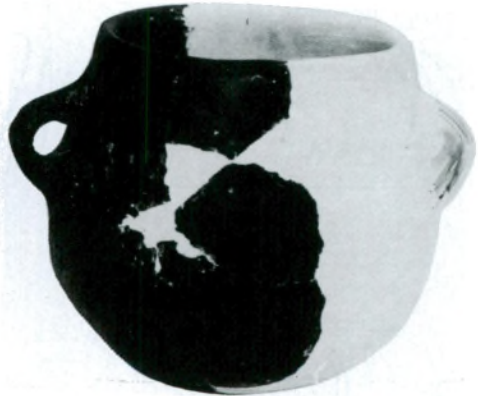
1

2

3

4

5

Levha 17 - TD çanak-çömleği.

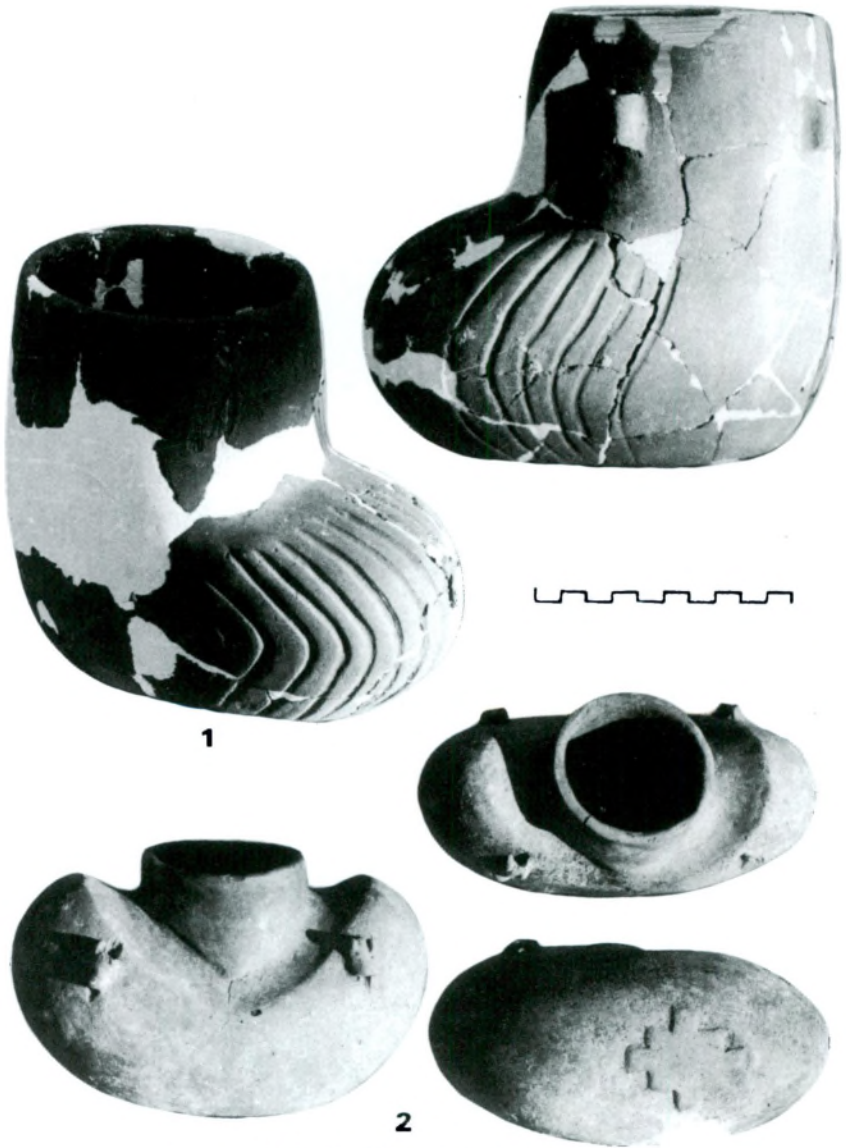
1

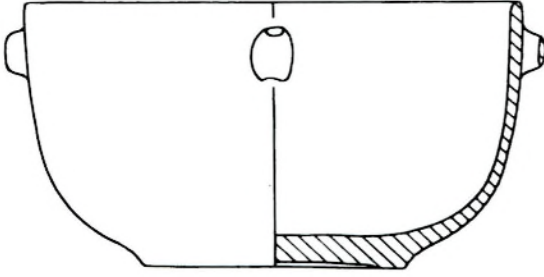
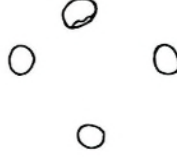
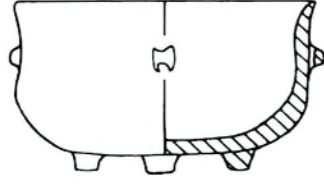
2

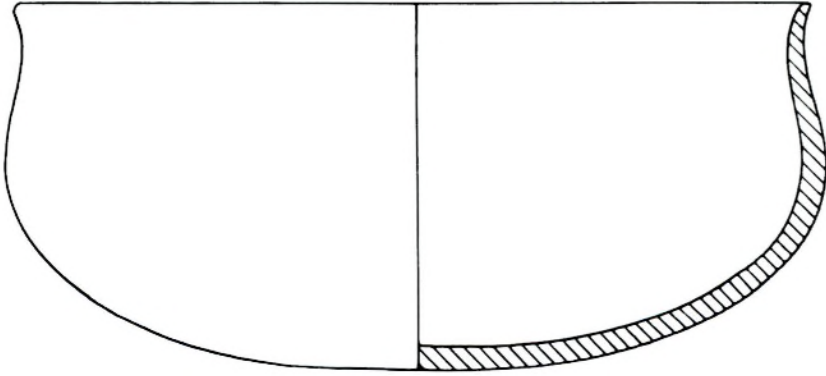
Levha 18 - TD çanak-çömleği.

Levha 19 - TD'den fantastik kaplar.

2

3

Levha 20 - TD'den mermer çanaklar.

Refik Duru

1

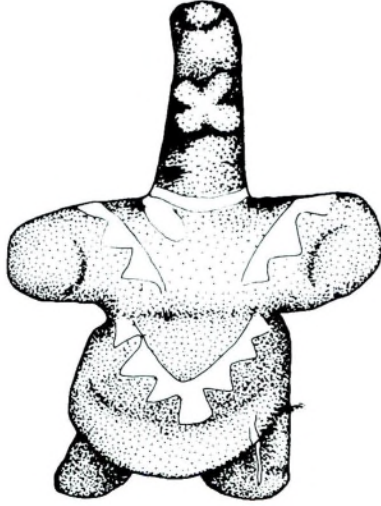
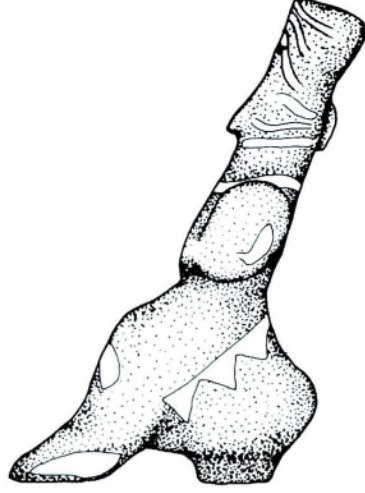
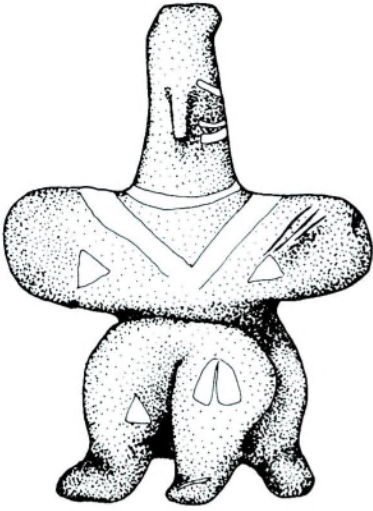
2

3

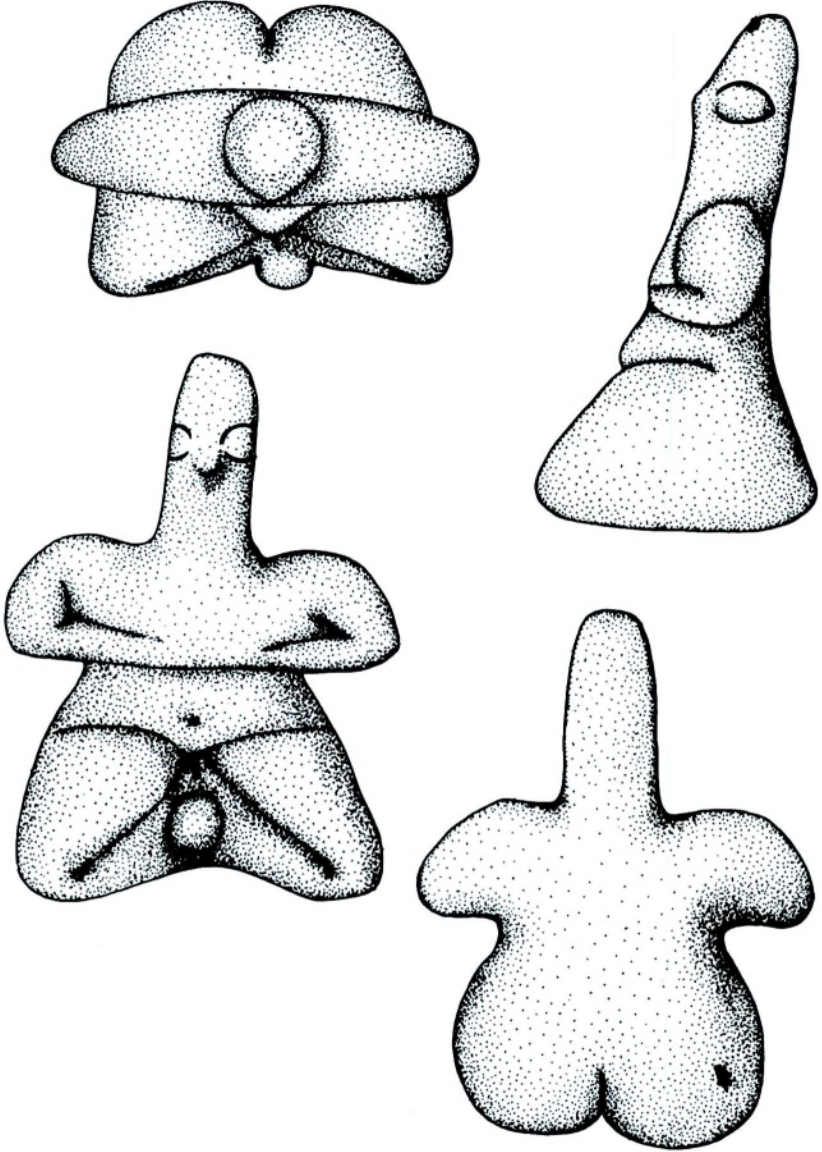

Levha 21 - TD'den mermer kaplar.

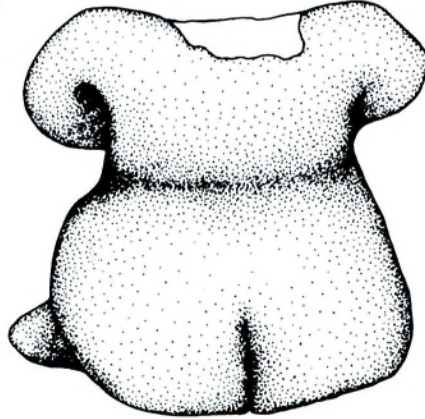
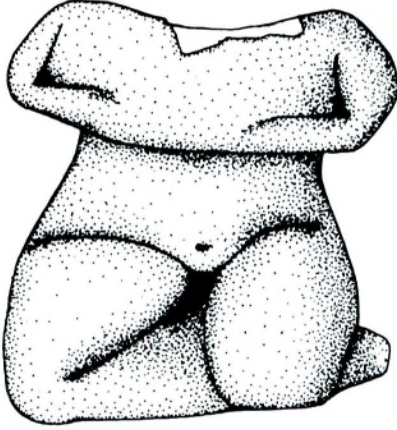
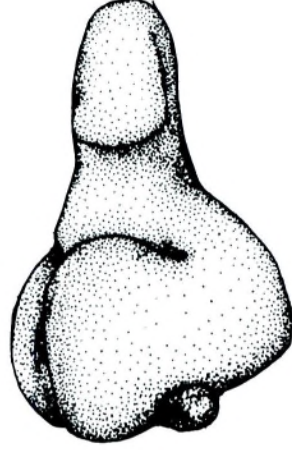
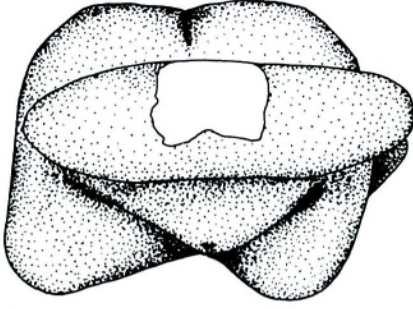

Levha 22 - KAD'tan pişmiş toprak figürin.

Refik Duru

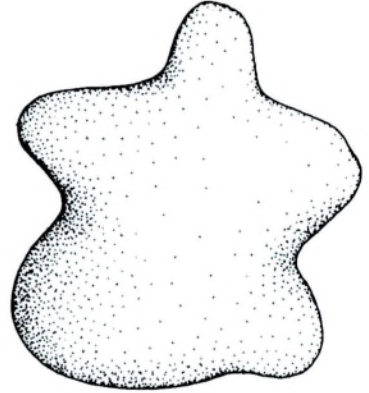
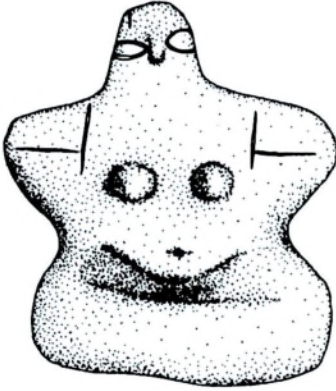
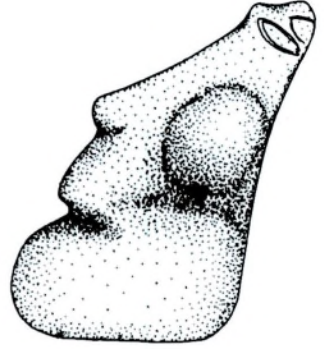
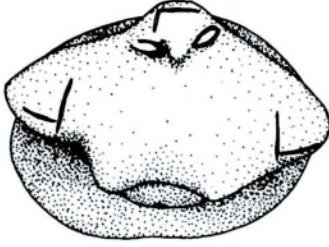

Levha 23 - KAD'tan doğum yapan kadın figürünü.

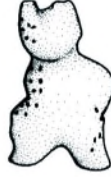

Levha 24 - KAD'tan oturan figürin.

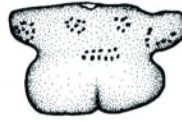
Refik Duru

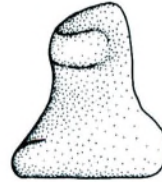
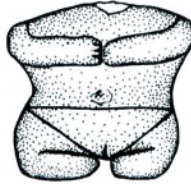
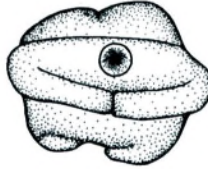
Levha 25 - KAD'tan yarı stilize figürin.

1

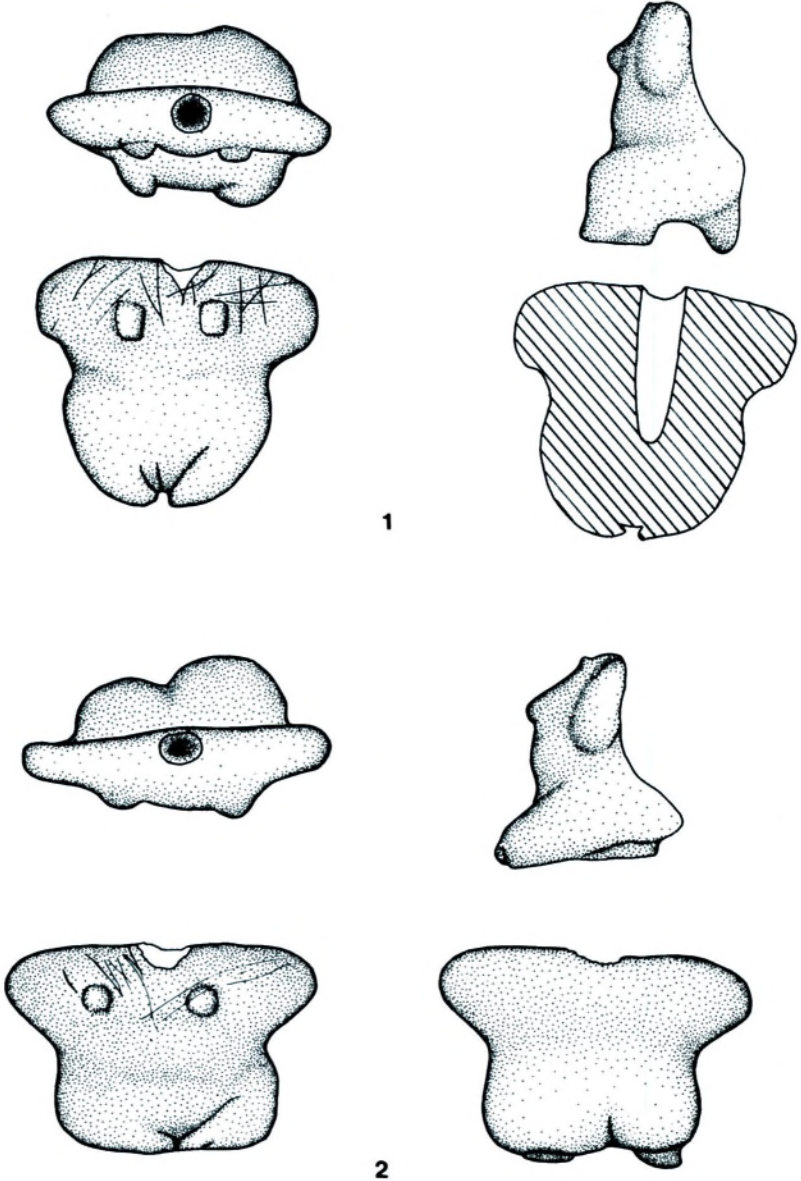
2

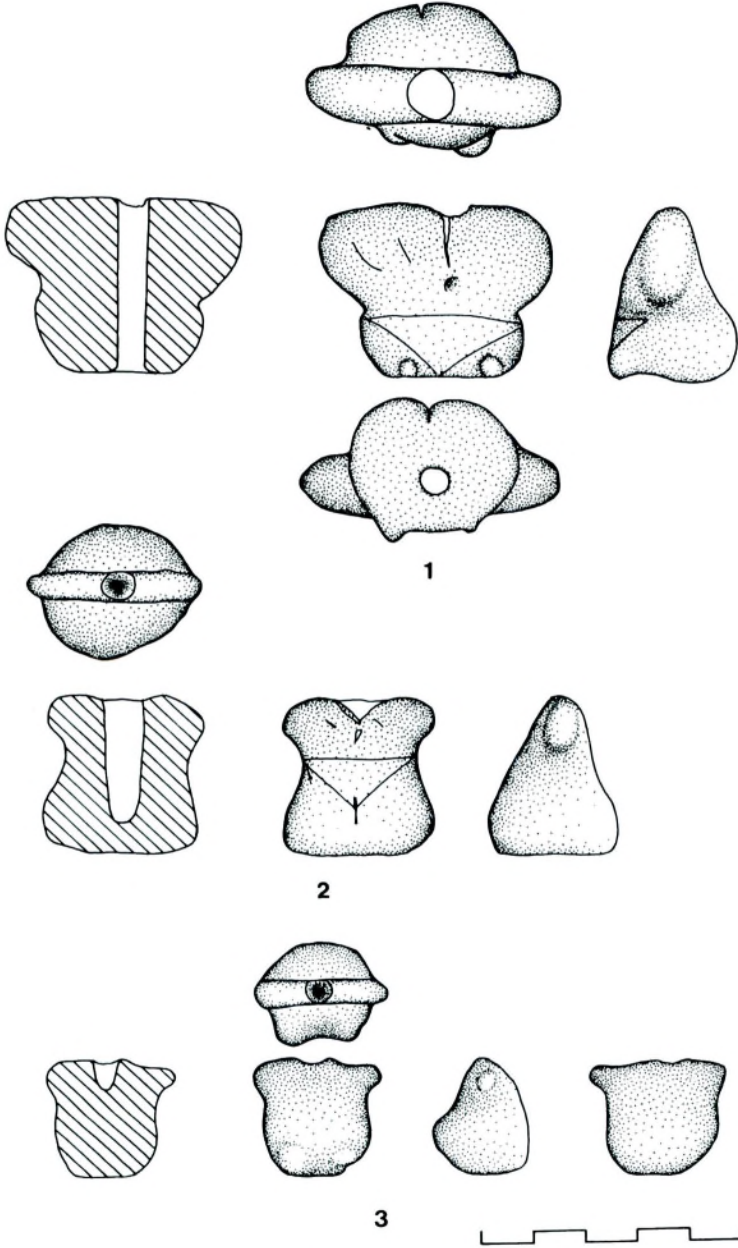
3

Levha 26 - KAD'tan yarı stilize idoller.

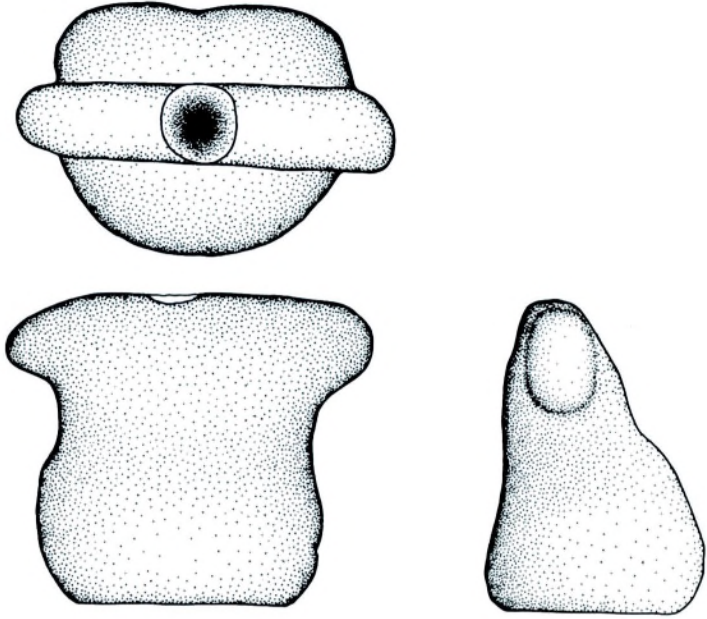

Levha 27 - KAD'tan yarı stilize idoller.

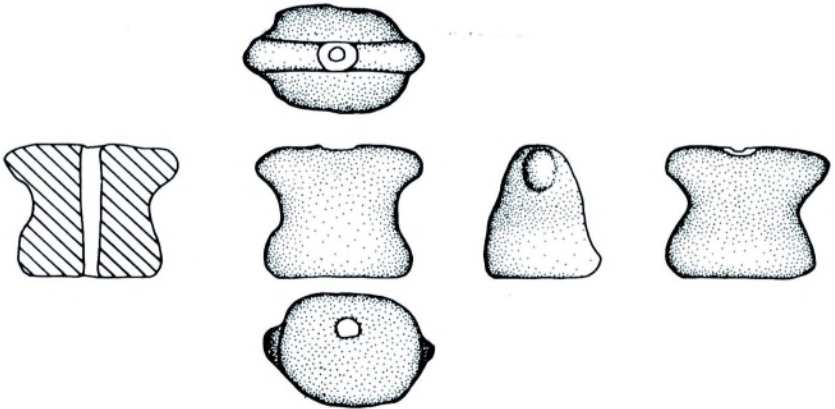

Levha 28 - KAD'tan idoller.

Refik Duru

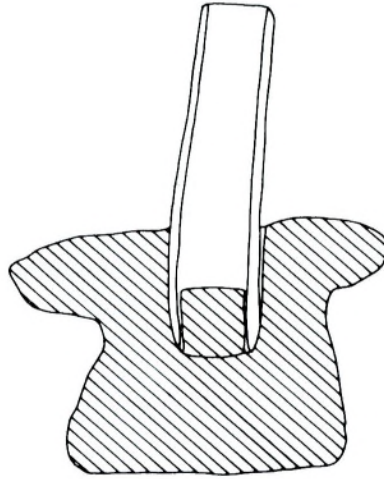
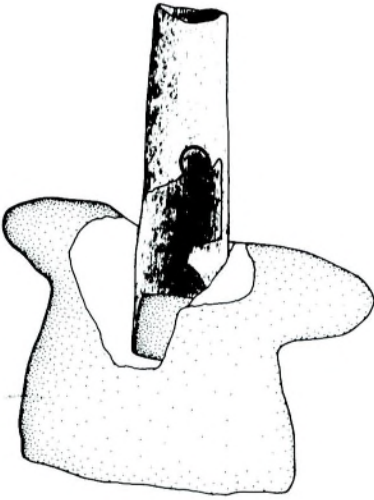
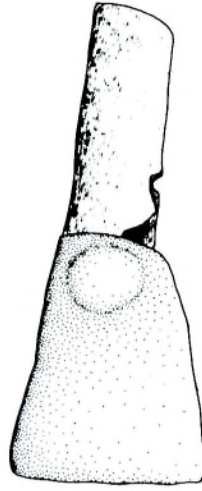
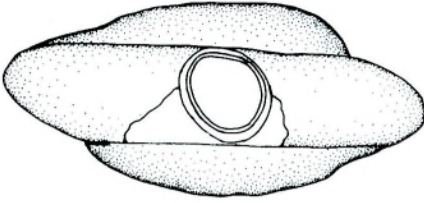
1

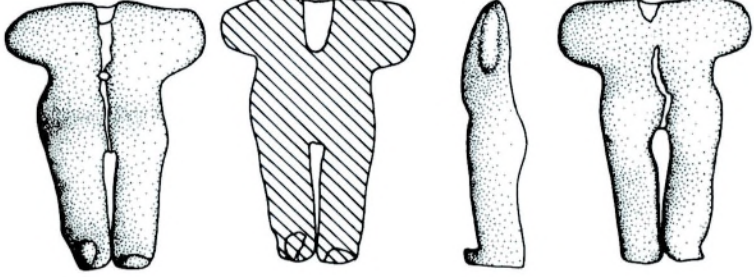
2

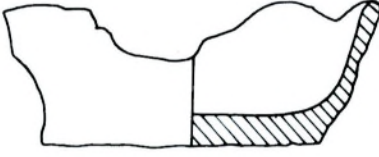
Levha 29 - KAD'tan idoller.

Levha 30 - KAD'tan kemik başlı idol.

1

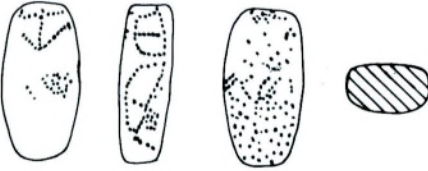
2

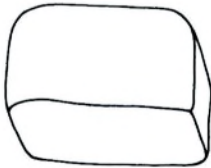
6

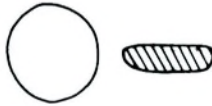
7

3

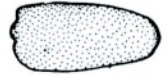
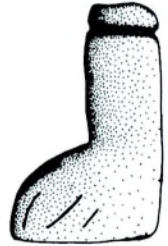
4

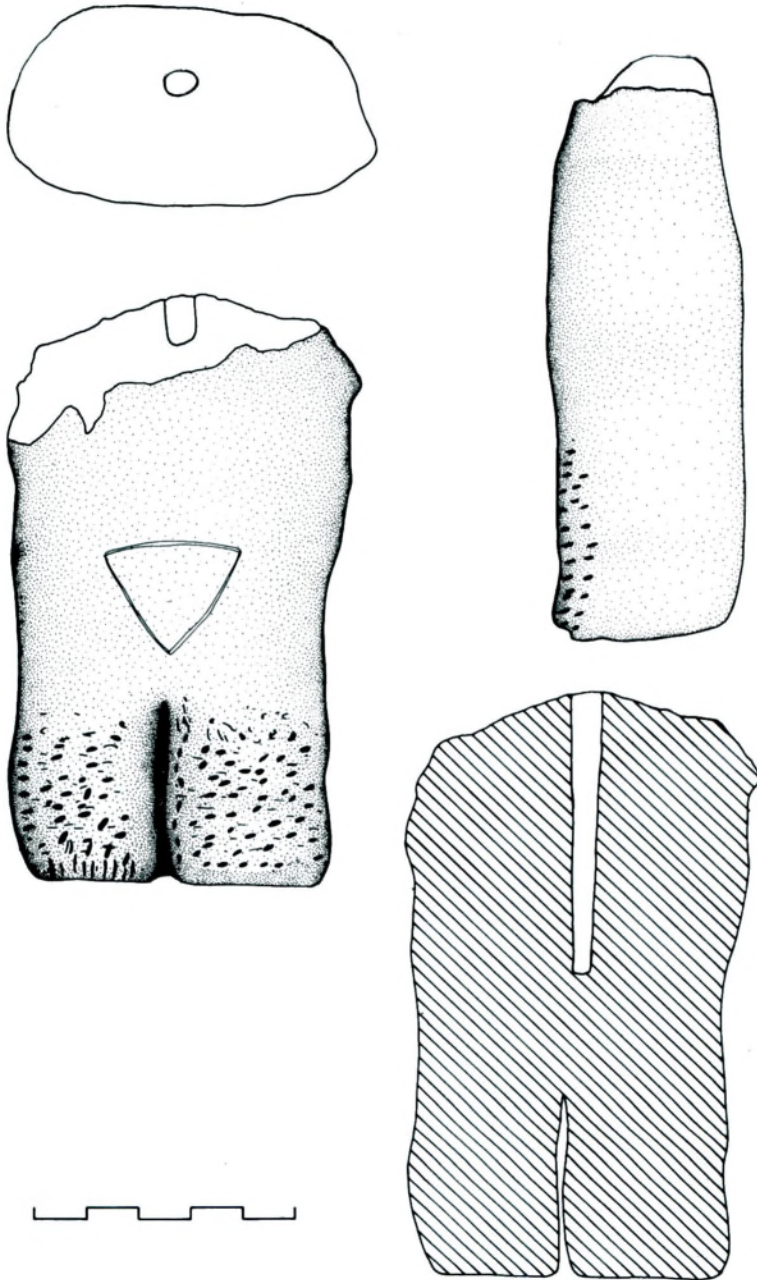
5

8

Levha 31 - 1. Kutsal Alan'da bulunmuş bir figürin (1), 1. Kutsal Alan'da bulunmuş pişmiş topraktan nesnelere (2-5), askı taneleri (6-7), pabuç biçimli askı tanesi (8).

Levha 32 - KAD'tan idol.

Refik Duru

1

2

Levha 33 - KAD'tan figürinler.

Levha 34 - KAD'tan doğum yapan kadın figürini.

Refik Duru

1

2

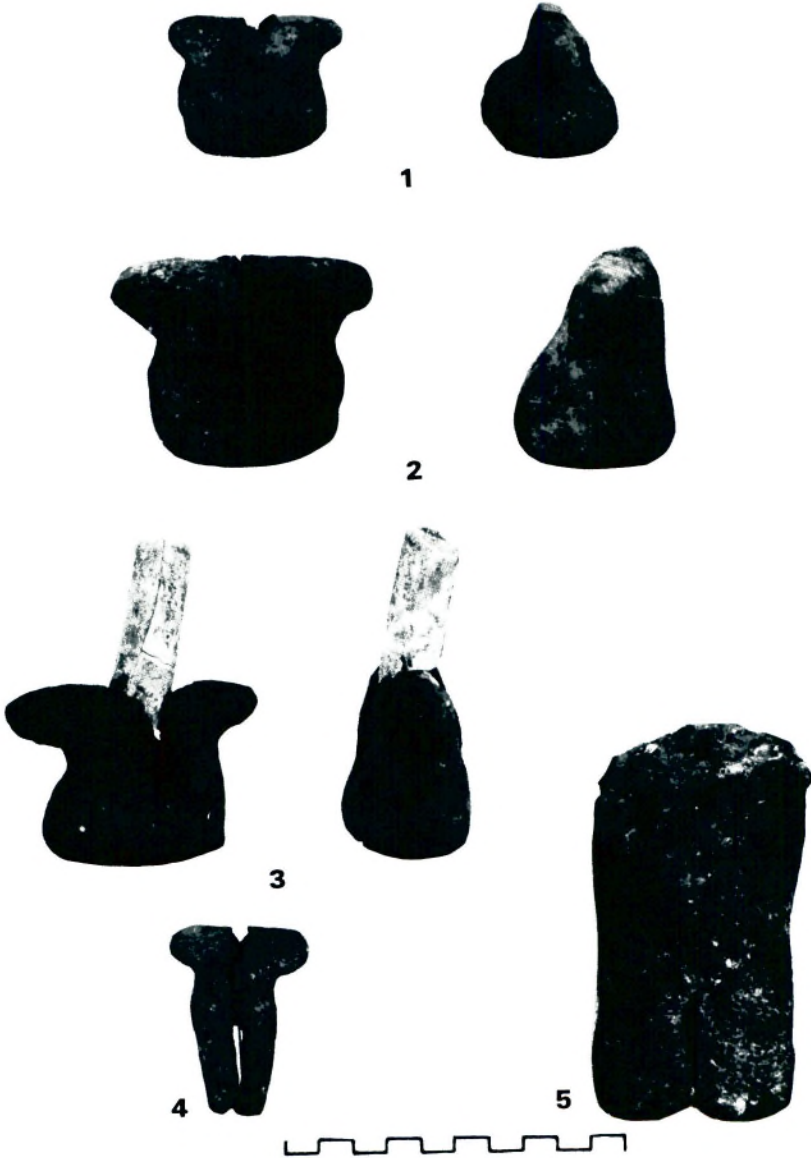
3

4

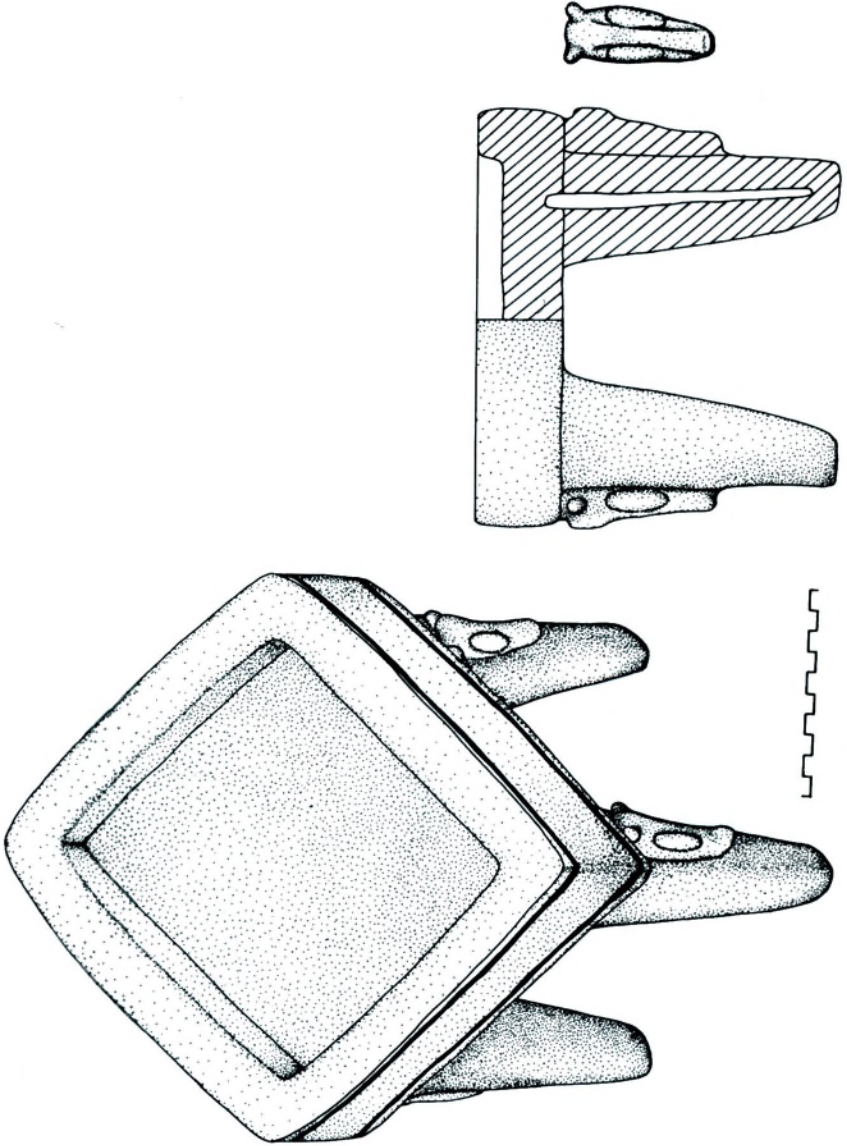

Levha 35 - KAD'tan yarı stülize figürinler.

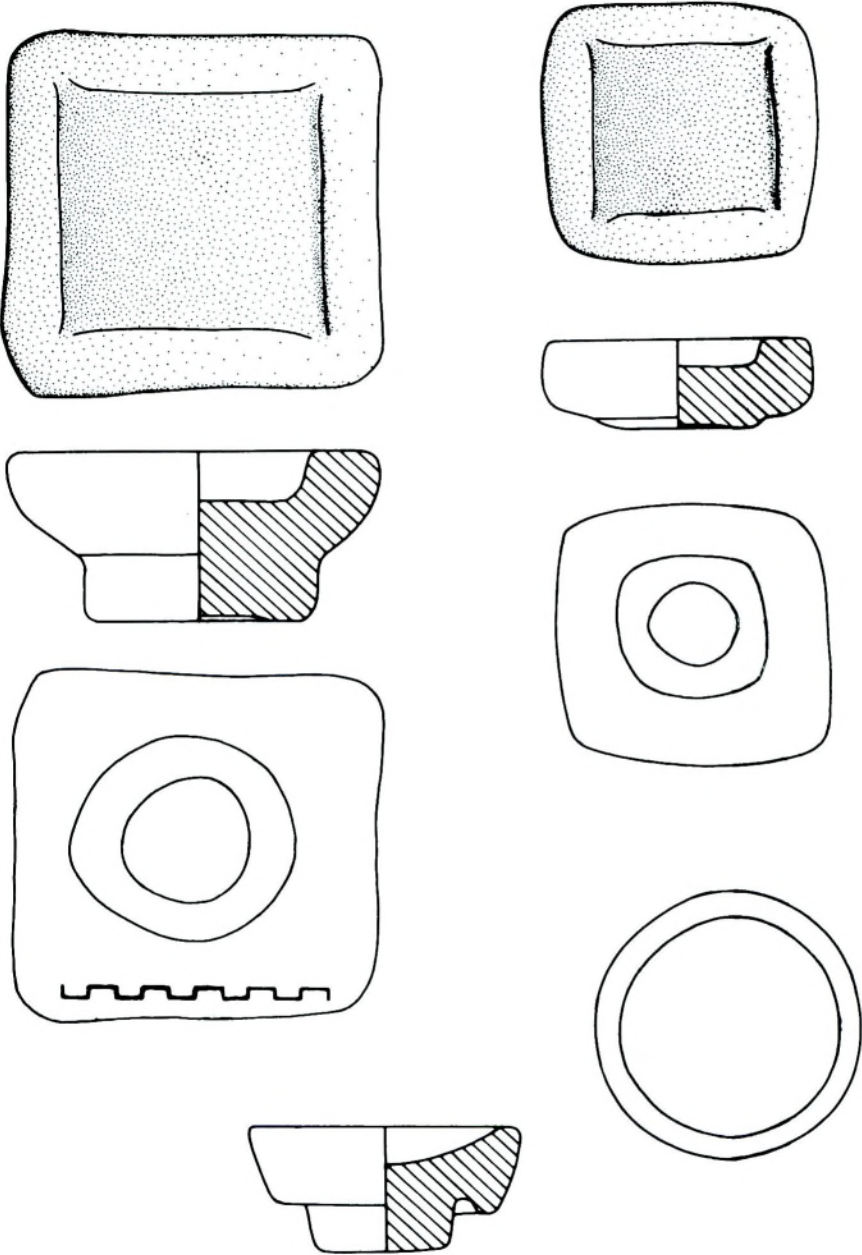

Levha 36 - KAD'ın idolleri.

Refik Duru

Levha 37 - TD de bulunan pişmiş topraktan masa.

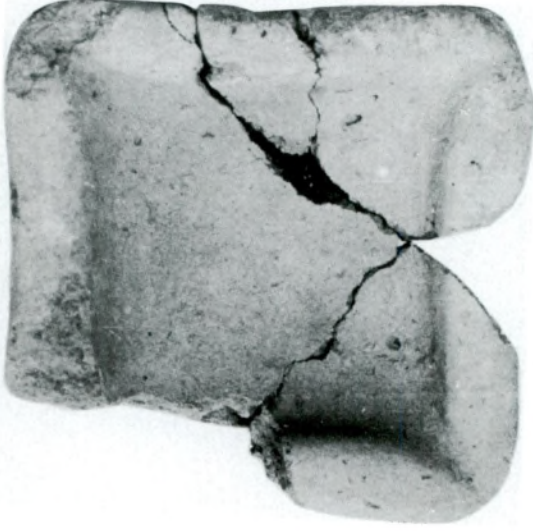

Levha 38 - Pişmiş topraktan tablalar.

Refik Duru

Levha 39 - Pişmiş topraktan masa.

1

2

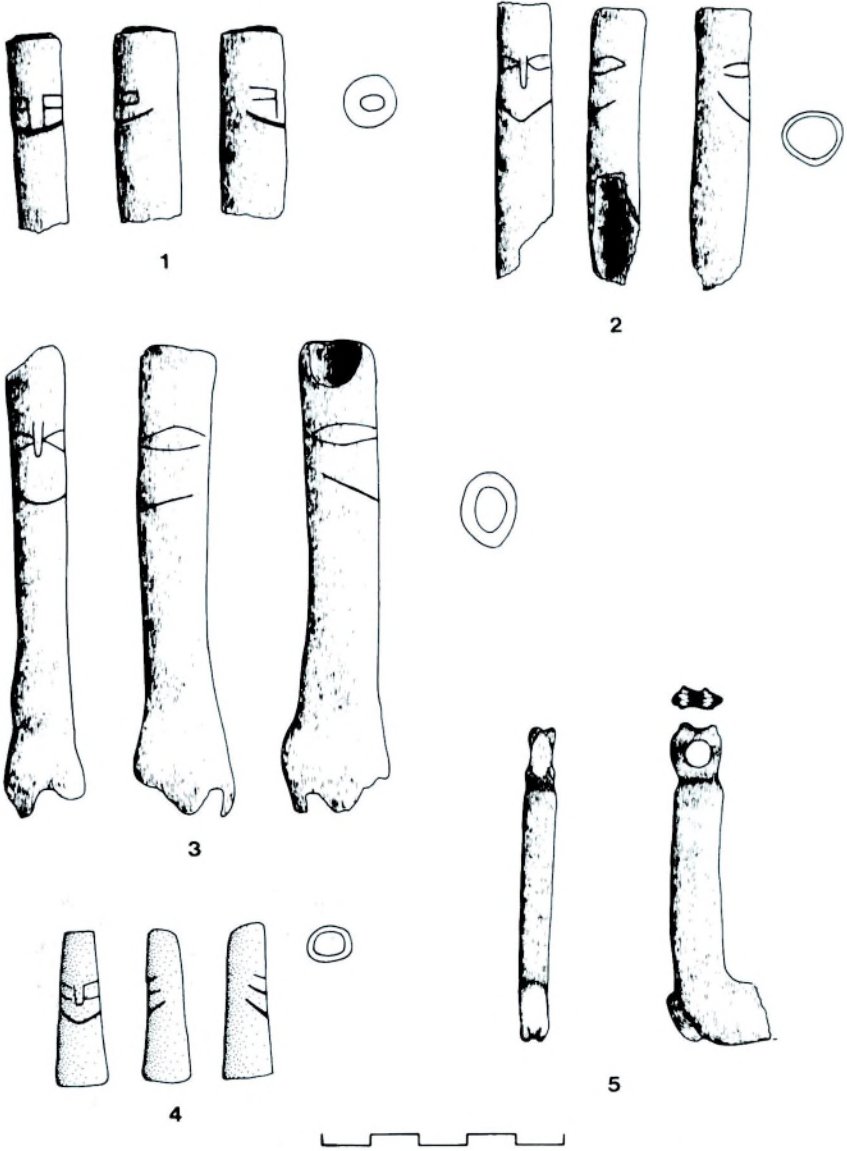

3

Levha 40 - Pişmiş topraktan tablalar.

Refik Duru

Levha 41 - Kemikten idol başları (1-3), taştan figürin başı (4), kemik nesne(5).

Levha 42 - Kemikten idol başları (1-3), taştan figürin başı (4), 1. Kutsal Alan'da bulunan noktali pişmiş toprak nesne (5), taştan çizme biçimli askı tanesi (6), insan yüzlü ocak başı parçası (7).

Refik Duru

Levha 43 - Her iki yerişim evresinde bulunmuş taş keski ve baltalardan bazıları.

1

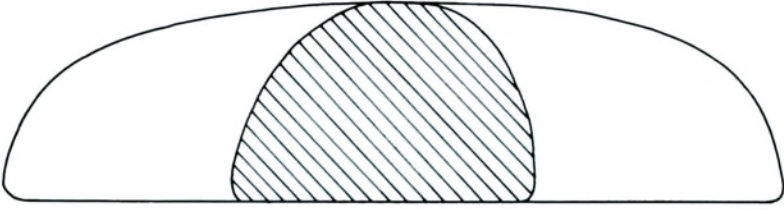
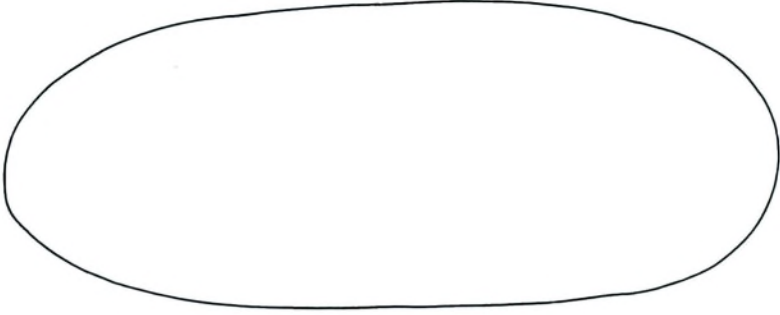
2

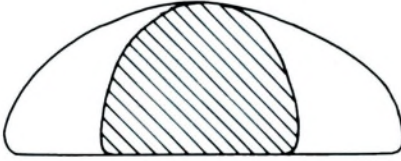
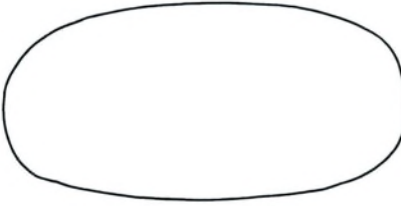
3

Levha 44 - KAD'tan çakmaktaşı dilgi çekirdekleri (1), Tapınağın merdiveninin arka tarafında, bir çukur içinde bulunan sileks dilgiler toplu halde (2), sileks dilgilerin en büyüklerinden birkaçı (3).

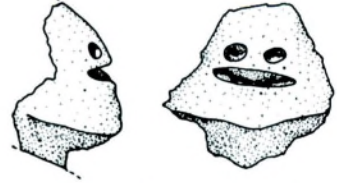
Refik Duru

1

2

3

Levha 45 TD'nin kaplumbağa sırtlı (plano-konvex) kerpiçleri (1-2) ve insan yüzlü ocak başı (3).

Haberler:

JAPONYA'DA TÜRK TARİHİ ÜZERİNDEKİ ARAŞTIRMALAR (16 Ağustos 1945-31 Ekim 1992)

Prof. Dr. MÜCTEBA İLGÜREL

Tokyo Yabancı Araştırmaları Üniversitesi Asya ve Afrika Dil ve Kültürleri Enstitüsü (Institute for the Study of Languages and Cultures of Asia and Africa, Tokyo University of Foreign Studies)'nün davetlisi olarak Misafir Profesör statüsünde 1 Temmuz - 31 Ekim 1992 tarihleri arasında Tokyo'da bulundum. Bu müddet zarfında Japonya'da Türk tarihi üzerinde yapılan çalışmaların bolluğu dikkatimi çekti. Bu yüzden Japonya'da gerek Orta Asya tarihi gerek Osmanlı öncesi ve Osmanlı tarihi hatta Cumhuriyet devri tarihi üzerindeki çalışmaların Türkiye ile Japonya arasındaki münasebetlerin gelişmesiyle artmakta oluşu memnuniyet vericidir. Bu iyi münasebetlerin başlangıcı, 1890'da vuku bulan Ertuğrul Gemisi faciasına dayanmaktadır. Bu tarihten sonra ticarî ve siyasi münasebetlerin süratle geliştiği anlaşılmaktadır. Diğer taraftan Japon halkı arasında dünya ülkelerini tanıma arzusu da bu gelişmeyi süratlendirmiştir. Nitekim popüler mahiyette müstakil eserler ile ülkeler hakkında toplu bilgiler veren kitapların veya makalelerin hazırlanması bunu ifade etmektedir. Türk ve Türkiye tarihi, bu ilginin başlarında gelmektedir.

Öte yandan Japon bilim adamlarının Orta Asya Türk tarihine ilgileri ise çok eskiye dayanmaktadır. Nitekim bu konuda hazırlanan bibliyografya *Bibliography of Central Asian Studies in Japan 1868-1988*¹ adını taşımaktadır. Bu eser 717 sahife olup 15067 kitap ve makaleyi ihtiva etmektedir.

Bundan başka *Şarkiyat Kütüphanesi Türkçe ve Osmanlıca Kitaplar Kataloğu -İlaveli ve Düzeltilmiş Baskı*² adlı zengin katalog ise tamamen Türkçe düzenlenmiştir. Bu katalogun yeni harfli bölümü genel konular, din ve felsefe, toplumsal bilimler, tabii bilimler, sanat, edebiyat, tarih, coğrafya, etnoloji ve folklor ve nihayet süreli yayınlar olarak çeşitli kısımlara ayrılmıştır. 598 sahifelik bu bölümde 4704 adet kitap adı bulunmaktadır. Bu bölümün

¹ The Centre for East Asian Cultural Studies (ed.), Tokyo: Tōyō Bunko, 1988. Tōyō Bunko (Oriental Library = Şarkiyat Kütüphanesi)'nin adresi için bk. not 4.

² Tokyo: Tōyō Bunko, 1988.

sonuna kişi ve kitap adları dizini eklenmiştir. Bu kataloğun eski harfli bölümü de keza çeşitli kısımlara ayrılmıştır. 155 sahife olup 1247 eser zikredilmektedir. Bunlardan bir miktarı yazma eser mikrofilmidir. Bu katalog, Türk tarih ve kültürü üzerinde çalışanlar için, Türkiye'de yayınlanmış ana kaynakların Japonya'da da bulunduğunu göstermektedir.

İleride sunduğumuz makale ve kitap listesinde umumiyetle kullandığımız bibliyografya kitabı, *Bibliyography of Islamic and Middle Eastern Studies in Japan 1868-1888*³ adlı eserdir. XXV + 787 sahifelik bu hacimli eserden Osmanlı öncesi ve Osmanlı tarihi ile Cumhuriyet devri tarihine ait kitap ve makaleler listemiz için seçilmiştir.

Japonya'da Orta Asya tarihi, Osmanlı öncesi ve Osmanlı tarihi ve ayrıca Cumhuriyet devri tarihi üzerinde araştırma ve yayın yapan en meşhur beş enstitüyü burada tanıtmakta Türk araştırmacılar için yarar görmekteyiz:

Tôyô Bunko (Oriental Library = Şarkiyat Kütüphanesi)⁴, 1924 yılında kurulmuştur. Japonya'nın en zengin kütüphaneleri arasındadır. 700.000 kitabı ihtiva etmektedir. Kütüphane içinde Unesco Higaşi Ajia Bunka Center (The Center for East Asian Studies = Doğu Asya Araştırma Merkezi) adlı önemli merkez bulunmaktadır. *Tôyô Gakuhô* (*The Journal of the Research Department of the Tôyô Bunko*) adlı dergisi yılda iki kere yayınlanmaktadır. Ayrıca *Memoirs of the Research Department of the Tôyô Bunko* adlı İngilizce dergi yılda bir kere yayınlanmaktadır.

Tokyo Gaikokugo Daigaku Ajia Afurika Gengo Bunka Kenkyûjo (Institute for the Study of Languages and Cultures of Asia and Africa, Tokyo University of Foreign Studies = Tokyo Yabancı Araştırmaları Üniversitesi Asya ve Afrika Dil ve Kültürleri Enstitüsü)⁵ müstakil çalışan ve Japonya'daki bütün üniversite mensuplarının istifadesine açık bir enstitüdür. 1964'te kurulmuştur. Halen 17 profesör, 17 doçent ve 8 asistan bu enstitüde görev yapmaktadır. Kütüphanesindeki kitap sayısı 70.000'i aşmıştır. *Ajia Afrika Gengo Bunka Kenkyû* (*Journal of Asian and African Studies*) adlı dergi yılda iki kere yayınlanmaktadır. Arapça ve Farsça yayınlar da yapmaktadır.

³ The Centre for East Asian Cultural Studies (ed.), Tokyo: Tôyô Bunko, 1922.

⁴ Adres: 2-28-21, Hon-Komagome, Bunkyo-ku, Tokyo 113, Japonya.

⁵ Adres: 4-51-21, Nishigahara, Kita-ku, Tokyo 114, Japonya.

Diğer bir enstitü ise Tokyo Daigaku Tôyô Bunka Kenkyûjo (The Institute of the Oriental Culture, University of Tokyo = Tokyo Üniversitesi Asya Kültürü Enstitüsü)⁶ olup Tokyo Üniversitesi bünyesinde bulunmaktadır. 1941 yılında kurulmuştur. Halen 18 profesör, 8 doçent ve 7 asistan bu enstitüde görev yapmaktadır. Kütüphanesindeki kitapların sayısı 400.000'i aşmış bulunmaktadır. *Tôyô Bunka Kenkyûjo Kiyô* (*The Memoirs of the Institute of Oriental Culture*) 1943'ten beri yılda iki kere yayınlanmaktadır. *Tôyô Bunka* (*Oriental Culture*) 1944'den beri yılda iki kere yayınlanmaktadır. Japonca ve İngilizce kitap yayınları da vardır.

Kyôto Daigaku Nairiku Ajia Kenkyûjo, Haneda Kinenkan (Institute for Inner Asian Studies, Prof. Haneda Memorial Library, Kyôto University = Kyôto Üniversitesi Orta Asya Enstitüsü, Prof. Haneda Hatıra Kütüphanesi)⁷ ise 1966'da kurulmuştur. Burada Prof. Haneda Tôru'nun Arapça, Farsça, Türkçe ve sair dillerde zengin kitap koleksiyonu bulunmaktadır. Kyôto Üniversitesi bünyesinde ayrıca Jinbun Kenkyûjo (Institute for Research in Humanities = Beşerî Bilimler Enstitüsü)⁸ ise 1929'da kurulmuştur. Halen 17 profesör, 15 doçent ve 17 asistan bu enstitüde görev yapmaktadır. Kütüphanesindeki kitap sayısı 450.000'i aşmış bulunmaktadır. İçinde Arapça Farsça ve Türkçe kitaplar fazla değil, ama çok zengin Çince kitap koleksiyonu bulunmaktadır. Orta Asya Türk tarihi ile ilgili önemli Çince kaynakları da ihtiva etmektedir. *Tôhō Gakuhō* (*Journal of Oriental Studies*) adlı dergisi 1931'den beri yılda bir kere yayınlanmaktadır.

Bu bibliyografyanın düzenlenmesinde, makale veya kitapların orijinal yayınlar olmasına veya arşiv belgelerinden istifade ile hazırlanmış bulunmasına dikkat edilmiştir. Popüler mahiyette olanlar listeye alınmamıştır. Bu düzenlemede yayınları itina ile seçen, tercüme eden ve bibliyografyada bulunmayanları bizzat araştırıp bilgisayarda dizen genç Osmanlı tarihçisi Nobuo MİSAWA'dır. Burada kendisine minnettarlığımı ve teşekkürlerimi bildiririm. Ayrıca Osmanlı tarihçisi arkadaşım Prof. Dr. Yûzô NAGATA da tasnif ve son kontrollerini yaparak kıymetli zamanını bu işe ayırmıştır. Keza ona da minnettarlığımı bildiririm.

⁶ Adres: 7-3-1, Hongô, Bunkyo-ku, Tokyo 113, Japonya.

⁷ Adres: 12, Minami-Tajiri-machi, Ômiya, Kita-ku, Kyôto 603, Japonya.

⁸ Adres: Ushinomiya-chô, Yoshida, Sakyô-ku, Kyôto 606, Japonya.

Burada bibliyografyanın düzenleniş tarzı üzerinde bilgi vermek yerinde olacaktır. Araştırmalar aşağıdaki cetvelde görüldüğü gibi 5 ana başlık altında toplanmıştır. 4. sıradaki Osmanlı Tarihi kısmı ise 6 yan başlık altında tasnif edilmiştir. Bibliyografyanın sonunda "Japonya'da Türk tarihi üzerindeki araştırmalar için önemli dergiler" in adları ile yayınlanan müesseselerin adresleri ayrıca verilerek okuyucuya yardımcı olunmaya çalışılmıştır. Bibliyografyada zikredilen bazı makalelerin yayınlandığı eserler, dergi olmayıp broşür veya ayrı basım halindedir. Bibliyografyada, Japonca yazılmış makale ve kitap adları Türkçeye tercüme edilmiştir. Tercümelerde Japonca ifadelere sadık kalınmaya çalışılmıştır. Türkçe, İngilizce ve Fransızca yazılmış olanlar parantez içinde belirtilmiştir. Yayınlar müelliflerin soyadlarına (aile adlarına) göre alfabetik dizilmiş ve büyük harfle gösterilmiştir.

- 1 - (Bibliyografya)
- 2 - (Genel)
- 3 - (Osmanlı Öncesi Türk Tarihi)
- 4 - a (Osmanlı Tarihi: Genel)
- 4 - b (Osmanlı Tarihi: Siyasî ve Askerî)
- 4 - c (Osmanlı Tarihi: Müessese)
- 4 - d (Osmanlı Tarihi: Sosyal ve Ekonomik)
- 4 - e (Osmanlı Tarihi: Fikir)
- 4 - f (Osmanlı Tarihi: Sanat ve Kültür)
- 5 - (Cumhuriyet Tarihi)

BİBLİYOGRAFYA

1 (Bibliyografya)

ARAI Masami

- * "Türkiye'de yakınçağ tarihi araştırmalarında yeni yönler"
NİHON ÇÛTÔ GAKKAI NENPÔ (Tokyo), c. IV, s. 2, 31/3/1989, ss. 251-264.

HAÇİOŞİ Makoto

- * *Japanese Studies on Modern and Contemporary West Asian and North African History, 1973-1983* (İngilizce)
Tokyo: The Centre for East Asian Cultural Studies, 1987, 16 s.

HAMADA Masami

- * "Bibliographie de travaux turcologiques japonais" (Fransızca)
Turcica (Paris), c. IX-2.X, 1978, ss. 220-235.
- * "Türk tarihi araştırmalarına giriş"
Asya Tarih Araştırmalarına Giriş, c. IV: Ortadoğu,
Kyoto: DÔHÔŞA, 20/Eylül/1984, ss. 663-703.

HANADA Nariaki

- * *Japanese Studies on West Asian and North African History (Pre-Ottoman Period), 1973-1983* (İngilizce)
Tokyo: The Centre for East Asian Cultural Studies, 1987, 21 s.

HAYAŞİ Kayoko

- * "Türkiye"
İslâm Şehirleri Araştırmaları: tarih ve istikbal [HANEDA Masaşi, Mİ-URA Tôru (haz.)],
Tokyo: TOKYO DAİGAKU Şuppankai, 23/Temmuz/1991, ss. 163-216.

İMAZAWA Kôji

- * "XIV. asır Anadolu tarihi için önemli bir kaynak 'Bezm ü Rezm' üzerine"
ORİENTO (Tokyo), c. XXXIII, s. 1, 30/9/1990, ss. 113-123.

KOYAMA Kôicirô

- * "Osmanlı Devletinin ilk dönemine âit bir kaynak 'Aşıkpaşazâde Tarihi'"
İSURAMU SEKAİ (Tokyo), s. 8, 1/10/1971, ss. 1-24.
- * "XVII. asır Osmanlı tarihine âit bir kaynak 'Vekâyi-i Beç'"
ORİENTO (Tokyo), c. XIV, s. 1.2, 25/8/1972, ss. 125-141, 186.
- * *Japanese Studies on West Asian and North African History (Ottoman Period), 1973-1983* (İngilizce)
Tokyo: The Center for East Asian Cultural Studies, 1985, 13 s.

MİSAWA Nobuo

- * "Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki sosyal ve ekonomik tarih araştırmaları ve Prof. Suraiya Faroqhi: Kitap tanıtımı, *Towns and Townsmen in Ottoman Anatolia*"
NİHON ÇÛTÔ GAKKAİ NENPÔ (Tokyo), c. III, s. 2, 1/4/1988, ss. 219-243.
- * "Türkiye'de Osmanlı tarihi üzerindeki araştırmalar (1790-1990)"
ORİENTO (Tokyo), c. XXXIV, s. 1, 30/9/1991, ss. 105-117.

MITSUHAŞİ Fujio

- * "Neşri Tarihi' üzerinde yeni bir araştırma"
BUNKA KAGAKU KİYÔ (Çiba), s. 3, 1961, ss. 1-37.
- * "Kitâb-ı Bahriye'nin müellifi Pirî Reis ve haritası"
ORİENTO (Tokyo), c. IX, s. 2.3, 10/9/1967, ss. 199-220, 234.
- * "Evliya Çelebi ve Seyahatnâmesi üzerine bazı notlar"
ORİENTO (Tokyo), c. XI, s. 3.4, 20/9/1970, ss. 91-103, 195.
- * "Prof. Kemal Karpat ve yayınları"
ŞİGAKU (Tokyo), c. LI, s. 1.2, 6/1981, ss. 1-20.

MORİ Masao; NAGATA Yüzô

- * "Selçuklu İmparatorluğu ve Osmanlı İmparatorluğu: İslâm araştırmaları semineri (6)"
İSURAMU SEKAİ (Tokyo), s. 8, Kasım/1971, ss. 39-41.

NAGATA Yüzô

- * "Türkiye'de Osmanlı tarihi üzerindeki araştırmalar"
ORİENTO (Tokyo), c. XI, s. 3.4, 20/9/1970, ss. 161-181.
"Ortadoğu tarihi araştırmalarına giriş: (3) 1258 yılından sonra"
REKİŞİ TO ÇİRİ (Tokyo), s. 206, 20/11/1972, ss. 12-30.

ŞİMİZU Kôsuke

- * *Bibliography on Saljuq Studies* (İngilizce)
Tokyo: Institute for the Study of Languages and Cultures of Asia and Africa, Tokyo University of Foreign Studies, 30/Mart/1979, 71 s.

ŞİNTANİ Eiji

- * “Osmanlı İmparatorluğu ve Akdeniz: 'Kitâb-ı Bahriye' üzerine”
İSURAMU NO TOŞİŞEİ.KENKYŪ HÔKOKU (Tokyo), Kenkyukai Hôkoku, s. 15, 31/1/1990, ss. 1-50
- * “Kitâb-ı Bahriye'nin karakteri: Ayasofya'da bulunan 2612 numaralı bir yazma eser üzerine”
TÔYÔŞİ KENKYŪ (Kyoto), c. XLIX, s. 2, 1990, ss. 107-139, 4-5.
- * “Kitâb-ı Bahriye'nin H. 927 tarihli sekiz yazması”
TAÇİBANA JOŞİ DAİGAKU KENKYU KİYÔ (Kyoto), s. 17, 1990, ss. 222-246.
- * “Kitâb-ı Bahriye' ve 'Portrano'”
MARE NOSTRUM (Kyoto), s. 3, 1991, ss. 68-81.

2 (Genel)

HANEDA Akira

- * “İslâm ve Türkler”
ORİENTO (Tokyo), c. XIV, s. 2, 25/8/1972, ss. 109-124, 184-185 (özet).

MİTSUHAŞİ Fujio

- * “Türkiye Tarihi”
Dünya Ülkeleri Tarihi, c. XI: Ortadoğu [MAEJİMA Şinji (haz.)], Tokyo: YAMAKAWA Şuppanşa, 30/Haziran/1955, ss. 211-304.
- * “Türkiye Tarihi”
Tokyo: KİNOKUNİYA Şoten, 30/Kasım/1964, 246 s.

MORİ Masao (haz.)

- * *Türkiye'de Toplum ve Ekonomi*
Tokyo: AJİA KEİZAI KENKYŪJO, 27/Aralık/1971, 198 s.

NAGATA Yüzô; KAGAYA Kan; KATSUFUJİ Takeşi

- * *Çağdaş Ortadoğu Tarihi, c. I: Türkiye, İran ve Afganistan*
Tokyo: YAMAKAWA Şuppanşa, 15/Mayıs/1982, 359+47 s.

SUZUKİ Masaşi

- * *Ana Vatanın Kurtarılması: Türkiye*
Tokyo: İWANAMİ Şoten, 15/Şubat/1952, 198 s.

3 (Osmanlı Öncesi Türk Tarihi)

HANEDA Akira

- * "Göçebeler ve şehirler. Türklerin yerleşmesi ve şehirleşmesi"
Doğu-Batı Kültür İlişkileri Tarihi [Prof. MATSUDA Toşio'nun 70. Doğum Yılı Armağanı Komitesi (haz.)],
Tokyo: YÛZANKAKU, 10/Mayıs/1975, ss. 394-401.

İTİNİ Kôzô

- * "XIII. Asırda Anadolu"
TÔYÔŞİ KENKYÛ (Kyoto), c. XXXVIII, s. 4, 31/3/1980, ss. 43-75.
- * "Moğol akınlarından sonraki Anadolu: sultanlığın takibi üzerinde şehzâdeler arasında mücadele"
TÔYÔŞİ KENKYÛ (Kyoto), c. XXXIX, s. 2, 30/9/1980, ss. 110-139, 5-6.
- * "Anadolu Selçukluları ve İl Hanlılar"
İSURAMU SEKAI (Tokyo), s. 23.24, 30/1/1985, ss. 34-54, 143-144 (özet).
- * "Göçebelerin akınları"
İslâm Semineri, c. II: İslâm Tarihi [MORİMOTO Kousei (haz.)],
Tokyo: ÇİKUMA Şobô, 10/Aralık/1985, ss. 71-100.
- * "Moğol akınlarından önceki Anadolu Selçukluları: Babalar isyanları"
ORİENTO (Tokyo), c. XXX, s. 1, 30/9/1987, ss. 1-20.
- * "Anadolu Selçukluları ve Harezmsâhlar"
TÔYÔŞİ KENKYÛ (Kyoto), c. XLVII, s. 1, 30/6/1988, ss. 116-149, 4-5 (özet).
- * "Moğol ordusunun Anadolu'ya akınlarına dâir"
ORİENTO (Tokyo), c. XXXI, s. 2, 31/3/1989, ss. 125-139.
- * "Jalâl al-Dîn Khawârazmshâh in West Asia" (İngilizce)
Memoirs of the Research Department of the Tôyô Bunko (Tokyo), s. 47, 1989, ss. 145-164.

MİTSUHAŞİ Fujio

- * "Anadolu Selçukluları"
Dünya Ülkeleri Tarihi, c. XI: Ortadoğu (yeni baskı) [MAEJİMA Şinji (haz.)],
Tokyo: YAMAKAWA Şuppanşa, 10/Mayıs/1972, ss. 319-327.
- * "Anadolu'nun Türkleşmesine âit bir sahne: Karaman Beyliğinin kuruluşu"
ŞİGAKU (Tokyo), c. XLVI, s. 3, 2/1975, ss. 225-248.

- * "XIII. asırda Anadolu'da Babalılar ayaklanması ve bastırılması"
ORİENTO (Tokyo), c. XVII, s. 2, 28/2/1975, ss. 129-142, 187.

MORİ Masao

- * "Anadolu'ya gelmeden önce Türk-Oğuzlar"
YŪBOKU ŞAKAIŞİ KENKYŪ (Tokyo), s. 17, 10/1962, ss. 1-26.

ŞİMİZU Kôsuke

- * "İbrâhîm Yinal ve Yınâliyân: Büyük Selçukluların ilk döneminde Türkmen toplumu"
İSURAMU SEKAİ (Tokyo), s. 10, 15/6/1975, ss. 15-32.
- * "Büyük Selçuklu Sultanları"
Şark Tarihi Semineri, c. V: Saltanat Devri [SUGİ İsamî, MAEJİMA Şinji (haz.)],
Tokyo: GAKUSEİŞA, 25/Mart/1986, ss. 7-30.

4 - a) (Osmanlı Tarihi: Genel)

Haneda Akira

- * "Ming Hanedanı ve Osmanlı İmparatorluğu"
SEİNAN AJİA KENKYŪ (Kyoto), s. 14, 30/6/1965, ss. 95-100.
- * "Son İslâm İmparatorluğu: Osmanlı İmparatorluğu"
İWANAMİ Semineri: Dünya Tarihi, c. VIII,
Tokyo: İWANAMİ Şoten 18/Ekim/1969, ss. 125-168.

MITSUHAŞİ Fujio

- * *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*
Tokyo: YOŞİKAWA KÔBUNKAN, 25/Aralık/1966, 431 s.
- * *Kanunî Sultan Süleyman*
Tokyo: ŞİMİZU Şoin, 20/Eylül/1971, 181 s.
- * "Osmanlı İmparatorluğu"
Dünya Ülkeleri Tarihi, c. XI: Ortadoğu (yeni baskı) [MAEJİMA ŞİNJİ (haz.)],
Tokyo: YAMAKAWA Şuppanşa, 10/Mayıs/1972, ss. 329-395.

MORİ Masao

- * "Bir İslâm Dünya İmparatorluğunun kurulması' ve 'Tanzimat'"
Dünya Tarihi, c. VII: İslâm Kültürünün Gelişmesi,
Tokyo: ÇİKUMA Şobô, 30/Nisan/1961, ss. 191-247.
- * "Bir İslâm İmparatorluğu olarak Osmanlı Devleti"

'İslâmlaşma' üzerinde Müşterek Araştırmalar, c. II,
Tokyo: Institute for the Study of Languages and Cultures of Asia and
Africa, Tokyo University of Foreign Studies, 10/Mayıs/1969, ss. 79-
107.

NAGATA Yüzô

- * "Osmanlı idaresinde Balkan ülkeleri"
Dünya Ülkeler Tarihi, c. XIII: Doğu Avrupa (yeni baskı)[YADA Toşi-
taka (haz.)],
Tokyo: YAMAKAWA Şuppanşa, 10/Haziran/1977, ss. 99-129.
- * "Ortadoğu'da Feodalizm"
Ortaçağ Tarihi Semineri, c. V: Feodalizm [KİMURA Şôzaburo, SA-
SAKİ Junnosuke (haz.)],
Tokyo: GAKUSEİŞA, 25/Mart/1985, ss. 137-164.

SUZUKİ Tadaşi

- * *Osmanlı İmparatorluğu: İslâm Dünyasında 'yumuşak istibdat'*
Tokyo: KÔDANŞA, 20/Nisan/1992, 254 s.

4 - b (Osmanlı Tarihi: Siyasî ve Askerî)

HAYASAKA Makoto

- * "Osmanlı İmparatorluğuna göç eden Lehliler ve Şark politikası: XIX.
asrın ortasında",
ŞİHÔ (Sapporo), s. 15, 25/12/1982, ss. 13-41.
- * "Osmanlı İmparatorluğu ve göç eden Lehliler: XIX. asrın ortasında."
NİHON ÇÛTÔ GAKKAİ NENPÔ (Tokyo), c. II, 31/3/1987, ss. 166-
186.
- * *İstanbul Şark Temsilciliği: Osmanlı İmparatorluğuna göç eden Lehli
milliyetçiler*
Tokyo: ÇİKMA Şobô, 30/Eylül/1987, 257 s.

HORİKAWA Tôru

- * "Özbekistan'da Şaibâni hanedânı ve Osmanlı İmparatorluğu: vesika-
lara göre Doğu-Bau yollarının değişmesi"
SEİNAN AJİA KENKYÛ (Kyoto), s. 34, 1991, ss. 43-75.

İMAİ Junko

- * "Bulgaristan'da millî hareketler ve Nisan 1876 ihtilali, (1)-(2)"
TOUOUŞİ KENKYÛ (Tokyo), s. 4, 5, 15/6/1981, 20/8/1982, ss. 1-
31, 44-62.

- * "1878 senesinde Bulgaristan Prensiğinin kuruluşuna dair bazı notlar"
KOKUSAI KANKEIGAKU KENKYU (Tokyo), s. 11, 20/3/1985, ss. 31-53, 85-86.
- * "Bulgaristan Prensiği ve Doğu Rumeli'de birleşme hareketleri"
KOKUSAI KANKEIGAKU KENKYU (Tokyo), s. 13, 20/37/1987, ss. 89-108, 147-148.

İMAZAWA Kôji

- * "Ankara Savaşından önce Anadolu tarihi: XIV. asrın sonlarında Anadolu tarihi"
ŞİGAKU ZAŞŞİ (Tokyo), c. XCIX, s. 3, 20/3/1990, ss. 1-36, 147-148.

İŞİDA Tomoko

- * "Girit Meselesi (1866-1889): Osmanlı İmparatorluğunun çöküşü üzerine bir araştırma"
ŞİRON (Tokyo), s. 31, 31/3/1977, ss. 52-71.

KATÔ Kazuhide

- * "Timur'un Osmanlı Devletine karşı siyaseti: Sultan I. Bayezid'e gönderdiği mektubu"
BARUKAN ŞÔAJIA KENKYU (Tokyo), s. 2, 24/2/1976, ss. 1-22.

MİTSUHAŞİ Fujio

- * "XVI. asırda Osmanlı İmparatorluğu ile Orta Asya ve Kırım arasındaki münasebetler"
ŞİGAKU (Tokyo), c. XXXVI, s. 1, 10/8/1963, ss. 37-65.
- * "XVI. asırda Hind Okyanusunda Osmanlı deniz kuvvetleri"
SUNDAI ŞİGAKU (Tokyo), s. 20, 25/3/1967, ss. 1-2, 33-53.
- * "Osmanlı İmparatorluğu ve Avrupa ülkeleri"
İWANAMI Semineri: Dünya Tarihi, c. XV,
Tokyo: İWANAMI Şoten, 18/Kasım/1969, ss. 417-444.
- * "Busbecq'in mektuplarına göre Şehzâde Bayezid vak'ası"
ŞİGAKU (Tokyo), c. XLIV, s. 1, 10/10/1971, ss. 1-2, 47-76.

MİYATAKE Şirô

- * "Osmanlı İmparatorluğunda tüfeğin yayılması ve etkisi"
ŞİTEKİ (Tokyo), s. 6, 6/4/1985, ss. 36-53.
- * "Osmanlı İmparatorluğunda ateşli silahların benimsenmesi"
ŞİKAN (Tokyo), s. 115, 1986, ss. 60-72.

- * "XV. ve XVI. asırlarda Osmanlı deniz kuvvetlerinde ateşli silahların benimsenmesi: Yahudilerin rolü"
ORIENTO (Tokyo), c. XXXIV, s. 1, 30/9/1991, ss. 48-64.

MORİ Masao

- * "İstanbul'un fethi"
Şark Tarihi Semineri, c. V: Saltanat Devri [SUGİ İsamî, MAEJİMA Şinji (haz.)],
Tokyo: GAKUSEİŞA; 25/Mart/1986, ss. 170-193.

NAGATA Yüzô

- * "Sultan II. Mahmud'un merkezileştirme politikası. Âyânlar ve Derebeylere karşı bir politika"
ORIENTO (Tokyo), c. XII, s. 3.4, 20/4/1970, ss. 149-168, 228.
- * "Greek Rebellion of 1770 in the Morea" (İngilizce)
Memoirs of the Research Department of the Tôyô Bunko (Tokyo), s. XLVI, 1988, ss. 85-101.

NAKAYAMA Jiiçi

- * "Karlofça ve İstanbul muâhedeleri (1699/1700)"
AİÇİ GAKUİN DAİGAKU BUNGAKUBU KİYÔ (Nagoya), s. 8, 10/3/1979, ss. 239-252.
- * "İstanbul muâhedeleri (1700) üzerine bazı notlar"
AİÇİ GAKUİN DAİGAKU BUNGAKUBU KİYÔ (Nagoya), s. 9, 10/3/1980, ss. 100-112.

ODAKA Hiroki

- * "Osmanlı İmparatorluğu ve Avrupa"
İslâm Dünyası: Tarih ve Kültür [OKAZAKİ Şôkô, KATSUFUJİ Takeşi (haz.)],
Kyoto: SEKAİ ŞİSÔŞA, 10/Mayıs/1981, ss. 138-143.

SAWADA Minoru

- * "XVIII. asrın sonunda İstanbul'daki Özbeklerle ilgili dört vesika"
NİHON ÇÛTÔ GAKKAİ NENPÔ (Tokyo), c. III, s. 2, 31/3/1988, ss. 198-218.

SUZUKİ Tadaşi

- * "İslâm-Ortadoğusunda milletlerarası sistem geleneği ve batı tesiri"
KOKUSAI SEIJİ (Tokyo), s. 69, 28/10/1981, ss. 93-107.
- * "XVIII. asırda Osmanlı İmparatorluğunun Avrupa'ya gönderdiği bir sefir ve sefâretnâmesi: Viyana'da Silahdar İbrahim Paşa,"

TÔYÔ BUNKA (Tokyo), s. 67, 30/3/1987, ss. 251-279.

- * "Yavuz Sultan Selim'in Mısır seferi ve Memlûk ülkesinde yeni bir idarî sistemin kuruluşu: Topkapı Saray Müzesi Arşivi'ndeki D. 9772 numaralı bir defterin incelenmesi"
ORİENTO (Tokyo), c. XXX, s. 1, 30/9/1987, ss. 90-107.
- * "Process of traditionalist revolution in the Ottoman imperial capital: an attempt of politico-sociological analysis" (İngilizce)
The Proceedings of International Conference on Urbanism in Islam October 22-28, 1989, Tokyo c. V, Tokyo, 1989, ss. 219-228.
- * "Osmanlı İmparatorluğu ve Fransız İhtilâli: İslâm dünyası ile modern Avrupa dünyasının karşılaşması"
Fransız İhtilâli ve Etraftaki Ülkeler: Tarih ve Toplum, c. XII, Tokyo: *RİBUROPÔTO*, 20/Haziran/1992, ss. 59-106.

ŞİDARA Kunihiro

- * "Jön Türkler hareketlerinin gelişmesi"
İSURAMU SEKAİ (Tokyo), s. 11, 15/6/1976, ss. 27-50.
- * "Jön Türkler inkılâbından önce: Resne'deki Ahmet Niyazi Bey'in faaliyetleri"
ORİENTO (Tokyo), c. XXI, s. 1, 30/9/1978, ss. 91-108.
- * "İkinci Meşrutiyetin kuruluşundan sonra: Jön Türkler arasında mücadeleler"
İSURAMU SEKAİ (Tokyo), s. 16, 25/8/1979, ss. 33-46, 77-78.
- * "Jön Türkler ve Osmanlı Ordusu"
Prof. NAKAJİMA Satoşi'nin 70. Doğum Yılı Armağanı, c. II, Tokyo: KYÛKO Şoin, 1/Temmuz/1981, ss. 565-579.
- * "Hareket Ordusunun kuruluş prensiplerinin değişmesi"
Orta Asya ve Ortadoğu'da Toplum ve Kültür [MORİ Masao (haz.)], Tokyo: YAMAKAWA Şuppanşa, 30/Haziran/1983, ss. 799-821.
- * "Osmanlı İmparatorluğunda İslâm ve halk: Jön Türk inkılâbı döneminde"
ŞİÇÔ (Tokyo), s. 18 (yeni seri), 20/11/1985, ss. 68-83, iii (özet).
- * "31 Mart Vak'ası'nda dinî âmiller"
İslâm Dünyasında Dinî Faaliyetlere dair Müşterek bir Araştırma [MORİ Masao (haz.)], Tokyo: NİPPON DAİGAKU, Mart/1986, ss. 72-89.
- * "Jön Türkler inkılâbı"

Şark Tarihi Semineri, c. VI: Araba ve İsrail [SUGİ İsamî, MAEJİMA Şinji (haz.)],

Tokyo: GAKUSEUŞA, 21/Eylül/1986, ss. 5-18.

- * "Sultan II. Abdülhamid'in istibdat yapısı"

NİHON ÇÛTÔ GAKKAI NENPÔ (Tokyo), c. III, s. 1, 31/3/1988, ss. 175-194.

ŞİNTANİ Eiji

- * "Cem Sultan devrinde Osmanlı İmparatorluğu ve Avrupa ülkeleri (1485-1495)"

SEİNAN AJİA KENKYÛ (Kyoto), s. 24, 30/3/1985, ss. 35-60.

TAKAHAŞİ Tadahisa

- * "Türk-Japon münasebetlerine kısa bir bakış (1871-1945)"

Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi (İstanbul), s. 18, Haziran/1982, ss. 124-148.

WADA Hironori

- * "Ming Hânedânı Devrinde Osmanlı İmparatorluğunda tüfek gelişi"

ŞİGAKU (Tokyo), c. XXXI, s. 1.4, 25/10/1958, ss. 692-719, 26 (Özet)

YAMAUÇİ Masayuki

- * "Türk-Ermeni Savaşı ve Türk-Sovyet münasebetleri (1919-1920)" *SURABU KENKYÛ* (Sapporo), s. 19, 7/8/1974, ss. 97-138.

- * "Türk inkılap tarihi ve sosyalizm: İslâmcılık ve milliyetçilik ile beraber"

ŞİSÔ (Tokyo), s. 623, 5/5/1976, ss. 24-45.

- * "Türk dış politikası ve Şark politikası (1920-1921): Batum krizinde Osmanlı İmparatorluğu ile Sovyetler Birliği arasındaki münasebetler"

AJİA AFURİKA GENGO BUNKA KENKYÛ (Tokyo), s. 13, 31/3/1977, ss. 1-66.

- * "Reflections on the Social Movements during the National Liberation War of Turkey: A Tentative Analysis of Partisan Activities in Western Anatolia" (İngilizce)

AJİA AFURİKA GENGO BUNKA KENKYÛ (Tokyo), s. 15, 31/3/1978, ss. 15-50.

- * *Osmanlı İmparatorluğu ve Mısır: Girit seferi (1866-1867)*

Tokyo: TOKYO DAİGAKU Şuppankai, 15/Mayıs/1984, 409 s.

- * "Türkler ve Araplar: Osmanlı İmparatorluğunun Arap ülkeleri üzerindeki politikası"

ÇÛTÔ KENKYÛ (Tokyo), s. 302, 15/9/1985, ss. 7-17.

- * "Türk inkılâp tarihi ve partizan hareketleri"
Şark Tarihi Semineri, c. VI: Arab ve İsrail [SUGİ İsamî, MAEJİMA Şinji (haz.)],
Tokyo: GAKUSEİŞA, 25/Eylül/1986, ss. 19-51.
- * "The Adventure of Mustafa Subhi in Anatolia, January 1921: Enlightened by the Archives of the Institute for the History of the Turkish Revolution, Ankara University" (İngilizce)
REKİŞİGAKU KENKYÛKİYÔ: REKİŞİ TO BUNKA (Tokyo), s. 16, 31/3/1988, ss. 259-286.
- * "The Unromantic Exiles, istanbul to Berlin: Enver Pasha, 1919-1920" (İngilizce)
Research Report on Urbanism in Islam. Monograph Series, s. 11 (Tokyo), 20/6/1989, pp. 1-37.
- * The Green Crescent under the Red Star: Enver Pasha in Soviet Russia, 1919-1922 (İngilizce)
Tokyo: Institute for the Study of Languages and Cultures of Asia and Africa, Tokyo University of Foreign Studies, 20/Mart/1991, 395 s.

4 - c (Osmanlı Tarihi: Müessesese)

HANEDA Akira

- * "Memlûklar ve Kapı kulları: İslâm tarihinde esir askerler"
Prof. OKUDA Jikei'nin 77. Doğum Yılı Armağanı [Prof. OKUDA Jikei'nin 77. Doğum Yılı Armağanı Komitesi (haz.)],
Kyoto: HEİGAKUJİ Şoten, 22/Ekim/1976, ss. 1243-1256.

KOMATSU Kaori

- * "Sultan II. Abdülhamid ve XIX. asrın sonunda Osmanlı İmparatorluğu: Ertuğrul faciası (1890)"
ŞİGAKU ZAŞŞİ (Tokyo), c. XCVIII, s. 9, 20/9/1989, ss. 40-82, 132-133.
- * "100'üncü yıldönümü münasebetiyle 'Ertuğrul Fırkateyni' faciası" (Türkçe)
NİHON ÇÛTÔ GAKKAİ NENPÔ (Tokyo), c. V, 31/3/1990, ss. 113-172.
[Ayrı basım: Ertuğrul Faciası, Ankara: Turhan Kitabevi, 1992, 71 s.]
- * "Sultan II. Abdülhamid'in devrinde Osmanlı deniz kuvvetleri (1878-1897): Osmanlı donanmasının durumu"

OÇANOMİZU ŞİGAKU (Tokyo), s. 35, 1991, ss. 27-48.

- * "XIX. asrın sonunda Osmanlı deniz kuvvetleri: mâliye tarihi açısından"
TÔYÔ GAKUHÔ (Tokyo), c. LXXIII, s. 1.2, 25/1/1992, ss. 138-162.

KOYAMA Kôicirô

- * "Osmanlı Devletinin ilk döneminde 'Veziriazamlık' müessesesi: Bayezid Paşa'nın tayin ve azli"
Prof. ENOKİ Kazuo Armağanı,
Tokyo: KYÛKO Şoin, 11/Kasım/1988, ss. 185-207.
- * "Osmanlı Devletinin ilk döneminde 'Divan-ı Hümâyûn' müessesesi"
İSURAMU SEKAİ (Tokyo), s. 33.34, 30/3/1990, ss. 1-22.

KUMAGAİ Tetsuya

- * "Osmanlı idaresinin ilk döneminde Mısır'da yerli askerî kuvvetler: Hayr Bay döneminde"
İSURAMU SEKAİ (Tokyo), s. 29.30, 1988, ss. 17-32.
"Osmanlı idaresinin ilk döneminde Mısır'da 'Madrassa al-Sâhiya' ve 'Nâ'ib qâdî al-'askar' müessesesi"
AJLAŞİ KENKYÛ (Tokyo), s. 13, 1989, ss. 24-38.

MİTSUHAŞİ Fujio

- * "Yeniçeri Ocağı üzerine"
SUNDAİ ŞİGAKU (Tokyo), s. 2, 25/3/1952, ss. 43-58.
- * "Osmanlı İmparatorluğunda Yeniçeri Ocağı"
BUNKA KAGAKU (Çiba), c. II, s. 2, 9/1954, ss. 55-72.
- * "Osmanlı İmparatorluğunda Devşirme"
ŞİGAKU ZAŞŞİ (Tokyo), c. LXXII, s. 7, 20/7/1963, ss. 1-33.
- * "Palanqa (Palanka) üzerine bazı notlar"
Japonya Şark Akademisi 25. Yılı Armağanı,
Tokyo: TOUSUİ Şobô, 1979, ss. 617-630.

MORİ Masao

- * "Osmanlı İmparatorluğunun mirası"
Doğu ile Batı Münasebetleri Tarihi, c. III: İslâm İmparatorluğunun Mirası [ŞİMADA Jôhei (haz.)],
Tokyo: HEİBONŞA, 14/Aralık/1970, ss. 342-389.

NAGATA Yüzô

- * "XVIII. asrın ikinci yarısında Osmanlı İmparatorluğunda âyanlık müessesesi"

AJIA AFURİKA GENGO BUNKA KENKYŪ (Tokyo), s. 8, 25/9/1974, ss. 31-71.

SUZUKİ Tadaşi

- * "Bürokratlar: Osmanlı Devletinde kâtipler dünyası"
İslâm Semineri, c. III: İslâm. Sosyal Sistem [SATÔ Tsugitaka (haz.)], Tokyo: ÇİKUMA Şobô, 15/Nisan/1986, ss. 79-106.
- * "Kanunî Sultan Süleyman devrinde Osmanlı İmparatorluğunda Veziriazamlar ve vezirler (1)-(3)"
TÔYÔ BUNKA KENKYŪJO KİYÔ (Tokyo), s. 101, 103, 106, 25/11/1986, 31/3/1986, 25/11/1986, ss. 1-71, 1-79, 35-94.
- * "The Governance Structures of the Ottoman Empire: a comparative historical analysis" (İngilizce)
SENRI ETHNOLOGICAL STUDIES (Ôsaka), s. 25, 28/12/1989, ss. 133-153.
- * "Kanunî Sultan Süleyman'ın veziriazamları ve vezirleri tanınmış siyasi şahsiyetler tarihi bakımından bir inceleme" (Türkçe)
V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi, Tebliğler
Ankara: TTK Basımevi, 1990, ss. 885-888.

YONEBAYAŞI Jin

- * "Osman Gazî ve Orhan Gazî devrinde askerî teşkilât: İlk devirlere âit kaynaklara göre"
ŞİHÔ (Sapporo), s. 7, 1/3/1978, ss. 1-24, i-v (Özet).
- * Osmanlı Devletinin ilk devrinde 'Beylerbeyilik' müessesesi: Anadolu Beylerbeyliğinin kuruluş tarihi üzerine"
AJIA AFURİKA GENGO BUNKA KENKYŪ (Tokyo), s. 24, 30/9/1982, ss. 133-180.

4 - d (Osmanlı Tarihi: Sosyal ve Ekonomik)

HAYAŞI (YAMAMOTO) Kayoko

- * "XV. asrın ikinci yarısında İstanbul: Sultan II. Mehmed'in imar siyaseti"
OÇANOMİZU ŞİGAKU (Tokyo), s. 25, 24/4/1982, ss. 1-18.

HAYAŞI Kayoko

- * "Sultan II. Mehmed'in vakfiyeleri"
NİHON ÇŪTÔ GAKKAİ NENPÔ (Tokyo), c. III, s. 2, 1/4/1988, ss. 74-109.
- * "Bir İslâm şehrinde 'imaret'teki hayat"

TÔYÔ BUNKA (Tokyo), s. 69, 29/3/1989, ss. 119-144.

- * "Vakıf müessesesi ile ilgili kaynaklar: Türkiye"

İSURAMU NO TOŞİSEİ · KENKYŪ HÔKOKU (Tokyo), Kenkyūkai Hôkoku s. 30, 29/3/1991, ss. 33-50.

- * "XVI. asırda İstanbul'da vakfedilen hâneler"

TÔYÔ BUNKA KENKYŪJO KİYÔ (Tokyo), s. 118, 3/1992, ss. 237-262.

İMAİ Junko

- * "Osmanlı İmparatorluğu idaresinde Bulgaristan'da feodalizmin bozuluşu ve kapitalizmin kuruluşu"

TOUOUŞİ KENKYŪ (Tokyo), s. 1, 20/3/1978, ss. 66-79.

KOYAMA Kôçirô

- * "Osmanlı Devletinin kurucusu Osman Gazî ve 'Gazî toplumu'nun karakteri"

TÔYÔ BUNKA (Tokyo), c. L, s. 3, 31/12/1967, ss. 37-78, 1-2 (özet).

KUROKİ Hidemitsu

- * "Haleb'deki sosyal dengenin bozulmasıyla meydana gelen hadiseler, 1819-1820"

NİHON ÇŪTÔ GAKKAİ NENPÔ (Tokyo), c. III, s. 1, 31/3/1988, ss. 1-59.

- * "Haleb'deki sosyal dengenin bozulmasıyla meydana gelen hadiseler, 1850"

TÔYÔ BUNKA (Tokyo), s. 69, 29/3/1989, ss. 173-213.

MİKİ Wataru; 'Abd al-Rahîm 'Abd al-Rahmân

- * *Village in Ottoman Egypt and Tokugawa Japan : a comparative study* (İngilizce)

Tokyo: Institute for the Study of Languages and Cultures of Asia and Africa, Tokyo University of Foreign Studies, 30/Mart/1977, 106. s.

MİSAWA Nobuo

- * "Tahrir defterlerine göre Osmanlı İmparatorluğunda göçebeler: 1560 tarihli Malatya Livasına ait bir tahrir defterinin inceleme denemesi"

AJİA AFURİKA GENGO BUNKA KENKYŪ (Tokyo), s. 38, 30/9/1989, ss. 1-29.

- * "Osmanlı İmparatorluğunda bir Anadolu şehri: Güney Doğu Anadolu'da Malatya"

İSURAMU SEKAİ (Tokyo), s. 37-38, 30/3/1992, ss. 61-84, 156-157.

MİTSUHAŞİ Fujio

- * "Osmanlı toplum tabakaları ve Tanzimat"
ŞİGAKU (Tokyo), c. XXIX, s. 1, 30/5/1956, ss. 57-85.
- * "Osmanlı toplumu ve şehir hayatına dâir notlar: Prof. Mustafa Akdağ-
'ın eserinin bir tenkidi"
İSURAMU SEKAİ (Tokyo), s. 11, 15/6/1976, ss. 1-12.
- * "XVI. asrın ortasında Osmanlı İmparatorluğu idaresinde Balkan
(Rumeli) şehirleri"
Batu ve Doğu: Prof. MAEJİMA Şinji Armağanı [KEİÔ DAİGAKU TÔ-
YÔŞİ DANWAŞİTU (haz.)],
Tokyo: KYÛKO Şoin, 3/Haziran/1985, ss. 195-210.

MİYATAKE Şirô

- * "XV. ve XVI. asırlardan Osmanlı İmparatorluğunun sosyal ve eko-
nomik tarihi araştırmaları için Yahudi kaynaklarının ehemmiyeti:
'Responsa' üzerine"
NİHON ÇÛTÔ GAKKAİ NENPÔ (Tokyo), c. IV, s. 1, 31/3/1989, ss.
175-199.

NAGANUMA Hiromiçi

- * "Osmanlı İmparatorluğunda Avrupa tüccarları"
KANSAİ DAİGAKU ŞÔGAKU RONŞÛ (Ôsaka), c. XIX, s. 3-4,
25/10/1974, ss. 174-188.
- * "XVI. asırda Osmanlı İmparatorluğu ve Fransa arasındaki ekonomik
münasebetler"
KANSAİ DAİGAKU ŞÔGAKU RONŞÛ (Ôsaka), C. XXI, s. 5,
25/12/1977, ss. 63-76.

NAGATA Yüzô

- * "'Tanzimat' ve 'Jön Türkler İnkılâbı'"
Türkiye'de Toplum ve Ekonomi [MORİ Masao (haz.)],
Tokyo: AJİA KEİZAI KENKYÛJO; 27/Aralık/1971, ss. 1-60.
- * "Türkiye'de kapitalizm öncesi toplumu ve modernleşme hareketleri"
Üçüncü Dünya'da Kapitalizmin Gelişme Süreci [OTUKA Hisao
(haz.)],
Tokyo: AJİA KEİZAI KENKYÛJO, 14/Aralık/1973, ss. 139-187.
- * "Osmanlı İmparatorluğunun sosyal ve ekonomik tarihi araştırmaları
için 'tereke defteri'nin ehemmiyeti"

- TÔYÔ GAKUHÔ* (Tokyo), c. LVII, 3.4, 25/3/1976, ss. 265-270.
- * *Muhsin-zâde Mehmed Paşa ve Ayânlık Müessesesi* (Türkçe)
Tokyo: Institute for the Study of Languages and Cultures of Asia and Africa, Tokyo University of Foreign Studies, 25/Mart/1976, 158 s.
- * *Some Documents on the Big Farms (Çiftlik) of the Notables in Western Anatolia* (İngilizce),
Tokyo: Institute for the Study of Languages and Cultures of Asia and Africa, Tokyo University of Foreign Studies, 25/Mart/1976, 67 s.
- * "XVI. yüzyılda Manisa köyleri: 1531 tarihli Saruhan Sancağına ait bir tahrir defterini inceleme denemesi"
Tarih Dergisi (İstanbul), s. 32, Mart/1979, ss. 731-758.
- * *Materials on the Bosnian Notables* (İngilizce)
Tokyo: Institute for the Study of Languages and Cultures of Asia and Africa, Tokyo University of Foreign Studies, 25/Nisan/1979, 153 s.
- * "Türkiye'nin yakınçağ tarihinden bir safha: Efe ve Zeybeklere dâir"
İSURAMU SEKAI (Tokyo), s. 18, 25/3/1981, ss. 36-49, 74-75.
- * "Batı Anadolu'da âyanlar ve yerel toplum: Karaosmanoğlu Hacı Hüseyin Ağa"
Orta Asya ve Ortadoğu'da Toplum ve Kültür [MORİ Masao (haz.)], Tokyo: YAMAKAWA Şuppanşa, 30/Haziran/1983, ss. 735-760.
- * "Türkiye'de âyanlar ve yerel toplum"
İslâm Dünyasında Halk, c. II: Köylüler [SATÔ Tsugitaka, TOMİOKA Masuo (haz.)],
Tokyo: TÔYÔ KEİZAI ŞİNPÔŞA, 11/Ekim/1984, ss. 113-147.
- * "Tarih boyunca göçebeler: Türkiye"
İslâm Dünyasında Halk, c. III: Göçebeler [Nagata Yüzô, MATSUBARA Masatake (haz.)],
Tokyo: TÔYÔ KEİZAI ŞİNPÔŞA, 11/Kasım/1984, ss. 183-214.
- * "Modernçağ öncesi Türkiye'de yerel toplumun teşekkülü ve vakıf müessesesi"
Bau ve Doğu: Prof. MAEJİMA Şinji Armağanı [KEİÔ DAİGAKU TÔYÔŞİ DANWAŞİTSU (haz.)],
Tokyo: KYÛKO Şoin, 3/Haziran/1985, ss. 137-159.
- * "Osmanlı İmparatorluğu idaresinde Suriye Tarihine ait bazı notlar"
AJİA AFURİKA GENGO BUNKA KENKYÛ (Tokyo), s. 32, 31/10/1986, ss. 211-230.

- * "Tarih'te âyanlar: XIX. asrın başında Osmanlı İmparatorluğunda yerel toplumun gelişmesi"
ŞAKAİŞİ KENKYŪ (Tokyo), s. 7, 10/12/1986, ss. 81-162.
- * "Notes on the Managerial System of a Big Farm (Çiftlik) in the Mid-18th Century Turkey". (İngilizce),
NIHON ÇŪTŌ GAKKAİ NENPŌ (Tokyo), c. II, 31/3/1987, ss. 319-341.
- * "Karaosmanoğlu Hacı Hüseyin Ağa'ya ait bir tereke defteri" (Türkçe)
IX. Türk Tarih Kongresi, Ankara, 21-25 Eylül 1981, Kongreye Sunulan Bildiriler, c. II,
Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988, ss. 1055-1062.
- * "The role of ayans in regional development during the pre-tanzimat period in Turkey: a case study of the Karaosmanoğlu family" (İngilizce)
The Proceedings of International Conference of Urbanism in Islam October 22-28, 1989, Tokyo, c. I,
Tokyo, 1989, ss. 165-191.
- * "Osmanlı İmparatorluğunda millî arazi prensibinin bozulması: büyük çiftliklerin gelişmesi (XVII th International Congress of Historical Sciences <Madred, August 1990>, Section: The Decline of the Ottoman Empire'deki açıklaması)"
REKİŞİGAKU KENKYŪ (Tokyo), s. 618, Nisan/1991, ss. 37-41.
- * "Manisa şerî mahkeme sicil defterlerinde birkaç not" (Türkçe)
OTAM (Ankara), s. 3, Ocak/1992, ss. 285-296.

NAGATA Yüzô; 'Abd al-Rahim 'Abd al-Rahmân

- * "The iltizâm system in Egypt and Turkey: A Comparative Study" (İngilizce)
AJĪA AFURĪKA GENGO BUNGO KENKYŪ (Tokyo), s. 14, 12/1977, ss. 169-194.

ODAKA Hiroki

- * "'Gospodarlık' üzerinde bir araştırma"
ORĪENTO (Tokyo), c. XIX, s. 2, 31/3/1977, s. 111-124.

OKANOUÇI Tadaşi

- * "Osmanlı Bankası'na dair bazı notlar"
DŌŞİŞA DAĪGAKU KEĪZAĪGAKU RONSŌ (Kyoto), XXXIV, s. 3-4, 30/8/1984, ss. 196-210.

- * "Serbest mübâdele rejiminde Osmanlı İmparatorluğunun mâliyesine dair bazı notlar"
DÔŞİŞA DAİGAKU KEİZAİGAKU RONSÔ (Kyoto), c. XXXV, s. 4, 20/5/1985, ss. 51-65.
- * "Türkiye'de mâli reform ve 'Foster-Hobart'nın Raporu'"
DÔŞİŞA DAİGAKU KEİZAİGAKU RONSÔ (Kyoto), c. XXXVI, s. 3.4, 30/11/1985, ss. 207-219.

SAKAMOTO Tsutomu

- * "XIX. asırda İstanbul'da İranlılar"
Orta Asya ve Ortadoğu'da Toplum ve Kültür [MORİ Masao (haz.)],
Tokyo: YAMAKAWA Şuppanşa, 30/Haziran/1983, ss. 823-845.

SUZUKİ Tadaşi

- * "Osmanlı İmparatorluğunda haberleşme faaliyetleri"
Sorularla Dünya Tarihi Serisi, c. III: Nakliyat ve Haberleşme
Tokyo: İWANAMİ Şoten, 5/Nisan/1990, ss. 55-84.
- * "XVIII. asrın başında bir Osmanlı memûrunun meslek hayatı: Paris'e gönderilen büyükelçi Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi"
Japonya Şark Akademisi 35. Yılı Armağanı,
Tokyo: TÔSUI Şobô, 25/Temmuz/1990, ss. 273-294.

4 - e (Osmanlı Tarihi: Fikir)

ARAI Masami

- * "Namık Kemal üzerine bazı notlar"
ŞİGAKU ZAŞŞİ (Tokyo), c. LXXXVI, s. 4, 20/4/1977, ss. 45-61.
- * "Türkiye'de milliyetçilik düşüncesi: Ziya Gökalp üzerine"
ŞİGAKU ZAŞŞİ (Tokyo), c. LXXXVIII, s. 2, 20/2/1979, ss. 55-75.
- * "Jön Türkler İnkılâbından önce milliyetçilik"
ŞİGAKU ZAŞŞİ (Tokyo), c. LXXXIX, s. 11, 20/11/1980, ss. 74-89.
- * "Yeni Osmanlıların yayımladığı 'Hürriyet' mecmuasının muhtevâsı:
Londra ve Cenevre (1868-1870)"
TÔYÔ GAKUHÔ (Tokyo), c. LXIII, s. 3-4, 25/3/1982, ss. 1-28.
- * "'Türk Derneği'nin kuruluşu ve faaliyetleri: 'Türk Yurdu' mecmuasından önce"
TÔYÔ GAKUHÔ (Tokyo), c. LXV, s. 3-4, 26/3/1984, ss. 105-145, v-vi (özet).
- * "'Genç Kalemler' ve Jön Türkler: milliyetçilik açısından"

- ŞİGAKU ZAŞŞİ (Tokyo), c. XCIII, s. 4, 20/4/1984, ss. 45-87, 160-161.
- * "Yusuf Akçura'nın 'Üç Tarz-ı Siyaset' (1904) üzerine iki tenkit: Osmanlıcılığın teşekkülü döneminde düşünceler"
 ÔSAKA ŞİRİTSU DAİGAKU BUNGAKUBU KİYÔ: JİNBUN KENKYÛ (Ôsaka), c. XXXVI, s. 1, 25/12/1984, ss. 109-128.
- * "The Genç Kalemler and the Young Turks: A Study in Nationalism" (İngilizce)
Gelişim Dergisi (Ankara), c. XII, s. 3 . 4, 1985, ss. 1-23.
- * "Türk Yurdu" üzerine araştırmaya giriş"
 ORİENTO (Tokyo), c. XXVIII, s. 1, 30/9/1985, ss. 1-23.
- * "Türk Yurdu üzerine"
 İSURAMU SEKAİ (Tokyo), s. 25.26, 15/2/1986, ss. 49-69, 156.
- * "Osmanlı İmparatorluğunda İslâmcıların ıslahât hareketleri: 'İslâm Mecmuası' üzerine"
 TÔYÔŞİ KENKYÛ (Kyoto), c. XLV, s. 3, 31/12/1986, ss. 1-27.
- * "İslâm Mecmuası'nın muhtevâsı"
 ÔSAKA ŞİRİTSU DAİGAKU BUNGAKUBU KİYÔ: JİNBUN KENKYÛ (Ôsaka), c. XXXVIII, s. 13, 25/12/1986, ss. 58-88.
- * "Türk Ocağı'nın kuruluş üzerine bazı notlar: Yeni bir kaynak 'Lozan Türk Yurdu Tutanak Defteri'ne dâir"
 SEİNAN AJİA KENKYÛ (Kyôto), s. 31, 25/9/1989, ss. 56-80.
- * "İsviçre'de Türk öğrencilerinin hareketleri: Lozan, Cenevre, Nuşater (1909-1912)"
 ÔSAKA ŞİRİTSU DAİGAKU BUNGAKUBU KİYÔ: JİNBUN KENKYÛ (Osaka), c. XLI, s. 10, 1989, ss. 605-642.
- * *Turkish Nationalism in the Young Turk Era* (İngilizce)
 Leiden: E.J. Brill, 1992, 168 s.

İŞİMARU Yumi

- * "Şemseddin Sâmî ve 'Hafta': milliyetçiliğin menşei"
 ORİENTO (Tokyo), c. XXXII, s. 2, 31/3/1990, ss. 14-29.
- * "Osmanlı İmparatorluğunda gazetecilik (1831-1908)"
 ORİENTO (Tokyo), c. XXXIV, s. 2, 31/3/1992, ss. 110-124.

MİKİ Wataru

- * "İnkılâp Tarihi ve İslâm: Ziya Gökalp'in fikri"
Yakınçağ Asya Fikir Tarihi Semineri, c. II: Arap Milliyetçiliği [ARA Masao, NAKAOKA Saneki v.s. (haz.)],
 Tokyo: KÔBUNDÔ, 15/Ağustos/1961, ss. 17-37.

MİTSUHAŞİ Fujio

- * "Tanzimattan önce Osmanlı İmparatorluğunda batılılaşma meseleleri"
BUNKA KAGAKU (Çıba), c. I, s. 2, 2/1954, ss. 78-88.
- * "Osmanlı İmparatorluğunda ıslahât düşünceleri"
ORİENTO (Tokyo), c. VII, s. 2, 30/10/1964, ss. 57-76.
- * *XIX. asrın ikinci yarısında Midhad Paşa'nın Meşrutiyet Fikirleri*
Tokyo: AJİA AFURİKA BUNKEN ÇÔSA İİNKAI, 1964, 34 s.
- * "Osmanlı İmparatorluğunda modernleşme hareketlerinin başlaması: Tanzimatın ana fikri"
ORİENTO (Tokyo), c. X, s. 3.4, 20/11/1968, ss. 31-47, 212.
- * "Lütfi Paşa ve 'Asafnâme'"
Prens MİKASA'nın 60. Doğum Yılı Armağanı [NİPPON ORİENTO GAKKAI (haz.)],
Tokyo: KÔDANŞA, 2/Aralık/1975, ss. 314-321.
- * "Osmanlı İmparatorluğunda 'Batılılaşma' ve 'Laiklik': XVIII. asırda"
Prens MİKASA'nın 70. Doğum Yılı Armağanı [NİPPON ORİENTO GAKKAI (haz.)],
Tokyo: 2/Aralık/1985, ss. 353-363.

MORİ Masao

- * "İslâm dünyasında modernleşme tarihi"
Asya Fikirleri Semineri, c. VII: İslâm [UNO Seiiçi (haz.)],
Tokyo: TOKYO DAİGAKU Şuppankai, 20/Aralık/1967, ss. 127-176.
- * "Türkiye'nin bir fikir adamı: Namık Kemal"
Asya Fikirleri Semineri, c. VII: İslâm [UNO Seiiçi (haz.)],
Tokyo: TOKYO DAİGAKU Şuppanşa, 20/Aralık/1967, ss. 236-261.
- * "Osmanlı İmparatorluğunda ıslahât hareketleri"
İWANAMİ Semineri: Dünya Tarihi, c. XXI,
Tokyo: İWANAMİ Şoten, 18/Ağustos/1971, ss. 386-410.

NAGATA Yüzô

- * "Türkiye'de İslamcılık cereyanları"
Asya ve Afrika'da Dinî Hareketler, c. II [HARA Tadahiko (haz.)],
Tokyo: Institute for the Study of Languages and Cultures of Asia and Africa, Tokyo University of Foreign Studies,
Şubat/1972, ss. 1-32.
- * "Pan-Türkizmin temelleri"
Sorularla Dünya Tarihi Serisi, c. VIII: Tarihte bölgeler

Tokyo: İWANAMİ Şoten, 19/Aralık/1990, ss. 47-73.

ODAKA Hiroki

- * "Osmanlı İmparatorluğunda modernleşme hareketleri"
Şark Tarihi Semineri, c. V: Saltanat Devri [SUGİ İsami, MAEJİMA Şinji (haz.)],
Tokyo: GAKUSEİŞA, 25/Mart/1986, ss. 83-106.

SAKAMOTO Tsutomu

- * "Osmanlı İmparatorluğunda dinî tabakalar ve milliyetçilik"
Akdeniz Dünyası ve Din [SAKAGUÇİ Kôkiçi (haz.)],
Tokyo: KEİÔ TSÛŞİN, 20/Ekim/1989, ss. 233-248.

SUZUKİ Tadaşi

- * "Osmanlılarda organik bir yapı olarak toplum görüşünün gelişmesi: Osmanlı sosyal düşünce tarihinin bir yönü," (Türkçe)
Gelişim Dergisi (Ankara), c. XIV, s. 4, ss. 1987, 373-396.
- * "Osmanlı İmparatorluğunun tereddidi üzerine ıslahât düşünceleri (1574-1789)"
TÔYÔ BUNKA KENKYÛJO KİYÔ (Tokyo), s. 118, 3/1992, ss. 193-265.

ŞİDARA Kunihiro

- * "Bugünkü Türkiye: İslâm ve lâiklik"
İslâm Semineri, c. II: İslâm Tarihi [MORİMOTO Kôsei (haz.)],
Tokyo: ÇIKUMA Şobô, 10/Aralık/1985, ss. 215-232.

URANO Tatsuo

- * "Türkiye'de modernleşme hareketleri, (1)-(2)"
NİHON HÔGAKU (Tokyo), c. XXIX, s. 1, 3, 30/5/1963, 30/9/1963,
ss. 60-98, 85-141.

4-f (Osmanlı Tarihi : Sanat ve Kültür)

ABDÜRREŞİD İbrahim [KOMATSU Hisao, KOMATSU Kaori (çev.)]

- * "*Japonya: Bir Tatar Müslümanın seyrettiği Meiji devrinde Japonya* [Esas eser: Abdürreşid İbrahim, *Alem-i İslâm ve Japonya'da İntişar-i İslâmiyet*, İstanbul 1328 (1913), 2. cilt.]
Tokyo: DAİSAN Şokan, 15/Aralık/1991, 410 s.

BAŞER, K.H.C.; HONDO Gişô; MİKİ Wataru

- * "*Herb Drugs and Herbalists in Turkey* (İngilizce)

Tokyo : Institute for the Study of Languages and Cultures of Asia and Africa, Tokyo University of Foreign Studies,
31/Mart/1986, 296 s.

İİMORİ Kasuke

- * "Osmanlı İmparatorluğu idaresinde el-Ezher Üniversitesi (1517-1798)"
GENDAİ ŞİSÔ (Tokyo) c. VIII, s. 2, 1/2/1980, ss. 136-143.

HANEDA Akira

- * "Sufizm ve Türkler"
'İslâmlaşma' üzerinde Müsterek Araştırmalar, c. VI,
Tokyo: Institute for the Study of Languages and Cultures of Asia and Africa, Tokyo University of Foreign Studies,
5/ Temmuz/1973, ss. 105-126.

MİTSUHAŞİ Fujio

- * "Osmanlı devrinde Anadolu ile Orta Asya arasında kültür münasebetleri"
ŞİGAKU (Tokyo), c. XXXII, s. 2, 10/7/1959, ss. 1-21.
- * "Mevlevî dervişlerine dâir: kültür hayatındaki yeri"
ŞİGAKU (Tokyo), c. XL, s. 2.3, 11/1967, ss. 351-369.
- * "Pîrî Reis 'Kitâb-ı Bahriye'sine göre Çin Denizi"
ORİENTO (Tokyo), c. XIII, s. 3.4, 25/10/1971, ss. 171-184, 203.
[İngilizce tercümesi. *İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya Armağan*, Ankara, 1976, ss. 365-374.]
- * "Seydi Alî Reis ve Hind Okyanusu: Kâtib Çelebî'nin 'Tuhfetü'l-kibâr fi esfâri'l-bihâr'ına göre"
ÇİBA DAİGAKU JİNBUN KENKYÛ (Çiba), s. 4, 31/3/1975, ss. 11-29.

SUZUKİ Tadaşi

- * "Lâle devrinde İstanbul'da şâirler ve çeşmeler: XVIII. asrın başında Osmanlı Devletinin şehir kültürü"
TÔYÔ BUNKA (Tokyo), s. 72, 26/3/1992, ss. 235-252.

YAMANLAR MİZUNO Minako

- * "Türk resmi dünyası"
MİTA HYÔRON (Tokyo), s. 844, 1/Şubat/1984, ss. 80-85.
- * "Osmanlı İmparatorluğunun minyatürlerinde realizm: XVI. asrın portrelerinde"

BARUKAN ŞŌAJĪA KENKYŪ (Tokyo), s. 13, 27/3/1987, ss. 21-30, 4 (özet).

- * "İslâm dünyası nakkaşlarına dâir kitaplar"
ORĪENTO (Tokyo), c. XXXI, s. 1, 30/Eylül/1988, ss. 161-172.

5 (Cumhuriyet Tarihi)

MATSUTANĪ Hironao

- * "Türkiye'nin güvenliği, (1)-(5)"
ÇŪTŌ TSŪHŌ (Tokyo), s. 267, 268, 270, 271, 272, 1/11/1979 - 10/9/1980, ss. 1-18, 14-24, 13-29, 56-66, 63-83.
- * "Türkiye üzerinde Amerika ve Sovyetler Birliği ilişkileri"
KOKUSAI SEĪJĪ (Tokyo), s. 331, 1/10/1987, ss. 46-61.
- * *Çağdaş Türkiye'nin iç ve dış politikası*
Tokyo: KEİSO Şobô, 15/Ekim/1987, 472 s.
- * "Türkiye'de dışişlerinin kuruluşu ve gelişmesi: İkinci Dünya Savaşı sırasında Türk-Sovyet ilişkileri"
GAĪMUŞŌ ÇŌSA GEPPŌ (Tokyo), sene 1988, s. 1, 1988, ss. 39-135.

MORĪ Masao

- * "Millî Mücadele Tarihi"
ĪWANAMĪ Semineri, Dünya Tarihi, c. XXV,
Tokyo: ĪWANAMĪ Şoten, 18/Ağustos/1970, ss. 386-410.

NAGATA Yüzô

- * "Türkiye'de Modernleşme ve Harf İnkulâbı"
REKĪŞĪ KYŌĪKU (Tokyo), c. XVIII, s. 7, 1/Eylül/1970, ss. 32-38.

NAKANO Tadaşi

- * "Kemalist Türkiye'sinde ekonomik gelişme (1923-1950)"
SEKAI KEĪZAI (Tokyo), c. XXIX, s. 3, 8, 1/3/1981, 1/8/1981, ss. 19-45, 11-35.

SUZUKĪ Tadaşi

- * "Bugünkü Ortadoğu'da beraberliğin bozulması ve milletlerarası mücadele"
KOKUSAI SEĪJĪ (Tokyo), s. 73, 25/5/1983, ss. 44-63.
- * "Ortadoğu'da birleşme ve beraberliğin geleneği ve onun değişmesi"
KOKUSAI SEĪJĪ (Tokyo), s. 86, 24/10/1987, ss. 39-53.

YAMAUÇĪ Masayuki

- * "Türkiye Komünist Partisi başkanına suikast hâdisesi"
TŌYŌŞĪ KENKYŪ (Kyoto), c. XLVII, s. 4, 31/3/1989, ss. 39-57.

JAPONYA'DA TÜRK TARİHİ ÜZERİNDEKİ
ARAŞTIRMALAR İÇİN ÖNEMLİ DERGİLER

- * *Aiçi Gakuin Daigaku Bungakubu Kiyô* (= Bulletin of the Faculty of Aichi Gakuin University) [Nagoya: The Association for Research in Letters, Aichi Gakuin University] 1973 ~
- * *Ajia Afurika Gengo Bunka Kenkyû* (= Journal of Asian and African Studies) 1968 ~
[Tokyo : Institute for the Study of Languages and Cultures of Asia and Africa, Tokyo University of Foreign Studies]
- * *Ajiaşi Kenkyû* (= Chua Journal of Asian History) Mart/1977 ~
[Tokyo : The Haktô Shigaku-kai, Chuo University]
- * *Bunka Kagaku* (= Journal of the College of Arts and Sciences, Chiba University) Şubat/1953 ~
[Çiba : The College of Arts and Sciences, Chiba University]
- * *Bunka Kagaku Kiyô* (= Journal of Culture Sciences) 1959 ~
[Çiba : The College of Arts and Sciences, Chiba University]
- * *Barukan Şôajia Kenkyû* (= Balkan and Asia Minor Studies) Şubat/1975 ~
[Tokyo : Ashikaga Memorial Research Center of Balkan and Asia Minor, Tôkai University]
- * *Çiba Daigaku Jinbun Kenkyû* (= The Journal of Humanities, Chibe University) Mart/1971 ~
[Çiba : Faculty of Letters, Chiba University]
- * *Çûtô Kenkyû* (= Journal of Middle Eastern Studies) Şubat/1984 ~
[Tokyo : The Middle East Institute of Japan]
- * *Çûtô Tsûhó* (= The Middle East News) Eylül/1958 ~
[Tokyo : The Middle East Institute of Japan]
- * *Dôşişa Daigaku Keizaigaku Ronsô* (= The Dôshisha University Economic Review) Nisan/1949 ~
[Kyoto : The Dôshisha Economic Association, Dôhisha University]
- * *Gendai Şisô* (= La revue de la pensée d'aujourd'hui) Ocak/1973 ~
[Tokyo : Seito-sha]
- * *İsuramu Sekai* (= The World of Islam) Kasım/1963 ~
[Tokyo : Association for Islamic Studies in Japan, Chûô University]
- * *Kansai Daigaku Şôgaku Ronşû* (= The Business Review of Kansai University) Nisan/1956 ~
[Ôsaka : The Business Administration Society, Kansai University]

- * *Kokusai Kankeigaku Kenkyû* (= The Study of the International Relations) 1974 (1975) ~
[Tokyo : Tsuda College]
- * *Kokusai Seiji* (= International Relations) Mayıs/1957 ~
[Tokyo : The Japan Association of International Relations]
- * *Memoirs of the Research Department of the Tôyô Bunko* 1943 ~
[Tokyo : Oriental Library]
- * *Nihon Hôgaku* (= Journal of Law, Nihon University) Haziran/1935 ~
[Tokyo : •The Association of Law, Nihon University]
- * *Nihon Çûtô Gakkai Nenpô* (= Annales of Japan Association for Middle East Studies) Mart/1986 ~
[Tokyo : Japan Association for Middle East Studies]
- * *Oriente* (= Bulletin of the Society for Near Eastern Studies in Japan) Mart/1962 ~
[Tokyo : The Society for Near Eastern Studies in Japan]
- * *Oçanomizu Şigaku* (= • Ochanomizu Historical Review) Haziran/1958 ~
[Tokyo : Ochanomizu University]
- * *Ôsaka Şiritsu Daigaku Bungakubu Kiyô : Jinbun Kenkyû* Eylül/1967 ~
(= Bulletin of the Faculty of Literature, Ôsaka City University : Studies in the Humanities) [Ôsaka : The Faculty of Literature, Ôsaka City University]
- * *Rekişe To Çiri* (= • History and Geography) Mayıs/1968 ~
[Tokyo : Yamakawa Shuppansha]
- * *Rekişigaku Kenkyû* (= The Journal of Historical Studies) Kasım/1933 ~
[Tokyo : The Historical Science Society]
- * *Rekişigaku Kenkyû Hôkoku : Rekişi To Bunka* (= Studies in History : History and Culture) 1952 ~
[Tokyo : Seminar of History, the Department of Humanities, College of General Education, University of Tokyo]
- * *Seinan Ajia Kenkyû* (= Bulletin of the Society for Western and Southern Asiatic Studies, Kyoto University) Kasım/1957 ~
[Kyoto : The Society for Western and Southern Asiatic Studies, Kyoto University]
- * *Sekai Keizai* (= World Economy) Ocak/1946 ~
[Tokyo : • The Association of World Economy]
- * *Senri Ethnological Studies* 1958 ~
[Ôsaka : National Museum of Ethnology]

- * *Sundai Şigaku* (= Sundai Historical Review) Mart/1951 ~
[Tokyo : Sundai Historical Assaciation, Meiji University]
- * *Surabu Kenkyû* (= Slavic Study) Mart/1957 ~
[Sapporo : The Slavic Research Center, Hokkaidô University]
- * *Şakaişi Kenkyû* (= • Social Historical Review) Ekim/1982 ~
[Tokyo : Nihon Editor School Press]
- * *Şiçô* (= The Journal of History) Şubat/1911 ~
[Tokyo : History Science Society, Department of Literature, Hôsei University]
- * *Şigaku* (= The Historical Science) Kasım/1921 ~
[Tokyo : The Mita Historical Society, Faculty of Letters, Keiô University]
- * *Şigaku Zaşşi* (= Shigaku Zasshi) Aralık/1887 ~
[Tokyo : The Historical Socitey of Japan, Faculty of Letters, University of Tokyo]
- * *Şihô* (= Shihô)
[Sapporo : The Tôyôshi Danwa-kai, Hokkaidô University]
- * *Şikan* (= The Historical Review) Kasım/1931 ~
[Tokyo : The Historical Society of Wasede University]
- * *Şiron* (= History) Kasım/1953
[Tokyo : The History Seminar, Tokyo Woman's Christian College]
- * *Şisô* (= Shisô) Kasım/1922 ~
[Tokyo : İwanami Şoten]
- * *Şiteki* (The Shiteki) Mart/1980 ~
[Tokyo : Tôyôshi Konwa-kai, Waseda University]
- * *Taçibana Joşi Daigaku Kenkyû Kiyô* (= Memoirs of Tachibana Women's College) Haziran/1968 ~
[Kyoto : Tachibana Women's College]
- * *Tôhô Gakuhô* (= *Journal of Oriental Studies*) Mart/1931 ~
[Kyoto : The Institute for Research in Humanities, Kyoto University]
- * *Toruko Bunka Kenkyû* (= Türk Kültürü Araştırma Dergisi) Eylül/1986 ~
[Tokyo : Toruka Bunka Kenkyû-kai]
- * *Tououşi Kenkyû* (= The Journal of East European Studies) Mart/1978 ~
[Tokyo : Association for East European Studies, Faculty of Letters, Chiba University]
- * *Tôyô Bunka* (= Oriental Culture) Ekim/1944 ~
[Tokyo : The Institute of Oriental Studies, University of Tokyo]

- * *Tôyô Gakuhô* (= The Journal of the Research Department of the Tôyô Bunko) Mart/1931 ~
[Tokyo : Tôyô Bunko = Oriental Library]
- * *Tôyô Bunka Kenkyûjo Kiyô* (= The Memoirs of the Institute of Oriental Studies) Aralık/1943 ~
[Tokyo : The Institute of Oriental Studies, University of Tokyo]
- * *Tôyôşi Kenkyû* (= The Journal of Oriental Researches) Ekim/1935 ~
[Kyoto : The Society of Oriental Reserches, Kyoto University]
- * *Yûboku Şakai Kenkyû* (=• The Journal of Nomad's Society) Ekim/1959 ~
[Tokyo : • The Research Group of Nomad's Society]

• Dikkat: Resmî ad değildir.

Kitap Tanıtma:

GUSTAV BAYERLE, *The Hungarian Letters of Ali Pasha of Buda*, Akadémiai Kiadó, Budapest 1991, in-8°, XVII+195.

Ali Paşa'nın hayatı ve mektupların özelliklerine dair bilgi içeren bir önsözden sonra (VII-XVI), 209 Macarca mektup aynen neşrediliyor (1-263), kısa bir lugaççada (265-268) metinlerde geçen başlıca Türkçe terimlerin İngilizce tercümeeri veriliyor, (269-270)'de bibliyografya yer alıyor, (271-277)'de mektuplarda kullanılan şahıs adları sıralanıyor ve (279-295)'de coğrafi isimlerin cetveli var.

Macaristan'da Türk hâkimiyeti devri kültürünü birçok eserde canlandıran, bu devrin Türklerini sevgi ve saygı ile anlatan Sándor Takáts, Ali Paşa'ya özel bir itibarda bulunur ve onu Buda paşalarının en iyilik sever şahsı olarak görür. Bazılarına göre Sándor Takáts'ın iddiaları mübalağalı görünürse de, Sándor Takáts Ali Paşa'nın mektupları üzerinde esaslı araştırmalar yapan ve onları en iyi tanıyanlardan biridir. Buda Beylerbeyi Ali Paşa hakkında bu devir olayları ile ilgili olarak Peçui ve Naima tarihlerinde pek az bilgiye rastlanır, zira Osmanlı kaynakları, İmparatorluğun serhat kumandanları hakkında fazla bilgi vermezler. Halbuki Buda paşalarının şahsiyet ve kabiliyetleri göz önünde tutularak Bâbüali'nin bu mevkie en iyi adamlarını gönderdiği, devletin en üst kademelerinde uzun zaman hizmet eden rical arasından seçilerek tayin edildikleri bilinmektedir. Ali Paşa'nın bu mevkie gelmeden önceki meslek hayatı hakkında fazla bilgiye sahip bulunmuyoruz.

Ali Paşa hakkındaki bilgiler, burada neşredilen Macarca mektuplarla ziyadesiyle artıyor. Ali Paşa, 1602'den başlamak üzere Buda Beylerbeyi bulunuyor ve bu sıfatıyla 1606 Zsidvatorok Muahedesi'nin imzalanmasında büyük yararlık gösteriyor ve bu hizmetlerinden dolayı I. Ahmet tarafından vezirlik rütbesine lâyık görülüyor. Zsidvatorok Muahedesi, hem Osmanlı İmparatorluğu'nun hem de Habsburgların işine gelen, her iki İmparatorluğu yıpratın harplere son vererek, nisbî bir sulh ve sükün devresi açın bir andlaşmadır. Birçok noksanı bulunmasına ve bir sürü meseleyi pürüzler halinde bırakan bir muahede olmasına rağmen, artık bir duraklama devresine giren Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk defa tâlip olduğu bir andlaşma vasfına haizdir. Diğer taraftan bu muahede, tecrübeli devlet adamlarının güvenilir beşeri bir anlayış ve açık bir görüşle hareket ederek, tam bir idrâk ile her iki tarafın hukukî durumunu kavramaya çalışın, seleflerinin tarakkir ve kibirli tutumlarını hiç olmazsa resmî münasebetlerde terk ederek müzakereleri olumlu bir sonuca bağlamıştır.

Buda paşaları Viyana ile Macarca mektuplaşmış ve bunda ısrar etmişlerdir. Daha önce Lâtince ve Almanca cereyan eden mektuplaşma, 1565-1566'dan sonra yalnız Macarca'dır. Burada neşredilen 209 mektup, Zsidvatorok Muahedesi öncesi devrinin başlıca kaynaklarını oluşturduktan başka, onu takip eden yılların da başlıca kaynaklarıdır. Ayrıca bu mektuplar, 17. yüzyılın ilk yarısı Macar mektup türü bakımından da kıymetli bir Corpus teşkil eder. Mektupların çoğu Türklerle sadık, hatta ihtida eden Balázs adında bir kâtip tarafından yazılmıştır. İşlenmiş bir üslup ve hatasız bir gramere tanıklık eden mektuplar, o devirde zarurî olarak kullanılan Türkçe terimler dışında Türk tesiri göstermezler. Bu haliyle mektupların dilinin Balázs'a, ifade tonu ile içeriğinin ise Türk âmirlerine ait olduğu şüphesizdir.

Bu mektuplardan 176'sını şahsen Ali Paşa göndermiştir. Bunlardan 12'si Serdar Murat Paşa ile Ali Paşa'nın babası Mâbil Efendi isimleri ile ilgilidir. Bu şahısların kendilerine bağlı askerî, idarî ve adli işlerde ortak sorumluluk taşıyan kimseler oldukları aşîkârdır. Uzun süren muharebelerden sonra akdolunan Zsidvatorok Muahedesi, Ali Paşa'nın üstün gayretleri ile meydana geldiğinden bu muahede hükümlerinin işlerlik ve süreklilik kazanması hususunda çok titiz davranıyordu.

Ali Paşa, Buda'da Macar krallarının sarayında oturuyor ve devleti Habsburglara karşı temsil etmekle kalmayarak Eger, Temeşvár, Bosna, Kanizsa'da ona bağlı bulunuyordu. Bunun dışında 31 mektup, O'nun maiyetinde çalışan ve O'nu temsil eden en mahrem arkadaşlarının imzalarını taşımaktadır. Muhaberenin büyük bir kısmı Ali Paşa ile Habsburgların ilgili makamları arasında cereyan etmiştir. Nitekim mektuplardan 23'ü Arşidük Mathias'a yazılmıştır. Ali Paşa, günlük işler konusunda Viyana Harp Meclisi'ne yazıyor. Bundan başka kraldan sonra en yüksek mevki olan Palatin (Nádor) e yazıyor. Daha az önemli işler konusunda direkt mahalli makamlar ve kumandanlarla yazışıyor. Ali Paşa müttefiki Erdel Prensi Bocskai'ye yazdığı mektuplarda nazik ve mültefit davranıyor, ona ve adamlarına hitap ederken kibar ve diplomatiktir.

Ali Paşa'nın Macarca yazdığı mektupların, burada neşredilenlerden çok daha fazla olması gerekiyorsa da, mahalli makamlara hitap eden mektupların çoğu kaybolmuştur veya bir kısmı hâlâ taşra arşivlerinde ortaya çıkarılmayı beklemektedir. Zira Ali Paşa, Buda'da canla başla çalışmış, kendini muhitine sevdirmiş ve kendisi de Buda'yı seven bir idarecidir. Ali Paşa, Buda'da en uzun zaman kalmak fırsatını bulan devlet adamlarından biridir. Zira, Buda eyaleti 1543 ile 1686 yılları arasında geçen 143 yılda 98 değişik kişi tarafından idare edilmiştir. Ortalama vazife süreleri birbuçuk yıl ise de bazıları mükerrer olarak görev yapmışlardır.

Elbette mektuplardan hükümdarları veya Viyana Harp Meclisi'ne yazılanlar ihtimamla okunmuş, gerektiğinde hemen Almanca'ya çevrilmiş ve ardından da ilgili depolarda, arşivlerde korunmuştur. Nitekim Viyana'daki Devlet ve Saray Arşivi'nde (Haus-Hof Und Staatsarchiv) Turcica bölümünde Ali Paşa'nın 135 mektubu muhafaza edilmiştir. Macar Devlet Arşivi'nin dört ayrı bölümünde de, Ali Paşa'nın mektupları bulunmaktadır.

Bayerle, bu eseriyle başarılı ve metodik bir çalışma örneği vermiştir. Üstelik Ali Paşa'nın sulhü koruma gayretleri, tebaasına ve genellikle insanlara karşı yaklaşımının insanî ve koruyucu olduğunu ortaya koyması gözden kaçmamaktadır. Bu cihet üzerinde özellikle durmak istiyoruz. İlk defa Ali Paşa'nın mektupları üzerinde çalışan, hem Ali Paşa hem de bu devrin Türkleri hakkında sempati izhar eden Sándor Takáts'ın bir kısmı Türkçe'ye de tercüme edilen 1928'de yazdığı eserlere mukabil, Macaristan'da Türk hâkimiyeti devrinin en selâhiyetli uzmanı Lajos Fekete'nin katı tutumunu anlamak biraz zordur ve ona göre o zaman için Türklerle Macarlar arasında her neviden bir dostluğun meydana gelmesi mümkün değildir (bak. Ludwig Fekete, Türkische Schriften aus dem Archive des Palatins Nikolaus Esterházy 1606-1645, Budapest 1932, LV, LVI). Bayerle'nin nedense kaydetmeyi unuttuğu diğer Buda Paşalarının Macarca Mektupları Koleksiyonunu kaydetmek de faydalı olacaktır: A Budai Basák Magar Nyelvé Levellezese I, 1553 - 1589, Szerkeszti Takáts Sándor - Eckhart Ferenoz-Szekfü Gyula, Budapest 1915. Bu eserde neşredilen 448 mektuptan 348'i Haus-Hof und Staatsarchiv'in Turcica serisinde muhafaza edilmiş ve diğerleri başka arşivlerden sağlanmıştır.

Bütün bu mektuplar, o devir tarihinin en güvenilir kaynaklarını oluştururlar. Burada saydığımız az sayıda eser, bu sâhada daha yapılması gereken büyük çalışmaların bulunduğunu göstermesi bakımından son derece önemlidir.

PROF. DR. ŞERİF BAŞTAV

DANIEL PANZAC, *La population de l'Empire Ottoman. Cinquante ans (1941-1990) de publications et de recherches (Osmanlı İmparatorluğu'nun Nüfusu, Elli Yıllık (1941-1990) Araştırma ve Yayınlar)*, Travaux et Documents de l'I.R.E.M.A.M. No 15, Aix-en-Provence, 1993, 97 sayfa.

"Veba"nın yazarı Daniel PANZAC'ın¹ "Nüfus" ile ilgilenmesinden doğal ne olabilir! D. Panzac üç dört yıl önce yayınladığı makalesinde 1914-1927 yılları arasında Türkiye'nin nüfusunu incelemiştir². Arap ve Müslüman Dünyası Üzerine İnceleme ve Araştırmalar Enstitüsü (Institut de Recherches et d'Etudes sur le Monde Arabe et Musulman) tarafından yayınlanmış olan bu küçük sevimli kitapta ise, Osmanlı İmparatorluğu'nun (1326-1923) nüfusuna ilişkin olarak, 1941-1990 yılları arasında yapılmış olan eserleri içeren, bir bibliyografya çalışması sunulmaktadır.

Bu eser Daniel Panzac'ın, Osmanlı İmparatorluğu'nun nüfusu üzerine ikinci bibliyografyasıdır. Yazar, 1940-1980 yılları arasında yapılan yüz seksen iki çalışmanın referansını verdiği ilk bibliyografyasını, 1981 yılında, makale olarak yayınlamıştı: "La population de l'Empire ottoman et de ses marges du XV ème au XIX ème siècle: bibliographie (1940-1980) et bilan provisoire", *Revue de l'Occident Musulman et de la Méditerrané (Ex-en-Provence)*, 31 (1), 1981, 119-137. İlk bibliyografyadaki eksiklerin giderildiği ve 1980-1990 arasında yayınlanan eserlerin ilave edildiği (genişletilerek kitap haline getirildiği) bu ikinci bibliyografya, yaklaşık beşyüz (464) referansı içermektedir (s. 7). Burada, sıradan bir bibliyografya çalışması, yarım asırda yayınlanmış eserlerin basit alfabetik listelerinin söz konusu olmadığını belirtmeliyiz. Elimizdeki eser yazarın birikimi ile modern teknoloji, bilgisayarın, tüm imkânlarının birleştiği, gerçekten örnek bir bibliyografyadır.

Kitap, *Sınıflandırma Planı, Genel Karakterler ve Tematik Analiz*'den oluşan oldukça kapsamlı bir sunuşla başlamaktadır (s. 5-17).

Yazar *Sınıflandırma Planını*, esas olarak nüfusun bilimsel incelemesi için, her yıl, "Tarihsel Demografinin Uluslararası Bibliyografyası"nı (Bibliographie internationale de la démographie historique) yayınlayan "Uluslararası Birlik"in (Union internationale) bilimsel sınıflandırmasına göre oluşturmuştur (s. 9).

Tablo ve grafiklerle zenginleştirilmiş *Genel Karakterler* bölümünde bibliyografya ile ilgili enteresan saptamalar bulmaktayız: 1) 464 esere karşı 264 yazar adı söz konusudur. 2) 464 eserin 158'i kitap ve tez, 306'sı, değişik 156 süreli yayında çıkan makale ya da kongrelerde sunulan bildirilerdir. Bu nokta önemlidir. Çünkü bize nüfus alanında ihtisaslaşmış bir derginin yokluğunu göstermektedir. 3) Yayın tarihleri göz önüne alındığında çalışmalar 1970'den sonra süratle ço-

¹ *La Peste dans l'Empire Ottoman 1700-1850*, Collection Turcica V, Leuven 1985.

² "L'enjeu du nombre. La population de la Turquie de 1914 à 1927", *Turquie, la croisée des chemins* (sous la responsabilité de D. Panzac), *Revue du Monde Musulman et de la Méditerranée*, no 50. (1988-4), Marseille, Juin 1989, s. 44-67 (Tanıtım için bk.: Serap Yılmaz, "Yol Kavşağındaki Ülke", *Tarih ve Toplum*, Mayıs 1990, s. 63. Yazarın XIX. yüzyıl nüfusuna ilişkin daha önce yayınlanmış bir çalışması daha vardır: "Les Bases démographiques de l'affrontement turco-égyptien de 1830-40", *Economie et société dans l'Empire ottoman fin du XVIII ème-début XX ème siècle*, Paris: CNRS, 1983, s. 219-234.

ğalmaktadır. 464 kitabın % 82.5'u (383), 1971-1990 arası, yirmi yılda yazılmıştır. 4) Eserlerin sınırlandırma planındaki coğrafi dağılımına göre, Balkan devletlerini ilgilendiren çalışmalar oldukça fazladır. Örneğin tüm eserlerin yaklaşık % 20'sini oluşturan 83 çalışma sadece Bulgaristan'a yöneliktir. Genel coğrafi dağılımda ilginç diğer bir nokta da, Güney-Doğu Avrupa (özellikle Balkanlar) tüm yayının yarısından fazlasını oluştururken, İsrail hariç, Arap dünyasının yalnız % 22'lik bir paya sahip olmasıdır. 5) 464 eser on yedi farklı dilde yazılmıştır: Arnavutça, Almanca, İngilizce, Arapça, Bulgarca, Fransızca, Yunanca, İbranice, Macarca, Rumence, Sırpça-Hırvatça, Türkçe ve diğerleri. İlk üç sırayı İngilizce (% 28.4), Fransızca (% 18.8) ve Bulgarca (% 16.8) alırken Türkçe'nin yeri oldukça sınırlı kalmaktadır: % 8.4. 6) Yüzyllara göre dağılımda, uzun dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nu ele alan çalışmalar hariç tutulursa (% 23), eserlerin toplandıkları ayrıcalıklı iki yüzyıl vardır: Zengin arşivlerin bulunduğu imparatorluğun yükseliş dönemi XVI. yüzyıl (% 19.1) ve XIX. yüzyıl (% 31). Yazara göre XIX. yüzyılda ilginin artmasının nedeni, politik art düşünce değil, milliyetçilik hareketlerinin doğuşu, Tanzimat ve yeni kaynak olarak nüfus sayımlarının varlığıdır (s. 11-16).

Panzac, *Tematik Analiz'de Mevcut Kaynaklar, Nüfus Dağılımı, Göç Hareketleri ve Doğal Hareketleri* ele alır (s. 7-23).

Mevcut Kaynaklar' da, demografik incelemelerin, periyodlara göre eşit olmayan ve çoğu kez ihtilafı yaratan koşullarında olsa da, Osmanlı Arşivleri'nin sunacak durumda olduğu istatistik verilerini zorunlu kıldığı hatırlatan yazar, XV. ve XVI. yüzyıl için, bu gibi belgeleri, imparatorluğun, bölgesel olarak, insan, toprak ve ürün kaynaklarını içeren Tahrir Defterlerini inceleyen Ömer Lütfi Barkan'ı anmaktadır: "Türkiye'de imparatorluk devirlerinin büyük nüfus ve arazi tahrirleri", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, (1-2) 1941, p. 1-40, p. 214-247. Panzac, daha sonra, yalnız demografik açıdan değil, ekonomik ve sosyal açıdan da çok zengin bilgiler içeren ve çoğu kez eyaletlere göre hazırlanan tahrir defterlerini kullanan diğer yazar ve eserlerini sıralar: Burada Veinstein'in "Kırım"ı veya Nejat Göyünç'ün "Mardin"inden, Hüttheroth'un "Filistin"ine kadar, pek çok eser bulunmaktadır. Panzac tamamen vergilendirme amacı ile yapıldığı için, önemi ve kullanılabilirliği tartışma konusu olsa da, tahrir defterlerinin değerinin çok iyi farkındadır. Yazara göre, XVI. yüzyıl sonunda tahrirlerin, neredeyse tamamen, ortadan kalkmasının nedeni, merkezi iktidarın zayıflaması, toprak rejiminin değişmesi ve yavaş yavaş tımar sisteminin terk edilmesidir. Dolayısıyla XVII. ve XVIII. yüzyıl üzerine demografik tipte kaynakların çok nadir olarak bulunmakta olduğunu belirten yazar, bu yüzyıllar için, sadece Müslüman olmayan ve yetişkin erkeklerden alınıyor olsa da "cizye"nin, istatistik bilgileri sunduğunu hatırlatmakta ve Stavriniadis ile Mc Gowan gibi bazı yazarların kaynaklarının, bu belgeler olduğunu belirtmektedir. Örneğin Mc Gowan'ın *1600'den 1800 yılına kadar Balkanlarda Nüfusun Gelişimi* tamamen bu tip belgelere dayanır. XIX. yüzyılda, yalnız, Batıda olduğu gibi Osmanlı İmparatorluğu'nda da gerçek nüfus sayımları başlamakla kalmaz, XIX. yüzyılın çeyreğinden itibaren eyalet yöneticileri tarafından hazırlanan yıllıklarda, salnamelerde, bölge sakinlerinin sayısı verilmeye çalışılır diyen yazar, bölgesel çalışmaların temelini (örneğin Mc Carthy'nin *Anadolus: Müslims and Minorities. The Population of Ottoman Anatolia and the End of the Empire* New York, Londres 1983) birbirini tamamlayan bu kaynaklar olduğunu belirtir (s. 17-19).

Nüfus Dağılımı konusunda, Osmanlı nüfusunu oluşturan farklı gruplara, kırsal alanlarda yaşayanlar, şehirliler ve göçebelere, araştırmacıların ilgisinin aynı olmadığını düşünün ve dokümantasyonlar arasında tutarsızlık bulan yazar, bu konuda örnekler sunduktan sonra şehirli nüfusa ilişkin çalışmaların bolluğuna dikkat çekmektedir. Panzac, *Göçsel Hareketler'de*, Osmanlı İmparatorluğu'nun alu asırlık tarihinde, nüfus hareketlerinin pek çok sayıda araştırmacının (eserleri üç grupta toplanmaktadır) dikkatini çektiğini belirtmektedir. *Doğal Hareketlerde* ise mevcut kaynakların, Osmanlı nüfusuna ilişkin olarak, doğum ve doğurganlığın değer-

lendirilmesi için, çok az bilgi sunduğuna dikkat çeken yazar, XIX. yüzyıl sayımlarından hareketle elde edilen verilerin, kabul edilebilecek yüzdeler vermeyi mümkün kılan (1885-1907'lere doğru İstanbul için olduğu gibi) yegâne kaynaklar olduğunu düşünmektedir. Ölüme ilişkin verilerin, doğuma ilişkin olanlar gibi birtakım problemler sunmakta olduğuna farkeden yazar bunu Kahire ve İstanbul örnekleri ile açıklamaktadır. Diğer taraftan Panzac'a göre Osmanlı İmparatorluğu savaş, açlık ve veba gibi tüm demografik afetleri yaşamıştır. Fakat hiç eşit olmayan biçimde. Savaşlardan sonra, Avrupa gibi Osmanlı İmparatorluğu da, ölüm yüzdelerinin sürekli olarak yüksek çıkmasına yol açacak olan, çok çeşitli hastalıklardan, özellikle bulaşıcı hastalıklardan kasıp kavrulmuştur: Akciğer hastalıkları, mide-bağırsak hastalıkları ve sıtma gibi. Yazara göre tüm epidemik hastalıklar içinde en sık görülen ve en öldürücü olan kuşkusuz vebadır. Avrupa XVIII. yüzyıldan itibaren "Doğu" vebasından belirgin bir şekilde korunmuş iken, Osmanlı İmparatorluğu 1830-40 yıllarına kadar bu hastalıktan muzdarib olacaktır (s. 23).

Panzac bir yandan Bulgaristan, Polepenez, Macaristan, Girit, Anadolu, Mısır gibi bölgeler üzerine, nüfusun gelişimine damgasını vuracak eğilim ve kesintilerini belirleyen, oldukça uzun dönemler için yapılmış eserlerden örnekler verirken, öte yandan, XVIII. yüzyıla kadar Avrupa nüfusu ile aynı evreleri geçiren Osmanlı İmparatorluğu'nun nüfusunun, XV. yüzyılın ikinci yarısında ve XVI. yüzyılda büyüme, XVII. yüzyılda durgunluk ve muhtemel bir gerileme şeklindeki, genel çizgilerini belirtmeye girişen, Barkan, Erder, Issawi ve Karpat gibi yazarlardan söz etmektedir³. Yazara göre, gözden kaçırılmaması gereken, Avrupa'nın nüfusunun XVIII. yüzyıldan itibaren, kuşkusuz eşit olmayan bir biçimde ama mutlaka hatta bazı bölgelerde aşırı bir şekilde, ilerleme gösterip arttığıdır. Bu demografik "atılım" Osmanlı İmparatorluğu'nda ise Balkanlar'da daha erken, Anadolu ve Arap dünyasında daha geç olmak üzere, ancak XIX. yüzyılda görülür.

Bibliyografya, araştırmalara kolaylık sağlayacak bir şekilde, altı coğrafik sektör halinde verilmektedir: Osmanlı İmparatorluğu (s. 25-26); Balkanlar (Arnavutluk, Bulgaristan, Yunanistan, Macaristan, Romanya, Ukrayna, Rusya, Kafkaslar, Eski Yugoslavya, Doğu Akdeniz Adaları: s. 27-53), İstanbul (s. 54), Anadolu (Orta ve Batı Anadolu, Doğu Anadolu: s. 55-57); Yakın Doğu (Irak, Suriye, Lübnan, Filistin, Arap Yarımadası ve Mısır: s. 58-63); Kuzey Afrika (Libya, Tunus, Cezayir: s. 56-67).

Bibliyografyanın İndeksler izler: Tematik İndeks (s. 69-76); Yazar ve Editör İndeksi (s. 77-86) ve Dergi Adları İndeksi (s. 87-97). İlginç olan tematik indekstir. Burada eserlerin bu kez, beş ayrı temaya göre dağılımı yapılmıştır: 1) Tarihsel dönemler [Tüm Periyod; XIV-XV. yüzyıllar (1326-1512), XVI. yy. (1512-1603), XVII. yy. (1603-1699), XVIII. yy. (1699-1808), XIX.yy. (1808-1923) ve XX.yy.]. 2) Kaynaklar (Genel, Osmanlı kaynakları, Avrupa kaynakları, belgeler). 3) Yüzeysel (*Spatiale*) Dağılım (Genel, kırsal nüfus, iç göçler, uluslararası göçler, göçebeler). 4) Demografik Görünüm ve Veriler: Genel gelişim; doğum-doğurganlık; evlilik durumu; ölüm ve krizler (savaş, salgın ve açlık); demografik yapı (yaş ve cinsiyete göre); sosyo ekonomik yapı; aile ve aile yapısı (menages); sağlık politikası. 5) Etnik ve Dinsel Kompozisyon: Genel, Müslü-

³ Ö. Barkan, "Essai sur les données statistiques des registres de recensement dans l'Empire ottoman aux XV ème et XVI ème siècles", *Journal of the Economic and Social History of the Orient* (Leyde), 01, 1957, s. 9-36; L. Erder, "The Measurement of Preindustrial Population change: The Ottoman Imperial from the 15th to the 17th Century", *Middle Eastern Studies* (Londres), 11 (03), 1975, s. 10, 284-301; C. Issawi, "Population and Ressources in the Ottoman Empire and Iran", *Studies in Eighteenth Century Islamic History*, R. Owen, éd., Th. NAFF, éd., Londres, Amsterdam, 1977, s. 152-165.; K. Karpat, "Population Movements in the Ottoman State in the 19th Century: an Outline" *Contributions à l'histoire économique et social de l'Empire ottoman*, Peeters, éd., Paris-Louvain, 1983, s. 385-428.

manlar (doktrin ve Dürziler); Müslümanlar (etnik olarak: Türkler, Kafkasyalılar ve Araplar); Osmanlı Hıristiyanları (Rumlar ve Ermeniler); Yahudiler ve nihayet yabancılar (Avrupalılar ve Afrikalılar).

Nüfus gibi çok önemli bir konuda, son yarım asrında (1941-1990) yapılan çalışmaların referanslarını toplayarak, bunları araştırmacılara en kolay yararlanabilecekleri şekilde sunan Panzac'ı kutuyorum. Böyle bir bibliyografyadan sonra yapılacak yegâne iş, bizzat yazarın da ifade ettiği gibi, "XV. yüzyıldan XX. yüzyıl başına kadar Osmanlı İmparatorluğu'nun Nüfusunun Tarihi"ni yazmaktır.

SERAP YILMAZ

Nekroloji:

Prof. Dr. MEHMET ALTAY KÖYMEN

H. İBRAHİM UÇAK

Haymana; Hititlere, Frigyalılara, Galatlılara, Romalılarına Bizanslılara yurt olmuş Selçukluların beldesi; Osmanlıların Anadolu'ya gelişlerindeki ilk uğrak yeridir.

Yüzyıllarca, padişahlara, sadrazamlara has olmuş, Haymana tiftiğinden dokunan soflar Yeniçerilerin, Saray mensuplarının vazgeçilmez giysileri sayılmış, ünü yurt dışına taşmıştır. Dünyaca ünlü kaplıcaları, ilk çağdan günümüze değin binlerce insana şifa dağıtmaktadır.

Haymana; Mustafa Kemal'i Anadolu'da destekleyen ilk yürekli ses, Kuva-yı-Milliyecilerin beşiği, Başkent Ankara'nın Milli Mücadeledeki zor günlerinde vazgeçilmez bekçisidir. Milli kurtuluşumuzun dönüm noktası olan Sakarya Meydan Savaşı, Haymana topraklarında gerçekleşmiş. Bağımsız Türkiye Cumhuriyeti'nin temelleri burada atılmıştır.

Tarım ve hayvancılıkla geçinen Haymanalılar, İç Anadolu'nun buğday ambarı olan bereketli topraklara sahiptir.

İşte; Tarihçi Mehmet Altay KÖYMEN, "Mum dibine ışık vermez" misali Ankara'nın gelişmemiş bu Anadolu kasabasının-Deveci Köy'ünde 1916 yılında doğdu. Babası Ali Rıza Bey diğer dört kardeşi gibi Çanakkale'de şehit düşmüş. Genç yaşta dul kalan annesi de köyden biri ile evlenince, küçük Mehmet'e, anneannesi Gök Ayşe Kadın bakmak zorunda kalmıştı.

Ayşe Kadın'ın hayattaki en büyük özlemi, torununu okutabilmektir. Mehmet'i, köy hocalarının yanına Kur'an öğrenmeye gönderdi. Daha sonra Küçük Mehmet Haymana'ya götürüldü ve okuması için Erzurumlu bir ailenin yanına verildi.

1925 yılında köye geldiği bir zamanda, köy civarında büyük bir askeri tatbikatın yapıldığını gördü. Seyretmeye gittiğinde, bir subayla karşılaştı. Subay, Mehmet'in yanına yaklaşıp, biraz ileride giden otomobili göstererek "Bu Mustafa Kemal'dir. Kendisine git, seni okutur" dedi. Mehmet mahcup bir köylü çocuğu olduğu için bu fırsattan yararlanamadı.

Haymana'da okula başladığında, meslekten yetişme öğretmenler yerine, imamlar ders veriyordu. Bir imam iki üç sınıfı okutuyordu. Kuran bildiği için onu üçüncü sınıftan başlattular. Bu arada meslekten yetişmiş öğretmenler gelmeye başladı. Mehmet'te dördüncü sınıfı okumak için Ayaş'a gitti. Beşinci sınıfta tekrar Haymana'ya geldi. Başöğretmen Satılmış Efendi'ydi. Küçük Mehmet'in çalışkanlığı dikkatini çekmişti. Mehmet Kur'an bildiği için Ayaş'tayken "Küçük Lügat Naci'yi" ezberlemişti. Kolay dil öğrenmesi dikkati çekti.

Satılmış Efendi ona okulun demirbaş defterini yazdırdı. Çünkü güzel yazısı vardı. O'na Altay adını verdi. Başöğretmen, ilkokulu bitirdikten sonra onu bir okula vermek için gayret gösterdi. Mehmet, bugün Yüksek İhtisas Hastanesi'nin bulunduğu yerde, Taş Mektep'te iki kez yatılı sınava girdiği halde kazanamadı. Kazanamayınca köyüne dönmek zorunda kaldı. Bu arada Satılmış Efendi kendisine öğretmen vekilliği teklifi etti. Kabul etmedi. Anneanesi "Haymana'da dükkan açayım" dedi. Onu da kabul etmedi. O'nun gözü okumaktaydı. Satılmış Efendi, dönemin Ankara Milli Eğitim Müdürü Rahmi Bey'e "Bu çocuğu neden okula almıyorsunuz? sorusuna Rahmi Bey; şu çok dikkate değer cevabı vermişti: "Bu fakir çocukları neden sınava sokuyorsun. Biz devlet hesabına alınacakların listesini önceden hazırlıyoruz". Mehmet bu durum karşısında, yılmadı ve Taş Mektep'e yakın bir yerde ahır bozması bir ev tutup, okulu, Kızılay'ın verdiği yemeklerle gündüzleri okudu. Orta 1'i başarıyla geçti. Yatılı alınanların çoğu ya sınıfta kalmış ya da bütünlemeye kalmıştı. Bu arada anneanesi vefat ettiğinden okula devam imkanı bulamadı. O'nun amacı lise tahsiline devam etmekte.

O ara Gazi Eğitim Enstitüsü İlköğretmen Okulu kısmında bir imtihan açılmıştı. 32 kişiyle birlikte, imtihana girdi. İki kişi kazandı. Biri Mehmet'ti ötekisi de geleceğin Profesörü MUSTAFA AKDAĞ idi. Öğretmenliğin istikbâli sınırlı olduğundan buruktu, bununla beraber öğretmen okulunda da başarısını devam ettirdi. Bir gün köyden geldiği zaman, Gazi Eğitim Enstitüsü'nün ilk kısmının kaldırıldığını, kendisinin de Adana Öğretmen Okulu'na verildiğini öğrendi. Mehmet'in başarıları Adana'da da devam etti. Okulu ise Haydarpaşa Öğretmen Okulu'nda tamamladı. Bu arada Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi yeni açılmıştı. Giriş sınavına katıldı, kazanamadı. Para biriktirmek için Haymana'ya döndü ve 1 yıl Çalış Köyü'ne öğretmenlik yaptı. Bu sırada Eskişehir'de açılmış Çavuş Öğretmen yetiştirme kurslarına 12 öğretmenle birlikte gönderildi. İkinci kez başvurduğu DTCF'ye girdi. Fakülte ha-

yatı yoğun bir çalışmayla geçti. Hocalarının verdiği ödevleri dikkatle yerine getirdi. Amaç, onların gözlerine girip, yatılı okumaktı. Çünkü köyde biriktirdiği para, babasının şehit maaşı bitmek üzereydi. Bir defasında verilen ödevi kimin yapıpını soran hocaya “ben” diye cevap vermiş ve 1.5 saat sınıfta o konu üzerine konuşmuştu.

Doçent Şinasi ALTUNDAĞ hocanın takdirini kazanmış, hoca kendisine şu iltifatta bulunmuştu: “Tarih problemlerini bir matematik denklemi gibi çözüyorsun” O’ da “Hocam ben asıl matematikçiydim, imkan bulamadım” cevabını vermişti. Fakülte öğreniminin ikinci yılında Fuat KÖPRÜLÜ’nün dikkatini çekti. Çok çabuk lisan öğrendiği için Almanca yazılan eserleri Türkçe gibi başarıyla çeviriyordu. Almanca, Fransızca, İngilizce, Farsça ve Arapça’yı öğrendi. Fuat KÖPRÜLÜ’nün teveccühü ile yatılı oldu. Mehmet artık düze çıkmıştı. 1939-1940 ders yılının yaz sömestri sonunda yapılan imtihanlar neticesinde pekiyi derece ile esas zümre Orta Zaman Tarihi, yardımcı zümreler, Farsça, Hint Tarihinden mezun olmaya hak kazandı. 194 numaralı diplomasında Maarif Vekili Hasan Ali YÜCEL’in imzası bulunmaktadır. Daha sonra doktora sınıfına ayrıldı. “Kirman Selçuklular Tarihi” konusunda yazdığı tez 3.7.1943 tarihli talimatname dairesinde kurulan jüri heyetince ilmi bakımından değerli görüldüğü ve yapılan imtihanda pekiyi derecede muvaffak olduğu için 15.8.1943 tarihinde toplanan fakülte meclisince Edebiyat Doktoru unvanı verildi. Doktora sınavı jürisi şu isimlerden oluşuyordu; Ord. Prof. Dr. Şevket Aziz KANSU, Ord. Prof. Dr. Fuat KÖPRÜLÜ, Prof. Dr. Akdes Nimet KURAT, Prof. Dr. Necati LÜGAL, Doç. Dr. Şinasi ALTUNDAĞ. Yine doktora diplomasında Maarif Vekili H. Ali YÜCEL Bey’in imzası bulunmaktaydı. Fakültede asistanlık kadrosu bulunmadığı için Millî Eğitim Bakanı Hasan ALİ YÜCEL’in isteğiyle Gazi Eğitim Enstitüsü tarih öğretmenliğine atandı. İki yıl bu okulda öğretmenlik yaptıktan sonra DTCF asistanlık sınavını kazanarak, Orta Çağ Kürsüsü Asistanı oldu. 1946’da çıkan üniversite kanunu uyarınca, 1948’de doçent, 1958’de profesör oldu. İlk eseri çıktığı zaman Paris’te toplanan Oryantalistler Kongresi’nde büyük ilgi gördü. Selçuklu tarihine ait büyük eserler yazdı. Genel Tarih Kürsüsü Profesörü oldu. 1981’de Bölüm Başkanlığı’na getirildi. Kendisi muhtelif zamanlarda Avrupa ve Amerika’ya araştırma gezileri yaptı.

Uzun yıllar Eczacılık, Hukuk ve İlahiyat Fakülte’lerinde Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi dersi verdi. Bu arada Atatürk’ün Cumhuriyet’i kurarken, nasıl bir tarihi temele dayandığı, bu temelın fikri kaynağı ve Atatürk ilkele-

rinin nasıl ele alınması gerektiği konusunda birçok makale yazdı. Bugüne kadar basılmış 150 eser ve makalesi bulunan Mehmet Altay Köymen, 1946 yılında evlenmiş, biri kız, biri oğlan iki çocuk babasıdır. Babaları gibi bilim adamı olan çocukları onun çizdiği yoldan yürümektedirler. KÖYMEN Hoca; ölümüne kadar DTCF'de sözleşmeli profesör olarak çalıştı. Türk Tarih Kurumu asil üyeliği görevinde de bulunan KÖYMEN'in kısa bir süre de olsa politika deneyimide olmuştur. Osman Bölükbaşı'nın Genel Başkanlığı'nı yaptığı Millet Partisi Genel idare Kurulu üyeliği ve 1963 Mahalli İdare Seçimlerinde bu partinin Ankara belediye başkanlığı adayı oldu. 10 Kasım 1963 tarihinde adaylığı münasebetiyle yaptığı radyo konuşmasında KÖYMEN Hoca, şöyle diyordu:

"Bir gün bir İngiliz Profesörü arkadaşım ile konuşuyordum. Söz Atatürk'e intikal etti, büyük adam olduğunu söyledi. 'Sizin de Churchill'iniz var' dedim. Şu cevabı verdi:

'Churchil'in büyük adam olması o kadar güç değildir. Zira, O'nun baba ve dedeleri İngiliz aristokrat ve zengin ailesine mensup tanınmış insanlardı. Atatürk ise, halkın içinden yetişmiş fakir bir halk çocuğudur. O'nun büyük adam olması çok daha güç ve çok daha manalıdır".

Aziz vatandaşlarım,

Görüyor musunuz, Avrupalılar ne yönlelere dikkat ediyorlar. Profesör dostum demek isitiyor ki, Atatürk'ün büyük adam oluncaya kadar katettiği mesafe uzun ve çetin buna mukabil Churchill'in katettiği mesafe ise, kısa ve kolaydır."

En son konuşmamızda bana şöyle demişti: "Çıraklık, kalfalık eserlerimi verdim. Bugün üzerinde çalıştığım eser benim Selçuklular üzerine yazdığım ustalık eserim olacaktır" diyordu.

9 Aralık 1993 tarihinde Ankara'da tedavi gördüğü hastanede hayata gözlerini kapayan Profesör Doktor M. Altay KÖYMEN eserleriyle bilim hayatımıza ışık tutmaya devam edecektir.

Prof. Dr. Mehmet Altay KÖYMEN
(1916 - 9 Aralık 1993)

1994 YILININ İKİNCİ YARISINDA KÜTÜPHANEMİZE GELEN KİTAP VE DERGİLER

A. KİTAPLAR

- ABDRAHMANOV, ŪSUP : *1916 Drevniki : Pis'ma k Staliny* / Ū. Abdrahmanov. – Frunze : Kırgızistan, 1991. 319 s. ; 21 cm. ISBN 5-565-00709-6 A.V/6175.
- ABDULKADİROĞLU, ABDULKERİM : *Eşref : Bir Deli Veli* / Abdülkerim Abdulkadiroğlu. – 3. bs. – Ankara : [A.y.], 1994. 36 s. ; 16 cm. ISBN 975-7392-01-4 A.V./6047.
- ABDŪNNAFİ : *Tercüme-i Nahbe al-Fıkr* / AbdŪnnafi. – [yy.] : Ma'muratŪ al-Aziz Vilayat Mat., 1301 H. 220 s. ; 20 cm. A.V/4364.
- ABİLHOJİN, J.B. : *Tradisionnaya Struktura Kazakstana : Sosial'-no-Ekonomiçeskie Aspekti Funkcionirovaniya i Transformasii 1920-1930. e gg.* / J.B. Abilhojin. – Alma-Ata : Gilim, 1991. 239 s. ; 20 cm. ISBN 5-628-00897-4 A.V/6264.
- ACAROĞLU, M. TŪRKER : *Bulgaristan TŪrklerinin DŪnŪ-BugŪnŪ-Yarını X. TŪrk Tarih Kongresi'nden ayrıbasım.* / M. TŪrker Acaroğlu. – Ankara : TTK, 1993. 1487-1500 ss. ; 24 cm. AV./5676.
- ACAROĞLU, M. TŪRKER : *BŪkreş'teki Gizli Bulgar İhtilâl Merkez Komitesi'nin Sultan AbdŪlaziz'e GŪnderdiği İlginç İki "Muhtıra" : 1867-68 X. TŪrk Tarih Kongresi'nden ayrıbasım.* / M. TŪrker Acaroğlu. – Ankara : TTK, 1993. 1280-1293 ss. : 7 s. ftkp. ; 24 cm. A.V/5675.
- AFETİNAN, A. : *İzmir İktisat Kongresi : 17 Şubat – Mart 1923* / A. Afetinan. – 2. bs. – Ankara : TTK, 1989. 104 s. : 14 s. bel. ftkp. ; 24 cm. – (AKDİTYK. TŪrk Tarih Kurumu Yay. ; 16. Dizi – Sa. 46) A.IV/6720-1989.
- AFSAHZOD, ABLOHON : *Lirika Abd ar-Rahmana Djami : Problemi Teksta i Poetiki* / Ablohon Afsahzod. – Moskva : Nauka, 198. 326 s. ; 22 cm. ISBN 5-02-016715-0 A.V./6164.
- The Aga Khan Award for Architecture : Places of Public Gathering in Islam.* – Pakistan : The Aga Han Awards, 1980 151 s. ; 28 cm. B.I/988.
- The Aga Khan Award for Architecture : Reading the Contemporary African City.* – Pakistan : Aga Khan Awards, 1988. 165 s. ; 30 cm. BI/987.
- AGBUNOV, M.V. : *Puteşestvie v Zagadocniu Skifiu* / M.V. Agbunov ; red. İ.T. Kruglikova, N.A. Hotinskiy. – Moskova : Nauka, 1989. 191 s. : 31 res. ; 20 cm. ISBN 5-02-004623-5 A.V/6071.
- AGTZIDE, BLASE : *Pontiakos Ellenismos : Apo Te Genoktonia kai to Stalinismo Sten Perestroika* / Blaze Agtzide. – Thessalonike : Ekdotikos Oikos Adelfon Kuriakide, 1991. 322 s. ; 24 cm. ISBN 960-343-000-5 A.V./ 6341.

- AHMAD AL-MALATÎ, ABU AL-HÜSEYİN MUHAMMED B. : *Kitab al-Tenbiya ve alredd ala ahl al-ahva-i ve al-bad-i = Die Widerlegunrg der Irrläubigen und neuerer / Abu al-Hüseyin Muhammed b. Ahmad al-Malati. – İstanbul ; Leipzig : Matbaa al-davla, 1936. 167 s. ; 24 cm. – (al-Naşriyyat al-İslâmiyye ; 9) A.V/4283.*
- AHMEDOV, G.M. : *Orta Asr Beylegan Şeheri : Tarihi, Arkeolojisi Tedgigat / G.M. Ahmedov. – Bakü : Elm, 1979. 197 s. ; 27 cm. B.I/964.*
- AHMEDOV, G.M. : *Gorodişe Gyandja : iz serii Pamyatniki Material'noy Kulturi Azerbaycana / R.D. Ahmedov. – Bakü : Akademiya Nauk Azerbaycanskoj SSR, 1985. 19 S. ; 22 cm A.V/6297.*
- AHMEDOV, R. DJ. : *Gyandja : Brednevekovaya : Arkeologičeskoe İzuçenie / R. Dj. Ahmedov. – Bakü : Elm, 1988. 36 s. ; 22 cm. A.V/6293.*
- AHMET CEVDET, RECÂİZÂDE : *Zinetü'l-Mecalis : Meclislerin Süsü / Recâizade Ahmet Cevdet ; Haz. Abdülkerim Abdülkadiroğlu. – Ankara : A.y., 1994. 53 s. : 15 s. bel. ftkp. ; 24 cm. A.V./6331.*
- AHUNDOV, MİRZA FETELİ : *Fars Dilinde Yazılmış Mektupların Metni / Mirza Feteli Ahundov. – Bakü : Azerbaycan SSR Elmler Akademisi, 1963. 45, 459 s. ; 22 cm. A.V/6271.*
- AKGÖNENÇ MUGHISUDDİN, OYA : *Determinats of Turkish Foreign Policy, 1918-1945 : Historical Perspective Belleten, C. LVII, Nisan 1993, Sayı : 218'den ayrıbasım. / Oya Akgönenç Mughisuddin. – Ankara : TTK., 1993. 249-259 ss. ; 24 cm. A.V/5924.*
- AKIN, HİCRAN YUSUFOĞLU : *II. Murad ve Fatih Sultan Mehmed'in Belgrad Kuşatmaları Üzerine Kaynak Değerlendirmesi X. Türk Tarih Kongresi'nden ayrıbasım. Hicran Akın (Yusufoglu). – Ankara : TTK., 1993. 1159-1168 ss. : 1 hrt. ; 24 cm. A.V/5701.*
- AKIŞEV, K.A. : *Otrar v 13-15 vekakh / K.A. Akişev, K.M. Baypakov, L.B. Erzakoviç. – Alma-Ata : Nauka Kazakhskoy SSR, 1987. 259 s. ; 22 cm. A.V/6108.*
- AKTEN DES INTERNATIONALEN LYKIEN - SYMPOSIONS (2. : 1990 : WIEN) : *Akten des 2. Internationalen Kykien - Symposions / Hrg. von Jürgen Borchardt und Gerrhard Dobesch. – Wien : Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1993. 2 c. ; 30 cm. – (Österreichische Akademie der Wissenschaften Philosophisch - Hstorische Klasse Denkschriften ; Bd. 235) ISBN 3-7001-2017-6 B.I/994.*
- AKYÜZ, YAHYA : *Çanakkale Savaşları ve Fransız Kamuoyu. Çanakkale Savaşları, Sebep ve Sonuçları Uluslararası Sempozyumu'ndan Ayrıbasım. / Yahya Akyüz. – Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1993. 121-123 ss. : res. ; 24 cm. A.V./5905.*
- ALEKSİC, DEJAN : *La Revolution des Jeuns Turcs et la Macedoine l'Activité des Deputés Macedoins au Paramenht Ottoman X. Türk Tarih Kongresi'nden ayrıbasım. 1227-1232 ss. : res. ; 24 cm. A.V/5723.*

- Ali Rıza Önder : Doğumunun 75. Yılında.*- Ankara : Folklor Araştırmaları Kurumu, 1994. 32 s. ; 24 cm. A.V/6433.
- ALİBEYLİ, G.D.: *Iran i Sopredel'nie Strani Vostoka 1946-1989.* / G.D. Alibeyli.- Moskva : Nauka, 1989. 255 s. ; 22 cm. ISBN 5-02-016427-5 A.V/6453.
- ALİEV, G.Ü. : *Temi i Syujeti Nizami v Literaturah Narodov Vostoka* / G.Ü. Aliyev. – Moskva : Akademiya nauk SSSR. 1985. 331 s. ; 22 cm. A.V/6191.
- ALİEVA, DİLARA. : *Nizami i Gruzinskaya Literatura* / Dilara Alieva. – Bakü : Elm, 1989. 212 s. ; 21 cm. A.V/6192.
- ALİYAROV, S.S. : *Onomastike "Knigi Korkula"* Azərbaycan Dilinin Tarihi Leksikasına Dair Tedkikler : İلمي Eserlerin Tematik Mecmuasının'dan ayrışması. / S. S. Aliyarov.- Bakü : Azərbaycan SSR Ali ve Orta İhtisas Tahsili Nazırlığı, 1988. 11-23 ss. ; 24 cm. A.V/6425.
- ALİYEV, BELİ GUSEYİNOĞLU : *Kul'tura Epokhi Sredney Bronzi Azerbaydjana : Azerbaycan'ın Orta Tunç Devri Medeniyeti* / Beli Guseyinoğlu Aliyev. – Bakü : Elm, 1991. 253 s. ; 21 cm. ISBN 5-8066-0320-2 A.V./6117.
- ALLAHVERDİYEV, V. : *Azerbaycan Demokratik Respublikası : Azerbaycan Hökümetü 1918-1920* /Tertib edenler V. Allahverdiyev, Ş. Mehdiyev. – Bakü : Gençlik, 1990. 96. s. ; 20 cm. ISBN 5-800-0681-1 A.V/6300.
- ALP, SEDAT : *Konya Civarında Karahöyük Kazılarında Bulunan Silindir ve Damga Mühürleri* / Sedat Alp. – 2. bs. – Ankara : TTK., 1994. 296 s. : 254 s. ; 30 cm. – (AKDITYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; 5. Dizi - Sa. 31) ISBN 975-16-0582-2 B/6806-1994.
- ALTAR, CEVAD MEMDUH : *Opera Tarihi* / Cevad Memduh Altar. – Ankara : Kültür Bakanlığı, 1993. 4 c. : res. ; 20 cm. – (Kültür Bakanlığı Yayınları ; 465. Başvuru Kitapları Dizisi ; 13) ISBN 975-17-0326-3 A.V/6417.
- Altın -Ang : Hakasskiy Geroičeskiy Epos.* – Moskova : Nauka, 198. 592 s. ; 22 cm. A.V/6103.
- ALTUĞ, YILMAZ : *The United States of America's Policies Towards Turkish Straits* Belleten, C. LVI, Nisan 1992, Sayı : 215'ten ayrışım. / Yılmaz Altuğ. – Ankara : TTK., 1992. 167-199 ss. ; 24 cm. A.V/5174.
- AMAKİSİEV, ASLAN : *Istoriya Azerbaidjanskogo Gosudarstvennogo Universiteta* / Aslan Amakişev. – Bakü : Azerbaidjanskogo Universiteta, 1989. 830 s. : 64 s. res. ; 22 cm. A.V/6114.
- Ana Tilinde* / Tertib etken A.N. Garkaveç. – Kiev : Radyans'ka Şkola, 1989. 309 s. ; 22 cm. ISBN 5-330-01224-4 A.V/6109.
- ANABOLU, MÜKERREM USMAN : *Batı Anadolu Sanatında Swastika (Gamalı Haç) Motifi* Belleten, C. LVII, Ağustos 1993, Sa. 219'dan ayrışım 397-399 ss. : 7 re. ; 24 cm. A.V/6025.
- ANABOLU, MÜKERREM USMAN : *Batı Anadolu'daki 1'den fazla Naos'lu Tapınaklar* Belleten, C. LVI, Nisan 1992, Sa. 215'ten ayrışım. / Mükerrerrem Usman Anabolu. – Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1992. 7-11 ss. : 8 s. res. ; 24 cm. A.V/5173.

- ANAR., : *İçeri Şehir / Anar.* – Bakü : Işığ, 1978. 71 s. : res. ; 26 cm. A.V/6295.
- Anatolia Moderna = Yeni Anadolu 5 / ed. Jacques Thobie ; avec la collaboration de Jean-Louis Bacqué-Grammont par Salgur Kançal et Aksel Tibet.* – Paris : Bibliothèque de l'Institut Français d'Etudes anatoliennes d'Istanbul, 1994. 318 s. : lev. ; 29 cm. – (Bibliothèque de l'Institut Français d'Etudes Anatoliennes d'Istanbul ; 39) ISBN 2-7200-1094-4 ISBN 2-9060-5331-7 B.I/462-5.
- Anıtkabir Tarihçesi.* – Ankara : T.C. Genelkurmay Başkanlığı, 1994. 182 s. ; 29 cm. B.I/1035.
- Ankara Posta Kartları ve Belge Fotoğrafları Arşivi Kataloğu / Proje Sorumlusu Demet Börtüçene ; Arşiv Sistematiği ve Katalog Düzenlemesi Ozan Sağdıç.* – Ankara : Belko, 1994. B.I/992.
- Annotirovanniy Tematiçeskiy Plan Vıpuska Literaturi İzdatel'stva na 1988 god.* – Leningrad : İzdatel'stvo Leningradskogo Universiteta, 1987. 61 s. ; 20 cm. A.V/6313.
- Anticnaya Kul'tura Severnogo Priçernomor'ya v Pervie veka Naşey Eri : Sbornik Nauçnikh Trudov / red. V.A. Nokhin, V.M. Zubar, A.S. Rusyaeva.* – Kiev : Akademia Nauk Ukrainnskoj SSR, 1986. 163 s. ; 22 cm. A.V/6158.
- ANTONETTI, GUY : *Histoire contemporaine politique et sociale / Guy Antonetti.* – 4e éd. – Paris : Universitaires de France, 1992. 618 s. ; 22 cm. ISBN 2-13-045178-0 A.V/6839.
- AR, A FİKRET. : *Dosyalama - Arşiv Resmi Yazışma ve Rapor Yazma Teknikleri / A. Fikret Ar.* – 3. bs. – Ankara : Türkiye ve Ortadoğu Amme İdaresi Enstitüsü, 1994. 170 s. ; 24 cm. ISBN 975-7669-34-2 A.V/4276-1994.
- ARAZ, NEZİHE : *Afife Jale / A play by Nezihe Araz ; Translated by Nilüfer Mızanoğlu Reddy.* – Ankara : Ministry of Culture, 1993. 94 s. ; 230 cm. – (Kültür Bakanlığı Yayınları ; 1400. Drama Serisi ; 58) A.V/6420.
- L'archeveque Danilo Il et son Epoque : Colloque Scientifique International a L'Occasion du 650e Anniversaire de sa Mort / Réd. Vojislav J. Djuric.* – Beograd : Academie Serbe des Sciences et des Arts, 1991. 495 s. : res. ; 28 cm. – (Academie Serbe de Sciences et des Arts. Coloques Scientifiques ; vol. 58) ISBN 86-7025-137-X B.I/1019.
- Architectural and Urban Conservation in the Islamic World / Ed. Abu h. Imauddin, Karen, R. Longtetig.* – Bangladesh : The Aga Khan Trust for Culture, 1990 – ... c. ; 24 cm. ISBN 981-00-1991-2 B.I/1005.
- Architecture Education in the Islamic World.* – The Aga Khan Awards, 1986, 211 s. ; 30 cm. B.I/984.
- Architecture for a Changing Wold / Ed. by James Steele.* – London ; New York : The Age Khan Award for Architecture ; Academy Editions, 1992. 212 s. : rnk. res. ; 31 cm. ISBN 1-85490-173-7 B.I/977.

- Architecture for Islamic Societies Today* / Ed. By James Steele. –London ; New York : Academy Editions ; The Aga Khan Award for Architecture, 1994. 152 s. : rnk. res. ; 31 cm. ISBN 1-85490207-5 B.I/978.
- Architecture in Continuity : Building in the Islamic World Today : The Aga Khan Award for Architecture* / Edited By Sherban Cantacuzino. –New York : Islamic Publications, 1985. 191 s. : rnk. res. ; 31 cm. ISBN 0-89381-196-3 B.I/979.
- The Architecture of Housing*. –Zanzibar : The Aga Khan Award for Architecture, 1990. 300 s. ; 26 cm. ISBN 981-00-2264-6 B.I./999.
- AREL, HÜSEYİN SÂDEDDİN : *Türk Müsiki Nazariyatı Dersleri* / Hüseyin Sâdeddin Arel ; Haz. Onur Akdoğan. –Ankara : Kültür Bakanlığı, 1993. 332 s. ; 24 cm. –(Kültür Bakanlığı Yayınları ; 1347. Sanat-Müzik Dizisi ; 33-1) ISBN 975-17-0940-7 A.V/6450.
- ARIKAN, ZEKİ. : *Busbecq'in "Türklere Karşı Savaş Tasarısı"* Belleten, C. LVII, Nisan 1993, Sayı : 218'den ayrışım. / Zeki Arıkan. – Ankara : TTK., 1993. 113-159 ss. ; 24 cm. A.V/5922.
- ARIKAN, ZEKİ. : *Montaigne ve Türkler* A.Ü. Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi : Sayı 4'den ayrışım. / Zeki Arıkan. – Ankara : A.Ü. Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi, 1993. 23-42 ss. ; 25 cm. A.V/6434.
- ARIKAN, ZEKİ. : *Yeni Gün'ün Müsabakası'nda Mustafa Kemal Paşa* A.Ü. Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Dergisi Mayıs 1993. yıl 6. Sayı 11'den ayrışım. / Zeki Arıkan. – Ankara : A.Ü. Türk İnkılâp tarihi Enstitüsü, 1993. 243-258 ss. ; 24 cm. A.V/6436.
- ARMAOĞLU, FAHİR : *Avrupa Politikasında Polonya : Bir Tarihi Perspektif* Belleten, C. LVII, Nisan 1993, s. 218'den ayrışım. / Fahir Armaoğlu. – Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1993. 285-295 ss. ; 24 cm. A.V/5910.
- ARMAOĞLU, FAHİR. : *Kitap Tanıtma : Through the Legation Window : 1876-1926* Belleten, C. LVII, Ağustos 1993, s. 219'dan ayrışım. / Fahir Armaoğlu. – Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 637-639 ss. ; 24 cm. A.V/6023.
- Askar Akaev* / red. Melis Eşimkanov, Kanibek İmanaliev. – Bişkek : Kırgızistan, 1993. 167 s. ; 20 cm. A.V/6167.
- ASTRÖM, PAUL : *The Fantastic Years on Cyprus : The Swedish Cyprus Expedition and its Members* / By Paul Aström[et al.] .– Jonsered : Studies in Mediterranean Archaeology and Literature, 1994. 55 s. ; 21 cm. – (Studies in Mediterranean Archaeology and Literature ; Pocket - book : 79) ISBN 91-7081-059-1 A.V/6439.
- ATAGARRYEV, E. : *Turkmenistan on the Great Silk Roads a guide* / E. Atagarryev, T. Khodzhanıyazov ; Ed. chief A. Gubaev. – Ashkhabad : İlim, 1990. 29 s. ; 21 cm. A.V/6553.

- ATALAR, MÜNİR : *Surre Vakıfları X. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım.* / Münir Atalar. – Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1993. 1635-1640 ss. ; 24 cm. A.V/5702.
- ATATÜRK, M. KEMAL : *Nutuk* / M. Kemal Atatürk. – İstanbul : Türk Devrim Tarihi Enstitüsü, 1981. 3 c. ; 20 cm. A.V/6569.
- ATATÜRK, MUSTAFA KEMAL : *Put NovoyTurçii 1919-1927* / Mustafa Kemal. – [y.y.] : Gosudarstvennoe Socialno Ekonomiceskoe İzdatel'stvo, 1932.c. ; 25 cm. A.V/6315.
- Atatürk'ü Anma ve ODTÜ Atatürk Haftası Sempozyumu Bildirileri, 10-12 Kasım 1985* / Der. Gürbüz Tüfekçi. – Ankara : ODTÜ, 1987. 119 s. ; 24 cm. A.V/6454.
- Austro-Ugarska i Srbija 1903-1918 : Dokumenti iz Bečkikh Arkhiva IV. 1906 – Österreich-Ungarn und Serbien 1903-1918 : Dokumente aus Wiener Archiven IV. 1906* / Sabrao i Uredio Andriya Radeniç. – Beograd : Istorijski Institut, 1989. 856 s. ; 24 cm. A.V/6355.
- AVEZ, RENAUD : *L'Institut Français de Damas au Palais Azem 1922-1946 : a Travers les Archives* / Renaud Avez. – Damas : Institut Français de Damas, 1993. 341 s. ; 24 cm. A.V/6048.
- Avrasya : Türk Cumhuriyetleri* / Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı. – Ankara : T.C. Dışişleri Bakanlığı, 1994. Ölçek 1 : 7 000 000 H/276-1994.
- Ayaş ve Bünyâmin Ayaşı : Tarihte-Günümüzde Ayaş ve Bünyâmin Ayaşı Sempozyumu., 2-4 Temmuz 1993 : Bildiriler* / Haz. Mustafa Süzen, Kâmil Şahin. – Ankara : Ayaş Belediyesi, 1993. 348 s. : res. ; 24 cm. ISBN 975-95777-0-4 A.V/6342.
- AYDIN, MAHİR : *Ahmed Ârif Hikmet Beyefendi'nin Rumeli Tanzimat Müfettişliği ve Teftiş Defteri* Belleten, C. LVI, Nisan 1992. Sa. 215'ten ayrışım. / Mahir Aydın. – Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1992. 65-165 ss. : 19 bel. ftkp. ; 24 cm. A.V/5178.
- AYDIN, MAHİR : *Osmanlı İdaresindeki Bulgar Milletinin Şükranlarını Gösteren Bazı Vesikalar* / Mahir Aydın. – Ankara : TTK., 1993. 1268-1277 ss. ; 234 cm. A.V/5720.
- AYYAD, RİNAD AL-HATİB : *Et-Tayrat es-Siyasiye fi al-Ürdün venahl Kanun al-ah-zab* / Rinad al-Hatib Ayyad. – Amman : Mektebet al-Vataniye, 1992. 159 s. ; 24 cm. A.V/6564.
- Azerbaycan Etnografyası* / red. E.S. Sumbatzade. – Bakü : Elm, 1988. ... c. ; 22 cm. A.V/6077.
- Azerbaycan Milli Geyimleri* / Red. Prof. P.E. Azizbeyova. – Moskva : İskusstvo, 1972. 99 res. ; 30 cm. B.I/959.
- Azerbaycan SSR Elmler Akademiyasının Merkezi Elmi Kitabhanası : Beledci* / Haz. M.M. Hasanova, N.B. Listengarten. – Bakü : Elm, 1990. 72 s. ; 22 cm. ISBN 5-8066-0443-8 A.V/6301.

- Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşrlərinin Bibliyografiyası : 1923-1945'nci illər*. – Bakü : Elm, 1984. 319 s. ; 20 cm. A.V/6361.
- Azərbaycan Tikmələri* / P.E. Azizbeyova. – Moskva : İskusstvo, 1971. 106 res. ; 31 cm. B.I/958.
- Azərbaydjan, Azərbaycan* / Sçenariyi i Tekst İmrana Kasumova ; Fotografii İsaka Rubençika. – Bakü : Gyançlık, 1980. ss. yok. ; 31 cm. B.I/957.
- BABAYEV, İ.A. : *Gebele : Tarihi - Arkeoloji Oçerk* / İ.A. Babayev. – Bakü : Elm, 1981. 68 s. : 38 plnş. ; 22 cm. A.V/6249.
- BABAEV, İ.A. : *Goroda kavkazskoy Albanii v 4 v. do N.E. – 3 V.N.E.* / İ.A. Babayev. – Bakü : Elm, 1990. 236 s. ; 22 cm. ISBN 5-8066-321-0 A.V/6112.
- BAKALOPOULOS, KONSTANTINOS A. : *Neellenike Istoria : 1204-1940* / Konstantinos A. Bakalopoulos. – Thessalonike : Ekdotikos Oikos Adelfon Kuriakide, 1989. 523 s. ; 24 cm. A.V/6339.
- BAKALOPOULOS, KONSTANTINOS A. : *Neotourkoi Kai Makedonia : 1908-1912* / Konstantionas A. Bakalopoulos. – Thessalonike : Ekdotikos Oikos Adelfon Kriakide, 1988. 452 s. ; 24 cm. A.V/6340.
- BAKIHANOV, A.K. : *Gülistan-ı İram* / A.K. Bakihanov. – Bakü : Elm, 1991. 304 s. ; 20 cm. ISBN 5-8066-0236-2 A.V/6318.
- BAKR, ABD EL-WAHAB : *Administrative and Judicial Rules Relating to Land and Property in Ottoman Egypt During the Eighteenth Century* X. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım. / Abd El-Wahab Bakr. – Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1993. 1891-1898 ss. : 5 bel. ftkp. ; 24 cm. A.V/5688.
- BALASAGIN, JUSUP : *Kuttuu Bilim* / Jusup Balasagin. – Moskva : Nauk, 1993. 493 s. ; 21 cm. A.V/6098.
- BALKAN-ATLI, NUR : *La Neolithisation de l'Anatolie* / Nur Balkan - Atlı. – Paris : Institut Français d'Etudes Anatoliennes d'Istanbul, 1994. 246 s. : lev. ; 30 cm. – (Varia Anatolica ; 7) ISBN 2-906053-35-X B.I/1020.
- Balkanski Godišnik 1987* / red. Nikolay Todorov ... [ve bşk.]. – Sofiya : Bulgarskata Akademiya na Naukite, 1989. 247 s. ; 21 cm. A.V/6147.
- BALTACIOĞLU, İSMAYIL HAKKI : *Türke Doğru* / İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu. – 3. bs. – Ankara : AKM., 1994. 398 s. ; 20 cm. A.V/6405.
- BALTACIOĞLU, İSMAYIL HAKKI : *Türklerde Yazı Sanatı* / İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu. – Ankara : Kültür Bakanlığı, 1993. 143 s. : res. ; 24 cm. – (Kültür Bakanlığı Yay. ; 1597. Sanat Dizisi ; 72) ISBN 975-17-1389-7 A.V/6400.
- Banque Impériale Ottomane : Inventaire Commenté des Archives* / Préparé et édité par Edhem Eldem ; Projet réalisé sous la direction de Jacques Thobie. – İstanbul : Institut Français d'Etudes Anatoliennes Banque Ottomane, 1994. 414 s. ; 30 cm. – (Varia Turcica ; 25) ISBN 2-9060-5334-1 B.I/1011.

- BARIŞTA, H. ÖRCÜN : *İstanbul Çeşmeleri : Kabataş Hekimoğlu Ali Paşa Meydan Çeşmesi* / H. Örcün Barışta. – Ankara : Kültür Bakanlığı, 1993. 94 s. ; 20 cm. – (Kültür Bakanlığı Yay. ; 1472. Tanıtma Eserleri Dizisi ; 54) ISBN 975-17-1244-0 A.V/6449.
- Bartol'dovskie Çteniya 1975 God Vtoroy.* – Moskva : İnstitut Vostokovedeniya An SSSR, 1975. 51 s. ; 22 cm. A.V/6210.
- BASKAKOV, N.A. : *İstoriko-Tipolojiçeskaya Fonologiya Turkskih Yazıkov* / N.A. Baskakov – Moskva : Nauka, 1988. 208 s. ; 22 cm. ISBN 5-02-010887-1 A.V/6243.
- Başbakanlık Dış Genelgeleri : 1993.* – Ankara : T.C. Başbakanlık Personel ve Prensipier Genel Müd., 1994. 210 s. ; 25 cm. A.V/6390.
- BAYCAN, NUSRET : *Ali Fuat Cebesoy Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* 5. c. Mart 1989, Sayı : 14'den ayrıbasım. / Nusret Baycan. – Ankara : Atatürk Araştırma Merkezi, 1989. 441-454 ss. ; 24 cm. A.V/5988.
- BAYCAN, NUSRET : *İsmet İnönü Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*. 5. c. Temmuz 1989, Sa. 15'den ayrıbasım. / Nusret Baycan. – Ankara : Atatürk Araştırma Merkezi, 1989. 625-638 ss. ; 24 cm. A.V/5990.
- BAYCAN, NUSRET : *Mareşal Fevzi Çakmak Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*. C. 6, Kasım 1989. Sa. 16'dan ayrıbasım / Nusret Baycan. – Ankara : Atatürk Araştırma Merkezi, 1989. 177-206 ss. ; 24 cm. A.V/5989.
- BAYKARA, TUNCER : *Tanzimatda Şehir ve Belediye* 150. Yılında Tanzimat'tan ayrıbasım. / Tuncer Baykara. – Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1992. 277-287 ss. ; 24 cm. A.V/5229.
- BAYMUR, FUAT : *İlk Okuma ve Yazma Öğretimi* / Fuat Baymur. – 2. bs. – İstanbul : İnkilâp, 1947. 154 s. ; 20 cm. A.V/6430.
- BAYPAKOV, K.M. : *Pamyatniki Zemledel'çesko-Skotovodçeskoj Kul'turi ūjnogo Kazakstana* / K.M. Baypakov, A.N. Poduşkin ; Red. S.M. Ahinjanov. – Alma-Ata : Nauka Kazakhskoy SSR, 1989. 160 s. : 2 lev. ; 22 cm. A.V/6304.
- BAYPAKOV, K.M. : *Po Sledam Drevnik Gorodov Kazakhstana : otrarskiy Oazıs* / K.M. Baypakov – Alma-Ata : Nauka, 1990. 208 s. ; 22 cm. ISBN 5-628-00636-X A.V/6299.
- BEHNSTEDT, PETER : *Glossar der Jemenitischen Dialektwörter in Eduard Glasers Tagebüchern : 2, 3, 6, 7, 8, 10* / Peter Behnstedt. – Wien : Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1993. 224 s. ; 24 cm. – (Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-Historische Klasse ; Bd. 594) ISBN 3-7001-1980-1 A.V/6456.
- BEKTAŞ, CENGİZ : *Kuş Evleri = Bird-houses* / Cengiz Bektaş. – İstanbul : Çimentaş, Kültür Yayınları, 1994. 111 s. : rnk. res. ; 22x224 cm. A.V/6391.
- BENOIST-MÉCHIN, L. : *Histoire de l'Armee Allemande* / L. Benoist-Méchin. – Paris : Albin Michel, 1993. 2 c. ; 22 cm. A.V/6837.

- BERİNDEI, DAN : *Le Prince Roumain Alexandre Jean Cuza et l'Empire Ottoman X. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım.* / Dan Berindei. – Ankara : TTK., 1993. 1556-1560 ss. ; 24 cm. A.V/5726.
- Beypazarı.* – Beypazarı : Beypazarı Kaymakamlığı, 1994. 107 s. : renk. res. ; 28 cm. B.I/1017.
- Bibliography of Islamic and Middle Eastern Studies in Japan : 1868-1988 : Index.* – Tokyo : Toyo Bunko, 1992. 144 s. ; 26 cm. ISBN 4-89656-335-2 A.V/5311-Index.
- BİLGİN, ABDÜSSELAM : *XVI. Yüzyıl İran Şairlerinden Ada'i-yi Şirazi'nin Selim-namesi* Belleten, C. LVI, Nisan 1992, Sa. 215'ten ayrışım. / Abdüsselam Bilgin. – Ankara : TTK., 1992. 13-30 ss. : 2 s. bel. ftkp. ; 24 cm. A.V/5171.
- BİLGİN, N. BURHAN : *Sivas Anıt Mezarları* / N. Burhan Bilgin. – Ankara : Kültür Bakanlığı, 1993. 53 s. ; 20 cm. – (Kültür Bakanlığı ; 1446. Sanat-Sanat Tarihi Dizisi ; 26-2) ISBN 97-17-1215-7 A.V/6416.
- BİLGİN, RECEP : *Mevlana : Aşık ve Mâşuk* / Recep Bilginer. – Ankara : Kültür Bakanlığı, 1993. 109 s. ; 20 cm. ISBN 975-17-1037-5 A.V/6415.
- BİLGİN, RECEP : *Zaferden Sonra : Mustafa Kemal'in Yaşamından Bir Kesit* / Recep Bilginer. – Ankara : Kültür Bakanlığı, 1993. 297 s. ; 20 cm. – (Kültür Bakanlığı Yay. ; 1586. Sanat - Sinema Dizisi ; 81-4) ISBN 975-17-1363-3 A.V/6408.
- BİNARK, İSMET : *Türk Arşivlerinin kısa Tarihçesi ve Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü'nün Faaliyetleri* / İsmet Binark. – Ankara : T.C. Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1994. 126 s. ; 24 cm. – (T.C. Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü ; Yay. No : 4) A.V/6335.
- BİNGÖL, İRFAN : *Yargı'mız : Yapısı ve Tarihçesi : Oğuzlar, Emeviler, Abbasiler, Moğollar, Selçuklular, Osmanlılar ve Türkiye'nin Yargı Sistemleri* / İrfan Bingöl. – Ankara : [A.y.], 1994. 84 s. ; 19 cm. A.V/6429.
- Bir Sosyal Güvenlik Kurumu Olarak Vakıflar* / Derleyen : İbrahim Ateş. – Ankara : Yoksullara Yardım ve Eğitim Vakfı Kültür Yayınları, 1993. 106 s. ; 24 cm. ISBN 975-7749-01-X A.V/6565.
- BLOOMBERG, MARTY : *Kütüphane Teknisyenleri İçin Teknik Hizmetlere Giriş* / Yazanlar Marty Bloomberg, G. Edward Evans. – 5. ed. / Çev. Nilüfer Tuncer. – Ankara : Türk Kütüphaneciler Derneği, 1989. 412 s. ; 25 cm. ISBN 975-7653-04-7 A.V/6346.
- BOBÇEV, S.S. : *Kak, Koga i Zašo remahnaha v Turçiya Sultanata i Halifata* / S.S. Bobçev. – Sofiya : Svoboden Universitesi, 1929. 29, 2 s. ; 24 cm. A.III/2646.

- BONNEAU, GEORGES : *Loi Municipale du 5 Avril 1884* / par Georges Bonneau. – Paris : Librairie des Sciences Politiques et Sociales, 1937. 152 s. ; 22 cm. A.V/6338.
- BORG, MOHAMMAD : *Hedjaz Under Ottoman Rule a Study For Some Sources Relating That*. X. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım. / Mohammad Borg. – Ankara : TTK, 1993. 1339-1341 ss. ; 24 cm. A.V/5681.
- BOSTAN, İDRİS : *Osmanlı Bahriyesinde Modernleşme Hareketleri, I. : Tersane'de Büyük Havuz İnşası : 1794-1800*. 150. yılında Tanzimat'tan ayrışım. / İdris Bostan. – Ankara : TTK, 1992. 69-90 ss. : 3 res. : 8 bel. ftkp. ; 24 cm. A.V/5239.
- BOSTAŞVİLİ, NELİ İVANOVNA : *Bibliografiya Turçii : İstoriya* / N.İ. Bostaşvili. – Tbilisi : Meçniereva, 1971. 290 s. ; 22 cm. A.V/6427.
- BOZKURT, GÜLNIHAL : *Osmanlı - Yahudi İlişkilerine Genel Bir Bakış* Belleten, C. LVII, Ağustos 1993, s. 219'dan ayrışım. / Gülnihal Bozkurt. – Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 593-563 ss. : 9 s. bel. ftkp. ; 24 cm. A.V/6022.
- BUDAGOV, B.E. : *Azerbaycan Tabiatı = Priroda Azerbaydjana = The Nature of Azerbaijan* / Metnin Müellifi B.E. Budagov. – Bakü : Işıq, 1980. ss. yok. : rnk. res. ; 31 cm. B.I/965.
- Bulgarsko Nasionalnorevolutsionno Dvijenie 1868-1874 = Bulgarian National - Revolutionary Movement 1868-1874* : Foreign Document. – Sofiya : Voennoizdatelski Komleks, 1992. 2 c. ; 24 cm. ISBN 854-509-013-3 A.V/6179.
- BUNYADOV, ZİYA : *Azerbaycan 7-9. Asırlarda* / Ziya Bunyadov. – Bakü : Azerbaycan Devlet Neşriyatı, 1989. 334 s. ; 22 cm. ISBN 5-552-00376-4 A.V/6092.
- BUNYADOVA, ŞİRİN : *Nizami ve Etnografya* / Şirin Bunyadova. – Bakü : Elm, 1992. 157 s. ; 20 cm. ISBN 5-8066-0480-2 A.V/6283.
- BURABAEV, M.C. : *Obşestvennaya Mısl' Kazakhstana v 1917-1940 gg.* / M.C. Buabaev. – Alma Ata : Gilim, 1991. 255 s. ; 21 cm. ISBN 5-628-00500-2 A.V/6128.
- BURGUIÈRE, ANDRÉ : *Paysage et Paysans : Les Campagnes européennes du 10e au 20e siècle* / André Burguière. – Paris : Hathan, 1991. 146 s. ; rnk. res. ; 32 cm. ISBN 2-09-241000-8 B.I/1037.
- BURIAN, ORHAN : *Türk Görüntüsünün Rönesans Dönemi İngiliz Edebiyatına Yansıması* Belleten, C LVI, Ağustos 1992, Sayı : 216'dan ayrışım. / Orhan Burian ; çev. Çiğdem İpek. – Ankara : TTK, 1992. 567-589 ss. ; 24 cm. A.V/6165.
- BUTBAY, MUSTAFA : *Vospominaniya o kavkaze* / Mustafa Butbay. – Mahaçkala : Biblioteka Jurnalnala "Naş Dagestan", 1993. 67 s. ; 22 cm. A.V/6288.
- CAILLAVET, G. -A. DE. : *Papa : Le Sire de Vergy* / G. -A.de Caillavet, R. de Flers. – Paris : Modern Théâtre, 1911. 126 s. ; 235 cm. A.V/6314.

- A CAMPO, ANNA LAETITIA : *Antropomorphic Representations in Prehistoric Cyprus : A Formal and Symbolic Analysis of Figurines, C. 3500-1800 B.C.* / By Anna Laetitia a Campo. – Jonsered : Paul Aström, 1994. 257 s. ; 21 cm. – (Studies in Mediterranean Archaeology and Literature ; Pocket - book 108) ISBN 91-7081-069-9 A.V/6441.
- CANNON, BYRON D. : *Local Demographic Patterns and Ottoman Military Constription : A Preliminary Survey of the Hebron District in Palestine, 1914-1917* / Byron D. Cannon. – Ankara : TTK., 1993. 1382-1416 ss. : 19 s. tbl. ; 24 cm. A.V/5730.
- CARLESON, EDVARD : *Ibrahim Müteferrika Basımevi ve Bastığı İlk Eserler* / Edvard Carleson ; Yay. Haz. Mustafa Akbulut. – Ankara : Türk Kütüphaneciler Derneği, 1979. 525. s. ; 24 cm. – (Türk Kütüphaneciler Derneği Yay. ; 11) A.V/6392.
- Cemali : Hayatı ve Dîvânı* / İnceleme, Tenkidli Metin, Tıpkıbasım Haz. İ. Çetin Derdiyok. – Florida : Harvard Üniversitesi Yakınoğu Dilleri ve Medeniyetleri Bölümü, 1994. 170 s. ; 28 cm. – (Doğu Dilleri ve Edebiyatlarının Kaynakları ; 23. Türkçe Kaynakları ; 21) B.I/1043.
- Census of India 1961. Vol. 1 : India.* – New Delhi : The Registrar General India, Ministry of Home Affairs, 1968. Ölçek Krşk. ; 10 pafta. H/272.
- CESA MARTINEZ, CARLOS DE LA : *Tiermes III : Excavaciones realizadas en la Ciudad Romana y en las Necropolis Medievales : Campanas de 1981-1984* / Carlos de la Casa Martinez [et al.]. – Madrid : Instituto de Conservacion y Restauracion de Bienes Culturales, 1994. 136 s. : res. ; 29 cm. – (Excavaciones arqueologicas en Espana ; 166) ISBN 84-8181-001-0 B.I/1001
- The Changing Rural Habitat.* – Singapore : Aga Khan Awards, 1982. 2 c. ; 28 cm. B.I/981.
- CHASIOTÉ, I.K. : *Oi Ellenes Stis Paramones Tes Naumachias tes Naupaktou* / I.K. Chasioté. – Thessalonike : Idruma meleton Cherzonesou tou Aimou, 1970. 304 s. ; 25 cm. A.V/6186.
- CHATEAUBRIAND, FRANÇOIS-RENÉ : *Grands écrits politiques* / François René Chateaubriand : Presentation et notes Jean-Paul Clément. – Paris : Imprimerie Nationale Editions, 1993. 2 c.; 22 cm. ISBN 2-11-081264-8 (brochés) A.V/6830.
- CHAUNU, PIERRE : *La Civilisation de l'Europe des Lumières* / Pierre Chaunu. – Paris : Arthaud, 1993. 571 s. ; 22 cm. ISBN 2-7003-0812-3 A.V/6787.
- CİN, HALİL : *Tanzimat Döneminde Osmanlı Hukuku ve Yargılama Usulleri* 150. Yılında Tanzimat'tan ayrībasım. / Halil Cin. – Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1992. 11-32 ss. ; 24 cm. A.V/5233.

- CLARI, ROBERT DE : *Istanbul'un Zaptı : 1204* / Robert de Clari ; çev. Beynun Akyavaş. – Ankara : TTK., 194. 54 s. ; 24 cm. – (AKDITYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; 10. Dizi-Sa. 16) ISBN 97-16-0378-1 A.V/6597.
- Clement of Ohrid and the Role of the Ohrid Literary School in the Development of the Slaviç Literacy = Kliment Okhridski i Ulogato na Okhridskata knijejna škda vo Razvitakat na Slovenskata Prosveta.* – Skopye : Makedonska Akademiya na Naukite i Umetnostite, 1989. 393 s. ; 24 cm. A.V/6240.
- CONGRES INTERNATIONAL DES ETUDES DU SUD-EST EUROPEEN : (6. : 1989 : SOFIA) *Sixième Confès Intarnational des Etudes du Sud-Est Européen = 6 Međunaroden Kongres za Proucuvanie ne Yugoistocna Evropa.* – Skopye : Académie Macédonienne des Sciences et des Arts, 1991. 184 s. ; 24 cm. A.V/6181.
- Conservation as Cultural Survival.* – Cambridge : The Aga Khan Awards, 1980. 115 s. ; 28 cm. B.I/983.
- CONSTANTINIDES, COSTAS N. : *Dated Greek Manuscripts From Cyprus to the Year 1570* / Costas N. Constantinides and Robert Browning. – Washington, D.Ç. ; Nicosia : Dumbarton Oaks Research Library and Collection ; Cyprus Research Centre, 1993. 449 s. : 240 lev. ; 31 cm. – (Dumbarton Oaks Studies ; 30) (Texts and Studies of the History of Cyprus ; 18) ISBN 0-88402-210-2 B.I/972.
- CUMAGULOV, ÇETIN : *Epigrafika Kırgızii* / Çetin Cumagulov. – Bişkek : İlim, 1987. 167 s. ; 22 cm. A.V/6042./ Organizing Committee Chairmans Okan Tarhan, Nihat Bayşu. – Van ; Gazi Mağusa : Yüzüncü Yıl University, Eastern Mediterranean, 1994. 383 s. ; 24 cm. ISBN 975-7616-03-6 A.V/6561-3.
- Cyprus International Symposium on her past and present (Gazi Magosa : 1991) / Organizing Commitee Chairmans Okan Tarhan, Rifat Bayşu.* – Van ; Gazi Magosa : Yüzüncü Yıl University; Eastern Mediterranean, 1994. 383 s. ; 24 cm. ISBN 975-7616-03-6 A.V/6561.
- ÇAĞATAY, NEŞET : *Mudanya Ateşkesi 70. Yılında Mütarekesi ve Uluslararası Sonuçlarından ayırbaşım.* / Neşet Çağatay. – Bursa : Uludağ Üniversitesi, 1993. 133-140 ss. ; 24 cm. – (Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yay.; No. 1) A.V/5840.
- ÇAĞATAY, NEŞET : *Türk Vakıflarının Özellikleri X.* Türk Tarih Kongresi'nden ayırbaşım. / Neşet Çağatay. – Ankara : TTK., 1993. 1615-1623 ss. ; 24 cm. A.V/5696.
- ÇAĦANKİROV, MURADĦAN : *Milli Teşekkül Merhalasında Azerbaycan Edebi Dilinin Aparıcı Uslubları* / Muradhan Çahankirov. – Bakü : Elm, 1989. 280 s. ; 22 cm. A.V/6100.
- ÇAYCI, ABDURRAĦMAN : *Çanakkale ve Gelibolu Yarımadasının Atatürk'ün Askeri Kariyerindeki Yeri Çanakkale Savaşları, Sebeb ve Sonuçları Uluslara-*

rası Sempozyumu'ndan Ayırbaşım. / Abdurrahman Çaycı. – Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1993. 55-68 ss. ; 24 cm. A.V/5902.

ÇAYIRDAĞ, MEHMET : *Niksar, Tokat-Gümenek ve Kayseri-Palas'ta Üç Kitabe Belleten*, C. LVII, Nisan 1993, Sayı : 218'den ayırbaşım. / Mehmet Çayırdağ – Ankara : TTK., 1993. 81-87 ss. ; 4 res. ; 24 cm. A.V/5912.

ÇEFEROV, ESEDULLA : *Gurucay Deresinde* / Esedulla Çeferov. – Bakü : Azerbaycan Devlet Neşriyatı, 1990. 64 s. : 30 şe. ; 20 cm. A.V/6255.

Çerniy Yanvar' Bakü 1990 : Dokumenti i Materiali. – Bakü : Azernesr, 1990. 288 s. ; 20 cm. ISBN 5-552-00716-6 A.V/6136.

ÇIBUL'SKIY, V.V. : *Lunno - Solneçniy Kalendar' Stran Vostocnoy Azii : s perevodom na Datı evropeyskogo kalendarya : s 1 po 2019 g. n.e* / V.V. Çıbul'skiy. – Moskva ; Nauka, 1988. 382 s. ; 22 cm. A.V/6088.

ÇIĞ, MUAZZEZ İLMİYE : *Nekroloji : Assiriolog Prof. Dr. F.R. Kraus'ın Ardından Belleten*, C. LVII, Nisan 1993, Sayı : 218'den ayırbaşım. / Muazzez İlmiye Çığ. – Ankara : TTK., 1993. -305- ss. ; 24 cm.

ÇIĞ, MUAZZEZ İLMİYE : *Piri Reis Haritası Üzerinde Amerika'da Yapılan Geniş ve derin Çalışmaları İçeren The Maps of the Ancient Sea Kings : Eski Deniz Kralarının Haritaları : Kitabın Türkçe Özeti* Belleten, C.LVI, Ağustos 1992, Sayı : 216'dan ayırbaşım. / Muazzez İlmiye Çığ. – Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1992. 405-435 ss. : 1 hrt. ; 24 cm. A.V/5168.

ÇMUKHOV, M.O. : *Arkeologiya ta starodavniya İstoriya Ukrayni* / M.O. Çmukhov, N.M. Kravçenko, İ.T. Çerniyakov. – Kiev : Libid, 1992. 376 s. ; 21 cm. ISBN 5-325-00096-9 A.V/6132.

ÇOROEV, T.K. : *Mahmud İbn Hüseyin al-Kaşgarî sana Anın "Türk Tilder Çöz Jinnagi"* / T.. Çoroev. – Frunze : Kırgızstan, 1990. 88 s. ; 20 cm. ISBN 5-655-00484-4 A.V/6220.

ÇUBUKÇU, İBRAHİM AGÂH : *Les Veus des Musulmans Envers des Chretiens* Belleten, C. LVII, Nisan 1993, Sayı : 218'den ayırbaşım. / İbrahim Ağâh Çubukçu. – Ankara : TTK., 1993. 271-284 ss. ; 24 cm. A.V/5923.

DADAŞEV, T.P. : *Prosveşenie v Turçii v Noveyşee Vremya : 1923-1960* / T.P. Dadaşev. – Moskva : Nauka, 1972. 170 s. ; 20 cm. A.V/6254.

DAHER, MASSOUD : *La Politique Ottomane au Mont-Liban 1840-1842 D'Après des Sources Françaises X*. Türk Tarih Kongresi'nden ayırbaşım. / Massoud Daher. – Ankara : TTK., 1993. 1361-1372 ss. ; 24 cm. A.V/5731.

DALRYMPLE, WILLIAM : *Sur les pas de Marco Polo : Voyage en Asie centrale* / William, Dalrymple ; traduit de l'anglais par Monique Lebailly. – Paris : J. – Cl. Lattès, 1993. 346 s. ; 24 cm. ISBN 2-7096-1255-0 A.V/6828.

Dame Gruev : in the Macedonian National Liberation Movumnt : Conference Held on the Occasion of the Eightieth Anniversay from his Death : Bitola-Demir Hi-

- sar, November 9 and 10, 1986. – Skopje : Makedonska Akademiya na Naukite i Umetnostite, 1989. 191 s. ; 24 cm. A.V/6237.
- DANILOV, V. I. : *Tursiya 80. kh : ot Voennogo rejima do Ograniçennoi Demokratii* / V.I. Danilov. – Moskva : Nauka, 1991. 192 s. ; 20 cm. ISBN 5-02-017168-9 A.V/6138.
- DÂVER, BÜLENT : *1. Dünya Savaşı'nda Osmanlı İmparatorluğu'nda Siyasal Hayat ve Siyasal Partiler Çanakkale Savaşları, Sebep ve Sonuçları Uluslararası Sempozyumu'ndan Ayırbaşım.* / Bülent Dâver. – Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1993. 105-119 ss. ; 24 cm. A.V/5904.
- DAVISON, RODERIC H. : *Ottoman Diplomacy and the Ending in 1869 of the Crisis with Greece Caused by the Rebellion in Cerete of 1866-69 X.* Türk Tarih Kongresi'nden ayırbaşım. / Roderic H. Davison. – Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1993. 1194-1203 ; 24 cm. A.V/5721.
- DAVISON, RODERIC H. : *Western Publications on the Tanzimat* 150. Yılında Tanzimat'tan ayırbaşım. / Roderic H. Davison – Ankara : TTK, 1992. 511-532 ss. ; 24 cm. A.V/5224.
- DEANE, PHYLLIS : *İlk Sanayi İnkılâbı* / Phyllis Deane ; İngilizceden Çev. : Tevfik Güran. – 2. bs. – Ankara : TTK, 1994. 284 s. ; 25 cm. – (AKD TYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; 10. Dizi-sa. 10a) ISBN 975-16-0005-7 A.V/1458-1994.
- DÉCSY, GYULA : *Die Ungarischen Lehnwörter der Bulgarischen Sprache* / von Gyula Décsy. – Wiesbaden : Harrossowitz, 1959. 75 s. ; 25 cm. (Ural - Altaische Bibliothek ; 7) A.V/6380.
- DELPORTE, HENRI : *L'Image de la Femme dans l'art Préhistorique* / Henri Delporte - Nouvelle édition augmentée. – Paris : Picard, 1993. 287 s. ; 29 cm. ISBN 2-7084-0440-7 B.I/1039.
- DEMİR, REMZİ : *İstanbul Rasathanesi'nde Yapılmış Olan Gözlemler* Belleten, C. LVII, Nisan 1993, Sayı : 218'den ayırbaşım. / Remzi Demir. – Ankara : TTK, 1993. 161-172 ss. ; 24 cm. A.V/5919.
- DEMİRHAN ERDEMİR, AYŞEGÜL : *Tıp Tarihi ve Deontoloji Dersleri* / Ayşegül Demirhan Erdemir. – Bursa : Uludağ Üniversitesi, 1994. 280 s. ; 24 cm. ISBN 975-7657-75-1 A.V/6613.
- DEMİRKENT, İŞİN : *1071 Malazgirt Savaşına Kadar Bizans'ın Askerî ve Siyasî Durumu* Tarih Dergisi 33. s. Mart 1980/81'den ayırbaşım. / Işın Demirkent. – İstanbul : İstanbul Edebiyat Fakültesi, 1982. 133-146 ss. ; 24 cm. A.V/6039.
- DEMİRKENT, İŞİN : *Haçlı Seferleri Dönemi Kalelerinden Râvendân* Belleten, C. LVI, Ağustos 1992, Sayı : 216'dan ayırbaşım. / Işın Demirkent. – Ankara : TTK, 1992. 371-389 ss. : 11 res. ; 24 cm. A.V/5166.

- DEMİRKENT, İŞİN : *Haçlı Seferleri Düşüncesinin Doğuşu ve Hedefleri* İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi s. 35'den ayrışım. / İşin Demirkent. – İstanbul : İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1994. 65-78 ss. ; 24 cm. A.V/6435.
- Demographic, social and Economic Aspects of Labour and Employment = Demografski, Socijalni i Vrabotenosta.* – Skopje : Macedonian Academy of Sciences and Arts, 1991. 284 s. ; 24 cm. A.V/6182.
- DÉVÉNYI, KINGA : *al-Farra's Ma'ani l-Qur'an : Index of Qua'anic References* / by Kinga Dévényi. – Budapest : The Hungarian Scientific Research Fund, 1992. 147 s. ; 20 cm. – (The Arabist Budapest Studies in Arabic ; 5) ISSN 0239-1619 A.V/4508-5.
- DEVLET, M.A. : *Listi Kamenoy Knigi Ulug-Khema* / M.A. Devlet. – Kızıl : Tuvinское Книжное Издатel'stvo, 1990. 120 s. ; 22 cm. ISBN 5-7655-0135-4 A.V/6258.
- Diderkinler / Tertib eden : Hidayet.* – Bakü : Kençlik, 1990. 384 s. ; 20 cm. ISBN 5-8020-0684-6 A.V/6149.
- DİNÇOL, ALİ M. : *Samsat'ta Bulunan Hiyeroglifli Bir Mühür Baskısı* Belleten, C. LVI, Nisan 1992, Sa. 215'ten ayrışım. / Ali M. Dinçol. – Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1992. 5 s. res. ; 24 cm. A.V/5179.
- DJAFAROV, U.R. : *Gunni i Azerbaydjan* / U.R. Djafarov. – Bakü : Elm, 1985. 123 s. ; 20 cm. A.V/6069.
- DOBRINESCU, V. FL. : *Emigratia Româna din Lumea Anglo-Saxona* / V. Fl. Dobrinescu. – Iași : Institutul European, 1993. 159 s. ; 24 cm. ISBN 973-9148-28-X A.V/6549.
- Documents sur la politique Exterieur de serbie 1903-1914* / red. Radovan Samardzić. – Beograd : Academie Serbe des Sciences et des Arts, 1991. ... c. ; 24 cm. ISBN 86-7025-131-0 A.V/6453.
- Doğu Anadolu ve Erzincan : Eskiçağlardan Günümüze Doğu Anadolu Bölgesi'nin Geri Kalmışlığı Üzerine Bir Deneme* / Yay. Haz. Ersal Yavi. – Erzincan : T.C Erzincan Valiliği, 1994. 303 s. ; 25 cm. ISBN 975-7565-43-1 A.V/6329.
- DONEV, JOVAN : *The Great Powers and Macedonia During the First Balkan War* / Jovan Donev. – Skopje : Institute for National History, 1988. 156 s. ; 20 cm. A.V/6261.
- DRAGANOVA, BLAVKA : *Anam Defterleri of the Danube Vilayet.* Academie Bulgare des Sciences Institut d'Etudes Balkaniques Etudes Balkaniques, no 3-4, 1992'den ayrışım. / Slavka Draganova. – Sofya : Academie Bulgare des Sciences Institut d'Etudes Balkaniques, 1992. 249-268 ss. ; 24 cm. A.V/5844.
- DRAGONOVA, SLAVKA : *Berkovskomo selo v Neveçeruem na Osvobojgenuemo* / Slavka Draganova. – Sofiya : Bulgarskata Akademiye na Naukite, 1985. 197 s. ; 21 cm. A.V/6085.

- DRAGONOVA, SLAVKA : *Two Documents on the Transformation of Natural into Money Rent in Sheep Breeding in the Bulgarian Lands : 1848-1874* Bulgarian Historical Review, 3, 1989'dan ayırbaşım. / Slavka Dragonova. – Sofya : Bulgarian Historical Review, 1989. 87-96 ss. ; 24 cm. A.V/3339.
- DUDA, DOROTHEA : *Islamische Handschriften II : Teil 1. Die Handschriften in Arabischer Sprache* / Dorothea Duda. – Wien : Österreichische Akademie der Wissenschaften, 1992. 2 c. ; 30 cm. – (Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-Historische Klasse Denkschriften ; Bd. 229) ISBN 3-7001-1949-6 B.I/993.
- DUPRÉ I REVANTOS, XAVIER : *La "Antiga Audiencia" : Un acceso al foro provincial de Tarraco* / Xavier Dupré i Reventos, Josep Ma Carreté i Nadal. – Madrid : Instituto de Conservacion y Restauracion y Restauracion de Beines Culturales ; Autoridad Portuaria de Tarragona, 1993. 173 s. : res. : 29 cm.+1 ek. – (Excavaciones arqueologicas en Espana ; 163) ISBN 84-7483-963-7 B.I/1002.
- DURU, REFIK : *Höyücek Kazıları 1989*. Belleten, C. LVI, Ağustos 1992, Sayı : 216'dan ayırbaşım. / Refik Duru. – Ankara : TTK., 1992. 551-556 ss. : 14 s. lev. ; 24 cm. A.V/5158.
- DURU, REFIK : *Kuruçay Höyük* / Refik Duru. – Ankara : TTK., 1994. . . c. ; 32 cm. – (AKDITYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; 5. Dizi-sa. 44) ISBN 975-16-0592-X Tk. B.I/1027.
- DUVERDIER, GÉRALD : *İlk Türk Basımevinin Kuruluşunda İki Kültür Elçisi : Savary de Brèves ile İbrahim Müteferrika* Belleten, C. LVI. Nisan 1992, Sayı : 215'ten ayırbaşım. / Gérald Duverdier ; çev. : Türker Acaroğlu. – Ankara : TTK., 1992. 275-305 ss. : 10 res. ; 24 cm. A.V/5175.
- Dva Veka Srpskog Novinarstva=Two Centuries of Serbian Journalisme Serbe* / Autori Miodrag Jiko Avramovic ... [et al.] – Beograd : Institut Za Novinarstvo, 1992. 573 s. ; 29 cm. B.I/989.
- ECER, A. VEHBİ : *Osmanlı Döneminde Mekke'nin Yönetimi X. Türk Tarih Kongresi'nden ayırbaşım.* / A. Vehbi Ecer. – Ankara : TTK., 1993. A.V/5693.
- EDER, BIRGITTA : *Staat, Herrschaft, Gesellschaft in frühgriechischer Zeit : Eine Bibliographie 1978-1991/92* / Birgitta Eder. – Wien : Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1994. 248 s. ; 24 cm. – (Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch, Historische Klasse. Sitzungsberich ; Bd. 611) ISBN 3-7001-2140-7 A.V/6593.
- EFENDİYEV, RASİM : *Azerbaycan Halg Sanatı+Narodnoe İskusstvo Azerbaydjana = Folk Art of Azerbaijan* / Rasim Efendiyev. – Bakü : Işıq, 1984. 203 s. ; 34 cm. B.I/967.
- EFENDİYEV, RASİM : *Azerbaycanın Bedii Senetkarlığı Dünya Müzelerinde = Decorative and Applied Arts of Azerbaijan in Museums of World* / Rasim Efendiev. – Bakü : Işıq, 1980. 166 s. ; 22 cm. A.V/6176.

- EFENDİ, RASİM : *Kamennaya Plastika Azerbaydjana* / Rasim Efendi. – Bakü : Işığ, 1986. ss. yok. : rnk. res. ; 30 cm. B.İ/963.
- ELDEM, EDHEM : *XVIII. Yüzyılda İstanbul'da Poliçe Tedavülü ve Kambiyo Kur-ları Hakkında X. Türk Tarih Kongresi'nden ayrıbasım.* / Edhem Eldem. – Ankara : TTK., 1993. A.V/5711.
- ELIDE, MICCEA : *The Romanians a concise history* / Mircea Elide. – Bucarest : Roza Vinturilar, 1992. 62 s. ; 24 cm. ISBN 973-9003-23-0 A.V/6551.
- ELİYAROV, S.S. : *Azerbaycan Tarihi Üzre Gaynaglar* / S.S. Eliyarov, Y.M. Mah-mudov. – Bakü : Azerbaycan Üniversitesi Neşriyatı, 1989. 328 s. ; 21 cm. ISBN 5-8025-0002-6 A.V/6198.
- 50 Let Poiskov i Otkritiy=50 Ellik Ezlenuler Hem Açışlar.* - Kazan : Tatarstan Kitap Neşriyatı, 1989. 240 s. ; 22 cm. A.V/6199.
- D'ENCAUSSE, HÉLÈNE CARRÈRE : *Victorieuse Russie* / Hélène Carrère d'En-causse. – Paris : Le Grand Livre du Mois, 1992. 439 s. ; 25 cm. ISBN 2-213-02948-2 A.V/6832.
- Die Epigraphische und Alttertumskundliche Erforschung Kleinasiens : Hundert Jahre Kleinasiatische Kommission der Östterreichischen Akademie der Wissenschaften* / Hrsgs. von Gerhard Dobesch, Georg Rehrenböck. – Wien : Östter-reichische Akademie der Wissenschaften, 1993. 372 s. : 32 lev. : 2 pl. ; 30 cm. – (Öster. Aka. der Wissensc. Phi. - Histo. Klasse Denk. ; Bd. 236. Ergän. zu den Tituli Asie Minoris ; Nr. 4) ISBN 3-7001-2081-8 B.I/949.
- ERALP, T. NEJAT : *Tarih Boyunca Türk Toplumunda Silâh Kavramı ve Osmanlı İmparatorlugunda Kullanılan Silâhlar* / T. Nejat Eralp. – Ankara : AKM., 1993. 196 s. ; 78 res. ; 25 cm. ISBN 975-16-0539-3 A.V/6402.
- ERCAN, YAVUZ : *Ermenilere Verilen İmtiyazlarla İlgili Bazı Belgeler X. Türk Tarih Kongresi'nden ayrıbasım.* / Yavuz Ercan. – Ankara : TTK., 1993. 1883-1889 ss. ; 24 cm. A.V/5695.
- ERCENK, GIRAY : *Pamphylia Bölgesi ve Çevresi Eski Yol Sistemi* Belleten, C. LVI, Ağustos 1992, Sayı : 216'dan ayrıbasım. / Giray Ercenk. – Ankara : TTK., 1992. 361-370 ss. : 1 lev. : 12 res. ; 24 cm. A.V/5162.
- ERDENTUĞ, AYGEN : *Günümüz Türkiyesi'nde Akrabalık Terimlerinin kullanımı* Belleten, C. LVI, Ağustos 1992, Sayı : 216'dan arıbasım. / Algen Erdentuğ. – Ankara : TTK., 1992. 483-512 ss. : 4 tbl. ; 24 cm. A.V/5164.
- ERDOĞRU, M. AKIF : *Kitâbiyat : Âbideleri ve Kitabeleriyle Beyşehir Tarihi Belle-ten, C. LVII, Nisan 1993, s. 218'den Ayrıbasım.* / M. Akif Erdoğan. – Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1993. 303-304 ss. ; 24 cm. A.V/5908.
- ERDURAN, REFİK : *Metamorfoz : Bir Sürat Rekorunun Hikâyesi* / Refik Erduran. – Ankara : Kültür Bakanlığı, 1994. 106 s. ; 20 cm. – (Kültür Bakanlığı Yay. ; 1588. Sanat-Sinema Dizisi ; 83-6) ISBN 97-17-1366-8 A.V/6407.
- ERENDİL, MUZAFFER : *Çağdaş Orta Doğu olayları* / Muzaffer Erendil. – An-kara : Genelkurmay Başkanlığı, 1992. 166 s. : 1 cetvel : 6 hrt. : 12 krk. ; 24 cm. A.V/5108-1992.

- ERGENÇ, LEMAN : *Rus İmparatoriçesi Aleksandra Fedorovna'nın Mektuplarında I. Dünya Savaşı ve Türkiye* Belleten, C. LVII, Ağustos 1993. Sa. 219'dan ayrışım. / Leman Ergenç. –Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1984. 581-588 ss. ; 24 cm. A.V/6026.
- ERGINÇ, FAHRI *Acı Lokma : Roman* / Fahri Erginç. – Bakü : Azereşr, 1989. 224 s ; 22 cm. ISBN 5-552-00636-4 A.V/6135.
- ERKANAL, ERMAĞAN : *Anadolu'da bulunan Suriye Kökenli Mühürler ve Mühür Baskıları = Die in Anatolien vorkommenden altsyrischen Siegel und Siegelabdrucke* / Armağan Erkanal. – Ankara : T.T.K., 1993. 209 s. : 76 s. lev. : 1 hrt. ; 28 cm. , (AKDITYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; 6. Dizi - Sa. 42) ISBN 975-16-0569-5 B.I/1024.
- ERTUĞRUL : *Lisan ve Edebiyatımız Hakkında Tahliil, Tenkid, Mukayese* / Ertuğrul. – İstanbul : Hukuk Mat., 1917. 161 s. ; 24 cm. A.V/6388.
- Erzurum Anıtları*. – [A.y.y.y.], 1956. 34 fotoğraf ; 25-36 cm. A.V/6363.
- Eski Türk Yazılı Abideleri Muntehebatı* / Tertip edeni, önsöz, gayd ve Lugatın Müellifi E.A. Guliyev. – Bakü : Bakü üniversitesi neşriyatı, 1992. 280 s. ; 21 cm. A.V/6615.
- Ethnogenesis of the Yürüks and Their Settlement in Balkans = Etnogeneza na Yuruçite i Nivnoto Naseluvan'e na Balkanot : Materiyali od Trkayesnata Masa, odrjana vo Skopye na 17 i 18 noemuri 1983 godina*. – Skopye : Makedonska Akademiya na Naukite i Umetnostite, 1986. 181 s. ; 24 cm. A.V/6215.
- Etiket u Narado Peredney Azii* / red. A.K. Bayburin, A.M. Reşetov. – Moskva : Nauta, 1988. 264 s. ; 22 cm. A.V/6280.
- Etnikite Tradiçii i Sovremenosta = The Ethnic Traditions and the Contemporaneity : International Scientific Meeting Ohrid. September 14th and 15th 1981*. – Skopye : Makedonska Akademiya na Naukite i Umetnostite, 1989. 157 s. ; 24 cm. A.V/6239.
- EVELY, R.D.G. : *Minoan Crafts : Tools and Techniques* / By R.D.G. Evely. – Göteborg : Paul Aström, 1993. c. ; 31 cm. – (Studies in Mediterranean Archaeology ; vol. ; 92) ISBN 91-7081-009-5 B.I/1042.
- EVLIYA ÇELEBİ : *Evliya Çelebi Seyahatnamesi. 1. kitap : İstanbul. 2 cüz : v. 106b-217b* / Giriş Fahir İz. – Massachusetts; Cambridge : Harvard Üniversitesi, 1993. 216-438 ss. ; 28 cm. – (Doğu Dilleri ve Edebiyatlarının Kaynakları ; 19. Türkçe Kaynaklar ; 17) B.I/1044.
- EVREN, KENAN : *Kenan Evren'in Söylev ve Demeçleri : Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı : 12 Eylül 1982 - 9 Kasım 1983*. – Ankara : TBMM., 1983. 541 s. ; 25 cm. A.V/6572.
- Excavations at Seibal : Department of Peten, Guatemala* / Ed. Gordon R. Willey. – Cambridge ; Massachusetts : Peabody Museum of Archaeology and Ethnology, 1982. 343 s. ; 31 cm. – (Memoirs of the Peabody Museum ; vol. 15) ISBN 0-87365-687-3 B.I/444-15.

- Excavations at Seibal : Department of Peten, Guatemala* / Ed. Gordon R. Willey.- Cambridge ; Massachusetts : Peabody Museum of Archaeology, 1978. 250 s. ; 31 cm. – (Memoirs of the Peabody Museum ; vol. 14) B.I/444-14.
- The Expanding Metopolis Coping with the Urban Growth of Cairo.* – Cairo : The Aga Khan Award for Architecture, 1985. 238 s. ; 30 cm. B.I/986.
- Expressions of Islam in Buildings.* – Geneva : The Aga Khan Award for Architecture, 1990. 234 s. ; 26 cm. ISBN 2-88207-006-3 B.I/1000.
- EYİCE, SEMAVİ : *Hittitologues et Byzantinistes a la Decouverte de l'Asie Mineure* Belleten, C. LVI, Nisan 1993, Sa. 215'ten ayırbaşım. / Semavi Eyice. – Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1992. 243-260 ss. ; 24 cm. A.V/5170.
- FARAH, CAESAR E. : *Organizing for the Second Conquest of Yemen X.* Türk Tarih Kongresi'nden ayırbaşım. / Caesar E. Farah. – Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1993. 1457-1471 ss. ; 24 cm. A.V/5706.
- FAWAZ, LEILA : *The Civil war of 1860 in Lount and Lebanon and Damascus X.* Türk Tarih Kongresi'nden ayırbaşım. / Leila Fawaz. – Ankara : TTK., 1993. 1373-1379 ss. ; 24 cm. A.V/5708.
- FAYRADOVA, U.Ş. : *Administrativnaya Otvetstvennost' za Narušenje Prirodookhranitel'nogo Zakonodatel'sta* / U.Ş. Fayradova. – Bakü : Elm, 1989. 205 s. ; 20 cm. A.V/6222.
- FAZİLİ, ABDULLA : *Atropatena Er. Ev. 4. -er 7. Esri* / Abdulla Fazili. – Bakü : Elm, 1992. 216 s. ; 20 cm. ISBN 5-8066-0451-9 A.V/6277.
- FAZİLOV, E. : *Starouzbekskiy Yazik : Khorezmiyskie Pamyatniki 14 veka* / E. Fazilov. – Taşkent : Akademiya Nauk Uzbekskoy SSR, 1971. ... c. ; 24 cm. A.V/6352.
- FERZELİ, EJDİR : *Dede Korgud Yurdu* / Ejdir Ferzeli. – Bakü : Azerbaycan Devlet Neşriyatı, 1989. 180 s. ; 22 cm. ISBN 5-552-00352-7 A.V/6263.
- Festschrift : Presented as a Memorial to Ljuben Lape, a Member of Macedonian Academy of Sciences and Arts.* – Skopje : Makedonian Academy of Sciences and Arts, 1986. 52 s. ; 24 cm. A.V/6306.
- Festschrift : Presented as a memorial to Mihailo Apostolski, a Member of Macedonian academy of Sciances and Arts.* – Skopje : Makedonian Academy of Sciences and Arts, 1988. 50 s. ; 244 cm. A.V/6303.
- Fiume : Ricordo di* / Ed. Francesco Slocovich, – Fiume : [A.y.], 1934. 12 fot. ; 10x15 cm. A.V/6321.
- Formi Feodal'noy Zemel'noy sobstvennosti i Vladeniya na Blijnem i Srednem Vostoka : Bartol'dovskie Çteniya 1975 g.* – Moskva : Nauka, 1979. 227 s. ; 21 cm. A.V/6212.
- La France Aux Portes de l'Orient : Chypre 12ème - 15ème Siecle* / Ouvrage collectif sous la direction de Jacques Charles-Gaffiot. – Paris : Centre Cultural

- du Panthéon, 1991. 215 s. : rnk. res. ; 28 cm. ISBN 2-950-4070-5-6 B.I/1040.
- FRANCO, ISABELLE : *Rites et Croyances d'Eternite* / Isabelle Franco. – Paris : Pymalion, 1993. 314 s. : res. ; 22 cm. ISBN 2-85704-386-4 A.V/6835.
- FREYDENBERG, M.M. *Dubrovnik i Osmanskaya İmperiya* / M.M. Freydenberg. – Moskva : Nauka, 1989. 303 s. : 8 s. res. ; 22 cm. ISBN 5-02-06453-4 A.V/6162.
- GABELİÇ. SMILJKA : *Cycles of the Archangels in Byzantine Art* / Smiljka Gabeliç. – Beograd : The Serbian Academy of Sciences and Arts, 1991. 152 s. : 57 res. ; 29 cm. – (The Serbian Academy of Sciences and Arts ; No : 610) ISBN 86-07025-138-8 B.I/1018.
- GAÇAR, ÇİNGİZ : *Türkçe-Azerbaycanca Lügat* / Tertib edenler Çingiz Gaçar, Sekine Kazimbeyli, Hama Garmanlı ; red. Hüsameddin Mehmedov. – Bakü : Elm, 1992. 128 s. ; 14 cm ISBN 5-8240-0024-7 A.V/6319.
- GAI SHAN-LIN : *Yin-Shan Yan-Hua* / Gai Sha-lin. – Huhhoto : Nei-mong-gu ren-min chu-ban-she, 1985. 191 s. ; 26 cm. B.I/1004.
- GALIEV, V.Z. : *Dekabristi i Kazakistan* / V.Z. Galiev. – Alma-Ata : Gilim, 1990. 152 s. ; 20 cm. ISBN 5-628-00578-9 A.V/6089.
- Garabağnameler : Birinci Kitab.* – Bakü : Yazıcı, 1989. 190 s. ; 21 cm. ISBN 5560-0098-7 A.V/6074.
- GARCIA, PATRICK : *Révolutions, fin et suite* / Patrick Garcia, Jacques Lévy, Marie-Flore Mattei. – Paris : Espaces Temps Résonance, 1992. 334 s. ; 22 cm. ISSN 0339-3267 A.V/6840.
- GARKAVEÇ, A.N. : *Ana Tili : Kırmıttatar Tilinin Fakul'tativ Olarak Öğrenen 8. Sınıf Talebeleri İçün Sınama Derslik* / A.N. Garkaveç. – Kiev : Radyans'ka Skola, 1989. 191 s. ; 22 cm. ISBN 5-330-1226-0 A.V/6105.
- GARKAVEÇ, A.N. : *Ana Tili : Kırmıttatar Tilinin Fakul'tativ Olarak Öğrenen 7. Sınıf Talebeleri İçün Sınama Derslik* / A.N. Garkaveç. – Kiev : Radyans'ka Skola, 1988. 167 s. ; 24 cm. A.V/6104.
- GARKAVEÇ, A.N. : *Kıpçakskie Yazıki : Kumanskiy i Armyano-Kıpçakskiy* / A.N. Garkaveç. – Alma-Ata : Nauka, 1987. 224 s. ; 20 cm. A.V/6159.
- GARKAVEÇ, A.N. : *Turkiskie Yaziki na Ukraine* / A.N. Garkaveç. – Kiev : Naukova Duka, 1988. 176 s. ; 20 cm. ISBN 5-12-000137-8 A.V/6160.
- GASANOVA, E. YU. : *İdeologiya Burjuaznogo Nasionalizma v Tursii v Period Mladoturok : 1908-1914 gg.* / E. Yu. Gasanova. – Bakü : Akademii Nauk Azerbaidjanskoi SSR, 1966. 161 s. ; 20 cm. A.V/6157.
- AL-GAZZALİ, İMAM EBİ HAMİD MUHAMMED : *Ferid al-Alami* / İmam Ebi Hamid Muhammed al-Gazzalî. – Mısır : Mat. al-Saadet, 1924. 262 s. ; 21 cm. A.V/4399.
- GENÇ, NEVIN : *XVI. Yüzyılın Sonlarına Doğru Sofya kazası'nın Genel Değerlendirmesi X. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım.* / Nevin Genç. – Ankara : TTK, 1993. 1803-1812 ss. ; 24 cm. A.V/5682.

- GEORGIEVSKI, MIHAYLO : *Kulturno-Prosvetnata i Politikata Uloga Na Bibliotekarstvoto vo Vardarska Makedoniya Meѓu Dvete Svetski Vojni* / Mihaylo eor-gievski. – Skopje : Kultura, 1989. 279 s. ; 21 cm. A.V/6130.
- GEORGIEVSKI, MIHAYLO : *Manasturskite Biblioteki i Ćitaliřta vo Makedoniya do 1912 Godina* / Mihaylo Georgievski. – Skopje : Mislal, 1974. 153 s. ; 21 cm.. A.V/6139.
- GEYBULLAYEV, GIYASEDDİN : *Garabag : Etnik ve Siyasi Tarihinde Dair* / Giyas-eddin Geybullayev. – Bakū : Elm, 1990. 247 s. ; 20 cm. ISBN 5-8066-0294-X A.V/6133.
- GHAZZAL, ZOUHAIR : *l'Economie Politique de Damas Durant le XIXe Siècle : Structures Traditionnelles et Capitalisme* / Zouhair Ghazzal. – Damas : Institut Français de Damas, 1993. 204 s. : 1 pl. : 1 hrt.; 24 cm. ISBN 2-901315-03-8 A.V/6049.
- GILLON, JEAN-YVES *Les Ancienes Fêtes de Pritemps à Homs* / Jean - Lves Gillon. – Damas : Institut Français de Damas, 1993. 129 s. ; 24 cm. ISBN 2-901315-07-0 A.V/6051.
- Glas 372. Classe des Sciences Historiques* / red. Dragoslav Strejoviĉ. – Beograd : Academie Serbe des Sciences et des Arts, 1993. 228 s. ; 24 cm. A.V/6452.
- GOCUL, BASRİ. : *Oguznâme : Soyumuzun Destanı* / Basri Gocul. – Ankara : Yeni Desen Mat., 1973. 2 c. ; 24 cm. A.V/6428.
- GONNEAU, PIERRE : *La Maison de la Sainte Trinité : Un Grand Monastère Russe de Moyen-Âge Tardif : 1345-1533* / Pierre Gonneau. – Paris : Klincksieck, 1993. 546 s. : 28 şe. : 8 hrt. ; 25 cm. ISBN 2-252-02906-4 A.V/6827.
- GONOL, NICOLAS : *Les Veillées du Hameau : Prés d e Dikanka* / Nicolas Gogol ; Traduction de Ch. Tremel, J. Chuzevill. – Paris : Ed. du Châne, 1946. 246 s. ; 19 cm. A.V/6324.
- GORBAĀEV, M.S. : *Ob Osnovnikh Napravlennykh Vnutrenny i Vneşney Politiki SSSR* / M.S. GorbaĀev. – Moskva : İzdatel'stvo Politiceskoy Literaturi, 1989. 62 s. ; 20 cm. A.V/6260.
- GORGIEVSKI, MIHAİLO : *Makedonskata Pecatarska Dejnost 1515-1913* / Mihailo Gorgievski. – Skopje : Mislal, 1972. 115 s. ; 20 cm. A.V/6124.
- GÖBL, ROBERT : *Die Münzprägung des Kaisers Aurelianus : 270-275* / Robert Göbl. – Wien : Österreichshen Akademie der Wisseschaften, 1993. 2 c. ; 30 cm. – (Moneta Imperii Romani : Bd. 47) ISBN 3-7001-1997-6 B.I/995.
- GÖKSOY, VILDAN ÖZKAN : *Tophkapı Sarayında Cariyeler Hastahanesi I. Türk Tıp Tarihi Kongresi'nden ayrıbasım.* / Vildan Özkan Göksoy. – Ankara : TTK, 1992. 193-199 ss. : 5 res. ; 24 cm. A.V/5183.
- GRAĀEV, V.P. : *Balkanskie Vladeniya Osmanskoy İmperii na Rubeje 18-19 vv.* / V.P. GraĀev. – Moskva : Nauka, 1990. 198 s. ; 22 cm. ISBN 5-02-009970-8 A.V/6259.

- GRAÇEV, V.P. : *Osmanskoy İmperii : Balkanskiye Vladeniya na rubeje 18-19. vv.* / V.P. Graçev ; red. N.İ. Khitrova. – Moskva : Nauka, 1990. 197 s. ; 32 cm. A.V/6279.
- Grammatika Azerbaidjanskogo Yazıka : Fonemuka, morfologuya u Sunmaksus* / red. M.Ş. Şiraliyeva, E.V. Sevontyana. – Bakü : Elm, 1971. 413 s. ; 22 cm. A.V/6064.
- GRIGNASCHI, MARIO : *Un Precurseur de Ömer Lütfi Barkan : Un Kâtib Inconnu doe la Porte X.* Türk Tarih Kongresi'nden ayrılışım. / Mario Grignaschi. – Ankara : TTK, 1993. 1563-1567 ss. ; 24 cm. A.V/5727.
- GRUNINA, E.A. : *Uçebnoe Posobie po Osmansko-Tureçkomu Yazıku* / E.A. Grunina. – Moskva : İzdatel'stvo Moskovskogo Universiteta, 1988. 176 s. ; 22 cm. ISBN 5-211-00523-6 A.V/6256.
- GUBOĞLU, MIHAIL : *Osmanlı Padişahları Tarafından Transilvanya'ya Verilen Ahidnâmeler Kapitülasyonlar : 1541-1690 X.* Türk Tarih Kongresi'nden ayrılışım. / Mihail Guboğlu. – Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1993. 1725-1734 ss. ; 4 s. ftkp. ; 24 cm. A.V/5703.
- GUMILEV, L.N. : *Kaspiya : Tisyaceletie Vokrug* / L.N. Gumilev. – Bakü : Azerneşr, 1991. 312 s. ; 21 cm. ISBN 5-552-00537-6 A.V/6145.
- GURBANOV, AFAT M. : *Azerbaycan Dilinin Onomalokiyası* / Afat M. Gurbanov. – Bakü : Maarif, 1988. 595 s. ; 21 cm. A.V/6095.
- GURKO-KRYAJIN, V. : *Armyanskiy Voçnos* / V.K. Gurko-Kryajin. – Bakü : Bol'soy Sovetskoy Enciklopedii, 1990. 15 s. ; 22 cm. A.V/6294.
- GÜLERSOY, ÇELİK : *Çerağan Sarayları* / Çelik Gülersoy. – İstanbul : İstanbul Kitaplığı, 1992. 205 s. ; 22x31 cm. ISBN 975-7687-06-05 A.V/6864.
- GÜLMEZ, MESUT : *Türkiye'de Memurlar ve Sendikal Haklar : 1926-1994/* Mesut Gülmez. – Yeni Bölümler Eklenererek Geliştirilmiş 2. Bası. – Ankara : Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü, 1994. 251 s. ; 25 cm. ISBN 975-7669-35-0 A.V/6571.
- GÜNEL, GÜNEŞ : *Problem of the Individual in Herzog* / Güneş Günel. – Van : Yüzüncü yıl Üniversitesi, 1994. 32 s. ; 24 cm. A.V/6442.
- GÜNEL, GÜNEŞ : *A study on Mari Sandoz a Regional Writer* / Güneş Günel. – Van : Yüzüncü Yıl üniversitesi, 1994. 28 s. ; 24 cm. A.V/6443.
- GÜNERGUN, FEZA : *XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Kimyager-Eczacı Bonkowski Paşa : 1841-1905 I.* Türk Tıp Tarihi Kongresi'nden ayrılışım. / Feza Günergun. – Ankara : TTK, 1992. 229-252 ss. : 6 res. ; 24 cm. A.V/5182.
- GÜNEŞ, İHSAN : *1912 Seçimleri ve Eskişehir'de Meydana Gelen Olaylar* Belleten, C. LVI Ağustos 1992, Sayı : 216'dan ayrılışım. / İhsan Güneş. – Ankara : TTK, 1992. 459-482 ss. : 16 s. bel. ftkp. ; 24 cm. A.V/5160.

- GÜNGÖRGE, MUSTAFA TALİP : *Humeyni ve İran İnkılâbı : Belgesel İnceleme / Mustafa Talip Güngörge*. – İstanbul : Araştırma Yayınları, 1983. 192 s. ; 25 cm. A.V/6378.
- GÜRAN, TEVFIK : *Tanzimat Döneminde Devlet Fabrikaları* 150. Yılında Tanzimat'tan ayrışım. / Tevfik Güran. – Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1992. 235-257 ss. : 5 şe. ; 24 cm. A.V/5237.
- GÜRAN, TEVFIK : *Zirai Politika ve Ziratte Gelişmeler, 1839-1876* 150. Yılında Tanzimat'tan ayrışım. / Tevfik Güran. – Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1992. 219-233 ss. ; 24 cm. A.V/5236.
- GÜRLER, HAMDİ : *Albay Bekir Sami (Günsav) : Kurtuluş Savaşı'da : Mayıs-Haziran 1919 / Hamdi Gürler*. – Ankara : Genelkurmay Başkanlığı, 1994. 172 s. ; 24 cm. ISBN 975-409-006-8 A.V/6055.
- GÜVENTÜRK, FARUK : *Atatürk Yolu ve Atatürk'çülere Sesleniş / Faruk Güventürk*. – İstanbul : [A.y.], 1976. 39 s. ; 20 cm. A.V/6432.
- HAJNALOVA, EVA : *Obilie v Archeobotanických Nalezoch na Slovensku / Eva Hajnalova*. – Nitna : Archeologicky ustav Slovenskej akademie vied, 1993. 149 s. ; 29 cm. – (Acta Interdisciplinaria Archaeologica tomus ; 8) ISBN 80-88709-02-4 B.I/1025.
- HALAÇOĞLU, YUSUF : *XVI. Asırda Çirmen Sancağı'nın Sosyal ve Demografik Tarihi X. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım. / Yusuf Halaçoğlu*. – Ankara : TTK., 1993. 1795-1801 ss. : 2 şe. ; 24 cm. A.V/5673.
- Halg Edebiyatı / Red. M. İbrahimov ...[ve bşk.]* – Bakü : Elm, 1982. ... c. ; 21 cm. A.V/6073.
- HALIKOV, A.H. : *Kto mi-Bulgari ili Tatari? = Kem Bez - Bularmi elle Tatarmi / A.H. Halikov*. – Kazan : İzdatel'stvo kazan, 1992. 192 s. ; 22 cm. A.V/6224.
- HALIMOV, N.B. : *Katalog Arabskikh Rukopisey Akademii Nauk TSSR / N.B. Halimov*. – Aşkabad : İlim 1988. 485 s. ; 22 cm. ISBN 5-8338-0114-1 A.V/6148.
- HAMADA, JUNKO : *Japanische Philosophie Nach 1868 / von Junko Hamada*. – Leiden ; New York ; Köln : Brill, 1993. 188 s. ; 24 cm. – (Handbuch der Orientalistik Fünfte Abteilung. Japan ; Bd. 5) ISBN 90-04-09897-6 A.V/1720-5,5
- HAMZA, YUSUF : *XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Türk-Makedon İlişkileri X. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım. / Yusuf Hamza*. – Ankara : TTK., 1993. 1205-1215 ss. ; 24 cm. A.V/5717.
- HATEMİ, HÜSREV : *Tanzimat'ta Tıp Dili* 150. Yılında Tanzimat'tan ayrışım. / Hüsrev Hatemi, Yeşim Işıl. – Ankara : TTK., 1992. 567-570 ss. ; 24 cm. A.V/5223.

- HATİPOĞLU, SÜLEYMAN : *Osmanlı İmparatorluğu'nda Külliyeler* X. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım. / Süleyman Hatipoğlu. – Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1993. 1641-1650 ss. ; 24 cm. A.V/5710.
- HAYYAT, ABİ AMR HALİFA B. : *Kitâb al-Tabakat* / Abi Amr Halifa b. Hayyat. – Dımişk : Vûzarat al-Sakafat ve al-seyahat ve al-Arşad al-Kavmiyye, 1966. ... c. ; 25 cm. A.V/4246.
- HEVILOV, HEVİL ABDULLAHOĞLU : *Azərbaycan Etnografyası* / H. A. Hevilov. – Bakü : Elm, 1991. 253 s. ; 21 cm. ISBN 5-8066-0434-9 A.V/6118.
- HILL, J.G. : *The Dardanelles Campaign - Lost Opportunities an Allied Perspective* Çanakkale Savaşları, Sebep ve Sonuçları Uluslararası Sempozyumu'ndan ayrışım. / J.G. Hill. – Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1993. 165-176 ss. ; 24 cm. A.V/5897.
- HOURLANI, ALBERT : *Histoire des Peuples Arabes* / Albert Hourani ; Traduit de l'Anglais par Paul Chemla. – Paris : Seuil, 1993. 702 s ; 22 cm. ISBN 2-02-013532-9 A.V/6789.
- Housing Process and Physical From.* – Philadelphia : The Aga Khan Awards, 1980. 109 s. ; 28 cm. B.I/985.
- HOWELLS, W.W. : *Skull Shapes and the Map : Craniometric Analyses in the dispersion of Modern Homo* / W.W. Howels. – Cambridge ; Massachusetts : Peabody Museum of Archaeology and Ethnology Harvard University, 1989. 189 s. ; 27 cm. – (Peabody Museum Papers ; vol. 79) ISBN 0-87365-205-3 B.I/1033.
- HUDJANDI, KEMAL : *Divan* / Kemal Hudjandi ; Kritiçeskiy Tekst K.A. Şid-fara. – Moskva : Akademia Nauk SSSR, 1975. ... c. ; 22 cm. A.V/6284.
- HUGHES, PRESTON : *Atatürkçülük ve Türkiye'nin Demokratikleşme Süresi* / Preston Hughes ; çev. Rabia Süer. – İstanbul : Milliyet, 1993. 202 s. ; 20 cm. – (Milliyet Yay. ; 174) ISBN 975-506-132-0 A.V/6438.
- Hukuk Öğretimi Sempozyumu, 13-14 Mayıs 1993* / Ed. Adnan Güriz. – Ankara : A.Ü. Hukuk Fakültesi, 1993. 122 s. ; 24 cm. – (A.Ü. Hukuk Fakültesi Yayınları ; No : 497) ISBN 975-482-150-X A.V/6393.
- HÜSEYİN CAHİD : *Türkçe Sarf ve Nahiv : 2. sene* / Hüseyin Cahid. – İstanbul : Tanin Mat., 1326 H. 128 s. ; 18 cm. A.V/6383.
- ILIESCU, ION : *Revolutie și Reforma* / Ion Iliescu. – Romanya : Cred în schimbarea în bine a României, 1993. 95 s. ; 21 cm. ISBN 973-0-00063-8 A.V/6546.
- Informassionniy Bulletin : Vipusk 13* / Prezident M. Asimov. – Moskva : Nauka, 1988. 132s. ; 21 cm. ISSN 0233-5670 A.V/6207.
- INTERNATIONAL COLLOQUIUM OF MILITARY HISTORY : (19. : 1993 : İSTANBUL) *Acta : 19. International Colloguium of military History = 19. Colloque Intarnational d'Historire Militaire.* – İstanbul : The Participants of Adminisrative and Scientific, 1994. 725 s. ; 24 cm. A.V/6344.

- International Symposium on the Recent History of Van (Van : 1990) / Org. com. Chairmans Nihat Bayşu, Seyit Mehmet Şen. – Van : Yüzüncü Yıl Üniversitesi, 1994. 402 s. ; 214 cm. ISBN 975-7676-01-X A.V/6560.*
- Isuramu no seka i shi / Haz. Tadaşi Suzuki, Tugitaka Sato, Tutomu Sakamoto. – Tokyo : Kodan-şa, 1993. 3 c. ; 218 cm. ISBN 4-06-149162-8 A.V/6574.*
- İŞİK, FAHRİ** : *Der Hl. Nikolaos von Patara und Sein Grab in Myra* Belleten, C. LVII, Ağustos 1993, s. 219'dan ayrışbasım / Fahri İşık. – Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 401-410 ss. : 2 çiz. : 13 res. ; 24 cm. A.V/6020.
- İBN AL-FUTİ** : *Talhis Macma al-adab fi mu'cam al-alkabı / İbn al-Futu. – Dımışk : Vüzarat al-Sakafat ve al-Seyahat ve al-Arşad al-Kavmiyye ; 1966. ... c. ; 25 cm. – (vüzarat al-sakafat ve al-Seyahat ve al-Arşad al-Kavmiyye ; 6-7) A.V/4261.*
- İBN TAYMİYYA, TAKİYYUDDİN** : *al-Cavab al-Sahih liman baddala din al-Masih / Takıyyuddin İbn Taymiyya. – Mısır : Matbaat al-Nil, 1905. ... c. ; 22 cm. A.V/4255.*
- İBNÜ'L-HÂC, MUHAMMED B. MUHAMMED AL-ABDERİ AL-ŞEHR** : *Kitab-ı Medhal al-İbn al-Hac. / İbni al-Hac. – [y.y.] : Matbaa al-Amire al-Şerifiyye, 1360. ... c. ; 24 cm. A.V/4337.*
- İBRAGİMBEYLİ, H.M.** : *Osmanskaya İmperiya v Pervoy Çetverti 17 veka : Sbornik Documentory i Materialov / Sostabutelu H.M. İbragimbeyli . N.S. Rasba, – Moskva : Nauka, 1984. 213 s. ; 22 cm. A.V/6309.*
- İBRAHİMOV ŞAHİN, T.E.** : *Gasgayler / T.E. İbrahimov (Şahin). – Bakü : Elm, 1988. 209 s. ; 21 cm. A.V/6251.*
- İÇLİ, TÜLİN GÜNŞEN** : *Türkiye'de Suçlular : Sosyal Kültürel ve Ekonomik Özellikleri / Tülin Günşen İçli. – 3. bs. – Ankara : AKM., 1993. 190 s. ; 24 cm. ISBN 975-16-0566-2 A.V/6403.*
- İHSANOĞLU, EKMELEDDİN** : *Batu Bilimi ve Osmanlı Dünyası : Bir İnceleme Örneği Olarak Modern Astronomi'nin Osmanlı'ya Girişi : 1660-1860* Belleten, C. LVI, Aralık 1992, Sayı : 217'den ayrışbasım. / Ekmeleddin İhsanoğlu. – Ankara : TTK., 1992. 727-780 ss. : 8 res. ; 24 cm. A.V/5445.
- İHSANOĞLU, EKMELEDDİN** : *Dârülfünûn Tarihçesine Giriş II : Üçüncü Teşebbüs : Dârülfünûn-ı Sultani* Belleten, C. LVII, Nisan 1993, Sayı : 218'den ayrışbasım. / Ekmeleddin İhsanoğlu. – Ankara : TTK., 1993. 201-239 ss. ; 24 cm. A.V/5914.
- İHSANOĞLU, EKMELEDDİN** : *Tanzimat Döneminde İstanbul'da Dârülfünûn Kurma Teşebbüsleri* 150. Yılında Tanzimat'tan ayrışbasım. / Ekmeleddin İhsanoğlu. – Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1992. 397-439 ss. : res. : bel. ftkp. ; 24 cm. A.V/5241.
- İHSANOĞLU, EKMELEDDİN** : *Tanzimat Öncesi ve Tanzimat Dönemi Osmanlı Bilim ve Eğitim Anlayışı* 150. Yılında Tanzimat'tan ayrışbasım. / Ekmeleddin İhsanoğlu. – Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1992. 335-395 ss. ; 24 cm. A.V/5243.

- İLGÜREL, MÜCTEBA : *Kitâbiyat : Tarih-i Selânikî* Belleten, C. LVII, Nisan 1993, Sayı : 218'den ayrışım. / Mücteba İlgürel. – Ankara : TTK, 1993.297-298 ss. ; 24 cm. A.V/5907.
- İLGÜREL, MÜCTEBA : *Kitap Tanıtma : Şakaik-i Nu'maniye ve Zeyilleri* Belleten, C. LVII, Ağustos 1993, Sa. 219'dan ayrışım. / Mücteba İlgürel. – Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 633-635 ss. ; 24 cm. A.V/6027.
- İLHAN, M. MEHDİ : *Bibliyografya : Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi* Belleten, C. LVI, Aralık 1992, Sayı : 217'den ayrışım. / M. Mehdi İlhan. – Ankara : TTK, 1992. 111-113 ss. ; 24 cm. A.V/5442.
- İLHAN, M. MEHDİ : *Bibliyografya : 'The Intimate Life of an Ottoman Statesman : Melek Ahmed Pasha : 1588-1662 : as Portrayed in Evliya Çelebi's Book of Travels* Belleten C. LVI, Ağustos 1992, Sa. 216'dan ayrışım. / M. Mehdi İlhan. – Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1992. 531-536 ss. ; 24 cm. A.V/5169.
- İLHAN, M. MEHDİ : *Uluslararası Akdeniz Etnoloji Tarihi Kongresi* Belleten, C. LVII, Ağustos 1993, s. 219'dan ayrışım. / M. Mehdi İlhan. – Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 609-617 ss. : 14 res. ; 24 cm. A.V/6017.
- İLTER, ERDAL : *Ermeni Propagandasının Kaynakları* / Erdal İlter. – Ankara : Kamu Hizmetleri Araştırma Vakfı, 1994. 107 s. ; 20 cm. ISBN 975-95782-04 A.V/6054.
- İLTER, FÜGEN : *The Main Features of the Seljuk, The Beylik and the Ottoman Bridges of the Turkish Anatolian Architecture from the XII th to the XVI th Centuries* Belleten, C. LVII- Ağustos 1993, Sa. 219'dan ayrışım. / Fügen İlter. – Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 481-494 ss. : 34 res. ; 24 cm. A.V/6029.
- İMAMOVIÇ, MUSTAFA : *Urban development of Sarajevo during the Ottoman Rule* X. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım. / Mustafa İmamoviç. – Ankara : TTK, 1993. 1743-1749 ss. ; 24 cm. A.V/5716.
- İNBAŞI, MEHMET : *16. yy. Başlarında Kayseri* / Mehmet İnbaşı. – Kayseri : İl Kültür Müd. 1992. 173 s. ; 20 cm. A.V/6594.
- İPLİKÇIOĞLU, BÜLENT : *Epigraphische Forschungen in Termessos und seinem Territorium* / Bülent İplikçioğlu, Güler Çelgin, A. Vedat Çelgin ; Mit einem Beitrag zu den epigraphischen Namen von Günter Neumann. – Wien : Österreichische Akademie der Wissenschaften, 1992- ... c. ; 24 cm. – (Öster. Aka. der Wis. Phi. - Hist. Klasse ; Bd. 583) A.V/4137.
- İPLİKÇIOĞLU, BÜLENT : *Neue Inschriften aus Nord-Lykien I* / Bülent İplikçioğlu, Güler Çelgin, A. Vedat Çelgin. – Wien : Österreichische Akademie der Wissenschaften, 1992. 36 s. : 20 çiz. : 26 res. ; 24 cm. – (Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philosophische-Historische Klasse ; Bd. 584). ISBN 3-7001-1950-X A.V/6058.

- İslam i Social'nie Strukturi Stran Blijnego i Srednego Vostoka : Sbornik Statey / Red. kol. V. Ya. Beloktreniçkiy ... [ve bşk.] – Moskva : Nauka, 1990. 302 s. ; 22 cm. ISBN 5-02-016932-3 A.V/6161.*
- İslâmiyetten Evvel Türkler. – [A.y., y.y., t.y.] 306 s. ; 20 cm. A.V/6367.*
- İSMAIL, SABAHATTİN : *Kıbrıs Sorunu : 1571'den Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'ne : İç Etkenler / Sabahattin İsmail. – İstanbul : KKTC. Turizm ve Kültür Bakanlığı, 1986. 307 s. ; 20 cm. A.V/6558.*
- İSMAIL, SABAHATTİN : *Kıbrıs Türkü'nün Varoluşu Savaşında İki Ulusal kongre : Meclis-i Milli 1918, Milli Kongre 1931 / Sabahattin İsmail, Ergin Birinci. – Lefkoşe : Gelişim Ofset, 1987. 328 s. ; 20 cm. A.V/6557.*
- İSMAİLOV, M.A. : *Sobitiya Vokrug NKAO v Krivom Zerkale Fel'sifi - Katorov / M.A. İsmailov. – Bakü : Elm, 1989. 92 s. ; 20 cm. A.V/6298.*
- İsmoruçeskaya Nauka Sovemskogo Kazakhsmana 1917-1960 gg. : Oçerki Stanovleniya i Razvitiya. – Alma-Ata : Gilim, 1990. 271 s. ; 21 cm. A.V/6059.*
- İstanbul Türk Müziği Günleri / Haz. Göktan Ay. – Ankara : Kültür Bakanlığı, 1993. 214 s. ; 20 cm. – (Kültür Bakanlığı Yay. ; 1561. Sanat-Müzik Dizisi ; 68-2) ISBN 975-17-1347-1 A.V/6398.*
- İz İstorii Srednevekovoy Vostocnoy Filosofii / red. Z.B. Geişev. – Bakü : Elm, 1989. 148 s. ; 20 cm. ISBN 5-8066-0245-1 A.V./6221.*
- İstoriya Kazakhstana : Dorevolüçionniy Period : Bibliografiçeskii ikazamel'. Kniga 2. – Alma-Ata : Kazakistan, 1988. 493 s. ; 21 cm. A.V/6083.*
- İstoriya Karakalpakskoy ASSR / red. Nurmuhamedova M.K. – Taşkent : Fan UzSSR, 1986. 365 s. ; 23 cm. A.V/6063.*
- İstoriya Kirgizskom SSR / red. Koll. V.M. Poloskih ... [ve bşk.]. – Frunze : Akademiya Nauk Kirgizskoy SSR, 1884. ... c. ; 22 cm. A.V/6121.*
- İstoriya Tatarskoy ASSR : Ukazatel' Literaturi 1967-1975. - Kazan : İzdatel'stvo Kazanskogo Universiteta, 1986. 215 s. ; 20 cm. A.V/6172.*
- İz İstoriyata na Dobrudja, Trakiya i Makedoniya / red. Khr. A. Khristov ... [ve bşk.]. – Sofiya : Bulgarska Akademiya na Naukite, 1990. 305 s. ; 25 cm. – (İzvestiya na Institutata za İstoriya ; Tom 30) A.V/6195.*
- IVANOV, A.A. *Üvelirnie İzdeliya Vostoka : Drevniy Srednevekoviy Periodi / A.A. İvanov, V.G. Pukonin, P.S. Stesova. – Moskva : İskusstvo, 1984.B.I/960.*
- IVANOV, IVAN M. : *Granitnite Pegmatiti v Bulgariya / İvan M. İvanov. – Sofiya : Bulgarian Academy of Sciences, 1991. 205 s. ; 24 cm. - (Geologika Balcanica Series Operum Singulorum ; 6) ISBN 954-430-031-7 A.V/6184.*
- IVANOV, S.M. : *Vneşnezkonomiçeskie Sbyazi Osmanskoi İmperii v Novoe Vremiya : Kones 18-Naçalo 20 v. / Avtor S.M. İvanov ... [ve bşk.] - Moskva : Nauka, 1989. 230 s. ; 22 cm. ISBN 502-016431-3 A.V/6156.*
- JACQUOT, PAUL : *Antioche : Centre de Tourisme / Paul Jacquot. – Beyrut : Comité de Torism d'Antische, 1931. 185, XVIII s. ; 20 cm. A.V/6268.*

- JAMES, FRANCES W. : *The Late Bronze Egyptian garrison at Beth Shan : a study of Levels 7 and 8* / Frances W. James, Patrick E. McGovern ; with Contributions by Anne G. Bonn ... [et al.]. – Philadelphia : The University Museum, 1993. 2 c. ; 29 cm. – (University Museum Monograph ; 85) ISBN 0-924171-27-8 B.I/952.
- JENNINGS, RONALD C. : *The Pious Foundation of İmaret-ı Hatuniye in Trabzon : 1565-1640* X. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım. 1569-1579 ss. ; 24 cm. A.V/5687.
- The Jewish National and University Library : Special Projects : List of Periodicals on Microfilm No. 1.* – Jerusalem : The Hebrew University of Jerusalem, 1974. 36 s. ; 28 cm. B.I/976.
- JOVIÇ, MOMIR *The Activity of the Ragusan's Colony in Novo Brdo with Arrival of the Turks* X. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım. / Momir Joviç. – Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1993. 1761-1772 ; 24 cm. A.V/5722.
- JUSUNOV, KENEŞ : *Kırgızlar : Sağıra, Tarih, Muras, Salt* / Keneş Jusunov. – Bişkek : Kırgızstan, 1993 2 c. ; 20 cm. A.V/6096.
- KAÇAZNUNI, OV. : *Daşnakçütün Bol'se Neçeko Delat'* / Ov. Kaçaznuni. – Bakü : Elm, 1990. 89 s. ; 20 cm. ISBN 5-8066-0428-4 A.V/6252.
- KADI BURHANEDDİN : *Divan* / Kadı Burhaneddin. – Bakü : Azerbaycan Dövlət Neşriyatı, 1988. 655 s. ; 22 cm. A.V/6062.
- KADIRBAEV, M.K. : *Kul'tura Drevnik Skotovodov i Metallurgov Sarı-Arki* / M.K. Kadirbaev, J. Kurmankulov. – Alma-Ata : Gilim, 1992. 247 s. ; 21 cm. ISBN 5-628-01035-9 A.V/6142.
- KÂHYA, ESİN : *Tanzimatta Eski ve Yeni Tıp* 150. Yılında Tanzimat'tan ayrışım. / Esin Kâhya. – Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1992. 289-302 ss. ; 24 cm. A.V/5228.
- Kalıgı, Kazıbek, Kazaldar* / red. K. Yusupov ; Tuzgöndör Ş. Umataliev, K. Edilbaev, T. Abdilov. – Bişkek : Ala Too Jurnalı, 1992. 136 s. ; 20 cm. ISBN 5-900162-01-X A.V/6228.
- KANDALIY, GABDELJABBAR : *Şigirler hem Poemalar* / Tözüçese, Tekst hem İskermelerine hezerleuce, kereş 542 avtorı M. Gosmanov. – Kazan : Tatar Kitap Neşriyatı, 1988. 558 s. ; 22 cm. A.V/6064.
- Kapitalizm v Turçii : Soçial'no-Ekonomiçeskoe razvitie v 50-80 h Godakh* / red. P.P. Moiseev. – Moskva : Glavnaya Redakçiya Vostocnoi Literaturi, 1987. 360 s. ; 22 cm. A.V/6067.
- KARAKOYUNLU, YILMAZ : *Sokollu : Zirveden Sonra* / Yılmaz Karakoyunlu. – Ankara : Kültür Bakanlığı, 1993. 73 s. ; 22 cm. – (Kültür Bakanlığı Yay. ; 1422. Tiyatro Eserleri dizisi ; 55) ISBN 975-17-1038-3 A.V/6414.

- KARAL, ENVER ZİYA : *La Question Armenienne : 1878-1923* / par Enver Ziya Karal ; Traduit par Kaya Dorsan. – Ankara : Gündüz Mat., [t.y.] 2 s. ; 24 cm. A.V/6364.
- KARAMAN, HAYREDDİN : *Hadis Usûlü* / yazan : Hayreddin Karaman. – İstanbul : Ahmet Said Mat., 1965. 175 s. ; 24 cm. A.V/6371.
- KARAMUK, GÜMEÇ : *Hacı Zağanos'un Elçilik Raporu* Belleten, C. LVI, Ağustos 1992, Sayı : 216'dan ayırbaşım / Gümeç Karamuk. – Ankara : TTK., 1992. 391-403 ss. ; 24 cm. A.V/5163.
- KARAMUK, GÜMEÇ : *II. Friedrich von Hohenstaufen'in İslâm Dünyası ile İlişkileri ve Araçça Kroniklere Yansıması* Belleten, C. LVII, Ağustos 1993, Sayı : 219'dan ayırbaşım. / Gümeç Karamuk. – Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 447-479 ss. ; 24 cm. A.V/6030.
- KARASAEV, H.K. : *Orfografiyalık Sözlük* / H.K. Karasaev. – Frunze : Kırgız Sovet Ensiklopediyasının Başkı Redakçiyası, 1983. 576 s. ; 21 cm. A.V/6122.
- KARPAT, KEMAL H. : *Pan-İslâmizm ve İkinci Abdülhamid : Yanlış Bir Görüşün Düzeltilmesi* X. Türk Tarih Kongresi'nden ayırbaşım. / Kemal H. Karpat. – Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1993. 1331-1360 ss ; 24 cm. A.V/5719.
- Kars and Eastern Anatolia in the Recent History of Turkey Symposium and the Excavation (Kars : 1991)* / Org. Com. president Hasan Şakir, Hurşit Ertuğrul. – Kars : Atatürk University, 1994. 417 s. ; 24 cm. ISBN 975-442-9018-1 A.V/6563.
- Kasım Tınistan Ululu : Adabiy Çaragmalar.* – Bişkek : Adabeyat, 1991. 191 s. ; 20 cm. ISBN 5-660-00398-2 A.V/6168.
- KAYAOĞLU, İSMET : *İslâm Kurumları Tarihi* / İsmet Kayaoğlu. – Konya : Selçuk Üniversitesi, 1994. ... c. ; 20 cm. – (Selçuk Üniversitesi Yay. ; No : 119. İlâhyat Fakültesi Yayınları ; No. 5) ISBN 975-448-071-2 A.V/6375.
- Keikoku-santen goi-shuran* / Haz. Toyo Bunko Chosen-Kenkyu iikai. – Tokyo : Toyo Bunko, 1977. 239 s. ; 21 cm. A.V/6337.
- KENDEROVA, SMOYANKA : *Balkanskiyat Poluostry Izobrazen v Kartite na Al-İdrisi = Le Péninsule Balkanique Représenté sur les Cartes d'Al-İdrisi* / Smoyanko Kenderova Bojan Besevliev. – Sofia : Narodna Bilioteka, 1990. ... c. : res. ; 25 cm. A.V/6194.
- KRIMOV, KERİM : *Azerbaycan Minyatürleri = Aserbaydjanskie miniatürü = Azerbaijan miniature* / Kerim Kerimov. – Bakü : İşg, 1980. 221 s. ; 34 cm. B.I/966.
- Khrestomatiya po İstorii Ūjnikh i Zapadnikh Slavyan Tom. 1. : Epoka Feodalizma* / red. M.M. Freudenberg. – Minsk : Ūniversitetskoe, 1987. 272 s. ; 22 cm. A.V/6350.
- Kristianie Thessalonike : Apo Tou Apostoloy Paulou Mekhri Kai Tes Konstantineiou Epokhes.* – Thessalonike : Kentro Istorias Thessalonikes tou Demou Thessalonikes, 1990. 194 s. ; 24 cm. A.V/6236.

- Khristianike Thessalonike Palaiologeios Epokhe*. – Thessalonike : Kentro İstorias Thessalonikes tou Demou Thessalonikes, 1989. 358s. ; 24 cm. A.V/6235.
- Kırgız Respublikasının Konstituciyası*. – Bişkek : Kırgız Respublikası, 1993. 44 s. ; 22 cm. A.V/6310.
- Kırgız Sovettik Sosyalisttik Respublikası Ensiklopediya* / Baskı Red. B.Ö. Oruzbaeva. – Frunze : Kırgız SSR İlimler Akademiyası, 1983. 495 s. ; 27 cm. B.I/971.
- Kırgızı i Kırgızstan : Opit Novvogo İstoriçeskogo Osmisleniya* / red. T. Koyçuev ...[et. al.] – Bişkek : İlim, 1994. 292 s. ; 20 cm. ISBN 5-8355-0764-X A.V/6041.
- Kırım Tatarıca-Rusça Lugat : 7000 den Ziyade Söz* / Tertip Etken Ş.A. Asanov, A.N. Garkaveç, S.M. Useinov. – Kiev : Radins'ka Şkola, 1988. 236 s. ; 25 cm. ISBN 5-330-00413-6 A.V/6354.
- KIRZIOĞLU, NERİMAN GÖRGÜNAY: *Eşme Kilimleri* / Neriman Görgünay Kırzioğlu. – Ankara : A.K.M., 1994. 186 s. : rnk. res., 24 cm. ISBN 975-16-0599-7 A.V/6404.
- KIZILTAN, ZEYNEP: *Samsun Bölgesi Yüzey Araştırmaları* Belleten, C. LVI, Nisan 1992. sa. 215'ten ayrıbasım. / Zeynep Kızıltan. – Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1992. 213-241 ss. : 28 çiz. : 33 res. : 1 hrt. ; 24 cm. A.V/5177.
- KIZLASOV, İ.L. : *Drevneturkskaya Runiçeskaya Ins'mennost, Evrazii : Opit Paleografıçeskogo Analiza* / İ.L. Kızlasov. – Moskva : Ordena Trudovogo Krasnogo Zhameni Institut Arkeolozii an SSSR, 1990. 179 s. ; 22 cm. A.V/6257.
- Kınattutu sa Darâti : Raphael Kutscher Memorial Volume* / Ed. A.F. Rainer ... [et al.]. – Tel Aviv : Tel Aviv University Institute of Archaeology, 1993. 245 s. : 9 lev. ; 24 cm. ISBN 695-440-002-2 A.V/6036.
- KIRAKOSYAN, DJ. C. : *Mladoturki Pered Cudom İstorii* / Dj. S. Kirakosyan, – Eravan : Ayastan, 1986. 480 s. ; 21 cm. A.V/6084.
- KIREEV, N.G. : *İstoriya Etatizma v Turçii* / N.G. Kireev. – Moskva : Nauka, 1991. 341 s. ; 22 cm. ISBN 5-02-016935-8 A.V/6196.
- Kirilo-Methodievskiot (Staroslovenskiot) Period i Kirilo-Methodievskata Tradiçiya vo Makedoniya = The Period of Cyril and Methodius (old Slavic) and Cyril and Methodius Tradaition in Macedonia*. – Skopye : Makedonska Akademiya na Naukite i Umetnostite, 1988. 322 s. ; 25 cm. A.V/6247.
- Kitabhana-Bibliografiya ve Ma'lumat işi Meseleleleri : Makaleler Mecmuası / red. R.A. Kasimov ...[ve bşk.]. – Bakü : Elm, 1988. 185 s. ; 20 cm. A.V/6225.

- KLEYMAN, G.A. : *Armiya i reformi : Osmanskiy Opit Modernizatsii / G.A.Kleyman.* – Moskva : Nauka, 1989. 157 s. ; 20 cm. A.V/6285.
- KLYAŞTORNIY S.G. *Turkestan Vostocniy : Glazami russkikh puteşestvenikov / S.G. Klyaştorniy, A.A. Kolesnikov.* – Alma-Ata : Institut Uygurovedeniya, 1988. 222 s. ; 21 cm. ISBN 5-628-00008-6 A.V/6111.
- KOÇ, VEHBİ : *Vehbi Koç'un İsmet İnönü'nün 20. Ölüm Yıldönümü Münasebetiyle Yaptığı Konuşma.* – Ankara : İnönü Vakfı, 1994. 7 s. ; 23 cm. A.V/6046.
- KODAMAN, BAYRAM : *Tanzimat Devri Eğitim Sistemi* 150. Yılında Tanzimat'tan ayrışım. / Bayram Kodaman, Abdullah Saydam. – Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1992. 475-496 ss. ; 24 cm. A.V/5235.
- KODAMAN, BAYRAM : *Tanzimat'ın Öncüsü Mustafa Reşit Paşa* 150. Yılında Tanzimat'tan ayrışım. / Bayram Kodaman, Ahmet Turan Alkan. – Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1992. 10 s. ; 24 cm. *150. Yılında Tanzimat'tan ayrışım.* A.V/5226.
- KODAMAN, BAYRAM : *Yahudilerin Filistin'e Yerleştirilmeleriyle İlgili Olarak II. Abdülhamid'e 1879'da Sunulan Lâyiha* Belleten, C. LVII, Ağustos 1993, s. 219'dan ayrışım. / Bayram Kodaman, Nedim İpek. – Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 565-580 ss. : 8 s. bel. ftkp. : 1 hrt. ; 24 cm. A.V/6016.
- KODAMAN, BAYRAM : *XX. Yüzyıl Başında Sivas Vilâyeti : 1901 X. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım.* / Bayram Kodaman. – Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1993. 1851-1863 ss. ; 24 cm. A.V/5699.
- KOLOĞLU, ORHAN : *Türk Basını : Kuvayı Milliye'den Günümüze : 70. Yılında Cumhuriyet Basını / Orhan Koloğlu.* – Ankara : Kültür Bakanlığı, 1993. 158 s. ; 30 cm. – (Kültür Bakanlığı Yay. ; 1563. Demokrasi klasikleri Dizisi ; 2) ISBN 975-17-1356-0 B.I/1009.
- KONONOV, A.N.: *Biobibliografiçeskiy Slovar Oteçestvennih Turkologov : Dooktyar 's-kij Period / A.N. Kononov.* – Moskova : Nauka, 1989. 300 s. ; 23 cm. ISBN 5-02-016550-6 A.V/6080.
- KOPCAN, VOJTECH : *Eyâlet-i Uvâr X. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım.* / Vojtech Kopcan. – Ankara : TTK., 1993 1735-1742 ss. ; 24 cm. A.V/5690.
- KORAY, ENVER : *Yeni Osmanlılar* 150. Yılında Tanzimat'tan ayrışım. / Enver Koray. – Ankara : TTK., 1992. 547-565 ss. ; 24 cm. A.V/5231.
- KORNRUMPF, HANS-JÜRGEN : *Zur geschichte des Sandschak Asir (Westarabien) in den Letzten Jahren der Osmanischen Herrschaft.. X Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım.* 1447-1455 ss. : 1 hrt. ; 24 cm. A.V/5689.
- KOSTIOU, KATERINA : *Ergografia-Bibliografia : G. Th. Baphopoulou : 1918-1988 / Katerina Kostiou.* – Thessalonikes : Demos Thessalonike, 1988. 140 s. ; 24 cm. A.V/6209.

- KOYÇİEV, ARSLAN : *Osmonali Sıdık uulu ve onun "Tarihtari"* / Arslan Koyçiev. – Bişkek : [A.y.], 1992. 46 s. ; 20 cm. A.V/6044.
- KOZİBAEV, M.K. : *İstoriya i Sovremennost'* / M.K. Kozibaev. – Alma-Ata : Gilim, 1991. 254 s. ; 22 cm. A.V/6119.
- KÖK, BAHATTİN : *Mısır'ın Alınmasından Sonra Nuruddin Mahmut'la Selahaddin Eyyûbî Arasında Ortaya Çıkan Soguklugun Sebepleri* / Bahattin Kök. – Ankara : TTK, 1994. 413-446 ss. ; 24 cm. Belleten, C. LVII, Ağustos 1993., s. 219'dan ayrışım. A.V/6021.
- KÖMÜRÇİYAN, EREMYA ÇELEBİ : *İstanbul'un 1660 Yangını Tarihi* / Eremya Çelebi Kömürçiyân ; Baskıya haz. ve tahşiyeden Kevork Pamukçiyân. – İstanbul : Murat Ofset, 1991. 184 s. ; 24 cm. A.V/6316.
- KÖPRÜLÜ, ORHAN F. : *Kitabiyat : The Balkans since 1453* Belleten, C. LVII, Nisan 1993, Sayı : 218'den ayrışım. / Orhan F. Köprülü. – Ankara : TTK, 1993. 299-301 ss. ; 24 cm. A.V/5913.
- KÖYMEN, MEHMET ALTAY : *Süleyman Şah ve Anadolu Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu* Belleten, C. LVII, Nisan 1993, Sayı : 218'den ayrışım. / Mehmet Altay Köymen. – Ankara : TTK, 1993. 71-79 ss. ; 24 cm. A.V/5911.
- Kratkaya İstoriya Uygudov* / Avtorskiy Kollektiv : G.M : İshakov ... [ve bşk.]. – Alma Ata : Gilim, 1991. 256 s. ; 20 cm. ISBN 5-628-00910-5 A.V/6127.
- KRAUSE, MICHAEL D. : *Gallipoli-Chanakkale : Case Study of Operational Art Çanakkale Savaşları, Sebep ve Sonuçları Uluslararası Sempozyumu'ndan Ayrışım.* / Michael D. Krause. – Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1993. 31-54 ss. ; 24 cm. A.V/5906.
- KUBATBEKOVİÇ, KARATAYEV OLCOBAY : *Kırgız Etnonimiyası : Tarihi Linguistik İnceleme* / Karatayev Olcabay Kubatbekoviç. – Bişkek : Kırgız Uluttuk İlimler Akademiyası, 1994. 20 s. ; 21 cm. A.V/6043.
- Kul'turnie Svyazi Narodov Sredney Azii i Kavkaza : Drevnost' i Srednevekov'e.* – Moskva : Ministerstvo Kul'turi SSSR, 1990. 192 s. ; 22 cm. ISBN 5-02-016767-3 A.V/6230.
- KURHAN, MÜRÜVVET : *Eski İmparatorluk Devrinde Tanrı Rê* Belleten, C. LVII, Nisan 1993, Sayı : 218'den ayrışım. / Mürüvvet Kurhan. – Ankara : TTK, 1993. 26 s. ; 24 cm. A.V/5916.
- KURMANOV, Z. *Abdikerim Sıdıkov : Nasional'niy Lider* / Z. Kurmanov ... [ve bşk.]. – Bişkek : Kırgızistan, 1992. 182 s. ; 20 cm. A.V/6227.
- Kurtuluş Savaşımız : 1919-1922.* – Ankara : T.C. Dışişleri Bakanlığı, 1973. 212 s. ; 25 cm. – (Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl) A.V/6373.
- KÜÇÜKDAÇ, YUSUF : *Selçuklular ve Konya* / Yusuf Küçükdağ, Caner Arabacı. – Konya : Selçuklu Belediyesi, 1994. 327 s. ; 22 cm. A.V/6330.
- KÜTÜKOĞLU, MÜBAHAT S. : *Tanzimat Devrinde Yabancıların İktisadi Faaliyetleri* 150. Yılında Tanzimat'tan ayrışım. / Mübahat S. Kütükoğlu. – Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1992. 91-138 ss. ; 24 cm. A.V/5442.

- Labor Courts and Grievance Settlement in Western Europe* / Ed. by Benjamin Aaron. – Berkeley ; Los Angeles ; London : University of California, 1971. 342 s. ; 24 cm. ISBN 0-520-01757-9 A.V/6368.
- LADSTÄTTER, OTTO : *Die Abdel (Aynu) in Xinjiang* / Otto Ladstatter, Andreas Tietze. – Wien : Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1994. 106 s. : 4 s. rnk. res. ; 24 cm. – (Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-Historische Klasse. Sitzungsberichte, Bd. 604) ISBN 3-7001-2076-1 A.V/6326.
- LAMINGER-PASCHER, GERTRUD : *Die Kaiserzeitlichen Inschriften Lykaoniens* / Gertrud Laminger-Pascher. – Wien : Österreichische Akademie der Wissenschaften, 1992. 256 s. : 3 lev. : 3 pafta. ; 30 cm. – (Öster. Aka. der Wis. Phi.-Histo. Klasse Denks. ; Bd. 232. Ergun. zu den Tituli Asiae Minoris ; Nr. 15) ISBN 3-7081-1974-7 B.I/950.
- LAZAROV, LAZAR : *Opštesveno-Ekonomskiot Razvoy na Nr Makedoniya vo Periodot na Obnovata i Industrijalizacijata : 1944-1957 = The Socio-Economic Development of People's Republic of Macedonia During the Period of Reconstruction and Industrialization : 1944-1957* / Lazar Lazarov. – Skopje : Institute of National History, 1988. 376 s. ; 21 cm. A.V/6155.
- Legat Vojke i Arsa Milatovica*. – Beograd : [A.y.] 1988. 159 s. ; 22 cm. A.V/6241.
- The Legendary Gold of Colombia : From Ritual to Robbery*. – Jerusalem : The Israel Museum, 1988. 40 s. ; 27 cm. ISBN 965-278-077-4 B.I/975.
- LEVINA, R.Ş. : *Sovetskaya Arkheologičeskaya Literatura : Bibliografičeskiy Ukazatel 1979-1981 = Archéologie Soviétique : Index Bibliographique 1979-1981* / R.Ş. Levina, T.N. Zadnieprovskaya, L.M. Vseviov. – Leningrad : Nauka, 1989. 471 s. ; 25 cm. ISBN 5-02-026609-4 A.V/6178.
- LOBAÇEVSKI N.I. : *Tatarstan ASSR Tarihi = İstoriya Tatarskoi ASSR* / N.İ. Lobaçevski. – Kazan : Kazan Devlet Üniversitesi, 1960. 320 s. ; 23 cm. A.V/6349.
- The long-Term Economic Development of Sr Macedonia Until 2000 = Dolgorocniol Ekonomski Razvoy na Sr Makedoniya do 2000 Godina*. – Skopje : Makedonska Akademiya na Naukite i Umetnostite, 1986. 369 s. ; 24 cm. A.V/6208.
- LOULES, DIMITRIS : *The Position of Greece Towards the Ottoman Empire During the Crimean War X. Türk Tarih Kongresi'nden ayrıbasım.* / Dimitris Loules. – Ankara : TTK, 1993. 1217-1226 ss. ; 24 cm. A.V/5683.
- LURAGHI, RAIMONDO : *Gallipolis : Past Naval Experiences and the Allied Blunder Çanakkale Savaşları, Sebep ve Sonuçları Uluslararası Sempozyumu'ndan ayrıbasım.* / Raimondo Luraghi. – Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1993. 177-182 ss. ; 24 cm. A.V/5899.

- MAARİF ŞURASI (1. : 1939 : ANKARA)** *Birinci Maarif Şurası. 17-29 Temmuz 1939.* - Ankara : Milli Eğitim Bakanlığı, 1922. 688 s.; 24 cm. A. I/3933.
- Macar Asıllı Türk Tarihçisi ve Arşivist Lajos Fekete'nin Arşivçiliğimizdeki Yeri /** Haz. Bilge Kaya. — Ankara : T. C. Devlet Arşivleri Genel Müd., 1994. 221 s.; 24 cm. — (T. C. Devlet Arşivleri Genel Müd. Cumhuriyet Arşivi Daire Başk. ; Yay. No : 20) ISBN 975-19-0880-9 A. V/6334.
- MAC LACHLAN, COLIN M. :** *Criminal Justice in Eighteenth Century Mexico : A Study of the Tribunal of te Acordada /* Colin M. MacLachlan. — Berkeley ; Los Angeles ; London : University of California, 1974. 141 s. ; 22 cm. A.V/636.
- Magtimguli : Saylanan Eserler.** — Aşkabat : Türkmenistan SSR İlimler Akademiyası, 1959. 2 c. ; 20 cm. A.V/6357.
- MAGOMEDOĞLU, MEMEDOV TOFİK :** *Kavkazskaya Albaniya v 4-7 vv. /* Mamedov Tofik Magomadoğlu. — Bakü : Nauk, 1985. 38 s. ; 20 cm. A.V/6253.
- MAHDİHASSAN, S. :** *Bibliography of Papers /* by S. Mahdihasan. — Karachi : Bait al-Hikmat, 1991. 39 s. ; 25 cm. A.V/6600.
- Makedoniya vo Voynite 1912-1918 = Makedonia in the Wars Between 1912 and 1918.** — Skopje : Makedonska Akademiya na Naukite i Umetnostite, 1991. 401 s. ; 24 cm. A.V/6234.
- Makedonska Akademiya na Naukite i Umetnostite : 20 Godini : 1967-1987.** — Skopje : Makedonska Akademiya na Naukite i Umetnostite, 1988. 86 s. ; 25 cm. A.V/6246.
- Makedonskiot Narod i Dekemvri 1918 Godina.** — Skopje : Makedonska Akademiya Na Naukite i Umetnostite, 1991. 24 s. ; 24 cm. A.V/6305.
- MALAY, HASAN :** *Greek and Latin Inscriptions in the Manisa Museum /* Hasan Malay. — Wien : Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1994. 192 s. : 256 res. : 2 hrt. ; 30 cm. — (Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch - Historische Klasse Denkschriften ; Bd. 237) ISBN 3-7001-2143-1 B.I/1034.
- MALCOLM X : L'Autobiographie de Malcolm X /** Malcolm X et Alex Haley ; Traduit de l'américain par Anne Guérin ; Introduction de Daniel Guérin. — Paris : Bernard Grasset, 1993. 328 s. ; 21 cm. ISBN 2-246-13992-9 A.V/6838.
- MALEVIL, JORJ DE :** *Armyanskaya Tragediya 1915 goda /* Jorj de Malevil. — Bakü : Elm, 1990. 123 s. ; 20 cm. A.V/6274.
- MAMAY, YUSUF :** *Toltoy : Epos /* Yusuf Mamay. — Bişkek : Uçkun, 1992. 160 s. ; 22 cm. A.V/6226.
- MAMEDOVA, G. :** *Russkie Konsuli ob Azerbaidjane : 20-60'e godi-8 veka /* G. Mamedova. — Bakü : Elm, 1989. 128 s. ; 20 cm. A.V/6250.

- MAMED-ZADE, K.M. : *Mikail Useinov : Narodniy Arhitektor SSSR / K.M. Mamedzade.* – Bakü : Elm, 1989. 397 s. ; 22 cm. ISBN 5-8066-0218-4 A.V/6113.
- MAMEDZADE, K.M. : *Stroitel'noe İskusstvo Azerbaydjana : Mamedzade.* – Bakü : Elm, 1983. 332 s. : rnk. res. : pl. ; 22 cm. A.V/6087.
- Manas : Kirgızzskiy Geroiçeskiy Epos.* / red. A.A. Petrosyan. – Moskva : Glavnaya Reddakciya Vostovnoy Literaturi, 1987. 686 s. ; 22 cm. A.V/6075-2.
- MARINKOVIC, RADOVAN M. : *Glasonoše Veraqena / Radovan M. Marinkoviç.* – Çaçak : Çaçanski Glas ; Litopapir, 1992. 128 s. : res. ; 21 cm. A.V/6426.
- MARK, IRA S. : *The Sanctuary of Athena Nike in Athens : Architectural Stages and Chronology* / by Ira S. Mark. – Princeton : American School of Classical Studies at Athens, 1993. 159 s. : 22 s. lev. ; 1 pl. ; 28 cm. – (AIA Monograph New Series ; 2) (Hesperia Supplement ; 26) ISBN 0-87661-526-4 B.I/947.
- MARTEL - THOUMIAN, BERNADETTE : *Les Civils et l'Administration Dans l'Etat Militaire Mamluk : 9^e/15^e Siecle* / Bernadette Martel - Thoumian. – Damas : Institut Français de Damaz, 1991. 516 s. ; 24 cm. A./6040.
- Materiali po İstorii Sredney i Çentral'noy Azii 10-19 vv.* / red. B.A. Ahmedov. – Taşkent : Fan Uzbekskoy SSR, 1988. 414 s. ; 22 cm. ISBN 5-648-00194-0 A.V/6090.
- MATKOVSKI, ALEKSANDAR : *Karpošovoto Vostanrie vo 1689 godina / Aleksandar Matkovski.* – Skopye : Makedonska Akademiya na Naukite i Umetnostite, 1990. 21 s. ; 24 cm. A.V/6218.
- MATJON, OMON : *Nazım Gülşeni : Odamning Soyasi Kueşga Tuşdi : Şeerler / Omon Matjon.* – Taşkent : Ezuvci, 1991. 32 s. ; 20 cm. ISBN 5-635-0048-0 A.V/6302.
- Matrikel der Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg* / bearbeitet von Charlotte Lydia Preuss. – Halle : Universitäts- und Landesbibliothek, 1992. ... c. ; 5 cm. ISSN 0438-4415 A.V/6570.
- MATROVSKI, ALEKSANDER : *Le Juridiction Turque Tauchant L'Elevage des Matutons danss les Sarjaks de Skopje et Salonique Depuis le XVe éme Jus Qpu'au XVIIIe me Siècle D'Après un Manuscnit İndit Turc.* X. Türk Tarih Kongresi'nden ayrībasım. / Aleksander Matrovski. – Ankara : TTK, 1993. 1758-1760 ss. ; 24 cm. A.V./5732.
- MAUROPOULOS - TSIOME, KHRUSANTHES. : *Oi Toikhografies tou 13ou Aiona sten Kaumpelidike tes Kastirias / Khrusanthes Mauropoulos - Tsioume.* - Thessalonike : Kentron Byzantinon Ereunon, 1973. 136 s. : 75 lev. ; 24 cm. A.V/6189.
- MEMMEDOVA, ŞUKUFE : *Hulaset et-Tevarih : Azerbaycan Tarihinin Menbayi Kimi / Şukufe Memmedova.* – Bakü : Elm, 1991. 120 s. ; 20 cm. ISBN 5-8066-0424-1 A.V/6282.

- MENEMENCIOĞLU, NERMIN : *Enver Pasha in Turkistan, 1918-91922 X. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım.* / Nermin Menemencioğlu. – Ankara : TTK., 1993. 1519-1529 ss. ; 24 cm. A.V/5686.
- MERT, ÖZCAN : *Anzavur'un İlk Ayaklanmasına Ait Belgeler* Belleten, C. LVI, Aralık 1992, Sayı : 217'den ayrışım. / Özcan Mert. – Ankara : TTK., 1992. 847-973 ss. : 10 bel. ftkp. ; 24 cm. A.V/5436.
- METE, İZZETTİN : *Türklüğün Evrendeki Yeri Hükmetme Yeridir* / İzzettin Mete. – İstanbul : Baha, 1974. 32 s. ; 24 cm. A.V/6379.
- MEYER, M.S. : *Osmanskaya İmperiya v 18 veke : Çerti Strukturnogo Krizisa* / M.S. Meyer. – Moskva : Nauka, 1991. 264. s. ; 22 cm. ISBN 5-02-016938-2 A.V/6120.
- MEYER-SCHLICHTMANN, CARSTEN : *Die Pergamenische Sigillata aus der Stadtgrabung von Pergamon : Mitte 2. Jh. V. Chr. – Mitte 2. Jh. N. Chr.* / von Carsten Meyer-Schlichtmann. – Berlin ; New York : de Gruyter, 1988. 265 s. : 6 şe. : 48 lev. ; 31 cm. – (Pergamenische Forschungen ; Bd. 6) ISBN 3-11-011351-1 B/6778-6.
- MICHELSON, GUNNAR : *Vattenvard och Rätt Till Vatten I : Fornetidens Grekland* / av Gunnar Micpelson. – Jonsered : Studies in Mediterranean Archaeology, 1994. 203 s. ; 22 cm. – (Studies in Mediterranean Archaeology Pocket-book ; 125) ISBN 91-7081-063-X A.V/6440.
- MİHRİ HATUN : *Divan* / Kritikçeskiy Tekst i Vstupitel'naya Stat'ya E.İ. Mastakova. – Moskva : Institut Narodov Azii, 1967. 103, 306 s. ; 22 cm. A.V/6086.
- Mimar Sinan ve Selimiye Camii* / Yay. haz. Ender Bilar. – 2. bs. – Edirne : Türk Kütüphaneciler Derneği Edirne Şubesi, 1994. 80 s. : res. ; 24 cm. – (Türk Kütüphaneciler Derneği Edirne Şubesi Yay. ; 1) ISBN 975-7653-29-2 A.V/6386.
- MINORSKIY, V.F. : *İstoriya Şirvana i Derbenda 10-11 vekov* / V. F. Minorskiy. – Moskva : İzdatel'stvo Vostoçnoy Literaturi, 1963. 265. 33 s. ; 23 cm. A.V/6146.
- MOISEEV, V.A. : *Djungarskoe Khanstvo i Kazakhi 17-18. yy.* / V.A. Moiseev. – Alma-Ata : Gilim, 1991. 237 s. ; 21 cm. ISBN 5-628-00769-2 A.V/6154.
- Molla Nasreddin : 12 cildde 1906-1931* / red. Aziz Mirahmedov. – Bakü : Elm, 1988-..... c. ; 30 cm. B.I/970.
- MOORE, JOHN : *Tille Höyük I. : The Medieval Period* / by John Moore. – London : The British Institute of Archaeology of Ankara, 1993. 205 s. : 8 s. lev. ; 30 cm. ISBN 1-898249-00-8 B.I/990.
- MUALLİM NÂCÎ : *Muallim Nâcî Efendi ve Eserlerinden Seçmeler* / Celâl Tarakçı. – Ankara : Kültür Bakanlığı, 1994. 308 s. ; 20 cm. – (Kültür Bakanlığı Yay. ; 1618. Türk Büyükleri Dizisi ; 155) ISBN 975-17-1405-2 A.V/6395

- Muasır Türkiye'nin Aktual Problemleri* / red. Z. M. Buniyatov ...[ve bşk.]. – Bakü : Elm, 1988. 238 s. ; 20 cm. A.V/6202.
- MUHAMMAD. : *Şehriyar*/ Muhammed. – Bakü : Yazıcı, 1987. 208 s. ; 21 cm. A.V/6094.
- MUHAMMED HACI : *al-Zaviye al-Delaiyye* / telif Muhammed Hacı. – Rabat : al-Matbuatü al-Vataniyye, 1964. 299 s. ; 24 cm. A.V/4367.
- MUTAFAÇİEVA, VERA P. : *Agrarnite Otnoşeniya v Osmanskata İmperiya Prez 15-16 v = Les Rapports Agraires Dans l'Empire Ottoman au 15^e-16^e s.* / Vera P. Mutafaçieva – Sofiya : Bulgarskata Akademiya na Naukite, 1962. 264 s. ; 20 cm. A.V/6248.
- NAMIK KEMAL : *Kanije Muhasarası* / Namık Kemal. – İstanbul : Matbaai Amire, 1335 H. 235 s. ; 21 cm. A.V/1422.
- NARTIEV, N. : *Story Slojnogo Predlojeniya n Sobremennom Turkmenskom Yazıke* / N. Nartiev. – Aşkabad : İlim, 1988. 206 s. ; 20 cm. A.V/6174.
- NESİMİ, İMAMEDDİN : *İmameddin Nesimi : Seçilmiş Eserleri* / Tertib ve Şerhler Elyar Seferlinindir. – Bakü : Maarif, 1985. 440 s. ; 22 cm. A.V/6093.
- NEUBECKER, OTTFRIED : *Le Grand Livre de l'Héraldique : L'Histonrie, l'art et la science du blason* / Outfried Neubecker ; adaptation française de Roger Harmignies. – Bruxelles : Bordas, 993. 288 s. ; 329 cm. ISBN 2-04-027000-0 B.I/1038.
- NİRÜN, NİHAT : *Aile ve Kültür : Sistematik Sosyoloji Yönünden* / Nihat Nîrun. – Ankara : A.K.M., 1994. 347 s. ; 25 cm. ISBN 975-16-0567-9 A.V/6401.
- NİZAMULMÜLK, EBU HASAN İBN ALİ HACE : *Siyasetname* / Abu Ali Hasan Ali Hace Nizamulmülk. – 2. bs. – Bakü : Elm, 1989. 207 s. ; 22 cm. A.V/6214.
- NUTKU, ÖZDEMİR : *Onaltıncı Yüzyılda Avusturya İmparatoru II. Rudolph'un III. Murat'a Gönderdiği Elçilik Heyeti (Stainach Yazması) X. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım.* / Özdemir Nutku. – Ankara : TTK., 1993. 1181-1191 ss. ; 24 cm. A.V/5684.
- OFLAZOĞLU, A. TURAN : *Genç Osman* / A. Turan Ofıazoğlu. – Ankara : Kültür Bakanlığı, 1994. 150 s. : 1 s. res. ; 20 cm. – (Kül. Bak. Yay. ; 1620. Sanat-Tiyatro Dizisi ; 89-97) ISBN 975-17-1407-9 A.V/6399.
- OHMAYER, A. : *Rothenburg ob der Tahber : 12 Ansichtskarton in Kupfertiefdruck* / A. Ohmayer. – Rothenburg : Ohmayer, [t.y.] 12 Fot. ; 15 cm. A.V/6325.
- OJEGOV, S.İ. : *Slovar' Russkogo Yazıka : Okolo 57000 Slov* / S.İ. Ojegov ; red. N.Ü. Svedovoy. – Moskva : Russkiy Yazık, 198. 750 s. ; 27 cm. ISBN 5-200-00313-X B.I/956.
- OKAY, BÜLENT : *Çin Seddi'nin Yapılış Nedeni Hakkında Değişik Bir görüş Belleten*, C. LVII- Nisan 1993, Sayı : 218'den ayrışım. / Bülent Okay. – Ankara : TTK., 1993. 27-39 ss. : 3 hrt. ; 24 cm. A.V/5917.

- 17 Eylül 1176 Gelendost Zaferini Anıyoruz. – Isparta : Gelendost Belediyesi, 1993. 8 s. ; 28 cm. B.I/890.
- ORHAN KEMAL : *Ward 72* / Orhan Kemal ; İngilizceye çev. Nevzat Erkman. – Ankara : Publications of the Ministry of Culture, 1993. 116 s. ; 20 cm. – (Publications of the Ministry of Culture ; 1464. Seria of Art-Teater Books ; 31-2) ISBN 975-17-1235-1 A.V/5795.
- ORTAYLI, İLBER : *Bibliyografya : The Politics of Pan-Islam* Belleten, C. LVI-Ağustos 1992, Sayı : 216'dan ayrışım. / İlber Ortaylı. – Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1992. 597-598 ss. ; 24 cm. A.V/5167.
- ORTAYLI, İLBER : *Osmanlı Devletinde Kadı : Hukuk ve İdare Adamı Olarak* / İlber Ortaylı. – Ankara : Turhan, 1994. 82 s. : 1 bel. ftkp. ; 20 cm. ISBN 975-7425-30-3 A.V/6559.
- ORTAYLI, İLBER : *Studies on Ottoman Transformation* / İlber Ortaylı. – İstanbul : Isis, 1994. 217 s. ; 24 cm. – (Analecta Isisiana ; 10) ISBN 975-428-061-4 A.V/6328.
- ORTH, WOLFGANG : *Die Diadochenzeit im Spiegel der historischen Geographie* / von Wolfgang Orth. – Wiesbaden : Reichert, 1993. 174 s. ; 24 cm. – (Beihefte zum Tübinger Atlas des Vorderen Orients. Reihe B ; Nr. 80) ISBN 3-88226-581-7 A.V/6053.
- Osmanlı Devri Türk Harfli Basılı Eserler Kataloğu* / Haz. Emrehan Küey. – İzmir : Akademi Kitabevi, [1992?] ss. yok. ; 28 cm. B.I/997.
- Osmanlı İmparatorluğu ile Lehistan (Polonya) Arasındaki Münasebetlerle İlgili Tarihi Belgeler* / Haz. Nigâr Anafarta. – [y.y.A.y., 1979?] 1261 s. : 63 s. bel. ftkp. ; 25 cm. A.V/6376.
- Osmanskaya Imperiya : Gosudarstvennaya Vlast'i Sosialno-Politiçeskaya struktura* / red. S.F. Oreškova. – Moskva : Nauka, 1990. 337 s. ; 22 cm. ISBN 5-02-016943-9 A.V/6197.
- ÖNSOY, RİFAT : *Tanzimat Döneminde Sanayi ve Ticaretle İlgili Meclisler : 1839-1876 X. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım.* / Rifat Önsöy. – Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1993. 1685-1696 ss. ; 24 cm. A.V/5698.
- ÖVEZOV, A. : *Türkmen Edebi Dilinde Alınma Sözlerin Ulanışı* / A. Övezov. – Aşkabat : İlim, 1988. 263 s. ; 20 cm. ISBN 5-8668-0096-X A.V/6173.
- ÖZ, MEHMET : *Tahrir Defterlerine Göre Vezirköprü Yöresinde İskân ve Nüfus : 1485-1576* Belleten, C. LVII, Ağustos 1993, s. 119'dan ayrışım. / Mehmet Öz. – Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 509-537 ss. ; 24 cm. A.V/6018.
- ÖZBARAN, SALİH : *16. Yüzyılda Asya'da ve Afrika'da Ateşli Silahların ve Askeri Teknolojinin Yayılmasında Osmanlıların Rolü X. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım.* / Salih Özbaran. – Ankara : TTK., 1993. 1473-1479 ss. ; 24 cm. A.V/5691.
- ÖZCAN, ABDÜLKADİR : *Balkan ve I. Dünya Savaşlarında Hizmeti Geçen Bir Hayır Kurumu : Müdafı'a-i Millîye Cem'iyeti Doğumunun 100. Yılında Ata-*

türk'e Armağan'dan ayrışım. / Abdülkadir Özcan. – İstanbul : Edebiyat Fakültesi, 1981. 269-296 ss. ; 24 cm. A.V/5846.

ÖZCAN, RIFAT : *Avânız ve Gerçek-Hâne Sayılarının Demografik Tahminlerde Kullanılması Üzerine Bazı Bilgiler* X. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım. / Rifat Özdemir. – Ankara : TTK., 1993. 1581-1613 ss. : 1 tbl. ; 24 cm. A.V/5704.

ÖZFIRAT, AYNUR : *Bibliyografya : Hammam Et-Turkman I-II*. Belleten, C. LVI, Aralık 1992, Sayı : 217'dan ayrışım. / Aynur Özfırat. – Ankara : TTK., 1992. 1101-1103 ss. ; 24 cm. A.V/5443.

ÖZKAYA, YÜCEL : *III. Selim'in Devlet Yönetimi ile İlgili Hatt-ı Hümayûnları* X. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım / Yücel Özkaya. – Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1993. 1481-1486 ss. ; 24 cm. A.V/5697.

ÖZKAYA, YÜCEL : *Anadolu'daki Büyük Hanedanlıklar* Belleten, C.LVI Aralık 1992, Sayı : 217'den ayrışım. / Yücel Özkaya.. – Ankara : TTK., 1992. 809-845 ss. ; 24 cm. A.V/5440.

ÖZORAN, BERİA REMZİ : *Enosis Karşısında Kıbrıs Türkü 1914-1918 Dönemi* X. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım. / Beria Remzi Özoran. – Ankara : TTK., 1993. 1249-1265 ss. ; 24 cm. A.V/5700.

ÖZTÜRK, MUSTAFA : *XVIII. Yüzyılın Sonlarında Orta Anadolu'da Fiatlar* X. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım. / Mustafa Öztürk. – Ankara : TTK., 1993. 1821-1850 s. : 12şe. ; 24 cm. A.V/5680.

Pakistan ga Menşuri Âzadi yani Meclisi Düstur saz ki karar dâd ağraz ve makasud. – Karaçi : Hükümet-i Pakistan Matbaası, [t.y.] 46 s. ; 24 cm. A.V/6381.

Pamyatniki Materialnoy Kul'turi Azerbaydjana / red. P.A. Azizbekovoy. – Bakü : Akademia Nauk Azerbaydjanskoy SSR, [t.y.] 8 c. ; 26 cm. B. I/1006.

PANESH, E. KH. : *Mesketinsky Turks Under the Conditions of the Modern Ethnic Processes in the USSR* Belleten, C.LVII, Ağustos 1993, Sa. 219'dan ayrışım. / E. Kh. Hanesh, L.B. Ermolov. – Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 589-607 ss. ; 24 cm. A.V/6028.

PAPACOSTEA, ŞERBAN : *Românii în Secolul al 13-lea : între cruciata şi Imperiul Mongol* / Şerban Papacostea. – Bucureşti : Enciclopedica, 1993. 188 s. ; 24 cm. ISBN 973-45-0060-0 A.V/6550.

PAPADOPUOLOS, STEPHANOS J. : *La Révolution des "Jeunes-Turcs" et l'Opinion Publique en Grèce* : X. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım. / Stephanos J. Papadopoulos. – Ankara : TTK., 1993. 1240-1247 ss.; 24 cm. A.V/5724.

PAŞAOĞLU, TOFIG : *Atatürk ve Türkiye'de Medeni İngilab : 1920-1030 ncu yıllar* / Tofig Paşaoğlu. – Bakü : Azerbaycan Devlet Neşriyatı, 1993. 231 s. ; 20 cm. A.V/6362.

PAZARKAYA, YÜKSEL : *Mediha : Oyun* / Yüksel Pazarkaya. – Ankara : Kültür Bakanlığı, 1993. 88 s. ; 20 cm. - (Kültür Bakanlığı Yay. ; 1420. Sanat-Tiyatro Eserleri ; 65) ISBN 975-17-1036-7 A.V/6413.

- PEARSALL, A.W.H. : *From Algiers to the Dardanelles Çanakkale Savaşları, Sebep ve Sonuçları Uluslararası Sempozyumu'ndan ayırbaşım.* / A.W.H. Pearsal. – Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1993. 859-90 ss. ; 24 cm. A.V/5895.
- PEÇEVI, İBRAHİM EFENDİ : *Istoriya / İbrahim Efendi Peçevi.* – Bakü : Elm, 1988. 99 s. ; 120 cm. A.V/6278.
- PETROSYAN, İ.E. : *Mebde-i Kanun-i Yeniçeri Ocağı Tarihi = Istoriya Proishojdeniya Zakonov Yanıçarskogo Korpusa / İ.E. Petrosyan.* – Moskva : Nauka, 1987. 283, 314 s. ; 22 cm. A.V/6102.
- PETROSYAN, U.A. : *Drevniy Gorod na Beregah Bosfora / Yu. A. Petrosyan.* – Moskva : Nauka, 1986. 240 s. ; 20 cm. A.V/6286.
- PETROSYAN, U.A. : *Osmanskaya İmperiya : Moguşestvo i Gibel' : İstoriçeskie Oçerki / U.A. Petrosyan.* – Moskva : Nauka, 1990. 280 s. ; 22 cm. ISBN 5-02-017026-7 A.V/6115.
- PETROSYAN, U.A. : *Tureçkaya publitsistika epohi reform v Osmanskoy İmperii : kónets 18-Nogalo 20 v. / Yu. A. Petrosyan.* – Moskva : Nauka, 1985. 143 s. ; 20 cm. A.V/6266.
- PETTER, WOLFGANG : *Die Dardanellen in der Deutschen Weltkriegsstrategie Çanakkale Savaşları, Sebep ve Sonuçları Uluslararası Sempozyumu'ndan ayırbaşım.* 125-136 ss. ; 245 cm. A.V/5900.
- PINCH, GERALDINE : *Votive Offerings to Hathor / Geraldine Pinch.* – Oxford : Griffith Institute Ashmolean Museum, 1993. 408 s. : 6 pl. : 18 çiz. : 64 res. ; 25 cm. ISBN 0-900416-55-6 A.V/6050.
- Pis'mennie Pamyatniki Vostoka : İstoriçofilologičeskie İssledovania : Ejegodnik 1970.* – Moskva : Nauka Glavnaya Redakçiya Vostoçnoy Literaturi, 1974. 502 s. ; 27 cm. B.I/955.
- Plan Vipuska Litaraturi.* – Bakü : Elm, 1989. 105 s. ; 20 cm. A.V/6223.
- PLOSKIH, VLADIMIR : *Manas ne Priznal Sebya Vinovnim / V. Ploskih.* – Bişkek : İlim, 1993. 88 s. ; 20 cm. A.V/6170.
- POCKHVERIYA, B.M. : *Turçiya : Mejdu Dvumya Mirovimi Voynami / B. M. Pockhveriya.* – Moskva : Nauka, 1992. 254 s. ; 232 cm. ISBN 5-02-017545-5 A.V./6166.
- POGOREL'SKIY, IVAN VASUL'EVİÇ : *Oçerki Ekonomičeskoj i Političeskoj İstorii Khivinskogo Khanstva Konça 19 i Naçala 20 vv. : 1873-1917 / İ.V. Pogorel'skiy.* – Leningrad : Leningrad Universiteta, 1968. 147 s. ; 22 cm. A.V/6273.
- POLADYAN, ARŞAK : *Kürdi v 7-10 vekov : Po Arabskim İstocnikam / A.P. Poladyan.* – Erevan : Akademia Nauk Armyanskoy SSR, 1987. 130 s. ; 20 cm. A.V/6200.
- POLLEKOVA, O. : *Lokal'naya Variabil'nost' v kulture : Khozyaystve Djeytunskikh Plemen / O. Pollekova.* – Aşkabad : İlim, 1988. 178 s. ; 22 cm. ISBN 5-8338-092-7 A.V/6165.

- POP, LIANA : *Le Roumain avec ou sans professeur = Romanian with or without a teacher = Româna cu sau fara profesor* / Liana Pop. – 2. ed. – Cluj : Echinonox, 1993. 300 s. ; 20 cm. + 4 adet kaset ek'te. ISBN 973-9114-20-2 A.V/6556.
- POP, VALER : *Batalia Pentru Ardeal* / Valer Pop. – Romanya : Colosseum, [1994?] 230 s. ; 20 cm. ISBN 973-9047-901-7 A.V/6548.
- POPKO, MACIEJ : *Zippalanda : Ein Kultzentrum im Hethitschen Kleinasien* / Maciej Popko. – Heidelberg : Winter, 1994. 335 s. ; 22 cm. – (Text der Hethiter : Heft 21) ISBN 3-8253-0129-X A.V/6410.
- POREIA, NEA : *Logotejia the Thessalonikes* / Nea Poreia. – Thessalonikes : Kentro Istorias Thessalonikes, 1988. 432 s. : 30 s. res. ; 24 cm. A.V/6183.
- POTSKHVERIYA, BORIS M. : *Sovyet Tarih Araştırmalarında Bazı Yeni Yaklaşımlar Üzerine* Belleten, C. LVI, Nisan 1992, Sa. 215'ten ayrıbasım. / Boris M. Potskhveriya. – Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1992. 261-274 ss. ; 24 cm. A.V/5172.
- Prag in Bildern / aufnahmen von Alexander Exax* ; hrg. von Johannes Eckardt. – Wien und Leipzig : Hans Epstein, 1929. 16 s. : 96 s. res. ; 24 cm. A.V/6272.
- PRÉPOSIET, JEAN : *Histoire de l'anarchisme : Bibliographie, index* / Jean Préposiet. – Paris : Tallandier, 1993. 500 s. ; 22 cm. ISBN 2-235-02115-8 A.V/6788.
- Priradni i Socio-Geografski Karakteristiki na Zonite na Nomadskite i Polunamadskite Stoçarski Dvijenia vo Makedoniya* / Ed. Mihailo Apostolski – Skopje : Makedonska akademiya na Naukite i Umetnostite, 1984. 210 ; 24 cm. A.V/6190.
- Pristapni Predavan'a, Prilozi i Bibliyografiya : 10 = Opening Addresses, Contributions and Bibliography : of the New Members of the Macedonian Academy of Sciences and Arts.* – Skopje : Macedonian Academy of Sciences and Arts, 1990. 194 s. ; 24 cm. A.V/6238.
- Pristapni Predavan'a, Prilozi i Bibliyografiya = Opening Adresses, Contributions and Bibliography :* – Skopje : Makedonian Academy of Sciences and Arts, 1988. 198 s. ; 24 cm. A.V/6262.
- Proceedings of the Colloquium on Arabic Lexicology and Lexicography : C.A.L.L. /* Ed. by K. Dévényi, T. Ivanyi, A. Shvitiel. – Budapest : The Hungarian Scientific Research Fund, 1993. 260 s. ; 20 cm. – (The Arabist Budapest Studies in Arabic ; 6-7) ISSN 0239-1619 A.V/4509-6,7.
- Proceedings of the Colloquium on Popular Customs and the Monotheistic Religions in the Middle East and North Africa : Budapest, 19-25 th September 1993 /* Ed. by A. Fodor, A. Shvitiel. – Budapest : The Hungarian Scientific Research Fund, 1994. 385 s. ; 20 cm. – (The Arabist Budapest Studies in Arabic ; 9-10) ISSN 0239-1619 A.V/4509, 9-10.

- Proteksionizm i Konkurensiya na Balkanite Prez 20 vek.* – Sofiya : Bılgarskata Akademiya na Naukite, 1989. 667 s. ; 20 cm. A.V/6152.
- QUARTAERT, DONALD : *Main Problems of the Economy During the Tanzimat Period* 150. Yılında Tanzimattan ayrıbasım. / Donald Quartaert. – Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1992. 211-218 ss. ; 24 cm. A.V/5225.
- Rapport : de la Commission Parliamentaire d'Audition des Personnes Qui, Apres le 22 Decembre 1989 ont du Quitter Leurs Emploi et Domicile Dans les Departements de Harghita et Covasna.* – Bucarest : Parlament de Roumanie, 1991. 59 s. ; 21 Şe. ; 31 cm. A.V/1026.
- RAZAKOV, TALANT : *Os Koogalan : KGB'nin Maalimatları Boyunca* / Talant Razakov. BiŐek : Renesans, 1993. 112 s. ; 20 cm. ISBN 5-85580-001-6 A.V/6265.
- REEVES, THOMAS C. : *Le Scandale Kennedy* / Thomas C. Reeves ; Traduit de l'anglais (Etats-Unis) par Edith Ochs et Frank Straschitz. – Paris : Librairie Plon, 1992. 519 s. ; 24 cm. ISBN 2-259-02540-4 A.V/6829.
- Répertoire bibliographique des Publications de l'Académie Serbe des Sciences et des Arts 1989-1990* / Ded. Miroslav Pantic. – Beograd : Acadıme Serbe des Sciences et des Arts, 1993. 192 s. ; 24 cm. – (Académie Serbe des Sciences et de Arts ; 12) ISBN 86-7025-180-9 A.V/6451.
- RESUL RIZA : *Resul Rıza'nın Seçilmiş Şiirleri* / Türkiye Türkçesine aktaran İldeniz Kurtulan. – Ankara : Kültür Bakanlığı, 1993. 65 s. ; 20 cm. (Kültür Bakanlığı Yay. ; 1593. Türk Dünyası Edebiyatı ; 31) ISBN 975-17-1364-1 A.V/6397.
- REŐİDEDDİN, FEZLULLAH : *Oğuz name* / Fezlullah ReŐideddin ; Fars dilinden Tercüme, önsöz ve Şerhler R.M. Çukurova. – Bakü : Azerbaycan Devlet Neşriyat Poligrafiya Birliği, 1992. 72 s. ; 230 cm. ISBN 5-552-01099-X A.V/6317.
- RINTALA, MARVINH : *Four Finns* / Political Profiles by Marvin Rintala. – Berkeley ; Los Angeles : University of California, 1969. 120 s. ; 22 cm. A.V/6339.
- RISTOVSKI, BLAJE : *Beseda za Deloto na VaŐarov* / Blaje Ristovski. – Skopye : Makedonska akademiya na Naukite i Umetnostite, 1990. 233 s. ; 24 cm. A.V/6219.
- RIZAJ, SKENDER : *1581/82 Yılın Mufassal Defterine Göre İpek Şehri X.* Türk Tarih Kongresi'nden ayrıbasım. / Skender Rizaj. – Ankara : TTK., 1993. 1751-1755 ss. : 4 s. blg. ftk. ; 24 cm. A.V/5714.
- ROCALVE, PIERRE : *Louis Massignon et L'Islam* / Pierre Rocalve. – Damas : Institut Français de Damas, 1993. 208 s. ; 24 cm. ISBN 2-901315-06-2 A.V/6052.
- ROHWER, JÜRGEN : *The Fight for the Turkish Narrows : Problems of Co-Ordination in Coalition Warfare.* Çanakkale Savaşları, Sebep ve Sonuçları Uluslara-

- rası Sempozyumu'ndan ayrışım / Jürgen Rohwer. – Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1993. 137-164 ss. ; 24 cm. A.V/5898.
- ROSE, ALBERT : *Governing Metropolitan Toronto : A Social and Political Analysis 1953-1971* / Albert Rose. – Berkeley ; Los Angeles ; London : University of California, 1972. 201 s. ; 24 cm. A.V/6370.
- Rukopisnaya Kniga v Narodov Vostoka : Oçerk* / red. A.N. Kononov [ve bşk.]. – Moskva : Akademia Nauk SSSR Otdelenie İstorii, 1987-1988. 2 c. ; 20 cm A.V/6110.
- RZAYEV, NESİR İSMAIL : *Ecdadların izi ile* / Nesir Rzayev. – Bakü : Azərbaycan Devlet Neşriyat - Poligrafya Birliğı, 1992. 102 s. ; 20 cm. ISBN 5-552-00540-6 A.V/6276.
- SAFARLI, ALIYAR : *Azerbaycanskaya Eliçeskaya Literature 17-18. vekov* / Aliyar Safarlı. – Bakü : Yazıcı, 1986. 284 s. ; 21 cm. A.V/6060.
- SAFTA, ION : *Decoratii Româneşti de Razboi 1860-1947* / Ion Safta ... [et al.]. – Bucareşti : Universitaria, 1993. 170 s. ; 235 cm. ISBN 973-95217-6-2 A.V/6552.
- SAGINBAY, ULUU MANASCI : *Kazaldar, Eskermeler, İliktöölör* / Uлуу Manascı Saginbay ; red. Keneş Jusupov. – Bişkek : "Ala-Too" Jurnalı, 1992. 138 s. ; 22 cm. ISBN 5-900162-02-8 A.V/6308.
- SAGONA, ANTONIO G. : *The Auşan Sites 3 : Keban Rescue Excavations, Eastern Anatolia : The Early Bronze = Doğu Anadolu Keban kurtarma Kazıları : Erken Bronz Çağı* / Antonio G. Sagona. – London : The British Institute of Archaeology at Ankara, 1994. 249 s. ; 30 cm. ISBN 1-898249-02-4 B.I/991.
- SAGVARI, AGNES : *Comment la domination turque Fut-Elle Saumise a la Critüique Chanée par Epoque en Hongrie?* X. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım. / Agnes Sagvari. – Ankara : T.T.K., 1993. 1323-1330 ss. ; 24 cm. A.V/5674.
- SAÇ, RAHİM : *Osman Attilâ : Hayatı, Eserleri ve Sanatı* / Rahim Sağ. – Ankara : Kültür Bakanlığı, 1993. 162 s. ; 20 cm. – (Kültür Bakanlığı, Yay. ; 1567. Türk Büyükleri Dizisi ; 153) ISBN 975-17-1386-2 A.V/6396.
- SALAMZADE, E.V. : *Arazboyu Abideler* / E.V. Salamzade. – Bakü : Elm, 1979. 71 s. : 84 res. ; 21 cm. A.V/6143.
- SALİH, K.R. : *Guide to the Publications of the State organization of Antiquities and Heritage* / By K.R. Salih. – Bağdad : Republic of Iraq Ministry of Culture and Information, 1983. 412 s. ; 24 cm. A.V/6377.
- AS-SALMANİ, TACEDDİN : *Tarih-name* / Taceddin as-Salmanî. – Bakü : Elm, 1991. 138 s. ; 20 cm. ISBN 5-8066-0270-2 A.V/6290.
- Samples From Turkish Cuisine* / Ayşe Baysal ... [et al.]. – Ankara : Kültür Bakanlığı, 1993. 337 s. ; 24 cm. – (T.C. Kültür Bakanlığı Yay. ; 1570. Tanıtma Eserleri Dizisi ; 56) ISBN 975-17-1055-3 A.V/6411.

- Sanayi Yıllığı 93* / Ed. Ahmet Kandemir, Ahmet Demir, Serdar Şahinkaya. – Ankara : Türkiye Kalkınma Bankası, 1993. 347 s. : res. ; 24 cm. ISBN 975-7406-01-5 A.V/6343.
- SARI (ALGER), DJILALI : *Les Ottomans et la Mediterranee Occidentale au XVIe Siecle X*. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım. / Djilali Sarı (Alger). – Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1993. 1417-1426 ss. ; 24 cm. A.V/5725.
- SAY, YAĞMUR : *Fatih Dönemi Tıp Çalışmaları ve Mühtedi : İslama Dönmüş : Hekim Yakup Paşa A.Ü.* Tıp Fakültesi Mecmuası C. 44, s. 1'e ayrışım. / Yağmur Say. – Ankara : A. Ü. Tıp Fakültesi, 1991 143-164 ss.; 24 cm. A.V/6045.
- SCHEBEN, THOMAS : *Blitzkrieg 1918 – Die Schlacht von Megiddo X*. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım. / Thomas Schben. – Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1993. 1501-1517 ss. : 2 hrt.; 24 cm. A.V/5728
- SCHEID–TISSINIER, EVELYNE : *Les Usages du Don Chez Homère : Vocabulaire et pratiques* / Evelyne Scheid-Tissinier. – Nancy : Universitaires de Nancy, 1994. XIII, 325 s.; 24 cm. – (Travaux et mémoires. Etudes anciennes; 11) ISBN 2-86480-911-7. A. V/6385.
- SCHNEIDE, KARL STIRLING : *Aviation in the Dandanelles Campaign : March 1915 - January 1916* Çanakkale Savaşları, Sebep ve Sonuçları Uluslararası Sempozyumu'ndan ayrışım. / Karl Stirling Schneide. – Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1993. 91-103 ss. ; 24 cm. A.V/5901.
- Securitatea și Cdperarea în Europa Documente : 1989-1992* / Ed. Valentin Lipatti, Ion Diaconu. – Bucureşti : Academiei Române, 1993. 231 s. ; 24 cm. ISBN 973-27-0430-6 ISBN 973-27-0220-6 A.V/6547.
- SEFERLİ, ELYAR : *Gedim ve Orta Asırlar Azerbaycan Edebiyatı* / Elyar Seferli, Halil Yusifov.– Bakü : Maarif Neşriyatı, 1982. 386 s. ; 22 cm. A.V/6091.
- SELANİKİ MUSTAFA : *Tarih-i selaniki 1563-1600 : Azerbaycan ve Gonşu Ülkelerin Tarihine Dair İgtibaslar* / Selaniki Mustafa Efendi ; Osmanlı Türk Dilinden Tercüme Eden Z.M. Bunyadov. – Bakü : Elm, 1992. 75 s. ; 17 cm. ISBN 5-8-66-0510-8 A.V./6320.
- SEPETÇİOĞLU, MUSTAFA NECATİ : *Sabır Ağacı* / Mustafa Necati Sepetçioğlu. – İstanbul : Kıbrıs Kredi Bankası, [1994?] 8 c. ; 20 cm. A.V/6575.
- SERAGELDİN, İSMAIL *Space for Freedom : The Search for Architectural excellence in Muslim Societies* / By İsmail Serageldin. – London ; Boston ; Singapore : The Aga Khan Award for architecture ; 1989. 304 s. ; 32 cm. ISBN 0-408-50049-2 B.I/980.
- SEVER, HÜSEYİN : *Anadolu'da Nişanın Bozulması Hakkında Verilmiş Kanîş Kararumu Kararı* Belleten, C.LVI Aralık 1992., Sayı : 217'den ayrışım. / Hüseyin Sever. – Ankara : TTK., 1992. 667-674 ss. : 1 blg. ftkp. ; 24 cm. A.V/5437.

- SEVER, HÜSEYİN : *New Developments About Anatolia's Social History According to the II. Level Documents in Kültepe* Belleten C. LVII, Nisan 1993, Sayı : 218'den ayrışım. / Hüseyin Sever, Salih Çeçen – Ankara : TTK., 1993. 41-49 ss. : 4 s. bel. ftkp. ; 24 cm. A.V/5921.
- SEYİDOV, MIRALI : *Azerbaycan Halgının Söykükünü Düşünürken* / Mirali Seyidov. – Bakü : Yazıcı, 1989. 496 s. ; 20 cm. ISBN 5-560-00482-0 A.V/6126.
- SHAW STANFORD J. : *Local Administrations in the Tanzimat* 150. Yılında tanzimat'tan ayrışım. / Stanford J. Shaw. – Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1992. 33-49 ss. ; 24 cm. A.V/5230.
- SHAW, STANFORD J. : *Turkey in the Great War, 1911-1923* X. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım. / Stanford J. Shaw. – Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1993. 1707-1720 ss. ; 24 cm. A.V/5705.
- SIMON, BRUNO : *Onaltıncı Yüzyıl ortalarında Osmanlı imparatorluğu ve Girit İlişkileri Hakkında Birkaç Not* X. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım. / Bruno Simon. – Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1993. A.V/5692.
- SİNANOĞLU, SUAT : *Yirmibirinci Yüzyula Giren Klasik Çağ Düşüncesi, Avrupa ve Türkiye* Belleten, C. LVI, Ağustos 1992, Sayı : 216'dan ayrışım. / Suat Sinanoğlu. – Ankara : TTK., 1992. 513-530 ss. ; 24 cm. A.V/5161.
- Skopje vo nov 1942 : Materiyali od Nauçniot Sobir = Skopje During the People's Liberation War* Matériel of the Historical Symposium Held in Skopje on the 120th pril, 1975. – Skopje : Gradski Odbor na szb od nov, 1975. 415 s. ; 25 cm. A.V/6233.
- Skopje vo nov 1943-1945 Materiyali ed Nauçniot Sobir = Skopje During the People's Liberation Struggle : Summaries of papers delivered at the Historical Congress held in Skopje on the 22nd 23rd November, 1979.* – Skopje : Gradski Odbor na szb od nov, 1980. 749 s. ; 25 cm. A.V/6185.
- SNESAREV, G.P. : *Relikti Domusul'manskih Verovaniy i obryadov u Uzbekov Horezma* / G.P. Snesarov. – Moskva : Nauka, 1969. 336 s. ; 21 cm. A.V/6076.
- Sobitiya Vokrug Nkao v Krivom zerkale Fal'sifikatorov : Sbornik Materialov.* – Bakü : Elm, 1989. 91 s. ; 20 cm. ISBN 5-8-66-0262-1 A.V/6311.
- SOLTONOEV, BELEK : *Kızıl Kırgız Tarihi* / Belek Soltonoev. – Bişkek : Memleketik Uçkun Konçerni, 1993. 2 c. ; 20 cm. A.V/6140.
- SONYEL, SALÂHI R. : *The Fifth Centenary of the First Jewish Migrations to the Ottoman Empire.* Belleten, C. LVI- Nisan 1992, Sayı : 215'ten ayrışım. / Salâhi R. Sonyel. – Ankara : TTK., 1992. 207-211 ss. ; 24 cm. A.V/5181.
- SONYEL, SALÂHI R. : *Osmanlı İmparatorluğu'na Yapılan İlk Musevi göçlerinin Beyüzüncü Yıldönümü* Belleten, C. LVI, Nisan 1992. Sa. 215'ten ayrışım. / Salâhi R. Sonyel. – Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1992. 201-206 ss.; 24 cm. A.V/5180.

- SOTAVOV, N.A. : *Severnıy Kavkaz : v. Rusko-İranskikh i Russko-Tureçkikh Otnoşeniyakh ve 18 v.* / N.A. Sotavov. – Moskva : Nauka, 1991. 221 s. ; 20 cm. ISBN 5-02-017273-1 A.V/6150.
- SOUCEK, SVAT. : *Ottoman Naval Policy in the Indian Ocean X. Türk Tarih Kongresi'nden ayırbaşım.* / Svat Soucek. – Ankara : TKK, 1993. 143-146 ss. ; 24 cm. A.V/5707.
- Sovetskoe Vostokovedenie : Problemi i Perspektivi* / red. Kollegiya. E.M. Primakov ... [et al.] – Moskva : Nauka, 1988. 503 s. ; 22 cm. A.V/6116.
- Sovyet Azerbaycanının İctimai Elmleri : 1920-1980. Yıllar : Bibliyografiya Göstericisi* / Tertib eden. S.G. Mehmedova. – Bakü : Elm, 1983. 426 s. ; 20 cm. A.V/6269
- Sovyet Azerbaycanının İctimai Elmleri 1920-1980'ci Yıllar : Bibliyografiya Göstericisi : Arkeologiya ve Etnografiya Seriyası.* – Bakü : Elm, 1983. 248 s. ; 19 cm. A.V/6137.
- SSSR i Turçiya 1917-1979* / red. Kol. Jukov, E. M. ... [ve bşk.]. – Moskva : Nauka, 1981. 320 s. ; 22 cm. A.V/6125.
- SOYSAL, OĞUZ. : *Einar von Schuler* Belleten, C. LVII, Ağustos 1993, s. 219'dan ayırbaşım. / Oğuz Soysal. – Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 641-642 ss. ; 24 cm. A.V/6015.
- SOYSAL, ÖZER. : *Geriye Dönük Türk Bibliyografiyası'nda Bir Önce ve Kaynak Olarak Joseph v. Hammer-Purgstall* / Özer Soysal. – Ankara : Milli Kütüphane Bşk., 1994. 101 s. : res. ; 29 cm. – (Türk Bibliyografiyası'nın Kaynakları, 1729-1928 ; No. 1) ISBN 975-17-1196-7 B.I/996.
- Spomeniça : Posvetena na počinatiot Mihail D. Petruşevski, redoven clen na Makedonskata Akademiya na Naukite i Umetnostite = Festschrift.* – Skopye : Makedonska Akademiya na Naukite i Umetnostite, 1990. 35 s. ; 25 cm. A.V/6232.
- Spomenik 132 : Classe des Sciences Historiques 8* / Red. Radovan Samardžić. – Beograd : Academie Serbe des Sciences et des Arts, 1991. 240 s. ; 33 cm. ISBN 86-7025-134-5 B.I/1021.
- Spomeniya = Festschrift : Presented as a Memorial to Aleksandar Matkovski, a Member of Macedonian Academy of Sciences and Arts.* – Skopje : Macedonian Academician of Sciences and Arts, 1992. 39 s. ; 24 cm. A.V/5851.
- STAPP, ROBERT L. : *The Characteristics of the Tımar System in Paşa Livası in the 16th Century : Based on the Examination of the Maliyeden Müdevver Defteri, No. 34.* X. Türk Tarih Kongresi'nden ayırbaşım. / Robert L. Stapp. – Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1993. 1899-1926 ss. ; 24 cm., A.V/5733.
- STARÇENKOV, G.I. : *Naselenie Tureçkoy Respubliki : Demografo-Ekonomiçeskiy Oçerk* / G.İ. Starçenkov. – Moskva : Nauka, 1990. 170 s. ; 22 cm. ISBN 5-02-016948-X A.V/6163.

- STARÇENKOV, G.I. : *Sobremennaya Turçiya* / G.İ. Starçenkov. – Moskva : Znanie, 1989. 64 s. ; 20 cm. – (Politiceskoy Karti Mira ; 1989-12) A.V/6206.
- STONEMAN, RICHARD. : *Turquie : les itinéraires culturels* / Richard Stoneman et Stefano Masi. – Paris : Casterman, 1993. 250 s. ; 21 cm. ISBN 2-203-60405-0 A.V/6831.
- STOYANÇEVIÇ, VLADIMIR. : *Srbija i Bugari 1804-1878 = Serbia and Bulgarians 1804-1878* / Vladimir Stoyançeviç. – Beograd : Prosveta, 1988. 448 s. ; 25 cm. A.V/6348.
- STOYANOVSKI, ALEKSANDAR. : *Hayvancılık Terminolojisinde Egrek'in Önemi X. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım.* / Aleksandar Stoyanovski. – Ankara : TTK, 1993. 1721-1724 ss. ; 24 cm. A.V/5713.
- Strandja : Drevnost i Svremie.* - Sofiya : Mejdunarodna Asotsiatsiya, 1990. 484 s. : res. ; 31 cm. B.I/961.
- SUCESKA, AVDO. : *Osmanlı Yönetimi Altında Yugoslavya Ulus ve Halklarının Tarihindeki Bazı Ayrıncı Nitelikler X. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım.* 1169-1178 ss. ; 24 cm. A.V/5712.
- Sud-Estul European în vremea Revolutiei Franceze : Stari de spirit, reactii, confluente* / Coordonator : Alexandru Dutu. – Bucureşti : Academia Română Institutul de Studii Sud-Est Europene, 1994. 279 s. ; 24 cm. A.V/6347.
- SUMBATZADE, A.S. : *Azerbaidjançi-Etnogenez i formirovanie Naroda* / A.S. Sumbatzade. – Bakü : Elm. 1990. 304 s. ; 20 cm. ISBN 5-8066-0177-3 A.V/6134.
- SUMBATZADE, A.S. : *Azerbajdžanskaya İstoriografiya 19-20 vekov* / A.S. Sumbatzade. – Bakü : Elm. 1987. 316 s. ; 21 cm. A.V/6177.
- SUMMERS, G.D.. *Tille Höyük 4 : The Late Bronze Age and The Iron Age Transition = Geç Bronz Çağı ve Geç Bronz Çağından Demir Çağına Geçiş* / G.D. Summers ; with Contributions by Dominique Collon ... [ve bşk.] – London : The British Institute of Archaeology at Ankara, 1993. 203 s. ; 30 cm. ISBN 1-898249-01-6 B.I/990-4.
- Sumposia E Diakhronike Poreia toy Koinotismoy Ske Makedonia.* – Thessalonike : Kentro Istorias Thessâlonikes, 1991. 594 s. ; 24 cm. A.V/6187.
- SUNGUR, NECATİ. : *Âhî Divânı : İnceleme-Metin* / Necati Sungur, – Ankara : Kültür Bakanlığı, 1994. 223 s. ; 20 cm. – (Kültür Bakanlığı Yay. ; 1617. Türk Klasikleri Dizisi ; 32) ISBN 975-17-1393-5 A.V/6409.
- SUŞANLO, F.M. : *Drevnyia Krorayna : Kompleks Etnokul'turnih Problem* / F.M. Suşanlo. – Bişkek : İlim, 1993. 103 s. ; 20 cm. ISBN 5-8355-0763-1 A.V/6169.
- SUZUKI, TADASHI. : *Osmanlı İmparatorluğu* / Tadashi Suzuki. – Tokyo : Kodan-sha, 1992. 254 s. ; 18 cm. ISBN 4-06-149097-4 A.V/6322.

- SÜLEYMENOV, R.B. : *İz İstori Kazakstana 18 veka : O Vneşney i Vnutrenney Politike Ablaya* / R.B. Süleymanov, V.A. Mosieev. - Alma-Ata : Akademiya Nauk Kazakhskoy SSR, 1988. 143 s. ; 20 cm. ISBN 5-628-00010-8 A.V/6204.
- SÜMER, FARUK. : *Oğuzlar : Tarihleri, Boy Teşkilat Destanları* / Faruk Sümer. - Bakü : Yazıcı, 1992. 432 s. ; 20 cm. ISBN 5-560-00511-8 A.V/6129
- SÜMER, FARUK. : *Yavuz Selim Halifeliği Devraldı mı?* Belleten, C.LVI, Aralık 1992, Sayı : 217'den ayrışım. / Faruk Sümer. - Ankara : TTK, 1992. 675-701 ss. ; 24 cm. A.V/5444.
- SÜRGEVİL, SABRİ. : *Birinci Dünya Savaşı Öncesi Aydın Vilayeti*. X. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım. / Sabri Sürgevil. - Ankara : TTK, 1993. 1539-1553 ss. ; 24 cm. A.V/5679.
- SÜSLÜ, AZMİ. : *Armenians and the 1915 Event of Displacement* / Azmi Süslü. - Van : Yüzüncü Yıl University, 1994. 200 s. ; 24 cm. ISBN 975-442-014-9 A.V/6562.
- SÜSLÜ, AZMİ. : *Rum-Ermeni-Hoybun İşbirliği ve Anadolu'daki Toplu Mezarlar* Belleten, C. LVII. Nisan 1993, Sayı : 218'den ayrışım. / Azmi Süslü. - Ankara : TTK, 1993. 241-247 ss. : 19 s. bel. ftkp. ; 24 cm. A.V/5915.
- SVANIDZE, MIKHAIL KHARITONİÇ. : *Oçerki po İstori Gruzii i Turçii i 14-18. vv.* / Mikhail Kharitoniç Svanidze. - Tbilisi : Meçniereva, 1989. 366 s. ; 22 cm. A.V/6082.
- Sybritala Valle di Amari Fra Bronze e Ferro* / Fascicolo Primo a cura di Luigi Rocchetti. - Roma : Gruppo Editoriale Internazionale, 1994. 254 s. : res. ; 31 cm. - (Incunabula Graeca ; vol. 96) (Ricerche Greco-Italiane in Creta Occidentale; 2) ISBN 88-8011-020-9 B.I/1032
- ŞABDAN BAATIR : / red. K. Yusupov ; Tuz. N. Kaparov ; Suretcisi K. Turubekov. - Bişkek : Uçkun, 1992. 176 s. ; 20 cm. A.V/6229.
- ŞAGİROV, A.K. : *Zaimstvovannaya Leksika Abhazo-Adıgskih Yazıkov* / A.K. Şakirov ; V.İ. Abaev. - Moskva : Nauka, 1989. 190 s. ; 22 cm. ISBN 5-02-010944-4 A.V/6245.
- ŞAHMATOV, A. : *Drevnebolgarskaya Ençiklopediya X Vıka* / Şahmatov. - [A.y.y. 1900?] 2 c. ; 25 cm. A.V/6356.
- ŞAMI, NİZAMEDDİN. : *Zafername : Azerbaycanın ve Gonşu Ülkelerin Tarihine Dair* / Nizameddin Şami. - Bakü : Elm, 1992. 37 s. ; 22 cm. ISBN 5-8066-0516-7 A.V/6289.
- Şarkşinaslik* / Tahrir heyeti A.Ü. Ürunbaev ... [ve bşk.] . - Taşkent : Üzbekistan SSR Fan Neşriyatı, 1990-1991. 2 c. ; 20 cm. ISBN 5-648-01302-7 A.V/6217.

- ŞAVROVA, N.N. : *Novaya ugroza russkomu Deli v Zakavkaze : Predstoyaşaya rasprodaja Mugani inorodçam* / N. N. Şavrova. – Bakü : Elm, 1990. 156 s. ; 21 cm. ISBN 5-8066-0418-7 A.V/6275.
- ŞEHİSUVAROĞLU, BEDİ N. : *Türk Tıp Tarihi* / Bedi N. Şehsuvaroğlu, Aysegül Erdemir Demirhan, Gönül Cantay Güreşşever. – Bursa : Taş Kitabevi, 1984. 222 s. : 46 res. ; 25. A.V/6601.
- ŞEKER, MEHMET : *Fâtih Vakfiyesine Göre XV. Yüzyıl Osmanlı Sosyal Yapısı Belleten, C. LVII, Ağustos 1993, s. 219'dan Ayrışım.* / Mehmet Şeker. – Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 495-507 ss. ; 24 cm. A.V/6019.
- ŞENER, ABDÜLLATİF : *Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Reformları 150. Yılında Tanzimat'tan ayrışım* / Abdüllatif Şener. – Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1992. 259-275 ss. : 4 şe. ; 24 cm. A.V/5234.
- ŞENTÜRK, M. HÜDAİ : *Osmanlı Devleti'nin Kuruluş Devrinde Rumeli'de Uygulandıgı İşkân Siyaseti ve Neticeleri* Belleten, C. LVII- Nisan 1993, Sayı : 218'den ayrışım. / M. Hüdaî Şentürk. – Ankara : TTK, 1993. 89-112 ss. ; 24 cm. A.V/5920.
- ŞEREFEDDİN ALİ YEZDİ : *Zafernoma = Zafer-nâme* / Şarafuddin Ali Yezdi. – Taşkent : Uzbekistan SSR, Fan Neşriyat, 1972. 1240 s. : 14 s. res. ; 27 cm. B.I/969.
- ŞPUL'KOVO, V.I. : *Mladotureçkaya Revoluçiya 1908-1909 gg.* / V.I. Şpul'kova. – Moskva : Nauka, 1977. 294 s. ; 23 cm. A.V/6358.
- TABİSALİEVA, ANARA : *Vera v Turkistane : Oçerk İstorii Religii Sredney Azii i Kazakstana* / Anara Tabisalieva. – Bişkek : Central Asian Foundation, 1993. 162 s. ; 20 cm. A.V/6270.
- Ta'dib al-Nisvan va Ma'ayib al-Rijal : Two Essays of the Qajar Period* / Ed. by Hassan Javadi, Manijeh Marashi, Simin Shekarloo. – Washington : Jahan Book, 1992. 206 s. ; 22 cm. ISBN 0-93-6665-20-25 A.V/5378.
- TAGİYEVA, Ş.E. : *1920'ci il Tebriz İsyanı* / Ş.E. Tagiyeva. – Bakü : Elm, 1990. 148 s. ; 22 cm. A.V/6216.
- Tahir Salakhov / Avtor Vstupitel'noy Stat'i i sostavitel' Al'boma Elena Zinger.* – Leningrad : Aurora Art Publishers, 1980. 163 s. ; 30 cm. B./968.
- Tanzimat Öncesi Merkez Evrakının Tasnif Kılavuzu ve Belge Örnekleri* / Haz. Aliye Önay ...[ve bşk.] – İstanbul : Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1994. 633 s. ; 25 cm. – (T.C. Devlet Aşv. Gen.Müd. Osmanlı Arşivi Daire Başk. Yay. ; No. 16) A.V/6336.
- AT-TARANİ, AKA BOZORK : *az-zariya ala-tasanifi as-Şia* / Aka Bozork at-Taranî ; 'Alinki al-Munzavî. – Tahran : Çap-ı İslamiye, 1978. ... c. ; 24 cm. A.V/2703.
- TAŞAĞIL, AHMET : *Kağgan Kagan : 692-716* Belleten, C. LVII Nisan 1993, s. 218'den ayrışım. / Ahmet Taşağıl. – Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1993. 51-70 ss. ; 24 cm. A.V/5909.

- Tatar Halık İjati : Mekal'ler hem Eytëmner* / red. İ.N. Nadirov ... [ve bşk.]. – Kazan : Tatarskoe Knijoe İzdatel'stvo, 1987. 591 s. ; 22 cm. A.V/6061.
- Tatar Halık İjati : Rivayet'ler hem legendalar.* – Kazan : Tatarstan Kitap Neşriyatı, 1987. 361 s. ; 22 cm. A.V/6065.
- TECMİRADOVİN. T. : *Türkmen Sözlüğü Medeniyetinin Kébir Meseleleri* / T Teçmiradovın. – Aşkabat : İlim, 1988. 46 s. ; 22 cm. ISBN 5-8338-0090-0 A.V/6211.
- TEKİNER, CELÂL : *Gök Tanrı* / Celâl Tekiner. – İstanbul : [A.y., 1970?] 52 s. ; 19 cm. A.V/6431.
- TEMİNİ, ABDELJELİL : *Etudes d'Histoire Arabo-Ottomane 1453-1918* / Abdeljelil Temimi. – Zaghuan : Centre d'Etudes et de Recherches Ottomanes , 1994. 89, 118 s. ; 24 cm . ISBN 9873-719-36-0 A.V/6057.
- TEMİR, AHMET : *Bibliyografya : Tısayeçetie vokruğ Kaspiya = Hazar Etrafının Bin Yılığ* Belleten , C.LVI, Aralık 1992, Sayı : 217'den ayrışım. / Ahmet Temir. – Ankara : TTK, 1992. 1105-1109 ss. ; 24 cm. A.V/5439.
- La Terre Sainte* / Directeur administratif : Philip Brandt George ; Red. Robert Somerville, Charlotte Anker. – Amsterdam : Editions Time-Life, 1993. 168 s. : rnk. res. ; 28 cm. ISBN 2-7344-0646-2 B.I/1040.
- THOBIE, JACQUES : *Industrialisation, Communication et Rapports sociaux : En Turquie et en Mediterranee Orientale* / Jacques Thobie et Salgur Kançal. – Paris : L'Harmattan, 1994. 417 s. ; 24 cm. – (Varia Turcica ; 20) ISBN 2-7384-2504-6 A.V/6447.
- TİMURTAŞ, FARUK K. : *Şeyhî'nin Harnâme'si* / Faruk K. Timurtaş. – İstanbul : Edebiyat Fakültesi, 1971. 106 s. ; 25 cm. A.V/6573.
- TOLEDANO, EHUD R. : *Attitude to Slavery During the Tanzimat* 150. Yılında Tanzimat'tan ayrışım. / Ehud R. Toledano. – Ankara : TTK, 1992 303-324 ss. ; 24 cm. A.V/5232.
- TOPALOVIÇ, JIVKO : *Turska* / Juvko Topaloviç. – Beograd : İzdavačka Kn'i-jarniça Gegekona, 1932. 87 s. ; 21 cm. A.V/6323.
- TOPARLI, RECEP : *Harezmlî Hafız Divanı'ndan Seçmeler* / Recep Toparlı. – Ankara : Kültür Bakanlığı, 1994. 317 s. ; 20 cm. – (Kültür Bakanlığı Yay. ; 1600. Türk Klasikleri Dizisi ; 31) ISBN 975-17-1384-6 A.V/6394.
- Toward an Architecture in the Spirit of Islam.* – 2. ed. – Philadelphia : The Aga Khan 119 s. ; 28 cm. B.I/982.
- Toyo Bunko Kütüphanesindeki Çince Kitapları Kataloğu.* – Tokyo : Toyo Bunko ; The Oriental Library, 1993. 178, 33 s. ; 26 cm. A.V/6332.
- Toyo-bunko shozo konseki bunrui mokuroku - shibu.* – Tokyo : Toyo Bunko ; The Oriental Library, 1987. 88, 500 s. ; 26 cm. A.V/6333.
- TRAJANOVSKI, ALEKSANDAR : *Crkavno-Uçilišnite Opštini vo Makedonija = The Parish Educational Councils of Macedonia* / Aleksandar Trajanovski. – Skopje : Institut za Nacionalna İstoria, 1988. 408 s. ; 25 cm. A.V/6180.

- TROYAT, HENRI : *Pierre le Grand* / Henri Troyat. – Paris : Flammarion, 1979. 395 s. ; 22 cm. ISBN 2-08-064187-5 A.V/6836.
- TUFAN, MUZAFFER : *Milletlerin Büyük Göçleri İçinde ve Günümüzde Türkler, Ruslar ve Bulgarlar* X. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım. / Muzaffer Tufan. – Ankara : TTK., 1993 1295-1322 ss. : 1 res. : 1 hrt. ; 24 cm. A.V/5685.
- TUNCER, HADIYE : *18. ve 19. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu ve Meksika Arasında Ticari ve Diplomatik İlişkiler* X. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım. / Hadiye Tuncer. – Ankara : TTK., 1993. 1531-1537 ss. : 22 s. bel. ftkp. ; 24 cm. A.V/5678.
- TUNCOKU, METE : *Çanakkale Savaşları ve İngiliz - Japon Diplomasisi* Çanakkale Savaşları Sebep ve Sonuçları Uluslararası Sempozyumu'ndan ayrışım. / Mete Tuncoku. – Ankara : Türk Tarih kurumu, 1993. 69-84 ss. ; 24 cm. A.V/5896.
- Turçiya : İstoriya i Sovremennost' : Sbornik Statey* / red. koll. E.U. Kasanova [ve bşk.]. – Moskva : Nauka, 1988. 263 s. ; 22 cm. A.V/6141.
- Turçiya : Ukazatel' İnostrannikh Knig 1971-1976 gg. : Po Fondam Sovetskikh Bibliotek.* – Moskva : Akademiya Nauk SSSR, 1983. 458 s. ; 321 cm. A.V/6201.
- Tureçkaya Respublika : Spravocnik* / red. Z.M. Bunyatov, G.Z. Aliyev, E.U. Gazanova. – Bakü : Akademiya Nauk Azerbaydjansktoy SSR, 1986. 518 s. ; 20 cm. A.V/6242.
- TÜFEKÇİ GÜRBÜZ D. : *Üniversalite de la Pensee d'Atatürk* / Gürbüz D. Tüfekçi. ; Adaptation Française par Marcelle Bacqué-Grammont. – Paris : Afist, 1986. 32 s. ; 24 cm. A.V/6596.
- Türkçe Kitaplar Katalogu* / Haz. Emrehan Küey. – İzmir : Akademi Kitabevi, [1992?] 430 s. ; 29 cm. B.I/998
- Türkiye Cumhuriyeti 1973 Yılı Katma Bütçeli İdareler Kesin Hesapları.* – Eskişehir : Anadolu Üniversitesi, [1974?] 834 s. ; 33 cm. B.I/1054
- Türkiye Cumhuriyeti 1976 Yılı Hazine Genel Hesabı.* – Ankara : Başbakanlık, 1984. 823 s. ; 29 cm. B.I/1053.
- T.C. KANUNLAR : *3201 Sayılı Kanun'un Yurtdışında Bulunan Türk Vatandaşlarına Sosyal Güvenlikleri Açısından Getirdiği yeni İmkânlar.* – Ankara : [A.y.], 1986. 31 s. 20 cm. A.V/6455.
- Türkiye Respublikasının 70 illiyine Hesr Olunmuş Beynelhalk Elmi-Praktik Konferansın Tezileri, Programı.* - Bakü : Azerbaycan Respublikası Elmler Akademiyası, 1993. 2 c. ; 20 cm. A.V/6291
- Türkler-Ermeniler ve Avrupa* / Çev. ve yay. haz. Bayram Kodaman. – Isparta : Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat, 1994. 57 s. ; 24 cm. ISBN 975-7929-00-X A.V/6388.

- Türk Mutfağından Örnekler* / Haz. Ayşe Baysal ... [ve bşk.]. – Ankara : Kültür Bakanlığı, 1993. 344 s. ; 24 cm. – (T.C. Kültür Bakanlığı Yay. ; 1570. Tanıtma Eserleri Dizisi ; 56) ISBN 975-17-1055-3 A.V/6412.
- Türkolojiçeskiy Sbornik 1976*. – Moskva : Akademiya Nauk SSSR, 1978. 278 s. ; 22 cm. A.V/6359.
- TÜRÜN, KAMURAN : *Armyanskoe Dos'e / Kamuran Türün*. – Bakü : Yazıcı, 1993. 176 s. ; 20 cm. A.V/6131.
- UÇMAN, ABDULLAH : *Tanzimat Dönemi Türk Edebiyatında Tenkit Anlayışı* 150. Yılında Tanzimat'tan ayrışım / Abdullah Uçman. – Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1992. 533-546 ss. ; 24 cm. A.V/5227.
- UĞURCAN, SEMA : *Tanzimat Devrinde Kadının Statüsü* 150. Yılında Tanzimat'tan ayrışım. / Sema Uğurcan. – Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1992. 497-510 ss. ; 244 cm. A.V/5221.
- Union Académique Internationale : Soixante-septième session annuelle d Comité. Fès du mai au 5 juin 1993 : Compte Rendu*. – Bruxelles : Secrétariat Administratif de l'UAI, 1993. 147 s. ; 25 cm. A.V/6038.
- Urkun 1916* / red. K. Yusupov. – Bişkek : Ala Too Jurnalı, 1993. 259 s. ; 20 cm. ISBN 5-9001-2-03-06 A.V/6171.
- URSTANBEKOV, B. : *Kırgız Tarihi : Kıskaca Enciklopediyalık Sözlük : Mektep Okuucuları İçin* / B. Urstanbekov, T. Çoroev. – Frunze : Kırgız Sovet Enciklopediyasının Başkı Red, 1990. 288 s. ; 20 cm. ISBN 5-989750-028-2. A.V/6144.
- USIFOV, U.B. : *Elam : Social'no-Ekonomiceskaya İstoriya* / U.B. Usifov. – Moskva : Nauka, 1968. 406 s. ; 21 cm. A.V/6078.
- USIFOV, U.B. *Etnogenezu Azerbaidjancev* / U.B. Usifov. – Taşkent : Sovetskiy Komite Turkologov Pri Olya an SSR, 1984. 332-337 ss. ; 25 cm. A.V/6437.
- USINOV, T.V. : *V Vedenie v Bulgaro-Tatarsktuu Epigrafiku* / T.V. Usinov. Moskva ; Leningrad : Akademii Nauk SSSR, 1960. 165 s. : 77 lev. : 11 text. ; 23 cm. A.V/6097.
- USMANOV, M.A. : *Jalovannie Akti Djucieva Ulusa 14-16 vv. = 14-16. Asır Juçi Ulusunun Yarlıkaş Aktları* / M.A. Usmanov. – Kazan : Kazan Üniversitesi Neşriyatı, 1979. 318 s. ; 22 cm. A.V/6107.
- ÜÇOK, BAHRIYE : *İslâm Devletlerinde Türk Naibeler ve Kadın Hükümdarlar* / Bahriye Üçok. – Ankara : Kültür Bakanlığı, 1993. 231 s. ; 20 cm. – (Kül. Bak. Yay. ; 1475. Başvuru Kitapları Dizisi ; 10) ISBN 975-17-1253-X A.V/6424.
- ÜLGER, SALMAN ERIŞ : *Die Türkei in der deutschen Presse : 1945-1984* / S. Eriş Ülger. – Hückelhoven : Anadolu, 1993. 352 s. ; 30 cm. ISBN 975-17-1258-0 B.I/951.

- VASILIEV, D.D. : *Grafičeskiy Fond Hamyatnikov Turskoy Runi českovy Pis'mennosti Aziatskogo Areala* / D.D Vasiliev. – Moskva : Nauka, 1983. 160 s. ; 22 cm. A.V/6287.
- VASILYEVİÇ, CORCE : *Makedonya'da Halk Federatif Partisi'nin Gençtürk Devrimlerindeki Rola 1908/1909 X* : Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım. / Corce Vasilyeviç. – Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1993. 1233-1238 ss. ; 24 cm. A.V/5718.
- VASUL'EVA, G.P. : *Preobrazovanie bita i Etničeskie Proçessi v Severnom Turkmenistane* / G.P.Vasul'eva. – Moskva : Nauka, 1969. 389 s. ; 21 cm. A.V/6353.
- Veliki Oktyabr'i Turçiya : Sbornik Statey*. – Tbilisi : Meçnieveva, 1982. 240 s. ; 22 cm.. A.V/6244.
- VELIYEV, D.E. : *Türkiye : Turgut Özal : İktisadi Mucizeler* / D.E. Veliyev, Y.S. Babayev. – Bakü : Bilik, 1990. 63 s. ; 20 cm. A.V/6292.
- VERHAGEN, PIETER C. : *A History of Sanskrit Grammatical Literature in Tibet* / by Pieter C. Verhagen. – Leiden ; New York ; Köln : Brill, 1994. 353 s. : 2 hrt. ; 24 cm. – (Handbuch der Orientalistik. Zweite Abl. Indien ; Bd. 8) ISBN 90-04-09839-9 A.V/657,8-1.
- VITKOVIÇ-JIKIÇ. MILENA : *Odnos Seoske i Gradske Sredine na Pirimery Jenskog Kaputica* Novopazarski Zbornik 14/1990'dan ayrışım. / Milena Vitkoviç - Jikiç. – Beograd : Novopazarski Zbornik, 1990. 91-97 ss. ; 24 cm. A.V/6448.
- VITOL, A.V. : *Osmanskaya Imperiya : Nacalo 18 v.* / A.V. Vitol. – Moskva : Akademiya Nauk SSSR, 1987. 134 s. ; 20 cm. A.V/6281.
- Voprosi Istorii i kul'turi Uygurov* / red. G. Sadvakasov. – Alma-Ata : Nauka KazSSSR., 1987. 167 s. ; 20 cm. A.V/6070.
- Voprosi Sovetskoï Turkologi* / Otvetstvennii red. V.Ç. Çarıyarov. – Aşkabad : İlim, 1988. 2 c. ; 21 cm. ISBN 5-8338-0080-3 A.V/6151.
- Vostokovednie Çentri v SSSR*. – Moskva : Akademiya Nauk SSSR, 1988-1989. 2 c. ; 22 cm. ISBN 5-902-017005-4 A.V/6193.
- Vzaimodeystvie Kocevih Kul'tur i Drevnik Çivilizacij*. – Alma-Ata : Nauka, 1989. 464 s. ; 21 cm. ISBN 5-628-00340-9 A.V/6072.
- WALINE, MARCEL : *Droit Administratif : Manuel Elementaire* / Par Marcel Waline. – 2. ed. – Paris : Recueil Sirey, 1939. 714 s. ; 24 cm. A.V/6360.
- WETTER, CARIN : *The Lundsrom Collection of Terna Sigillata i the Museum of the Department of Classical Archaeology and Ancient History Göteborg University* / Carin Wetter. – Stockholm : Skrifter Utgivna a Svenska Institutet i Rom, 1993. 87 s. : 9 s. lev. ; 25 cm. – (Skrifter Utgivna av Svenska Institutet i Rom ; 8°, 19) ISBN 91-7042-147-1 A.V/6446.
- Xin-jian jiang-shi*. – Sinkiang : Xin-jian Shehuigexue-yuan, 1980-1988. 3 c. ; 21 cm. A.V/6372.

- Yad Bad du hezar u pañşadomin sal-ı bunyangozari-i şahinşahi-yi Iran = 2500th Anniversary of the Founding of the Iranian Monarchy.* – [y.y.A.y.t.y.]. 20 res. ; 29x35 cm. B./1003.
- YAVUZ, BİGE : *1921 Tarihli Türk-Fransız Anlaşması'nın Hazırlık Aşamaları* Atatürk Araştırma Merkezi dergisi Cilt : VIII- Sayı : 23 (Mart 1992)'den ayırabım. / Bige Yavuz. – Ankara : Ankara : AAM., 1992. 274-308 ss. ; 24 cm. A.V/5847.
- YAVUZ, BİGE : *Fransız Arşiv Belgelerine Göre Mudanya konferansı'nın Toplanması*nda Fransa'nın Katkısı 70. yılında Mudanya Mütarekesi ve Uluslararası Sonuçlarından ayırabım. / Bige Yavuz. – Bursa : Uludağ Üniversitesi, 1993. 11-126 ss. ; 24 cm. – (Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayın ; No. 1) A.V/5841.
- YAVUZ, ÜNSAL : *İngiliz ve Fransız Resmi Belgelerinde İstanbul'un İşgalini (16 Mart 1920) Hazırlayan Gelişmeler* Belleten, C.LVI, Aralık 1992, Sayı : 217'den ayırabım. / Ünsal Yavuz. – Ankara : TTK, 1992. 963-1008 ss. : 24 bel. ftkp. ; 24 cm. A.V/5441.
- YAVUZ, ÜNSAL : *XIX. Yüzyılda Anadolu ve Orta Doğu'da demiryolu Projeleri / Ünsal Yavuz.* – Ankara : TTK, 1993. 1697-1705 ss. :s16 bel. ftkp. ; 24 cm. A.V/5694.
- YEDİYILDIZ, BAHAEDDİN : *Tanzimat Dönemi Vakıf Uygulamaları* 150. Yılında Tanzimat'tan ayırabım. / Bahaeddin Yediyıldız, Nazif Öztürk. – Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1992. 571-598 ss. : 6 bel. ftkp. ; 254 cm. A.V/5238.
- YERLİKAYA, İLHAN : *19. Yüzyıl Osmanlı Siyasi Hayatında Basiret Gazetesi ve Pan-cermenizm, Panislavizm, Panlavizm, Osmanlıcılık Fikirleri / İlhan Yerlikaya.* – Van : Yüzüncü Yıl Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, 1994. 250 s. ; 24 cm. – (Yüzüncü Yıl Üniversitesi Fen-Edebiyat Fak. Yay. ; No. 14) A.V/6444.
- YILDIZ, NURAY : *Eski Çağda Deri Kullanımı ve Teknolojisi / Nuray Yıldız.* – İstanbul : M.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi, 1993. 495 s. ; 24 cm. ISBN 975-400-095-6 A.V/6037.
- YILMAZ, SERAP : *XVIII. Yüzyıl Tekstil Dünyasından : Hindistan ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Pamuk-İpek Karşımı Kumaşları : Fransız Arşivlerinden II* Belleten, C.LVI, Aralık 992, Sayı : 217'den ayırabım. / Serap Yılmaz. – Ankara : TTK, 1992. 776-809 ss. : 2 blg. ftkp. ; 24 cm. A.V/5438.
- YILMAZ, SERAP : *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda İpekli Dokuma Endüstrisine enel Bir Bakış ve Fransa ile İpekli Kumaş ticareti* X. Türk Tarih Kongresi'nden ayırabım. / Serap Yılmaz.– Ankara : TTK, 1993. 1651-1670 ss. ; 24 cm. A.V/5677.
- YILMAZ, SERAP : *Osmanlı İmparatorluğu'nun Doğu ile Ekonomik İlişkileri : XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı-Hint Ticareti ile İlgili Bir Araştırma* Fransız Arşivlerinden I. Belleten, C. LVI, Nisan 1992, Sayı : 215'ten ayırabım. /

Serap Yılmaz. – Ankara : TTK., 1992. 31-67 ss. : 1 hrt. : 1 bel. ftkp. ; 24 cm. A.V/5175.

YOTOV, ILIYA : *Opredelyane na Nidrogeolojkite Parametri na Sloesti Vodonosni Plastove = Determination of Hydraulic constants of Layered Aquifers Operational Methods* / İliya Yotov. – Sofiya : Bulgarian Academy of Sciences, 1992. 107 s. ; 24 cm. (Geologica Balcanica ; 6) ISBN 954-430-032-5 A.V/6231.

YUSUF, GÜLDEREN : *Kanuni Sultan Süleyman Döneminde (1520-1566) Tuna ve Tuna'ya Akan Diğer Nehirlerindeki Türk Filosu ve Gemililikleri : Tersaneleri X. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım.* / Gülderen Yusuf. – Ankara : TTK., 1993. 1774-1794 ss. ; 24 cm. A.V/5715.

YUSIFOV, YUSIF : *Toponimikanın Esasları* / Yusif Yusifov, Serraf Kerimov. – Bakü : Maarif, 1987. 203 s. ; 22 cm. A.V/6106.

YÜKSEL, İ. AYDIN : *Bolu Yıldırım Bayezid Külliyesi Hamamlar ve imaret Camii* / İ. Aydın Yüksel. – Ankara : Kültür Bakanlığı, 1993. 94 s. ; 20 cm. – (Kültür Bakanlığı Yay. ; 1460. Tanıtma Eserleri dizisi ; 53) ISBN 975-17-1231-9 A.V/6418.

ZAMANOVA, ELMİRA EMİN KIZI : *Estetiçeskaya Mısl'v Sovremennoy Turçii* / Elmira Emin Kızı Zamanova. – Bakü : Elm, 1991. 208 s. ; 22 cm. ISBN 5-8066-0196-X A.V/6213.

ZARAKOLU, HÜSEYİN AVNİ : *Die Staatsausgaben der Türkei : 1923-1939* / Hüseyin Avni Zarakolu. – Zürih : Juris, 1949. 160 s. ; 22 cm. A.V/6374.

Zbornik Radova : Bizantoloskog Instituta = Recueil de Travaux : de Institut d'Etudes Byzantines No. 7 / red. Georges Ostrogorsky., – Beograd ; İzdavačka US-tanova, 1861. 257 s. ; 24 cm. A.V/6351.

Zbornik Za Oriyentalne Studiye 1 = Recueil d'Etudes Orinetales 1 / red. Radovan Samardžić. – Beograd : Srpska Akademiya Nauka i Umetnosti, 1992. 224 s. ; 25 cm. ISBN 8-7025-153-1 B.I/962.

Zepiski Yanıçara : Napisani Konstantinom Mihayloviçem iz ostroviçi / Vvedenie, perevod i Kommentarii A.İ. Rogova. – Moskva : Nauka, 1978. 135 s. ; 20 cm. A.V/6056.

ZIEGLER, RUPRECHT : *Kaiserd, Heer und Städtisches Geld : Untersuchungen zur Münzprägung von Anazarbos und anderer Ostkilikischer Städte* / Ruprecht Ziegler. – Wien : Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1993. 374 s. : 36 lev. ; 30 cm. – (Östedeichische Akademie der. Wiss. Phi. Historische Klasse Denk. ; Bd. 234. Ergänzungsbände zu den Tituli Asiae Minoris ; Nr. 16) ISBN 3-7001-2001-X B.I/948.

ZILALYAN, M.K. : *Voprosi Drevney i Srednevekovoy İstorii Armenii v Osveşenii Sovremennoy Tureçkoy İstoriografii* / M.K. Zilelyan. – Erevan : Akademii Nauk Armyanskoy SSR, 1970. 148 s. ; 21 cm. A.V/6079.

- ZIMOVA, NADA : *The Turkish Response to the Great Powers' Pressure and Imperialist ambitions at the Beginning of the Twentieth Century : The Turkish North Africa X. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım.* / Nada Zimova. – Ankara : TTK, 1993. 1427-1430 ss. ; 24 cm. A.V/5709.
- ZIROYEVIĆ, OLGA : *Tursko Voyno Urećenje u Srbiji : 1459-1683* / Olga Zirojević. – Beograd : Istorijski Institut, 1974. 319 s. ; 25 cm. A.V/6188
- Znamenitie Lüdi o Kazanskom Krae* / Sostavlenie, biografičeskie spravki i komentarij A.V. Garzavinoy. – Kazan : Tatarskoe Knijnoe Izdatel'stvo, 1987. 1983 s. ; 20 cm. A.V/6203.
- AL-ZWAINI, LAILA : *a bibliography of Islamic Law : 1980-1993* / by Laila al-Zwaini, Rodolph Peters. – Leiden ; New York. ; Köln : Brill, 1994. 239 s. p; 24 cm. – (Handbuch der Orientalistik : Abt. : 1, Der Nahe und Mittlere Osten ; Bd. 19) ISBN 90-04-10009-1 A.V/6614.
- ZYGULSKI JUN, ZDZISLAW : *Bron Wschodnia : Turcja, Persja, Indie, Japonia* / Zdzislaw Zygułski Jun. – Warszawa : Krajowa Agencja Wydawnicza, 1986. 175 s. ; 24 cm. ISBN 83-03-0184-6 A.V/6365.
- ZYGULSKI JUN, ZDZISLAW : *Sztuka Turecka* / Zdzislaw Zygułski jun. – Warszawa : Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1988. 228 s. : 256 res. ; 29 cm. ISBN 83-01-05233-3 B.I/973.

B. DERGİLER

- ABD Haberleri 9 (1994).
- Acta Archaeologica XLVI, 1-4 (1994).
- Acta Asiatica 66 – 67 (1994).
- Acta Carsologica (Krasoslovni Zbornik) XXII (1993).
- Acta Ethnographica Hungarica XXXVIII, 1-3 (1993).
- Acta Orientalia XLVI, 2-3 (1992-93).
- İ. GYARMATI : *The Names of the Milky Way in the Turkic Languages* s. 225.
- C. HEYWOOD : *Three Letters of Lajos Fekete on the Geography of Ottoman Hungary* s. 257.
- Acta Poloniae Historica LXVIII (1993), LXIX (1994).
- Akkadica 87 (1994).
- American Journal of Archaeology XCVIII, 2-3 (1994).
- M. H. GATES : *Archaeology in Turkey* s. 249-279.
- Amme İdaresi Dergisi XXVII, 2 (1994)
- Anayasa Mahkemesi Bülteni 1-2 (1994).
- Anayasa Mahkemesi Kararlar Dergisi 29, 1-2 (1994).
- Anatolica XX (1994).

- A.Ü. Hukuk Fakültesi Dergisi XLIII, 1-4 (1993).
 A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi XLIX, 1-2 (1994).
 Annales (Histoire, Sciences, Sociales) XLIX, 2-4 (1994).
 Annali Della Scuola Normale XXIII, 2 (1993).
 Annals of Japan Association for Middle East Studies 4 (1994).
 G. KASUYA : *Arguments on the Caliphate in Turkey and Lâyiklik : 1922-1924* s. 93.
 Annual Report of the Department of Antiquities for the Year 1991 (1992).
 Anthropology Today X, 3-5 (1994).
 Antike Kunst XXXVII, 1-2 (1994).
 The Antiquaries Journal LXXII (1992).
 Anzeiger 130 (1993).
 Archäologischer Anzeiger 2-3 (1994).
 Archeologické Vyskumy A Nálezy na Slovensku V Roku 1992 (1993).
 Archiv Orientalni LXI, 4 (1993), LXII, 1 (1994).
 L. HREBICEK : *Predication in Turkish and the Segmentation of Text* s. 412-418.
 Ariel 97 (1994).
 Arkeoloji Dergisi [Ege Üniversitesi] Özel Sayı 1 (1991), II (1994).
 Arheološki Vestnik 44 (1993).
 Archiv für Orientforschung XL-XLI (1993-1994).
 Ars Decorativa 13 (1993).
 Asian and African Studies III, 1 (1994).
 Asian Perspective XVIII, 1 (1994).
 Askeri Tarih Belgeleri 94 (1992).
 Askeri Tarih Bülteni 36 (1994).
 Atatürk Haftası Armağanı 19 (1986).
 Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Bülteni. VII, 20 (1994).
 Atatürk Yolu III, 12 (1993).
 Atıqot XXIII (1993) , XXIV (1994).
 Avrasya Dosyası 11-21 (1994) I, 1 (Rusya Özel) 1994. I, 2 (Almanya Özel) 1994.
 Avrasya Etüdüleri (TİKA) 2 (1994).
 Avrupa Araştırmaları Dergisi I, 1-2 (1991), II, 1-2 (1992), III, 1-2 (1993-1994).
 Ayın Tarihi Nisan, Mayıs, Haziran (1994), Temmuz, Ağustos, Eylül (1994).

- Bericht der Römisch - Germanischen Kommission 74 (1993).
 Berkeley Journal of Sociology XXXVIII, (1993-1994).
 Biblica LXXV, 2-3 (1994).
 Biblical Archaeologist LVII, 1-2 (1994).
 Bibliographie Internationale d'Histoire Militaire Selection 1990-1993, 15 (1994).
 Bibliotheca Orientalis LI, 3-4 (1994) L, Jaargang (1993).
 Bildung und Wissenschaft (Education and Science) 11 (1994).
 Bilge Güz, 2 (1994).
 Bilim Tarihi Dergisi 1-2 (1991), 3-14 (1992), 15-26 (1993), 27-30 (1994).
 The Bodleian Library Record XV, 1 (1994).
 Bollettino del Centro Camuno di Studi Preistorici 24 (1988), 25-26 (1990), 27 (1993).
 Bolletino del ...Congresso dell'Unione Internazionale delle Scienze Preistoriche e Protostoriche. XIII, 1-2 (1994).
 Bulletin 49 (1993), 50-51 (1994).
 Bulletin LXIV (1993).
 Bulletin de Correspondance Hellenique 118, 1 (1994).
 Bulletin d'Information 20 (1994).
 Bulletin of the Ancient Orient Museum XIV (1993).
 Bulletin of the National Museum of Ethnology XVIII, 4 (1993) XIX, 1 (1994).
 Bulletin of the School of Oriental and African Studies LVII, 2 (1994).
 Bulletin Signalétique : Art et Archéologie. : XLVII, 4 (1993) - XLVII Tables Annuelles Préhistoire et Protohistoire XLVII, 4 (1994) XLVII Tables Annuelles (1993). XLVIII, I (1994).
 Bulletins et Mémoires de la Société d'Anthropologie V, 1-2 (1993).
 Cahiers de Civilisation Médiévale XXXVII, 1-3 (1994).
 Les Cahiers de Tunisie XLV, 159-160 (1992).
 Central Asiatic Journal XXXVIII, 1 (1994).
 Cultura Antiqua XLVI, 1-8 (1994).
 Çağdaş Yerel Yönetimler III, 3-4 (1994).
 Il Datini VII, 14 (1994).
 Deniz Kuvvetleri Dergisi 538 (1987), 551 (1991), 552 (1992), 556 (1993), 557 (1993), 558 (1993), 560 (1994).
 Deutschland (Germany) 1 (1993).
 Devlet Su İşleri Bülteni 389-392 (1994).

- Documents d'Histoire Militaire 93 (1992).
 Durham University Journal LXXXVI, 2 (1994).
 East European Quarterly XXVIII, 2 (1994).
 EC News 7-12 (1994).
 Emel 202-203 (1994).
 Encyclopaedia Iranica VI, (1993).
 The Encyclopaedia of Islam VIII, 139-140 (1994).
 Encyclopédie de l'Islam VIII, 137-140 (1994).
 Epigraphica Anatolica 22 (1994).
 Ethnology (An International Journal of Cultural and Social Anthropology) XXXIII, 3 (1994).
 Etudes Balkaniques XXX, 1 (1994).
 M. KALICIN : *The Image of the "Other" in 15 th - 16 th Century Ottoman Narrative Literature* s. 22.
 Z. PARVANOV : *Political Programmes of the National Liberation Movements in European Turkey Following the coup of the Young Turks (1908-1909)* 51.
 D. VASILEVA : *European Theatre and its Audience in the Ottoman Territories... s. 86.*
 Expedition XXXV, 2-3 (1993).
 Finski Museum 99 (1992).
 The Florida Anthropologist XLVII, 2-3 (1994).
 Germania LXXII, 1 (1994) LXXII, 1 Beilagen (1994).
 Godisen Zbornik 20 (46) (1993).
 Güneyde Kültür 63-66 (1994).
 Harvard Journal of Asiatic Studies LIV, 1 (1994).
 Hebrew Union College Annual LXIV (1993).
 Hesperia LXIII, 2-93 (1994).
 Historical Research LXVII, 163-164 (1994).
 Historisches Jahrbuch 70 (1951), 71 (1952), 73 (1954), 75 (1956), 76 (1957), 78 (1959), 82 (1963), 83 (1964), 86, 1-2 (1966), 90, 1-2 (1970), 94 (1974), 95, 1-2 (1975), 96, 1-2 (1976), 97-98 (1978), 99 (1979), 100 (1980), 101, 2 (1981), 102, 1-2 (1982), 103, 1-2 (1983), 104, 1-2 (1984), 105, 1-2 (1985), 106, 1-2 (1986), 107, 1-2 (1987) 108, 1-2 (1988), 109, 1-2 (1989), 110, 1-2 (1990), 1-100 Register (1982).
 L'Homme XXXIV, 131-132 (1994).
 İlgı 78-79 (1994).
 Index Islamicus 2-3 (1994).
 India VII, 2 (1994).

- İnsan Hakları Merkezi Dergisi II, 2 (1994).
 İnsan Hakları Yılığı 15 (1993).
 Institute of Archaeology Bulletin 29-30 (1992).
 International Journal of Anthropology IX, 1-3 (1994).
 Der Islam LXX, 2 (1993).
 Islamic Studies XXXII, 4 (1993).
 Israel Exploration Journal XLIV, 1-2 (1994).
 The Israil Museum Journal XII (1994).
 The Israel Museum News 2 (1994).
 Israil'den Esintiler 1-3 (1994).
 Jahrbuch 44 (1993).
 Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts 109 (1994).
 Journal Asiatique CCLXXXII, 1 (1994).
 Journal of Archaeological Science XXI, 2-5 (1994).
 Journal of Coniuform Studies 43-45 (1991-93).
 Journal of Near Eastern Studies LIII, 3 (1994).
 Journal of Palestine Studies XXIII, 3-4 (1994).
 Journal of the American Oriental Society CXIV, 1 (1994).
 Journal of the Economic and Social History of the Orient XXXVII, 2-3 (1994)
 J.D. TRACY : *Studies in Eighteenth Century Mughal and Ottaman Trade s.* 197.
 M. J. REİMER : *Ottoman Alexandria : s.* 107.
 Journal of the History of Biology XXVII, 2 (1994).
 Journal of the Royal Asiatic Society IV, 2 (1994).
 Journal of the Warburg and Courtauld Institutes 56 (1993).
 Journal of Turkish Studies 18 (1994).
 B. FLEMMING : *Glimpses of Turkish Saints : ... s.* 59.
 Journal of Turkology I, 2 (1993).
 Kara Harp Okulu Dergisi 1 (1994).
 Keesing's Record of World Events XL, 4-9(1994).
 Keesing's Subject Index XL, S 1 (1994).
 Kırım 8 (1994).
 Kırım Bülten 7-9 (1994).
 Kıryat Sefer LXII, Index (1988-1989), LXIV, 2 (1992-1993).
 Kultur Chronik 3-4 (1994).
 Kurtuluş Savaşı Gazetesi 1-3 (1994).
 Kuzey Kıbrıs I, 13 (1994).

Kültür 102 (1993), 103 (1994).

Kültür Gençlik 26 (1993).

Letopis (Na Makedonskata Akademija) 1992 (1993).

Macedonian Review XVII, 2-3 (1994)

G. GENADIEV : *The Varna - Based Macedonian - Edirne Association ...* s. 97.

MAN XXIX, 2-3 (1994).

Memoirs of the Research Department of the Toyo Bunko 51 (1993).

The Metropolitan Museum of Art Bulletin LI, 4 (1994), LII- 1 (1994)

The Metropolitan Museum of Art Holiday Gifts (1994).

The Middle East Journal XLVIII, 2-3 (1994).

Milliyet Sanat 338-348 (1994).

Mimarlık 258-259 (1994).

Mimarlık Haberler 41-42 (1994).

Mitteilungen 116 (1993), 117-118 (1994).

Muslim Education Quarterly XI, 3 (1994).

Neuerwerbungen Vorderer Orient 5-9 (1994).

Newsletter 33-34 (1994).

Newsletter Haber Bülteni 7-8 (1994).

Orient (Report of the Society for Near Eastern Studies in Japan) XXIX (1993).

T. SATAMOTO : *Istanbul and the Carpet Trade of Iran in the Nineteenth Century* s. 57-76.

Orient XXXIV, 4 (1994).

E. FRANZ: *Tansu Çiller* s. 515.

Orientalia LXIII, 2 (1994).

Österreichische Osthefte XXXVI, 2 (1994).

K. SCHÖNHERR : *Die türkische Außenpolitik vom Vorabend des Zweiten Weltkrieges bis 1941* s. 295.

Österreichische Zeitschrift für Volkskunde XLVIII (97), 2-3 (1994).

Papers of the British School at Rome LXI (1993).

Præhistorische Zeitschrift LXVIII, 2 (1993).

Prilozi XXIII, 2 (1992), XXIV, 1 (1993).

Quarterly Journal of the Pakistan Historical Society XLII, 2 (1994).

Quarterly West 38 (1993-94).

Rassegna Storica del Risorgimento LXXXI, 2-3 (1994).

Reallexikon der Assyriologie VIII, 3-4 (1994).

Review XVII, 1-2 (1994).

Revista Arhivelor 3-4 (1991).

- Revue des Etudes Byzantines 52 (1994).
 A. FAILLER: *Les émirs turcs à l conquête de l'Anatolie au début du 14e Siecle* s. 69.
 Revue des Études Sud-Est Européennes XXXI, 1-4 (1993).
 Revue Roumaine d'Etudes Internationales XXVII, 3-4 (1993).
 Rivista Degli Studi Orientali LXVII, 1-2 (1993).
 Rocznik Orientalistyczny XLVIII, 2 (1994).
 Schweizerische Zeitschrift für Geschichte XLII, 2-4 (1992), XLIII, 1-4 (1993), XLIV, 1 (1994).
 Silahlı Kuvvetler Dergisi 336-337 (1993), 341-342 (1994).
 Speculum LXIX, 1-2 (1994).
 Stratejik Etüdüler Bülteni 79 (1982).
 Studi Micenei ed Egeo-Anatolici XXXI (1993), XXXII (1993).
 J. KLINGER: *Zu einigen hattischen Ausrufen in hethitischen Festitualen* s. 941.
 G. BECKMAN: *An Anatolian Miscellany* s. 111.
 Studijne Zvesti XXIX (1993).
 Sud-Estul și Cantextul European I (1994).
 Südosteuropa Mitteilungen XXXIV, 2-3 (1994).
 U. STEINBACH: *Die deutsch-türkischen Beziehungen-alte Freundschat am Scheideweg* s. 79.
 Syria (Revue d'Art Oriental et d'Archéologie) LXX, 1-4 (1993).
 Századok 128, 3-5 (1994).
 Tarbız LXII, 2-4 (1993).
 Tebliğler Dergisi LVII, 2407-2415 (1994).
 Tel Aviv XX, 2 (1993).
 Thetis 1 (1994).
 Thraco - Dacica XIV, 1-2 (1993).
 Toyo Bunko Sho-ho 25 (1993).
 The Toyo Gakuho LXXXV, 3-4 (1994)
 The Toyo Gakuho (Comprehensive List of Contents) vol. 1-75 (1994).
 Toyoshi - Kenkyu LIII, 1-2 (1994).
 F. HASEBE: *Urban Popular Movements Resulting from Economic Disposition in Ottoman Cairo* s. 114.
 Történelmi Szemle XXXV, 1-4 (1993), XXXVI, 1-2 (1994).
 Turkish Neurosurgery IV, 2 (1994).
 Turkish Review Quarterly Digest VII, 34 (1993).
 Turkologischer Anzeiger TA 19 (1993).
 Türk Coğrafya Dergisi 27 (1992), 28 (1993).

- Türk Dili 510-514 (1994).
Türk Kültürü XXXII, 372 (1994).
Türk Kültürü Araştırmaları XXII 1-2 (1984), XXV, 1-2 (1987), XXVI, 1-2 (1988), XXVII, 1-2 (1989), XXVIII, 1-2 (1990), XXIX, 1-2 (1991), XXX, 1-2 (1992).
Türk Nöroşirürji Dergisi IV, 1 (1994).
Türkiye Bibliyografyası 4-12 (1991).
Türkiye Makaleler Bibliyografyası 2-12 (1991).
Türsab 131-133 (1994).
Vestnik Drevney Istorii 2 (1994).
The Yale Review LXXXII, 3-4 (1994).
Yapı 152-156 (1994).
Yeni Forum XV, 302-307 (1994).
Yeni Hafta 99-119 (1994).
Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft CXLIV, 1-2 (1994).
T.W. CHILDS : *Italo - Turkish Diplomacy and the War over Libya 1911-1912 s.* 205.
J. PAUL : *Anonyme arabische und persische inšā - Handschriften aus den Sammlungen der Süleymaniye - Bibliothek (Istanbul)* s. 301.
Zeitschrift für Assyriologie LXXXIII, 2 (1993).
Zeitschrift für Balkanologie XXX, 1 (1994).
Zeitschrift für Kulturaustausch XLIV, 1-3 (1994).
Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik 102-103 (1994).
Zeitschrift für Schweizerische Archäologie und Kunstgeschichte LIX, 1-2 (1994).
Zion LIX, 1-3 (1994).

Propriétaire et rédacteur en chef:
 Au nom de la Société d'Histoire Turque
 PROF. DR. YUSUF HALAÇOĞLU

TABLE DES MATIERES

Articles, Etudes :	<u>Page</u>
GÜLEÇ, ERKSİN: Les Trois Crânes fossilisés découverts dans la Région Méditerranéenne (en turc, avec 20 illustrations)	531
_____ : A Paleoanthropological Investigation of Three Fossils Found in Southern Anatolia (en anglais)	547
DONBAZ, VEYSEL - ÖZKAN, SÜLEYMAN: Une Brique de Construction à deux différentes écritures et une pièce de relief, qui se trouve au musée archéologique d'Ödemiş (en turc, avec 3 planches)	553
_____ : Two Inscribed Bricks and a Relief Fragment at Ödemiş Archaeological Museum (en anglais)	559
İHSANOĞLU, EKMELEDDİN: Les Contributions de certains hommes de sciences d'origine Andalouse à la science ottomane (en turc, avec 9 documents)	565
KURT, YILMAZ: Les Noms de Personnes à Kozan (en turc).....	607
YAZICI, NESİMİ: Les Médressés de Karahisar-ı Sahib et le <i>İslâh-ı Medâris</i> (en turc).....	635
AYDIN, MAHİR: L'Exposition de Filibe (Plovdiv) (en turc, avec 8 documents)	659
ÇİĞ, MUAZZEZ İLMİYE: Les Influences des Summériens sur le Judaïsme, le Christianisme et l'İslam et le sujets entrés dans les ouvrages religieux (en turc, avec 1 illustration)	685
DURU, REFIK: Les fouilles de Höyücek - 1990 (en turc, avec 45 planches)	725
_____ : Höyücek Excavations, 1990 (en anglais)	745
Les Nouvelles:	
İLGÜREL, PROF. DR. MÜCTEBA: Les Recherches sur l'Histoire Turque au Japon (16 Août 1945 - 31 Octobre 1992) (en turc)	751
Comptes Rendus:	
BAŞTAV, ŞERİF: GUSTAV BAYERLE: <i>The Hungarian Letters of Ali Pasha of Buda</i> (en turc)	783
YILMAZ, SERAP: DANIEL PANZAC: <i>La Population de l'Empire Ottoman Cinquante ans (1941-1990) de publications et de recherches</i> (en turc)	785
Nekrologie:	
UÇAK, H. İBRAHİM : Prof. Dr. Mehmet Altay Köymen (en turc, avec 1 illustration)	789
Les livres et revues arrivés à notre bibliothèque en deuxième moitié de l'année 1994.....	793

BELLETEN

PÉRIODIQUE PARAISSANT TOUS
LES QUATRE MOIS

REVUE PUBLIÉE PAR LA
SOCIÉTÉ TURQUE D'HISTOIRE

Tome : LVIII

No. 223

Décembre 1994

ANKARA—IMPRIMERIE DE LA SOCIÉTÉ TURQUE D'HISTOIRE

1 9 9 5